

Ш К І Л Ь Н А Б І Б Л І О Т Е К А

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

FATA MORGANA

 FOLIO

Михайло Коцюбинський
Fata morgana (збірник)

Таємниця агави, або Загадка Коцюбинського

За рік до смерті, закінчуючи останнє оповідання «На острові», Михайло Коцюбинський писав: «Завжди хвилююсь, коли бачу агаву: сіру корону твердого листу, зубатого по краях і гострого на вершечку, як затесаний кіл. Розсілася по терасах і коронує скриту силу землі. Або її цвіт – високий, до щогли подібний зелений стовбур з вінцем смерті на чолі. Бо така таємниця агави: вона цвіте, щоб умерти, і умирає, щоб цвісти».^[1]

Квітам, як і взагалі природі, присвячено чимало натхненних сторінок творів Коцюбинського, але агаві серед них належить особливе місце. Незадовго до смерті письменника з оповіданням «На острові» познайомився його брат Хома Коцюбинський. «Я прочитав (вір. – Ред.), – згадував він, – і здивувався, як сухий ботанічний опис опоетизовано. Агава у Михайла Михайловича не звичайна рослина, а якась жива істота. Коли через кілька хвилин я висловив своє захоплення описом, Михайло Михайлович нервово повів рукою, ніби хотів щось від себе одігнати, і сказав: «Розумієш ти, що я не агаву змалював, а своє життя...».^[2]

Подібно до змалюваної письменником квітки, він всмоктував силу з серця рідної землі, рідної культури, пробивався крізь матеріальні нестатки, канцелярську роботу, хвороби і нагляд поліції. Його талант розквітнув цвітом справжньої краси, який помітили не тільки в Росії, а й в Європі. І передчасна смерть обернулася безсмертям його творів, відомих у багатьох країнах світу.

Таємниця агави, цвіт яблуні, дитячі очі волошок, жайворонкова пісня – рослинний і тваринний світ завжди у творах Коцюбинського сповнений таїни. Природа була для письменника джерелом натхнення і мудрої філософії буття. «Книга природи», – любляв говорити письменник. Без розуміння цієї книги не зрозуміти і самого

Коцюбинського, і його творів, і тієї епохи, яка кинула відблиск на все, чого торкнулося його перо. В чому ж таємниця майстерності видатного прозаїка? І в чому секрет довголіття його творів? Як сформувався цей великий талант української літератури?

«Будемо мати свого літератора!»

Одного разу в дитинстві, коли Михайлик захворів, під час марення він раптом заговорив українською мовою. В сім'ї розмовляли російською, і тому цей факт здивував домашніх. Після одужання хлопчику розповіли про цю подію, і він ще більше загорівся цікавістю до українського слова. В 9 років Михайлик пробує складати українські пісні на вірєць народних, а в 12 пише велику повість з фінського життя російською мовою.

Факт народження Михайла Коцюбинського був закарбований на жовтуватому папері метричної книги Вінницького Преображенського собору за 1864 р. у такій формі: «Сентябрь, 5^[3]». Народився «Михаил». Батьки – «губернский секретарь Михаил Матвеев Коцюбинский и его законная жена Гликерия Максимовна, оба православного вероисповедания^[4]». Дрібний державний службовець Михайло Матвійович Коцюбинський був від природи людиною неспокійною і погано уживався з начальством. Через те змушений був часто міняти роботу. Разом з ним з місця на місце мандрувала й сім'я. До кінця життя він так і не зміг забезпечити їй більш-менш пристойне існування.

Своїм вихованням Коцюбинський зобов'язаний матері. Походженням вона була з молдавського роду Абазів. Від неї, запише він згодом в автобіографії, успадкував «тонку і глибоку душевну організацію» та «любов і розуміння природи». Від няньки Хими, селянки, Михайлик почув українську народну пісню, казку. А ще, як згадував Хома Михайлович, любив ходити на ярмарки і слухати лірників. Розповіді й народні пісні сліпого діда Купріяна, який певний час мешкав у Коцюбинських, хвилювали чутливе серце хлопчини. Тому не дивно, що одного разу з підсвідомості виринув той нестримний полум'яний потяг до українського художнього слова, який не згасав уже ніколи до самого кінця його життя. Колись в листі

до Володимира Гнатюка (1908) Коцюбинський скаже: «Єдиний спосіб [вижити. – *Авт.*] – писати по-російськи, але коли я досі цього не робив, то вже тепер не зроблю. А тим часом факт, що мої російські перекладачі дістають в кілька раз більше за переклад, ніж за оригінал. Доведеться пропасти» [6, 88].

Улюбленець матері і пестун родини, на дванадцятому році Михайлик був змушений вперше відірватися від рідної домівки. Закінчивши дворічну народну школу в м. Барі, де вони жили, хлопець їде в Шаргород, щоб продовжити навчання в духовній семінарії – бурсі.

Після реформи освіти 1866–1867 рр. у школах було скасовано «волосодраниє», «вуходраніє» і вистоювання голими коліньми на гречці. Проте Шаргородська бурса часів навчання Коцюбинського ще мало чим відрізнялася від описаної Помяловським. Лекції обмежувались самими запитаннями й відповідями. А від учня вимагалось лише зазубрювання текстів підручників. Інших книжок не було. Науки – арифметику і географію, грецьку, російську, церковнослов'янську мови та інші – учні бачили крізь вузьке «віконце» підручника, який змушені були завчати майже напам'ять.

І з якою насолодою бурсаки після занять тікали до монастирського ставу, щоб позмагатися наввипередки, половити раків або в'юнів. Найбільші сміливці перетинали став, стрибали в міщанські городи і зривали там огірки. Циганською голкою вони нанизували їх на шпагат, зв'язували його кінці і з таким намистом на шиї поверталися на свій берег.

Змалку Михайлик був хворобливим, млявим. Тому й у бурсі, як і вдома, книжці віддавав перевагу над дитячими пустощами. Вчився добре, образи вмів зносити мовчки, користувався повагою у товаришів.

Одного разу в учительській, як згадував родич Коцюбинського, який працював у цій же бурсі помічником наглядача, сталася така розмова. В кімнату ввійшов учитель російської мови із стосом зошитів. Він тільки-но закінчив перевіряти твори бурсаків на тему

«Як відбуваються різдвяні свята в моїй сім'ї», і, вибравши роботу Михайлика, не міг стримати захоплення. «Будемо мати свого літератора!» – з гордістю проказав він і почав читати твір уголос. Дослухавши до кінця, хтось з учителів вихопився із скептичним зауваженням. Справді, написано гарною мовою, та й думка є, але навряд чи другокласник написав це сам. Мабуть, запозичив у когось і зміст і форму.

Учитель російської, який добре знав Михайлика, не погоджувався. «Ні, панове, – відстоював він свого вихованця, – це майбутній письменник, майбутній поет. Щоправда, в нього ще слабке уявлення про справжню красу слова, але яке природне чуття художньої форми». У ці пророчі слова тоді не всі повірили.

Мешкали бурсаки на квартирах у шаргородських міщан. Від своїх хазяїв вони чули перекази з давнини – як орда набігала, як гнітила людей панщина. А часом у неділю чи свято надвечір заходила на квартиру якогось бурсака баба Фусинка. Така собі старенька Шахеризада. Пригостивши її, бурсаки з сусідніх хат сідали довкола неї і насторчували вуха. А з вуст народної оповідачки так і лилися казки і перекази, як баба-відьма гризе ліс, що виріс з гребінця Ганнусі-втікачки, як кінь-віщун рятує Івана...

Важко сказати, чи саме вона була і в Михайлика, чи ці, чи інші казки він слухав, але така вже велася давня бурсацька традиція. З певністю можна лише твердити, що Коцюбинський не поминав шкільної бібліотеки, яка після реформи значно поповнилася книжками.

Пристрасть до читання з'явилась у Михайла трохи раніше. В 11 років (сім'я тоді мешкала в якомусь селі) хлопчина по-дитячому сильно закохався в шістнадцятирічну дівчину, яка не звертала на нього ані найменшої уваги. Поклавши будь-що стати великою людиною і тим завоювати серце своєї коханої, він накинувся на книжки. Михайлові пощастило натрапити на гарну бібліотеку, яка належала місцевому священику – людині розумній і, як на свій час, прогресивній. Невідомо, чи вдалося Михайлу справити враження на

дівчину почерпнутими з книжок думками, але цілком зрозуміло, що прочитані тоді твори відіграли велику роль у його житті. Цими книжками були безсмертні «Кобзар» Тараса Шевченка і твори Марка Вовчка. Саме вони, як потім згадував М. Коцюбинський, остаточно направили його на український шлях.

За якийсь рік-два Коцюбинський раптом швидко подорослішав. Він ще більше замкнувся в собі. Спричинилися до цього дві сумні події. На сім'ю Михайла Михайловича навалюються нещастя. Сліпне мати, батько втрачає посаду і вже ніколи не зможе дістати путящої роботи, щоб забезпечити сім'ю. Родина повертається у Вінницю. Щоб мати гроші на переїзд, змушені були продати частину майна. Та й на новому місці було не легше. Коцюбинські часом не мали змоги пригостити гостей навіть чаєм.

Друга подія – «політичний процес», як гучно назвав Коцюбинський невеличку пригоду – сутичку з поліцією, яка справила на нього, очевидно, неабияке враження і поклала початок зіткненням з цим департаментом. У 1880 р. Михайло Михайлович закінчує Шаргородське духовне училище і відправляється в Кам'янець-Подільський (1881 р.), мабуть, маючи намір вступити до університету. Мрія ця не здійснилася через матеріальні нестатки – треба було допомагати родині.

Кам'янець-Подільський жив у той час активним громадським життям. Особливо виділялась молодь. Коцюбинський поринає у вир політичних ідей і юнацьких захоплень соціалізмом, якими жили тамтешні семінаристи та ентузіасти-народники. Товариш Михайла Михайловича так згадує про ті дні, що залишили відчутний слід у їхньому житті: «Що не кажіть, а час спілкування нашого в Кам'янці був часом самим дорогим, самим священним. Ніякий університет, ніякі книги не могли б дати того, що дали ці нечисленні дні щирого захоплення думки, справжнього шукання правди і підвалин у житті».

[5]

У річницю вбивства Олександра II – 1 березня 1882 р. – невелика група семінаристів на чолі з О. Саліковським, якому ректор семінарії

дав прізвисько «генерала соціалістичної пропаганди», зібралася на околиці міста на сходку. Тут було організовано «Подільську дружину» і прийнято відозву, в якій схвалювалося вбивство «царя-ката», прославлялись герої «Народної волі» – Кибальчич, Рисаков, Перовська та ін. Зачитали статтю з «Народної волі» та програму «Чорного переділу». Але про діяльність «Подільської дружини» скоро дізналася поліція, почалися арешти, слідство. Коцюбинський не був присутній на цій сходці, проте з членами дружини, зокрема О. Саліковським, був добре знайомий і підтримував стосунки.

Одного разу, вертаючись увечері додому, як згадував пізніше Хома Коцюбинський, Михайло Михайлович помітив підозрілу людину, що заглядала у вікна його хати. Не довго думаючи, він підбіг і вдарив незнайомця своїм сукуватим ціпком. Ним виявився жандарм-вартовий, що разом з іншими прийшов на квартиру Коцюбинського робити трус. Михайла Михайловича заарештували, звинувативши в нападі на поліцію. Але через три дні відпустили. Коли згодом він потрапив під нагляд поліції, про цю справу вже забули, але для Коцюбинського це перше знайомство з в'язницею, де він просидів три дні, надовго відклалося в пам'яті.

Літературна кар'єра Коцюбинського почалася з цілковитого провалу. Повернувшись у Вінницю, Михайло Михайлович дає уроки, щоб заробити трохи грошей на підтримку сім'ї, в якій було п'ятеро дітей: Михайло, Ліда, Хома, Леонід і Ольга. Часом він виїжджає в село, щоб навчати панських дітей. Ночами (бо вдень не було часу) просиджує над книжками. Читає багато з російської і зарубіжної літератур: Успенського і Некрасова, Достоевського і Салтикова-Щедріна, Золя і Сенкевича. Особливе захоплення викликали твори українських письменників – Шевченка, Марка Вовчка, Куліша, Нечуя-Левицького, Кропивницького та ін. Любить читати напам'ять поезії з «Кобзаря», а найбільше «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє...»

У 1884 р. Коцюбинський пробує написати оповідання, яке відоме під назвою «Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма». У

Вінниці Михайло Коцюбинський товаришує із священником П. І. Вікулом, двоюрідним братом О. Саліковського, який учив їх обох у Шаргородському духовному училищі. П. І. Вікул підтримував зв'язки з революційно налаштованою молоддю, а в його домі часто збиралася прогресивна інтелігенція. Бував тут і місцевий присяжний уповноважений Нейман – людина освічена і з великими симпатіями до української літератури. Через Вікула оповідання Коцюбинського «Андрій Соловійко...» було передано на суд Нейману. Вирок був дуже суворий. Зверхньо оцінивши першу спробу молодого автора, Нейман у кінці відгуку радив Коцюбинському кинути цю справу, аби «не калічити святу нашу мову».

Присуд Неймана не спинив Михайла Михайловича, і протягом наступних 2–3 років він створює нові оповідання («21-го грудня, на Введеніє», «Дядько та тітка»), але показувати їх комусь чи подавати до друку не наважується. А згодом і зовсім замовкає на кілька років, очевидно вражений своїм невдалим дебютом.

За життя Коцюбинський ніколи не друкував ці перші твори. З'являлися його збірки, окремі твори і вибране, виходили різними мовами в Росії і за кордоном, але учнівські спроби так і пролежали невідомими широкому читачеві, аж поки не побачили світ років через десять після смерті письменника.

Справжній художник

11 червня 1890 р. начальник Подільського жандармського управління у відношенні до департаменту поліції повідомляє, що київський губернатор видав Михайлові Коцюбинському закордонний паспорт і наказує встановити нагляд за поверненням Коцюбинського в межі імперії. Зважившись виїхати до Львова, Михайло Михайлович виявив неабияку сміливість, адже Галичина належала до Австро-Угорщини і вважалась чи не центром українського культурного руху. Безпосереднім приводом до поїздки за кордон послужила перша публікація Коцюбинського – поява у львівському журналі «Дзвінок» його вірша «Наша хатка». Тут у Львові він зав'язує контакти з редакторами українських журналів «Дзвінок», «Правда», «Зоря», що мали ліберально-народницький напрям, знайомиться з Іваном Франком.

Протягом 90-х років Коцюбинський чимало перекладає для цих журналів, друкує ще кілька віршів, але справжню увагу читачів привертають його дитячі оповідання – «Харитя», «Ялинка», «Маленький грішник». Ознайомившись з першим із них, Панас Мирний написав молодому колезі схвильованого листа: «Прочитав я її («Харитю». – *Ред.*) та й нестямився!.. У такій невеличкій приповіді та такого багато сказано! Та як сказано! Чистою, як кринична вода, народною мовою; яскравим, як сонячний промінь, малюнком...»^[6]. Лише шість років минуло з того часу, як Нейман радив Коцюбинському «не калічити святу нашу мову», а він уже заслужив похвалу одного з визначних майстрів українського красного письменства. Та й за що? Саме за мову, в хисті до якої йому відмовляв Нейман. «Та так тільки справжній художник зможе писати!» – продовжував Мирний, передрікаючи велике майбутнє молодому автору.

І як змінився пейзаж порівняно з першими творами. З традиційного малюнка-схеми він перетворився на чарівний, з майже

інтимними деталями, світ природи, який ніби вторує переживанням маленької героїні. «Босі ноженята, – зауважує письменник в «Хариті», – ступали по втоптаній стежці, над головою, межі колосками, як биндочка, синіло небо, а з обох боків, як стіни, стояло жито й шелестіло вусатим колоссям. Харитя опинилась наче на дні в морі. В житі синіли волошки та сокирки, білів зіркатий ромен, червоніла квітка польового маку. Польова повитиця полізла догори по стеблині жита і розтулила свої білі делікатні квіточки» [1, 37]. Майстерний опис природи, безпосередньо пов'язаний з переживаннями, почуттями дитини, передає її настрій, психологію. Уже в цьому першому друкованому оповіданні можна помітити мазки майбутнього письменника-імпресіоніста.

Попри всю свіжість художнього бачення життя перші дитячі приповідки все ж були позначені особливостями традиції літератури ХІХ століття. Хоч і тут бачимо рельєфний малюнок природи, ніжність кольорів, тонке проникнення письменника в психологію героя.

«Харитя», «Ялинка», як і наступні твори («П'ятизлотник», «На віру»), написані в селі Лопатинцях, де Коцюбинський працював приватним учителем у сім'ї бухгалтера цукроварні Мельникова.

Після смерті батька родина опинилася повністю на утриманні Михайла Михайловича. Він дає спочатку приватні лекції у Вінниці, виїжджає вчителювати на село. І, незважаючи на нагляд поліції, бере участь у громадському житті. У 1888–1890 рр. його обирають гласним до Вінницької міської думи. А склавши екстерном іспити на звання народного вчителя, він виїжджає в с. Лопатинці.

Бувало перестріне Михайло Михайлович на дорозі селянку і питає:

- Це ви йдете жати?
- Еге ж, – відповість та.
- А де ж ваша нива?

Та й піде в поле разом з нею і довго дивиться, як працюють люди, слухає, як співають українські народні пісні, і все записує.

І поговорити з людьми любив. А дітей Мельникова у вільний від навчання час прилучав до збирання фольклору. Пісні, казки, прислів'я, записані Коцюбинським у Лопатинцях, згодом з'явилися в етнографічних збірках, виданих у Чернігові. Все це сприяло появі талановитих оповідань Коцюбинського.

Наприкінці 1891-го – на початку 1892 р. Коцюбинський сповнений творчих планів і бажань. Він пише повість «На віру», оповідання «П'ятизлотник», які остаточно утверджують за ним ім'я українського письменника. Проте улюбленій справі змушений віддаватись у невеличкі проміжки вільного часу. Треба було дбати про шматок хліба, якого літературна праця не давала. Він шукає постійного місця на державній службі, де мав би певний заробіток і більше часу для писання. Врешті, йому здається, що такою роботою могла б стати філоксерна комісія, куди його влаштовують працювати, і в червні 1892 р. Коцюбинський виїжджає в Бессарабію, діставши посаду розвідувача з платнею 40 крб. на місяць з помешканням і артільним харчуванням.

На фотографії 1893 р. (а Коцюбинський любив фотографуватися) закарбовано гурт працівників філоксерної комісії – 9 чоловіків і хлопчик біля тину. Здебільшого молоді – років 20–25 і двоє старших. Дехто одягнений у сюртуки з метеликами, хтось просто у вишиваних сорочках. Коцюбинський – у центрі, на третьому плані. На ньому вишивана українська сорочка, піджак, бриль і ціпок у руці. Очі дивляться спокійно. З усього видно, гурт складається здебільшого з інтелігенції. Справді, в комісії Михайло Михайлович потрапив у гурт, як дехто казав, «свідомих» українських інтелігентів-народників. Тут були й студенти-українці Харківського, Одеського, Київського університетів. Керівник філоксерної комісії П. І. Погибка пізніше згадував, що між розвідувачами були українці, які вперто шукали шляхів до відродження України, хотіли донести освіту до всіх нещасних, знедолених пролетарів і поліпшити їхнє матеріальне становище. До таких належали Коцюбинський, Бержковський та інші;

вони навіть вдягалися як селяни-українці^[7]. Багато хто з них належав до «Братства тарасівців».

«Братство тарасівців» мало більш помірковану програму, ніж інші радикальні партії. Свою роботу воно спрямовувало насамперед на культурно-освітні заходи та збудження національної свідомості простого люду, на агітацію за емансипацію жінки. Народницько-просвітницький характер братства якоюсь мірою відповідав і настроям Коцюбинського. Разом із братчиками, працюючи у філоксерній комісії, він вів просвітницьку роботу серед селян, працівників комісії.

Трохи згодом Коцюбинський зобразив роботу філоксерної комісії в оповіданні «Для загального добра», яке відіслав на конкурс у журнал «Зоря», де воно було відзначене премією. В центрі гостросюжетної розповіді – доля молдавського селянина Замфіра Нерона. Добросовісно працюючи на своєму винограднику, він зумів досягти певного добробуту. І от нещастя – рослинна тля філоксера напала на його виноградник. Зовні ще здорові, квітучі лози, а коріння підточуються паразитами. У село прибуває філоксерна комісія. Яку ж допомогу в цьому разі пропонує держава селянинові? Єдину – знищити роками виплекану лозу, щоб тля не перекинулась на виноградники інших господарів. Для загального добра, так би мовити. Це розоряє сім'ю Замфіра Нерона. Не переживши такої трагедії, вмирає його дружина. Керівник філоксерної комісії Тихович усе більше сумнівається, чи справді корисну справу вони роблять людям. «Коли б хоч певність, – думає він, – що така офіра^[8] потрібна для загального добра, що робиш справді позиточне діло, а не зайву жорстокість» [1, 239].

Коцюбинський був тонким стилістом і дуже вимогливим до себе письменником. Кожному слову, і навіть букві, надавав великого значення. Збираючись видати оповідання за власні кошти, він написав до В. Лукича (1896): «Насамперед прошу змінити заголовки: я хотів би, щоб заголовок читався не «Задля загального добра», а просто «Для загального добра». Тому прошу зайве «за» викинути» [5,

62]. Очевидно, прийменник «задля» трохи змінював смисл заголовка, у ньому втрачався той іронічний підтекст, який закладав у назву письменник. До речі, в цьому ж листі містяться цікаві спостереження Коцюбинського над евфонією (милозвучністю) української мови. Читаючи коректуру «На крилах пісні», письменник нещадно виправляв стилістичні та інші огріхи. Він протестував проти неграмотного втручання коректора в його текст: «...я помітив, – писав Коцюбинський, – що коректор навіщось поперероблював деякі слова, напр. «гострий» – переробив на «острий», «вогнище» – на «огнище» і т. д., що дуже негарно гучить особливе по словах, що кінчаються на голосозвуки. Напр.: «**те остре**, до **фізичного болю остре...**», «**догоряє огнище**» і др. Наш народ, що має музикальне вухо, по змозі обминає натовп голосозвуків або шелестозвуків і намагається розкласти так слова, щоб заховати закони евфоніки. Отож і я намагаюся по змозі додержувати ту евфоніку, і дуже мені прикро, коли хтось псує мені ту роботу» [5, 62]. Уважність до слова і гостре відчуття його звукових і смислових нюансів – одна з найважливіших прикмет стилістики Коцюбинського, яку він вдосконалює протягом усієї творчості. Так, він цікаво обігрує слово «доктори» в оповіданні «Для загального добра», що ним народ іронічно охрестив розвідувачів філоксерної комісії, які не лікують, а знищують виноградники... Таким чином, різноманітними художніми засобами письменник намагався підкреслити ілюзорність народницьких ідей про допомогу селянам. Насправді вони ні освітою, ні реальними практичними ділами не в змозі були змінити їхнє економічне становище. Це особливо підкреслено в думках і переживаннях Тиховича, в якого «не ставало певності в корисності діла, ґрунт почав хитатися під ногами» [1, 243]. Ще з більшою іронією письменник малює народницькі ілюзії в оповіданні «Лялечка», написаному в 1902 р., яке показувало, що він усе далі розходився з ідеями «Братства тарасівців», оповідання, що, по суті, розпочинало новий етап у його творчості. Проте цьому передували

деякі важливі події, які мали чимале значення для подальшого його життя і письменницької практики.

Дорога додому

У 1896 р. Коцюбинський одружується з Вірою Устимівною Дейшею, яка походила зі старого українського дворянського роду. Після навчання на Бестужевських курсах у Петербурзі вона працювала викладачкою французької мови в Чернігівській гімназії. В Чернігові вони й познайомились. Велике бажання мати сімейне вогнище тягне Коцюбинського до постійної роботи, але, не знаходячи місця, він продовжує працювати у філоксерній комісії, щоправда, вже в Криму, де йому запропонували кращу посаду і більший заробіток. Листи письменника з Криму до дружини сповнені кохання й туги. Характерний допис з Алушти від 13 жовтня 1896 р., де він з гумором і теплим почуттям розповідає про одержання від дружини посилки з грушами і яблуками та листа, який ці груші поспували. Не можна не навести уривок з нього, де видно, яких теплих слів і образів добирає кохаюче серце письменника, щоб вилити свої почуття. «Сонечко ти моє! Ти мені світиш і грієш, – пише Коцюбинський Вірі Устимівні. – Твої листи для мене – половина життя. От і нині дістав листа од тебе – і так мені добре, так легко і весело. Я мало не з'їв того листа, таким він був мені солодким, а найпаче від грушової підливки. Ай, ті груші: побились, потовклись та напустили такого соку, що лист твій та бонзині книжки як душенина упріли в тому сокові. На превелику силу одліпив я його од коробки і тільки що розклав на столі, щоб хоч місцями прочитати, коли знов лихо: оси зачули, що прийшов лист од Віри, і роєм назлітались його читати. Мусив кинути листа та ганялись за осами, і тільки по їхніх трупах знов добрався до мокрого, страшного й загнилого вже аркуша паперу.

А проте прочитав все: де не розібрав, там серце відповіло мені, що Вірунечка кохає мене» [5, 92].

Була й інша причина, що спонукала Коцюбинського десь осісти на постійній спокійній службі. Це нестримне бажання писати. Мандри з

місця на місце по Бессарабії, а потому в Криму, хоч і давали багато матеріалу для наступної творчості, та не сприяли зосередженості, без якої неможливе й писання. Врешті й часу на творчість лишалось дуже мало. В листах до своїх кореспондентів письменник зрідка скаржиться на брак більш-менш придатних умов для занять улюбленим ділом. Так, ще 24 червня 1894 р. Василю Лукичу він пише: «Вибачте мені, ласкавий добродію, цю мою загайку; мені вже й самому соромно так довго тягти обіцяну працю, та що ж вдієте, коли така клята служба! Осінь та зиму матиму вільніші – тож гадаю докінчити «По Бессарабії» та спробувати свої сили на більшій праці, наприклад повісті» [5, 46]. Як і Чехов, обтяжений роботою земського лікаря, так і Коцюбинський на службі у філоксерній комісії весь час мріє засісти за більший твір. Обом письменникам не щастило. За службою й необхідністю заробляти на шматок хліба на творчість не лишається часу.

Уривками, виносивши в голові сюжет, Коцюбинський майже без чернеток (на це потрібний також час) хапається за писання і живе надією, що життя якимось владнається і в нього з'являться більші можливості віддатися улюбленій справі. Тому він не припиняє спроби знайти постійне місце.

У 1897 р. Коцюбинський звертається до чернігівської влади з проханням прийняти його на роботу в земство. Мотивує він тим, що, захворівши на ноги, не в змозі продовжувати службу на посаді помічника експерта у Кримському філоксерному комітеті, оскільки ця робота пов'язана з постійним ходінням. Звертаючись до департаменту поліції, щоб розвіяти будь-яке упередження проти себе, він пише: «В 1884 г. я находился под следствием по политическому делу, сути которого я и до сих пор не знаю. При обыске не было найдено решит ельно ничего, компрометирующего меня. Через год или полтора мне было объявлено, что я освобождаюсь из-под следствия. Этим дело и кончилось» [5, 327]. Коцюбинський наївно вважав, що поліція лишила його в спокої, хоч насправді він був під постійним «негласним надзором». В той час як

Михайло Михайлович з новими й новими проханнями звертався до начальника Чернігівської губернії, не розуміючи, чому йому відмовляють у посаді на державній службі, поліція інформує губернатора про неблагонадійність письменника. Врешті-решт йому дозволяють працювати в земстві, але не на тій посаді, на якій він хотів, при цьому поліція видає для губернатора таку довідку про письменника: «К о ц ю б и н с к и й – українофил, сотрудничал в издаваемом во Львове журнале «Зоря» и в 1986 г.

издал весьма тенденциозную брошюру «Для общественного блага», предназначенную для народа в Украине. Вследствие этих данных в 1897 г. был не допущен заведующим книжным складом Черниговского земства, но, ввиду благоприятного отзыва д<ействительного> с<татського> с<оветника> Андреевского и личного ходатайства Коцюбинского перед д<епартаментом> п<олиции>, коему он представил удовлетворительные объяснения по существу имеющихся о нем сведений, было сообщено черниговскому губернатору о неимении препятствий к допущению названного лица на службу Черниговского земства воо бщ е, за исключением лишь должности заведующим книжным складом»^[9]. Оскільки, як повідомлялося в попередньому документі поліції, ця посада давала б можливість Коцюбинському поширювати «тенденційну» літературу.

Отже, письменник усе ж потрапляє в Чернігів, але місяці чекання посади і листування з представниками влади та поліції змушували його влаштуватися поки що на інше місце. Ним була посада хронікера в житомирській газеті «Волынь», що видавалася російською мовою. Як спраглий у пустелі, Коцюбинський накинувся на газетярську роботу після років мандрувань по Бессарабії та Криму. Він редагує рубрику «Свет и тени русской жизни», добираючи до неї статті з російських видань, пише власні статті. Його симпатії незмінно на боці селян. Через це він постійно свариться з головним редактором Фідлером, що врешті призводить до конфлікту між ними.

22 лютого 1898 р. Коцюбинський друкує у «Волині» свою статтю «К полемике о самостоятельности малороссийского языка», як зневажливо іменувалась українська мова. Виступаючи проти спроби буржуазної газети «Биржевые ведомости» представити українську мову як щось легковажне, що підлягає осуду, і відстоюючи її право на існування, письменник твердо оцінює роль української і російської мов у духовному розвитку двох народів. Зокрема, він пише: «По нашему глубокому убеждению, всякий дальнейший шаг к развитию малороссийского литературного языка будет приобретением и для общерусской литературы; совместное существование обеих родственных литератур нам представляется могучим условием культурного роста двух, взаимно дополняющих друг друга, народностей» [4, 120].

Приїзд Коцюбинського в Чернігів у 1898 р. відкриває нову сторінку в його житті. Якщо говорити точніше, то навіть не сторінку, а цілий розділ. І справа не тільки в тому, що нарешті владналося його сімейне життя і він зміг осісти на постійній більш-менш придатній для його характеру роботі. Головне було в тому, що він дістав можливість включитись у культурне й громадське життя, віддатися творчості. 1900-ті роки, в які вступав письменник, були справжнім спалахом в українській літературі цілого сузір'я непересічних талантів. Ольга Кобилянська і Василь Стефаник, Марко Черемшина і Лесь Мартович, Гнат Хоткевич, Микола Чернявський та багато інших розсувають межі тем і проблем, оновлюють художні форми, намагаючись своїми творами відповісти на найпекучіші питання життя. Бурхливі літературні й суспільні процеси, в яких уже відчуваються перші блискавки грозової хмари 1905 р., спонукають і Коцюбинського до активних творчих пошуків.

У 1903 р., закінчивши першу частину повісті «Fata morgana», Коцюбинський разом із Чернявським пишуть своєрідну відозву до письменників, у якій оформлюються багаторічні роздуми письменників над завданнями літератури на даному етапі. «Вихований на кращих зразках сучасної європейської літератури, –

зазначалося у відозві, – такої багатой не лише на теми, але й на способи оброблювання сюжетів, наш інтелігентний читач має право сподіватися й од рідной літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнку різних сторінок життя усіх, а не одной якої верстви суспільности, бажав би зустрітись в творах красного письменства нашого з обробкою тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних і т. ін.» [5, 281].

Поставивши завдання відійти від етнографічного замилювання сільським побутом, піднести українську літературу на вищий щабель – європейський, Коцюбинський придивляється і до творчості західноєвропейських письменників: Генріка Ібсена, Арне Гарборга, Кнута Гамсуна, Юнаса Лі, Метерлінка та ін. Віддаючи перевагу психологічним темам, Коцюбинський глибоко студіює праці з психології – науки, що на цей час починає бурхливо розвиватись. В особистій бібліотеці письменника в Чернігові (тепер музей) збереглися книжки, назви яких свідчать про широке коло його зацікавлень у цій галузі: Т. Рібо «Психологія почуттів», М. Ланге «Емоції», Ш. Летурно «Фізіологія пристрастей», В. Вунд «Начерки психології», Г. Спенсер «Справедливість», Ч. Ломброзо «Геніальність і божевілля» та ін.

Наскрізь новочасний письменник

Вранці Коцюбинський вирушав у статистичне бюро – маленький одноповерховий будиночок, потопаючий у садках на околиці Чернігова. Потяг письменника до краси був помітним не лише в його творах, в обожнюванні природи, а й у вбранні. Один тогочасний його знайомий Г. Лазаревський згадує: «Михайло Михайлович завжди був одягнений дбайливо, навіть чепурно (звичка ще з семінарських років. – *Ред.*). Улітку в ясно-кремовому у синю смужку костюмі, жовтих черевиках, у білій панамі з чорною стрічкою, з незмінним ціпком – гуцульським топірцем у руках. З квіткою у петельці. Іноді з квітами в руках. На тлі чернігівської звичайної людності завжди здавався він мені елегантним європейцем, «європейським українцем», а не «малоросійським українцем». Іноді з роботи він повертався в парусиновій, модній тоді толстовці. Часто у чорній пелерині поверх одягу. Узимку в чорному пальті з чорним смушковим коміром, у високій чорній смушковій шапці».^[10]

Робота відбирала левову частку часу, і тільки пізно ввечері Коцюбинський діставався до книжок або й до чистого аркуша паперу, занести на який бодай хоч одну думку майже не ставало сил. Маючи «тонку душевну організацію», успадковану від матері, він був артистичним не тільки в одязі, манерах, поведженні, а й, найважливіше, в емоціях, переживаннях, умінні проникнути душею в квітку, рослину, будь-який предмет, передати враження від нього словом, як від живої істоти. Писав Михайло Михайлович не так багато, як хотів. Начерків, як правило, не робив, виношуючи цілий твір у голові. Але зрідка в його записнику з'являлися записи, які з часом він використовував у творах. Спостереження над природою сповнені такої мистецької вишуканості, справжніх художніх відкриттів, що можуть сприйматися як окремі мініатюри.

Записи стосуються не тільки перших років ХХ ст. і не тільки Чернігова, а проте допомагають краще зрозуміти глибоке інтуїтивне

проникнення письменника в таїну живого і прекрасного. У замальовках природи Коцюбинський найчастіше використовував прийом контрасту (наприклад, моря і неба, неживого й живого) або персоніфікацію. Ось кілька мініатюр з його нотатників: «Дивилось червоне око заходу» [4, 277]. «Крізь цвітучі галузки дерев дивилось небо такими синіми молодими очима» [4, 282]. Письменник не тільки малює, а й заражує читача тими почуттями, що охоплюють його від побаченої свіжим оком природи. Несподівані тропи, ракурси створюють яскраві образи, що запам'ятовуються. Наприклад, море: «Море було таке гладеньке і синє, наче туго натягнутий екран, на якому показували небо» [4, 287]; «На морі тріпочуть вітрила човнів, як голуби в небі» [4, 283].

З особливою любов'ю Коцюбинський змальовує квіти: «Вдень земля от кульбаби – як зоряне небо, уночі небо – наче цвітуча кульбабою лука» [4, 305]. Кожна квітка не тільки образ, а в певному розумінні й характер, так само, як, скажімо, у Л. Толстого кушч реп'яха навів задум і характер Хаджі-Мурата з однойменного твору. У Коцюбинського: «Дрок – наче дротяна щітка, якою чесалось сонце, полишивши на ній пасма свого золотого волосся» [4, 293], «Сивина полинів, срібних навіть вдень, наче осяяних місячним світлом» [4, 293], «Ломонос (clematis) цупко поліз по вершечках кушчів ожин і накинув на них весільну фату (намітку) свого прозорого цвіту» [4, 294]. Тут знаходимо і улюблений Коцюбинським таємничий образ агави: «Агави – як пащі акул» [4, 280], «Агави родились в таких тісних і ворожих обіймах, що на ціле життя на їх тілі лишилися сліди зубів і форма ворога-брата. І коли листя рознялись врешті, вони все ще грізно <на> їжачились <своїми> акулиним<и> зуб<ами>ом і з погрозою наставились один <проти> до одного сірим могучим акулиним тілом» [4, 294].

Природа – це «чаша, з якої мільйони людей пили і п'ють красу і випити не можуть» [4, 291], – говорив Коцюбинський. Він досяг великої майстерності у змалюванні природи і людини. Через образ квітки, рослини, комахи навчився передавати людські почуття, вир

пристрастей, надій, потяг до ідеалу. І без цього не можна зрозуміти його творів. Проте письменник весь час незадоволений собою. Йому здається, що він ще зовсім не знаходить того потрібного слова, яке відкривало б людям його душу. Тому, замкнувшись вечорами після служби в кабінеті і ніжно наносячи залізним пером дрібненькі рядки букв на папір, Коцюбинський глибоко мучився над кожним словом, видобуваючи його з потаємних закутків серця. Тому-то часом і виривались у нього з душі такі сповідальні фрази: «Пишу я дуже мало і ніколи не вдовольняючись своєю працею. Ще поки обдумую сюжет, поки в уяві мої малюються люди, події і природа, я відчуваю себе щасливим: таке все яскраве, свіже, повне і сильне, що я тремчу од зворушення. Але доволі мені сісти за стіл і взяти перо до рук, як з-під пера усе те виходить блідим, анемічним, безбарвним, мені не стає слів, аби віддати те, що я зараз так сильно пережив. Скінчивши роботу, я відчуваю попросту обридження до неї, такою мізерною видається вона мені. Коли б можна було обмежити свою творчість уявою, я був би дуже щасливим. Проте щось сильне тягне мене до літературної праці – і літературі я відданий цілою душею» [6,43].

Творчість давала не тільки саму насолоду. Без неї він себе не мислив. Чи то за письмовим столом, чи просто на вулиці його душа, його серце і розум художника продовжували працювати. Скажімо, чи дуже поетичний звичайнісінький собі віз, повз який ви щодня проходите? Око художника здатне побачити в ньому майже живу істоту «<Під повіткою стояв віз>, – занотовує Коцюбинський у записнику. – З-під повітки визирали голі кістяки воза, заболоченого; він немов утомився, розвалився і з байдужістю до всього спочивав, одкинувши зламане колесо» [4, 259]. Саме на цьому возі Раїса Левицька – героїня оповідання Коцюбинського «Лялечка» – в'їжджала в село, де їй належало пережити велику людську драму.

Під час читання початку цього оповідання створюється враження, що ви сидите з учителькою на возі, а повз пропливають хати, люди, дерева, церква... І все те похмуре, подібне до кольору чорної землі. Наче на полотні Левітана всьому надано єдиний відблиск, єдиний

колорит. І не тільки тому, що село справді убоге, а ще й тому, що вїжджає у нього Левицька з украй пригніченим настроєм: «Хати здебільшого були старі, чорні, з чорними ж, порослими мохом стріхами. По дворах стояли багна й зеленасті калюжі. Вулиця теж блищала баюрами. На всьому одбилися сліди убожества. І життя, і люди, що вічно риються в землі, прийняли, ввижалось Раїсі, колір землі, здавалися деталями мертвої природи» [2, 63–64]. У попередньому селі в Раїсі виник конфлікт з попом, через що її й перевели у нову школу. Що ж її тут чекає? Чи не те саме?

Така зав'язка в оповіданні «Лялечка», яке дало привід І. Франкові сказати про Коцюбинського, що це «наскрізь новочасний письменник». А саме в підході до зображення дійсності – глибокому проникненні письменника в природу і через неї передачі людських почуттів. І. Франко писав про «нову генерацію» письменників, до яких належав і Коцюбинський: «...вони, так сказати, відразу засідають у душі своїх героїв і нею, мов магичною лампою, освічують усе оточення»^[11]. Отже, йшлося не тільки про новий стиль, який був близьким до імпресіонізму К. Гамсуна, А. Шніцлера та інших, а й про новий жанр малої епічної прози – психологічну імпресіоністичну новелу^[12]. Більшість творів Коцюбинського 1900-х років належать саме до цього жанру.

Чи це сільська вчителька, яка врешті закохується в попа («Лялечка»), чи це батько-письменник біля ліжка вмираючої доньки («Цвіт яблуні»), чи ліричний герой («З глибини») – скрізь письменник глибоко проникає у переживання героя, його пристрасті, бажання, які заховані у сприйнятті природи, навколишньої дійсності взагалі.

Наближалися роки революції 1905–1907 рр. Страйкувала залізниця, селянські бунти прокотилися по Україні. Посада завідувача відділу сільськогосподарської статистики Чернігівського земства давала можливість Коцюбинському стежити за подіями, що відбуваються на селі. В результаті таких спостережень народжується перша частина повісті «Fata morgana». Твір незвичний, новаторський.

У ньому Коцюбинський робить спробу застосувати психологічні прийоми імпресіоністичного письма до проблем соціальної психології. Але не тільки це. Надавши оповіданню (а спочатку це було окреме оповідання) підзаголовок «З сільських настроїв», письменник поставив перед собою завдання передати соціальну атмосферу села, яке вже потрясли перші передреволюційні хвилі. Йому вдається також відобразити психологію маси, цілих прошарків селянства, що було новим у літературі.

Журнал «Наука и жизнь», вмістивши переклад оповідання «Fata morgana» Коцюбинського у № 5 за 1905 р., супроводжував твір таким коментарем: «Пусть не пугается читатель кажущейся вялости предлагаемого рассказа М. Коцюбинского. Автор его – один из величайших талантов, которых подарила миру современная украинская беллетристика. Его типы – это живые, правдивые типы, взятые прямо с натуры. Это типические, могучие в своей целостности фигуры, созданные историей и мучительным режимом современной украинской жизни, величина которых и сложилась прямо пропорционально объему и сложности этого режима... Рассказ этот не сказка, нет, это живая быль, выплаканная на бумаге слезами человека правдивого, глубоко искреннего и близко стоящего к жизни и к любимому народу... Этот, единственный в своем роде, рассказ удивительно соответствует своему названию, мы сами прочитали несколько раз подряд и вполне прониклись всем величием и всей глубиной того безмерного, безысходного народного горя, которое лежит на сердце украинского простолюдина».^[13]

Свою новою, імпресіоністичною манерою Коцюбинський зумів досягти ще більшої правдивості, психологічної глибини в зображенні людини. Високо оцінені І. Франком, прогресивними діячами літератури і культури, твори Коцюбинського перекладаються на польську, угорську, німецьку, румунську, шведську, чеську мови. Незважаючи на це, письменник продовжує жити у великій матеріальній скруті.

Найбільша трагедія життя

На утриманні Коцюбинського були сім'я, сліпа мати, яка, до речі, на кілька років пережила сина. Позичку, яку він узяв у банку для придбання садиби в Чернігові, так і не зміг сплатити до кінця свого життя. Борги мануфактурним та іншим магазинам примушують його багато писати, але й цього не вистачає, і він нерідко звертається до знайомих видавців з проханням про матеріальну допомогу. Адже заробіток дрібного урядовця був мізерним, щоб вести більш-менш пристойне життя. Та й літературна праця не могла поліпшити його матеріальне становище.

Досить сказати, що за новелу «Intermezzo» – перлину європейського письменства – Коцюбинський одержав 35 крб. від редакції журналу «Літературно-науковий вісник», за цілком новаторський оригінальний твір «Невідомий» – 18 крб. 18 коп. За деякі твори платили більше, проте теж небагато. У 1903 р. видавництво «Вік» надрукувало перший том його «Оповідань», за які заплатило 200 крб. У той же час російські твори оплачувалися значно краще. Так, А. П. Чехов, який у певному розумінні відіграв у російській літературі таку саму роль, як і Коцюбинський в українській, у 1899 р. продав свої твори видавцеві А. Ф. Марксу за 75 000 крб. Навіть російські перекладачі Коцюбинського одержували набагато більше, ніж він. Письменник не раз з іронією згадує про це, зокрема у згадуваному листі до В. Гнатюка: «Треба рятуватися, спочити, полежать в шпиталі або в санаторії, а нема за що. Доведеться пропадати. Служба ледве-ледве дає шматок хліба, а література!.. Соромно навіть признатися представникові культурної нації» [6, 88].

Для письменника, який писав українською мовою, ситуація справді була складною. Заборона української мови, книгодруку, театру призвела до звуження кола українських читачів. Серед інтелігенції їх було не дуже багато, а поширення книжок у народі було обмеженим,

головним чином через його неписьменність. Тому-то на пропозицію Гната Хоткевича налагодити видавничу справу в Україні Коцюбинський відповідає надто скептично: «Мало не всі видавництва мають не комерційні, а філантропічні підвалини... Принаймні мій видавничий досвід (видавав власні оповідання) дуже нещасливий. Ледве-ледве, за кілька років, після багатьох клопотів та турбот вдалося мені вернути витрачені гроші. Щодо мене, то я зарікся бути видавцем. Хай краще мій «ближній» видає, а я волю брати навіть ті злиденні гонорари, які дають нам часописи...». Закінчує Коцюбинський саркастичною фразою про стан з українською літературою: «...не можу ж я не тільки писати, а ще й платити, щоб мене читали» [6, 100].

Коли Коцюбинський у 1897 р. захворів і змушений був кинути філоксерну комісію, він вважав, що це хвороба ніг. І надалі вони часто не дають йому спокою. Проте згодом з'ясувалось, що справи набагато гірші – попсовані нерви і хворе серце. Вже в 1903 р. в листах Коцюбинського все частіше трапляються скарги на здоров'я: «Останніми часами я так обтяжений всякою службовою роботою, що не маю часу писати... З одного боку, здоров'я не служить мені, а з другого – всяка обов'язкова праця гнітить», – пише він В. Гнатюку 18 жовтня 1903 р. [5, 299]. Або лист до Гната Львовича від 15 листопада 1903 р.: «Чогось нездужаю, та й нерви у мене не зовсім добрі, мабуть, од перевтоми, бо маю тепер дуже багато роботи і всяких клопіт... Прощаюсь з Вами, бо щось погано мені, починається гарячка» [5, 303].

У 1905 р. Коцюбинський вже думав, що в нього рак або якась невиліковна хвороба шлунка, тому, незважаючи на важкі матеріальні умови, все ж збирає гроші, щоб поїхати за кордон до іноземних лікарів. На той час нічого серйозного в нього не виявили (лише «нерви») і дали пораду помандрувати по різних країнах. Він побував у Німеччині, Італії (Венеція, Флоренція, Рим, Неаполь, Генуя, Мілан), Швейцарії (Люцерн, Берн, Женева, Цюріх), Відні і через Львів повернувся додому.

Вражень у письменника було багато – від знайомства з європейською культурою, новими людьми. Проте тяжка щоденна праця підточує йому здоров'я. Вже через кілька місяців він знов з роздратуванням пише до В. Гнатюка: «...проклята бюрозна праця захопила мене у свої тверді лапи так, що чоловік не щодня має час перейти годинку, хоч від того залежить здоров'я. Все поспувала мені та клята робота – і здоров'я, і гумор, і мої літературні заміри...» [6, 33]. А ще через два місяці: «...коло мене зовсім зле: знов хворий, знов нерви, а з ними вкупі й шлунок» [6, 38].

Незважаючи на слабе здоров'я, звантаженість роботою, Коцюбинський живе активним громадським життям. У 1903 р. він разом з іншими діячами української культури бере участь у відкритті пам'ятника Івану Котляревському. У зв'язку з цим жандармське управління секретно повідомляє, що на урочистому засіданні Полтавської міської думи Коцюбинський прочитав вітальний адрес від Чернігівського музично-драматичного гуртка: «На кафедрі сошел представитель Черниговского музыкально-драматического кружка присяжный поверенный Коцюбинский, который начал свою речь на русском языке, потом перешел на малороссийский и закончил ее на малороссийском языке, чем вызвал бурные аплодисменты публики»^[14]. Коцюбинський листується з провідними українськими письменниками – І. Франком, О. Кобилянською, В. Стефаником, Г. Хоткевичем, В. Винниченком та ін.

З відкриттям товариства «Просвіта» в Чернігові Коцюбинський та його дружина стають активними його членами. Згодом Михайло Михайлович і очолює це товариство. Характер роботи товариства та особливості його діяльності добре описав сам Коцюбинський у листі до Костя Зленка від 18 травня 1907 р.: «У нас надія тільки на демократичні і поступові сфери – звідти ми хотіли б мати членів. <... > Діяльність нашої «Просвіти» поки що невелика, бо товариство ще молоде (всього 4 місяці йому), але дещо зроблено вже, дещо робиться. За цей час ми відкрили при «Просвіті» читальню-бібліотеку для членів (яких маємо більше 200 чоловік); в бібліотеці зібрано уже

коло 400 книжок, маємо звиш 20 українських часописів – з Галичини, Буковини, Америки. Спорядили 2 концерти – Лисенка і в пам'ять Шевченка; маємо будувати кіоск в українському стилі для продажу книжок і часописів. Лекційна комісія працює над тим, щоб читалися в «Просвіті» лекції з українознавства, а для народу – популярні народні читання. Одкрили філію в Ніжині, де вже є коло 40 членів» [6, 80].

Діяльність у «Просвіті», служба забирали багато часу. За таких умов і вихопились у Коцюбинського слова: «Найбільша моя трагедія – неможливість займатися літературною роботою». Сила переживань, обізнаність у суспільному житті, співчуття до знедолених викликали в нього ще більшу жагу до літературного слова, прагнення викласти свої болі й переживання на папері. В драматичні роки революції 1905–1907 рр. Коцюбинський створив низку новелістичних творів. Серед них – «Сміх», «Він іде!», «Невідомий», «Persona grata», «В дорозі», «Intermezzo», «Як ми їздили до Криниці», «Fata morgana».

Постійна жага відкриттів

Найсильнішою раною, яка ярила душу письменника, була жага творчості. Не тільки прагнення до справи літературної, а й пошук у цій справі нового, ще не знаних доріг, якими не ходило українське письменство, до творчості у найвищому розумінні цього слова – новаторства в показі життя. Вже в оповіданнях, написаних до 1900-х років, він шукає нові несподівані ситуації, певною мірою екзотичні, зацікавлюючі. В повісті «На віру» Коцюбинський показує досить нетрадиційну для української літератури ситуацію вільного шлюбу, а в оповіданні «Посол від чорного царя» – анекдотичний випадок з фотографічним апаратом. Забобонні селяни, які досі не бачили фотоапарата, вирішили, що це якийсь чарівний механізм, що ним роблять портрети для війська чорного царя. На цьому будується колізія. В оповіданні «Для загального добра» бачимо спробу показати парадоксальну ситуацію – приїзд «докторів», які не лікують, а нищать виноградники і тим самим руйнують життя селян.

Поетика несподіваного, інтригуючого владно проникає в прозу Коцюбинського. Це було не тільки засвоєння певною мірою досвіду авантурної літератури, а й протистояння традиції побутово-реалістичної прози з розтягнутими описами, колізіями, наперед визначеною сюжетною схемою. В новелістиці 1900-х років цей художній прийом не зникає, проте відходить на другий план і набирає іншої якості. Як і зазначав письменник у маніфесті 1903 р., його найперше починають цікавити проблеми психологічні, саме вони, зауважував І. Франко, і творять основні душевні події і катастрофи в Коцюбинського та інших новелістів «нової генерації». Несподіваність, незвичність ситуації перетворюється на ситуацію кризи, морально-етичного вибору. Це й зумовлює головний художній конфлікт твору, що відображав реальну кризу суспільства, яке вступило на дорогу революцій.

Чи не з найбільшою силою новий підхід до зображення життя виявився у новелах, присвячених революції 1905–1907 рр. Привертає увагу насамперед те, як змінюється концепція художнього простору письменника. Село, місцевість, які він малював до того без особливих просторових обмежень, поступаються місцем замкненому, з окресленими кордонами простору. Чи не програмною була в цьому відношенні акварель «На камені»? Невеличке татарське село зі своєю географією, скелястою природою, неначе відокремлений острівець, що пливе у безмежному космосі людського буття. Цей острівець – то свій великий неосяжний світ життя, кохання і трагедій. Ще локальніший художній простір у «Цвіті яблуні» – окрема кімната, квартира; «Сміх» – те саме, «Невідомий» – тюремна камера.

Замкнувши героя в чотири стіни, письменник вдається до копіткого, мікроскопічного дослідження його душі, внутрішніх порухів, переживань. При цьому, як і раніше, він вибирає ситуацію критичну, а багато в чому й кризову для характеру героя. В такому підході на перший план висувуються проблеми психологічні – сильні емоції, душевні струси, що стають предметом письменницького аналізу. В новелі «Сміх» – це жах перед чорносотенним погромом, якого очікує адвокат Чубинський, в оповіданні «Він іде!» – страх єврейського населення невеличкого міста перед чорносотенцями. «Невідомий» – навпаки, фанатична впевненість революціонера-терориста в справедливості вдіяного – вбивстві губернатора. В оповіданні «Persona grata» – це жах, який роз'їдає душу ката від поступового усвідомлення несправедливості чинених ним дій. В «Intermezzo» – це глибоке почуття втоми, що охопила всю душу прогресивного художника. «В дорозі» – раптова тиша, що запанувала серед революційного бою, впливає на революціонера Кирила сильніше, ніж будь-який випад противника. Розмаїтість настроїв, переживань творить те загальне полотно, на якому вимальовується суспільно-політична атмосфера років революції.

Жах і розгубленість, що запанували в певній частині інтелігенції, яка не зрозуміла, не сприйняла, злякалася народного гніву, доповнюють величну картину революції, її відблиски у всіх сферах суспільства. Ці відблиски дають лише віддалене уявлення про розміри того вогнища, тієї магми, що віками кипіла в надрах суспільності і частки якої зараз виривались на поверхню. Малюючи відблиски заграви, Коцюбинський не міг не думати про спопеляючий вогонь, його нищівну силу, що розросталась і пекла. Без повісті «Fata morgana» його панорама революції була б не тільки неповною, а й лишила б поза увагою той стрижень, те ядро, яке й привело в дію всю ланцюгову реакцію революційних зрушень. З такими думками Коцюбинський збирає матеріал, ознайомлюється з місцями селянських повстань, аналізує пресу – готується дати масштабний зріз життя суспільства в один з кризових моментів розвитку. Але про це розмова окремо.

Теми інтелігенції, народу в революції з особливою силою захоплюють Коцюбинського. Інтелігенція і народ, завдання митця – під різними кутами зору переломлює письменник ці проблеми в своїх творах, шукаючи несподіваних, психологічних колізій. Інтелігент, людина, що опинилася в світі, де руйнується взаємозв'язок часів, людина пристрасна, віддана боротьбі за революційні ідеали, але якій ніщо людське не чуже, – такому герою присвячує письменник свої твори. Його скруті, його спробі розібратися в собі й у цілому світі. Типовим оповіданням цих років є «В дорозі» – своєрідна прелюдія до «Intermezzo». Вони багато в чому схожі і за сюжетом, і за характером головного героя, і за суспільно-політичною атмосферою, яку малює письменник.

Революціонер товариш Кирило прибуває на явку, де має одержати листа з черговим завданням. Та лист довго не надходить, і це вимушене інтермеццо раптом збуджує в його душі почуття, що дрімали, припорошені революційними буднями.

Душевну кризу героя письменник заховає у пейзаж. Це, власне, не пейзаж, а сама оголена душа Кирила, життя якої відтворено в

образах природи. «Несподівано, раптом у чорну тишу щось впало. Живе, веселе і безтурботне. Заскакало по листі, збудило повітря, штовхнуло землю і вогко дихнуло просто в лице. Пронеслось шумом, обмило землю і щезло. А тоді вплив на небо місяць» [2, 284]. Ми наче бачимо, як напруження боротьби останніх років під дією природи раптом відступає. «Природа зітхнула повними грудьми, зітхнув і Кирило» [2, 284], – закінчує пейзаж Коцюбинський. Криза відбулася. Така нова манера письменника: природа перестала бути німим об'єктом замилювання, а «заговорила» від імені людини, що її сприймає, знаменувала важливий крок в українському письменстві до розкриття людини і світу як єдності й взаємозалежності. Випереджаючи прозу Хемінгуея, Коцюбинський замінює опис життя його показом у конкретних формах вияву.

З чернеток до цього оповідання видно, з якою скрупульозністю збирав письменник враження від природи. Про це свідчать такі, наприклад, замальовки, як «Хмари», «Ліс», «Тіні», «Квіти».

Коцюбинський любив прогулянки за місто у Троїцький гай, любив «сидіти на горі, – як згадує С. Бутник, – і дивитися на широкі розлогі». «Михайло Михайлович любив квіти. Багато різноманітних квітів було в нього біля будинку. Йому особливо подобалися яскраві, буйні. Трудно сказати, чого йому подобалися яскраві і буйні квіти. Може тому, що яскраві фарбами і буйні формами не тільки бадьорили його очі, а ще й імпонували своїми простими кольорами і ясними формами духу його природи, бо і в його творах все ясно, все просто».^[15]

Природа, квіти захоплювали письменника не тільки своєю гармонією, а й суголосністю тим душевним настроєм, які переживає людина. Зародження кохання революціонера Кирила Коцюбинський передає також «мовою» квітів. Зустріч Кирила з дівчиною Устею в полі, милування природою стає своєрідним німим діалогом, де кожна квітка своєю красою, таїною немов вторує почуттям героїв: «Усті з Кирилом здавалось, що наївні діантуси червоніли в траві, як дитячі обличчя, а над ними схиляв свої віти журливий дрік і плакав

золотими сльозами. Окремо займали великі простори будяки, сині, аж сизі. Вони здавались покинутим вогнищем, що конало передсмертним блакитним димком» [2, 290]. Шаленство квітів – різних барв і форм наче передає сум'яття почуттів героїв, в якому пробивається вогнище кохання. Такий імпресіоністичний стиль письменника був справжнім відкриттям, що кардинально змінювало традиційну техніку, давало змогу показати людину в сиюхвилинну мить її переживань, з усіма нюансами її душевного життя. Революціонер для письменника – не схема, не вигаданий герой, а людина із складним внутрішнім світом, де змагаються різні почуття, але громадське завжди бере гору. І невідомий революціонер-терорист, і ліричний герой «Intermezzo» постають не як люди-схеми, а як живі, сповнені пристрастей і бажань, духовно складні істоти. В останню мить свого життя перед стратою революціонер-терорист, перебираючи в пам'яті останні дні, не може забути і випадкову зустріч з тією, «що кинула квітку в його душу». Образ яскравої квітки як спалаху кохання, краси постійно живе і в душі Коцюбинського, і в його творах.

Тим часом письменник працює і над більшою річчю – «Fata morgana», де головний герой – маса, її настрої й переживання в роки революції. Та здоров'я зовсім не служить йому: «Як запре дух у грудях, – скаржиться він В. Гнатюку, – то й кроку ступити не можу, а нерви такі, що кожна дрібниця, наприклад, якийсь факт у пресі, або стаття робить мене хворим на кілька днів. Досадно і соромно, а нічого не вдієш». У середині 1909 р. письменник мусив виїхати за кордон для лікування і відпочинку.

Через Львів, Краків, Відень, Венецію, Флоренцію дорога Коцюбинського пролягала до Капрі. Заїхав він і в Чернівці та Коломию. Українські місцеві організації вітали його як відомого, визнаного письменника. На літні місяці на Капрі з'їжджалося чимало російських письменників і діячів культури. Осередком зустрічей була вілла Максима Горького, який жив там. Коцюбинський також прагнув потрапити в це цікаве товариство. Він запасся рекомендаційним

листом від В. Г. Короленка, з яким познайомився в Полтаві в 1903 р. на відкритті пам'ятника Котляревському. Зустріч з Максимом Горьким на Капрі переросла в теплу дружбу, що тривала до останніх днів життя Коцюбинського.

У цю і наступні зустрічі на Капрі письменник знайомиться з російськими видавцями. Максим Горький сприяє появі творів Коцюбинського в російських видавництвах «Знание», «Современный мир». Їдучи якимось на Капрі, письменник завітав і в Криворівню, де почався його «роман» з Гуцульщиною, що й дав яскраву художню картину – «Тіні забутих предків».

За два роки до смерті Коцюбинський починає одержувати щорічну пенсію 2000 крб. від товариства прихильників літератури і, здавалося б, нарешті може здійснити свою давню мрію цілком віддатися літературі, та здоров'я залишається все менше. Навіть покинувши роботу в статистичному бюро, він відчуває себе кепсько. Лікарі констатують у нього порок серця та грудну жабу на ґрунті серцевої перевтоми.

І в той же час письменника як ніколи мучить жага нових відкриттів. Відкриття потаємного світу людини, відкриття невідомого світу людей інших національностей – татарської, молдавської, єврейської, але над усім домінує головне відкриття – людини, її безмежного, неосяжного внутрішнього світу. Коцюбинський закінчує повість «Fata morgana», відкриваючи в житті типового села цілий космос доль, настроїв, суперечок. Він зазирає в душу нікчемного поліцейського («Подарунок на іменини») і бачить там ницість та обмеженість батька, який хотів на іменини «подарувати» сину страту, а замість того сіє ненависть до себе маленької, ще не зіпсованої істоти. Коцюбинський проникає під оболонку революційності ліберального пана і знаходить там усе ту ж барську пиху і відразу до люду.

Відкриває письменник і зовсім новий для себе і читача світ гуцульської природи, звичаїв, духу народного, просякненого віковичними гордовитими гірськими легендами. Він ознайомлює нас з дивовижною капрійською природою та її людьми. «Капрі –

дорогоцінний камінь в каблучці Неаполітанської затоки», «А вночі блакитна затока надіває на шию рядок дорогих перлів – (вогнів) неаполітанських вогнів», «Везувій плавав у морі, як велика блакитна медуза», – занотовує Коцюбинський у записнику, готуючи капрівські новели. І кожен такий запис, як і сама новела, як і майже кожен його твір – це незбагненне художнє відкриття шаленства фарб, гармонії звуків, почуттів, які «населяють» природу і людську душу.

Закінчивши новелу «На острові», М. Коцюбинський робить примітку на рукописі: «Автор просить прислати коректуру на адресу: «Київ, бульвар Шевченка, клініка професора Образцова» (вона і зараз там – поряд з університетом). Вмираюча рука до останку прагне викінчити свої твори, надати діаманту той неповторний, немеркнучий блиск, на який спроможний тільки справжній художник.

В його душі ще рояться герої повісті «Fata morgana», він мріє про написання третьої частини, ще нуртує задум нової картини про Гуцульщину, але, прикутий смертельною хворобою, він уже не зводиться з ліжка. Повернувшись до Чернігова, він скоро вмирає. Сталося це 12 квітня 1913 р. Коцюбинському ледь не виповнилося 49 років.

Найяскравіша квітка України

Поховали М. Коцюбинського в Чернігові, як він і заповідав, у Троїцькому гаї, на Болдиній горі, де письменник любив відпочивати. Багато газет відгукнулось на смерть великого художника слова. Десятки вінків від організацій і діячів культури було покладено на його могилу. Із різних куточків країни та закордону надходили скорботні телеграми – з Галичини і Львова, з Петербурга і острова Капрі, з Москви і Києва, Катеринослава і Варшави та багатьох інших міст. І серед них від одного з близьких друзів письменника – Максима Горького зі словами: «Большого человека потеряла Украина, – долго и хорошо будет она помнить его добрую работу».

Уряд намагався якомога тихіше поховати Коцюбинського, не допустити демонстрацій. Та незважаючи на поліцейські обмеження, заборону виголошувати промови, біля могили письменника зібралося понад дві тисячі шанувальників його таланту. А на засіданні 4-ї Державної думи депутат Г. І. Петровський виступив з промовою. З гнівом говорив він про поліцейські заходи під час похорону М. Коцюбинського: «...політика гноблення і переслідування народностей, серед них і російської, а надто слов'янських народностей, здається, така багата на всім відомі факти, що не потребує особливих ілюстрацій. Усе ж... наведу ще один цікавий приклад – похорон Коцюбинського в Чернігові. Ректор семінарії заборонив семінаристам співати на похороні.

Поліцмейстер, з'явившись до церкви, оголосив, що не можна нести вінків перед труною».^[16]

Відцвіла одна з найяскравіших квіток України. І майже в останній день прощання її з життям в «Українсько-руській видавничій спілці» (Київ – Львів) виходить збірка творів: «Тіні забутих предків», «Сон», «Лист», «Подарунок на іменини», «Хвала життю», «Коні не винні», «Що записано в книгу життя». Так народжувався новий цвіт безсмертної агави. Це був лише початок.

Новими яскравими барвами традиції М. Коцюбинського розквітли в творчості його послідовників – українських письменників П. Тичини, А. Головка, М. Стельмаха, О. Гончара. Так, О. Гончар писав у 1953 р.: «Прекрасною творчістю Коцюбинського був осяяний мій літературний ранок. В студентські роки сторінки його оповідань я завчав напам'ять, як поезію... І зараз він залишається для нас, українських радянських літераторів, достойним взірцем. Ми вчимося у нього високої майстерності, творчої вимогливості, гарячої любові до свого народу».

Твори М. М. Коцюбинського, як квітки агави, продовжують жити. Вони видаються і перевидаються тиражами в десятки тисяч примірників, перекладаються багатьма мовами світу.

Бібліографічний покажчик праць, монографій, статей, збірників про Михайла Коцюбинського (складений М. Морозом) налічує майже 4000 бібліографічних записів і виданий у двох томах^[17]. Здавалось, пишучи 4001-шу працю, важко сказати щось нове. Проте загадка Коцюбинського в тому, що, незважаючи на велику кількість праць про нього, головне, мабуть, ще і не сказано. Ми тільки наближаємось до тих глибин, які приховує його творчість. І кожна нова стаття, книжка – лише крок до незглибимої таїни, яку хотів передати нам великий художник. Підтвердженням тому нові й нові видання його творів, нові аналізи його естетичного світу.

Юрій Кузнецов,
доктор філологічних наук,
член-кореспондент Академії
педагогічних наук України

Fata morgana
З сільських настроїв

Частина перша

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, зі стін руїни з галасом знялось вороння, а всередину з лускотом посипались тиньк і цегла. Хоч сахарня, давно вже закинена, розсипалася і заросла травною, в порожніх будинках її раз у раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, напівприкриті молодими бур'янами, гнилі трухляві жолоби і чорні діри – вікна, з яких немов щось виглядало, – Андрій згадував колишнє. Яка-небудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики, і він бачив себе коло вагонеток з цукром або біля апарата. Тоді він брав тринадцять карбованців на місяць!..

– То були часи, пане добродзею! – казав він уголос до себе і гладив білого вуса.

Андрій прямував до старого береста, що ріс на вершечку горба. Звідти злазили з горбка униз фабричні будинки.

Вліво від Андрія грав на сонці срібними брижами ставок, немов риби купались в ньому, а за ним, на другому горбі, ховалася поміж деревами церква... За берестом лежала долі широка й зелена лука, порізана закрутами синьої річки. Верби й верболози сіро-зеленим туманом котилися по луці і закривали подекуди воду. На виднокрузі, в далеких околишніх селах, білили дзвіниці.

Був сонячний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гуділи в ясному повітрі тихо й мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золото сонця.

Андрій поглядав на розвалені кам'яниці і радісно хитав головою.

– Га! Вже воно так довго не буде!.. Вони як візьмуть у свої руки, то швидко пустять пару!..

«Вони» – були німці чи чехи, а може, й жиди, що перед шістьма роками приїздили оглядати згорілу сахарню. Хоч потому ніхто вже не цікавився руїнами, Андрій не покидав надії, що ось-ось не видко як наїдуть пани, усе полагождать і пустять фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому ту новину. Хома хоч ходить біля товару, а все ж ближче до панів, бо третється коло них. Буде фабрика, буде!..

Бо то, пане добродзею, чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш! Та! Велике щастя – латочка землі!.. Крутиться один з одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нічого не має... Хазяї!..

Андрій з презирством чвиркнув крізь зуби.

От фабрика – то вже щось інше. Не страшна тобі ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін – бери гроші...

І він тоді пив пиво... Наготові. Чисте, золоте, холодне пиво... Тьфу! Аж слина котиться...

Думка була: підросте Гафійка, найметься на фабрику. Де вона заробила б стільки?! І швидше віддалася б. Авжеж... Таже то гурт, – знайшовся б такий, щоб посватав. Апаратчик або й слюсар... Нехай стара не дурить голови ні собі, ні дівці: хазяйський син не візьме убогої – не такий світ тепер. Авжеж...

Його думки пливли далі. Такі легкі, такі прозорі, як весняне повітря. Нема руїн. Скрізь нові будинки. Гук машин, сичання пари, тиск людей, ціле пекло роботи. Все рушається, все живе, все таке принадне. І він чує силу у своїх руках, а в роті має смак холодного пива...

Останні дзвони завмерли в повітрі. З церкви виходять. З гори аж до греблі суне поволі хмара народу. Гупають сільські чоботи, лопотять підтички і тріпотять на вітрі стрічки в дівчат.

Он йде Маланка. Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в старенькій свитці. Андрій не бачить її обличчя, але знає, що у неї спущені додолу очі й затиснені губи. Ми хоч бідні, але чесні. Хоч живемо з

пучок, проте й для нас є місце в церкві. Коло неї Гафійка. Наче молода щепка з панського саду. У Андрія під вусом блукає усмішка. Він знає, що в селі немає кращої дівчини. Сімнадцятий рік пішов з Пилипівки.

– Га-га-га! Ось де він править службу Божу. Здоров!..

Грубий голос йде знизу, й старий безвусий вид панського пастуха Хоми Гудзя виглядає з-за похилого баркану.

– А ви ж думали де? Дай Боже...

– На дідька б лисого сидів я тут – уже краще у Менделя... Цапин син привіз свіже пиво, коли не бреше... Я таки казав йому – бодай тобі, кажу, така болячка у печінки, і твоїй Сурі, і всьому кодлу твому...

– От купить, тоді й розкушаємо, яке воно...

– Бодай ви всі повиздыхали по такій правді, як держите свіже пиво... А що, думаєте, не куплю? Ходім вип'ємо, бий його трясця...

– Але купите? А з волами ж як? Сам пан догляне?

– Хай вони виздыхають йому до ночі... Він думає, сто сот крот, що я й у проводи пожену товар на пашу? Луснеш, а не діждеш... Щось маю казати вам...

– Ну, ну?

– Приходьте з полудня до Менделя, тоді скажу...

– Ну, ну!

– Побалакаємо, нап'ємось пива, стонадцять... – Кінець фрази згинув за тином.

* * *

Андрій поспішавсь додому. Перед ним лежав шлях, курний уже, хоч була рання весна. Сіро-зелені поля лягали з обох боків. Над шляхом біліла його хатинка, мов йшла кудись із села і зупинилась спочити. По дорозі тяглись люди з ціпками, з клунками. Ось Гафійка винесла одному води. Стали й розмовляють. Знов надходить купка... Ще рядок... Проходять та й проходять. А той стоїть. Еге-ге! Таж то

цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у Таврію або на Кубань. От тобі й хазяйські сини, хлібороби... Своя земля просить рук, а він знявся та й... А що ж робитиме один із другим на своїй латочці? Намножилося вас. Нема на вас війни або холери. Одні з села, а другі в село, як отой Марко Гуща, що недавно привели, як рештанта... Брав, пане добродзею, на фабриці сімнадцять карбованців у місяць і почав бунтувати. Плату йому давай більшу, роботи йому багато, бач. Начальство йому одно, а він йому друге... Ну, не хочеш, то маєш: попарили нагаями та й гайда додому під калавуром... Та я б такому бунтареві...

А той стоїть. З ким це вона забалакалась? Либонь, Прокіп Кандзюба? Таки він. Он вийшла на поріг Маланка та й сховалась назад.... Хай дівка постоїть з хазяйським сином... Гляди, щоб не засватав. Ха!.. Аякже!..

Андрій підійшов до хати. Крива, похилена хатинка, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закинутих, із забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців. Біля хати сіріли скопані грядки, від воріт до порога вела стежечка.

Зате сусідні городчики були повні сміття і грузу; необроблена земля їжилась торішнім бадиллям, і на чорних руїнах завжди сиділо вороння.

Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву, як завжди по службі Божій. Значить, вона лятиме його сьогодні не так, як в будень, а з солодкою усмішкою і ніжними словами. Поглядаючи скоса на щільно стулені жінчині вуста, він з побільшеною жвавистю скинув із себе свиту і розсівся на лаві, як пан. Га! Хіба він не господар у своїй хаті! Проте Андрій плекав таємну надію, що все минеться якимось і жінка не зачепить.

Та саме в той мент, здіймаючи з мисника миску, Маланка скинула на нього оком.

– Найнявся?

«О! Таки починається!» – подумав він, але удав невинного:

– Що?

– Чи найнявся в економії, питаю?

«Ач, невірна баба: і знає, що не був я там, а питає».

– Ат, дай ти мені спокій з тою економією... не те у мене на мислі тепер. Он, казав Гудзь, швидко сахарню будуватимуть.

– Слухай, серце, Гудзя, слухай, Андрійку... якраз почепиш торби, та й мені доведеться...

Вона стулила сухі губи і зняла очі до стелі! Що ж! Вона мовчить, бо у свято гріх лаятись, але коли б усім тим, що плещуть про фабрику, покорчило язика, то це було б дуже добре. Фабрика, фабрика, а де вона? Ну, була фабрика, а хто мав користь із неї? Мендель. Може, неправда? Може, не в Менделя лишав він заробіток? Що вони мають, чим живі? У неї вже руки посохли од праці, вона вже жили висотала з себе, аби не здохнути, прости Господи, з голоду...

І вона совала йому перед очі сухі і чорні, немов залізні, руки, голі до самого ліктя.

– Бо чоловік не заробить, ой не заробить, серце моє. Він думає про пиво, а про те ні гадки, що...

І пішло. Вона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делікатно, як тільки можна було в неділю, по службі Божій, а він, червоний, немов варений рак, спочатку відмовчувався, а далі й собі почав верещати тонким і надірваним голосом.

Таки переміг.

– Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю! Хай вона тобі западеться! Не наймуся я й не буду в землі ритися. Вона витягла з мене усі сили та й пустила на старість голого. Тьху, ще раз тьху на неї...

Тоді Маланка стала, як стовп, і зняла руки до неба:

– Що ти кажеш, непритомний! Та ти ставай на коліна та цілуй її... їж її, землю святу, вона тебе годує... вона тебе й сховає, чоловіче...

Вона стала біла, як біль, і справді налякана.

Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оте чисте, виплекане, немов вилизане матір'ю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами, в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка – вкинула в хату щось таке, від чого білі стіни під низькою стелею осміхнулись, голуб перед образами крутнувсь на нитці, і козаки з червоного паперу, наліплені на стінах, узялися в боки.

– Мамо, давати обідати?

– Давай, давай, Гафійко... Маланка зразу відійшла.

– Та чого ти крутишся по хаті, мов дзига? Так і миски поб'єш. І в церкві усе крутилася та оглядалася...

– Та його не було в церкві.

– Кого «його»?

– Та то я так...

– Що тобі, дівко, сьогодні: мало борщу не перекинула.

– Страх, розказує, яке діялось: народу, каже, як на війні, сила-силенна...а кінні наступають, душать. «Розходьтесь!» – гукають. А ті: «Не підемо, давай нам наше... ми за правду».

– Та хто розказує?

– Марко... недавно прийшов з Адесу...

– Це Гушин? Кажуть, піймався на злочинстві, посидів у тюрмі, та й привели сюди на втіху старому батькові.

Гафійка спалахнула:

– Брехня! То люди брешуть. Він нічого не крав, от їй же богу!

– Та цить же ж бо! – гукнув Андрій. – Яке там злочинство! Мені урядник розказував, як я ходив на пошту. Він, Гуща отой, не крав, а народ бунтував. Такому б, в'язник каже, у тюрмі гнити, а не на волі бути...

– Та їх там, тату, кривдили...

– Що ти тямиш!.. От нехай лиш побачу, що він тут ману пускає та книжки людям читає, – зараз руки назад та й до в'язника.

– Оце напалися... не знають самі за віщо...

– А тобі що? Ти мені з ним – гляди, не приставай, бо як побачу, пане добродзею, то...

Але він не скінчив: саме в той мент, як Гафійка нагнулася, щоб вийняти з печі горщик, з-за пазухи висунулась у неї книжка і впала додолу. Гафійка покинула горщик, вхопила книжку і, вся червона, з очима, повними сліз, прожогом вибігла в сіни. Андрій перевів здивований погляд на Маланку.

Але Маланка була вже не свята й не божа. Вона зразу забула, що в неділю не можна лаятись, і світила до чоловіка зеленими очима.

Андрій мав гарну присмаку до недільного обіду, тим більш, що скільки не кликали Гафійку їсти, вона не ввійшла вже до хати.

* * *

Ну, дав Бог неділю, можна спочити. Маланка сіла на призьбу і поклала на коліна руки. Андрій кудись подався; Гафійка на музиках, а в хаті сумно.

Сонце стоїть низько, так у три чоловіка до землі; порожні й обдерті хатинки кидають кострубаті тіні. Курна дорога з-під Маланчиних ніг біжить у поле. Навкруги пусто. Челядь гуляє на майдані: старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості – думи.

Ох, Боже, Боже, трошки того віку, а як важко його прожити. Андрій знов не найнявся. Отак щороку. Легкого хліба шукає. Всю, каже, силу дурно віддав землі, більше не хочу. Знов буде рибку ловити... на пошту побіжить, як пан пошле, зайця підстрелить. Люди жнуть або косять, а її Андрій іде стежкою, ремінна торба через плече, бриль на потилиці, і ціпком вимахує...

Курить щось по дорозі. Що воно біжить так прудко? Ага, либонь, панич Льольо з сусідньої економії у гості їдуть до двору. Авжеж. Он і панна Тося... і горбата панна Ганна і панич Петрусь. Рябі коні рвуть із копита, в хмарі куряви сміються молоді обличчя, кивають до неї.

Маланка встає, низько вклоняється, немов образам, і дивиться услід, як клубочиться за бричкою позолочений сонцем пил.

Всі вони зросли при ній, на її очах. І раптом дух смачного, ситого борщу війнув на неї звідкись. Вона їла такий борщ, як служила у панів. Давно це було, а тепер згадалося, живучи на картоплі. Маланка сідає і знов кладе чорні руки на коліна. Онде вони почорніли оті руки: на роботі у панів. Як їй було вісім років, помер батько, а на дванадцятому вона вже нікого не мала, oprіч хазяїв. Після матері лишилася стара скриня, дві-три дранки і латаний кожух. Та й тільки.

Спочатку вона пам'ятає себе чорною, вічно в сажі, коло панських свиней. Потому вона була в горницях, раз у раз била посуд, а її била пані і зачіпали паничі. Потому звеліли їй варити їсти челяді, і вона варила, аж стала старою дівкою. Тиха, покірлива, всіх слухала і плакала по закутках. Плакала, що робить на чужих, що сохне, втрачає силу і ніхто не сватає її. Плакала, бо любила землю, город, поле, а мусила варити їсти цілому табунові ненажерливої челяді. Навкруги була земля, така чорна, пухка, родюча, повесні пишна, восени багата, а ніхто не кликав її на ту землю, ніхто з хазяйських синів не схотів зробити її господинею. Потому віддалася за Андрія. Як це сталося, що вона пішла за нього, вічного наймита, старого парубка, бурлаку, що не мав навіть власної хати, не то що землі, – і досі не знає. Прийшли злидні до злиднів, а з них виросла біда. Наче знала, бо так плакала на весіллі.

З одного боку співають свашки, з другого – дружки, а в хаті, мов в улику, у вікна дивиться челядь...

Імберу, матінко, імберу.

Вивини рубочок з паперу...

А їй підкотилося щось під горло, душить її, і вона б'ється головою об стіл, голосить і миє сльозами тоді вже чорні руки.

То доля її плакала тоді.

Пішли літа марне з світа, як лист по Дунаю...

– Агуш, трекляті... Агуш-ша!

Маланка скочила з призьби і пожбурнула грудкою. Квочка з курчатами кублилась на грядках і, сколошкана, сердито квоктала та стовбурчила пір'я. Жовті курчата розкотились по грядках, як горох. Налякане заколотом, знялось з сусідньої стріхи гайвороння і било крилами над обсипаною стріхою.

Маланка заспокоїлась і знов сіла на призьбу. Сонце спустилось іще нижче.

Еге, десь Гафійка забарилась на музиках. Хай погуляє дитина. Тільки їй волі, поки в мамі та в тата. Та й те людям, мов сіль в оці. Казала ковалиха, «водять Гафійку, немов панянку, у службу не дають – багатирі знайшлись...» Бодай тобі, прости Господи гріха, стільки болячок, як у нас злиднів. Добре тобі казати, як у тебе повна хата дівок, а у мене одна, як душа. Тільки й потіхи на старість. Виняньчила, виплекала, мила й вичісувала, а тепер віддай людям. Мало ще мною люди поневірялися, всю силу забрали, всю кров виссали, а тепер іще дитину віддай їм... Не дочекають!..

Не таку вона їй долю готує, вона віддасть її за хазяйського сина. Дівка здорова, чиста, хоч води напийся. Недурно парубки ззираються на неї. Посватає Прокіп, таж він пішов у Таврію, щоб було чим весілля відбути... Восени старостів зашле, вона вже бачить, що, куди й до чого...

Перед очима в Маланки встала левада – зелена, весела, над річкою... Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодиця з Гафійки. Голова пов'язана хусткою. Бере вона плоскінь і виспіває. У колисці дитина спить. Прокіп привіз ячмінь, стіжок складає. І так їй весело, старій, так легко, наче вона помолодшала. Стоять городи, мов у віночку. Капуста в головки звивається. Квасоля вже пожовкла, вітер шумить поміж високими маківками, гарбузи розляглись, як годовані кабани, а картопля зародила, аж гич сплітається. То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожную цибульку сама вона

поклала в землю, сама і збере, як дасть Господь діждати. Тепер вона господиня. Не на своєму – так на доччиному. Хоч на старість діждалась. І вона справить собі червоні чоботи, м'які, козлові, з китицями, як у ковалихи. Відколи вона віддалася – от уже чи не вісімнадцять років минуло – не перестає вона мріяти про такі чоботи, щороку складає гроші, але гроші розтечуться на щось інше – і чобіт немає. Узути такі чоботи і білу намітку та піти до церкви. І щоб так поховали.

– Сидите собі? З неділею будьте.

Маланка здригнулася. Ага! То ковалиха.

– Атож! І ви будьте здорові... Дав Бог святечко – святкуй його. Не роби, не працюй. Бог сказав: маєш будень – роби, а в неділю й з-під пазурчика не виколупай, бо й то робота. Лежи, сиди і не кивнись...

Маланка була солодка. Вона мала таку усмішку, мов розмовляла з панами у дворі.

– А я оце з музик. Тільки вже й нашого, що хоч подивишся на молодь. А там ваша Гафійка усе гуляє та й гуляє з тим одеським паничем – не скажу, чи правду про нього люди розказують, – із Марком Гущею. Все в парі та й у парі, немов голуб'ята... Сказано, молодощі. Бувайте ж здорові...

Маланка все солодко осміхалася, хоч душа в неї сичала.

«Ах, гладуха, – трясє салом, розносить поговорі!» – проводила вона ковалиху неприязною думкою. І їй чогось згадалась ранішня сцена з Гафійкою.

На вулиці тим часом росли тіні.

Попід тинами гралась дівчатка у посмітюхи: малі босі ноженята підкидали порох – три рази в один бік, три рази в другий. І здавалося, що у поросі грається табун горобців. Далекі поля рожевіли. З низин летіли в село бусли і поблискували білими крилами. Весняний вечір навівав думи.

«Яка ти розкішна, земле, – думала Маланка. – Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки тим ти недобра, що не горнешся до бідного. Для

багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму... Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять тебе, земле, ой поділять... І моєму дадуть... Годі тоді рибку ловити... Хоч-не-хоч, а йди, пане добродзею, до плуга... Ох, Боже, Боже, хоч на старість зазнати того щастя – дитину свою вивести в люди...»

А на вулиці починався рух. Бігли дівчата, молодиці, діти, з ціпками, з хворостинами. Лопотали підтички, гупали босі ноги, брехали сколошкані собаки. «Степа-ане!.. Біжи вівці вилучати!..» – «Біжи сама-а!» – «Мати казали тобі, бодай-бись луснув!..» – «Тато казали тобі, щоб ти скрутилася-а-а!..» – «Наших шестеро, гляди, Марійко!..» – «Не розгуби ягнят, як учора, бо на гамуз поб'ю!..» – «Що-о? Де-е? Тю-у-га-а!..»

Сонце сідало червоно. Вікна горіли, як печі, стіни хаток стали рожевими, по білих сорочках розлилось червоне світло. Здалеку йшла на село хмара куряви. Вона все наближалась, росла, здіймалась до неба, врешті сонце пірнуло в неї і розсипалось рожевою млою. Звідти доходили якісь тривожні згуки, немов діти плакали або десь ціпи гупали на току, – і раптом овеча отара залляла вулицю і сколихнула повітря нескладним беканням. Жива маса овечих тіл терлась вовною, тремтіла і колихалася, як драглі; цілий ліс тонких ніжок замигтів перед очима, голі дурні морди розкривали пащі серед рожевої куряви і плакали: «Бе-е-е... ме-е-е...» В рожевому тумані, мов тіні, сновигали люди, з'являлись і зникали неясні обриси хат, у морі овечого лементу гинули всякі згуки, весь цей гармидер нагадував сон. Ззаду отари йшов чорний чабан, високий, ще більший від непевного світла, немов міфічний бог, ляскав пугою і кричав диким, грубим голосом, що покривав усе:

– Гар'я!.. Триш-триш!.. Гей!..

Вже нічого нема на вулиці, все щезло, як сон, пил поволі сідає на землю, а вечірнє повітря все ще тремтить живим акордом завмираючих згуків.

На землю глянули тихі зорі.

* * *

Сині стіни, в кутку бебехи, залитий пивом стіл. Тісний ванькирчик у Менделя.

– Не морочте мені, Хомо, голови – кажіть зараз: буде фабрика? Кажіть – буде?

Пиво пінилося в зелених склянках і шуміло в голові.

– Таже сказав, що буде.

– О! О! А нащо ж ви радите віддати Гафійку в найми?

– Раджу. Однаково пропаде дівка. Наїсть, нап'є вдома, тобі ж гірше буде... А їй одна доля: найми. Думаєш – возьме хто бідну? Посивіє дівкою. Наймай, коли люди трапляються. Завтра ж відведеш в Ямище до економа; добрий панок, щоб йому черви язик сточили. Що ж, будемо сватами? Того тебе й кликав до Менделя.

– Не кажіть мені про те – не люблю. Я й в мислі не мав такого.

– Наймай, Андрію.

– Облишіть, Хомо. Краще пиймо.

– Чого ти чванишся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно приндиться... Кажу, наймай, каятимешся потім.

– Е, я такого не люблю. Нащо робити з писка халяву.

Андрій почервонів і встав з-за столу.

– Сиди... Може, не правда? Ти думаєш, що ти людина? Собака ти, та й вже. Яке наше життя? Собаче. Та ти сиди.

Гудзь поклав Андрієві на плечі свої здоровенні руки і посадив. Потому наблизив до нього свій безвусий, червоний від пива вид, від якого пашіло жаром.

– Ти не крути... Ти мені скажи: скільки літ прожив? П'ятдесят? Доживаєш віку? А де ж твої молоді літа, де твоя сила, покажи свою працю. Мозолі показуєш? Покажеш іще й горб... Цілий вік з тебе луску шкребли, а ти, воле, у плузі йди! Наша доля така – робім і грудьми, та не будемо людьми. Ти глянь на мене: гадаєш – Хома перед тобою? Худобина. Як став змалечку біля товару, так і досі.

Цілий вік з худобою, сам худобиною став. Ціле життя хвосту бачив замість людей: бабрався у гною, у гною спав, на гною їв, на купі гною й здохну. Я забув, як його у хаті й сплять, стонадцять чортів йому у хвіст! Сорочка на тобі зашкарубла, як кора на дереві, штани умазані в волячу мазку, бо кров волам пускаю, рук не можу відмити з гною. Сяду з челяддю обідати, кожне од мене ніс верне – смердить. А ти гадаєш – пахне? Тікаю од людей – до волів тікаю. З волами розмовляю... Я до них говорю, журбу свою виливаю, а вони ремигають... та ревуть, та хвостами відвертають. Тільки в мене й розваги. А ти думав – жінка до мене заговорить та ще й пригорне... діти защебечуть... своя хата зогріє. Ха! За тими волами я посивів парубком, побила б їх морока. Тепер тішся на старість, щоб йому дихати не дало, щоб його понесло поверх дерева, на безголов'я! Щоб він головою наложив, нужда б тя побила!.. Сто сот крот його ма... Бодай...

– Гей, чого кричиш, чоловіче, чого лаєшся?

– Га? Лаюся чого? На душі легше... Як нахмариться там, вилаюсь – і легше... якби не лаявсь – згорів би. Таку злість в собі почуваю, аж душа пашить... Як запече, як запече – так узяв би в руки довбню та й перебив би усіх. Ходив би од хати до хати – та й по голові, та й по голові. Одного за те, що п'є людську кров, а другого – що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем взялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце...

Хома стояв у хаті високий, аж під стелю; очі його дивились кудись поза стіни, безвусий, зморщений, як у баби, вид скривився. Він аж тремтів. Потому раптом зів'яв, опустився на лаву і душком випив пиво.

Андрія взяло за живе. Він теж хотів, щоб його слухали, почули все його життя, як воно стало перед ним отут, у тісному жидівському ванькирчику. Дожив до сивого волоса, а добра не зазнав, ой ні...

– Я так міркую, Хомо, коли чоловік працює...

Але Хома знов сердився:

– Пропади ти пропадом... Одному все, другому нічого. Хіба я не бачив, як стара пані...

– Коли чоловік працює, він мусить за те щось мати. А як земля мені нічого не дає...

– ...стара пані цілу зиму топила в грубах полотном, що лишилось іще від панщини...

– ...Ну, як земля нічого не дає – на чорта вона мені? Однаково мені, чи я наймит на своїй землі, чи на чужій. А все наймит. Правду ви...

– ...Злежалось полотно в коморах... Люди прохають: дайте хоч на сорочку – хай праця людська не гине марно. Та ти слухай же бо.

– Слухаю, слухаю. Гей, чуєте, правду ви мовите: таки собаче життя маємо. Таж то висотали з мене всі жили. Таж то цілий вік свій напихав я чужу пельку. Ще як була фабрика, жив якимось, а як згоріла...

– Авжеж погоріло, усе полотно згоріло.

– Яке полотно?

– Як «яке»? Таж розказував.

– А, так-так... Ну, пиймо краще. За ваше...

– А як же з Гафійкою? Наймаєш?

– Та годі вам. Пиймо.

– Ну, чорт із тобою, не хочеш – як хочеш. – Хома випив душком пиво і кинув склянкою об землю.

На бренькіт скла прибіг наляканий Мендель.

* * *

Було якесь свято. Гафійка сиділа на призьбі за хатою. Біля ніг її шпоркались кури і сокотали, допоминаючись їжі. На призьбі лежала розгорнена книжка.

– Агуш, агуша, йдіть собі порпатися попід тином... – проганяла їх Гафійка. – Ну, чого сокочете, дурні? А ти чого, зозуляста, витягаєш шию та заглядаєш до рук? Я вже тобі давала їсти. Вам тільки аби їсти,

дурні. Сердишся, що таке кажу? А от поспитай Марка, послухай, що розумні люди скажуть. Він вам сказав би: дурні, зроду-звіку дурні. Вам дають жменьку пшона, а забирають всі ваші яйця або ріжуть вас на юшку. А ти, півню, по-дурному тріпаєш крилами, храбруєш. Коли б ти був такий сміливий, як Марко, ти не дав би своїх дітей продавати панам на печеню. А може, ні? Ну, та ти півень, а Марко орел. Ти послухав би, що він каже... Він каже... Та що ти тямиш? Ти нічого не розбереш... Бо коли б ти був розумніший, ти побачив би, що й люди такі, як кури... Ну, чого кудкудачеш, біленька? Чого смієшся? Думаєш, я не знаю, що у вас добре? Думаєш собі, що ти кохаєш, кого сама схочеш, а я мушу віддатися за Прокопа, бо мати мене за нього сватають? Дурна, дурна... Та нехай мене печуть, нехай ріжуть... нехай краще закопають мене в землю, чуєш ти, зозулястенька! Ну, пішла геть, коли головою крутиш, невірна! Не бійсь, Марко нікому мене не дасть... бо він орел... а над ним, знаєте, кури, вороння того, вороння... мало не заклують... Коли й люди на його, і староста, і навіть тато нападаються... а він добра хоче людям. Не тато, а Марко... Чуйте ж, кури, який він добрий, Марко мій... за те його парубки й дівчата страх люблять... і слухають... А ти куди, проклятий? Агуш! Бач – наслідив на книжці! Що мені Марко скаже, як побачить на ній півнячі сліди? Скаже: півень більше начитав, ніж ти... Ну, тепер усі гетьте, агуша, бо мені треба читати. Присунуся ближче до сонечка, хай і воно загляда в книжку, хай і воно читає... Ну, разом!..

* * *

З погодою щось діялося. Весна стояла суха і вітряна. По городах усе сохло, хліба на полі не росли, по шляхах носились цілі хмари куряви. Люди прохали дощу, бо все віщувало голод. Ціна на хліб раптом підскочила, і це так стурбувало Маланку, що вона щонаочі бачила погані сни. Зате чим гірше було навкруги, чим більше надії хліборобів в'яли, тим більш Андрія опановували мрії про фабрику. Як

Маланці дороге борошно, так Андрієві снилась фабрика. Часом він схоплювався серед ночі і спросоння, з якимсь жахом в голосі, питав Маланку:

– Був свисток?

– Який свисток?

– Ну, фабрика свистала? – сердився він.

– Опам'ятайся... то тобі в голові свище, по ночах товчешся, – бурчала сколошкана Маланка, позіхала, зітхала і не могла заснути до рання.

Андрія жерла нетерплячка. Він раз у раз бігав на руїни, щось обмірковував, прикидав, вираховував. Потім бігав по людях, розпитував, пускав поголоски, і коли вони знов доходили до його, значно змінені і більш рішучі, він радів, хвалився Маланці і вірив. Навіть до своїх звичайних заробітків відносився він тепер злегка і не шукав їх.

Маланка нарікала. Дедалі все трудніше і трудніше ставало знайти якусь роботу. Трави погоріли, по економіях більш не наймали. Приступаючи до печі, вона просто дуріла, бо не знала, що варити. Приварку не було, вічні позики докучили всім, і навіть Маланці. Найдужче серце боліло в неї за Гафійкою – таке молоде, єдина дитина, і мусить голодом мліти. Якимсь чудом вона роздобувала для неї і приносила під хвартухом мисочку ягід або свіжу паляницю. Андрій рідко звертав увагу на страву – голова його була запрятана фабрикою, – але часом і він відсовував нізчимну юшку і починав бурчати. Маланка чатувала на той мент. Вона вся скипала лихою радістю і жбурляла йому в лице всю отруту, все шумовиння свого серця.

В одній хаті жили два вороги, і хоч кожен з них поринав у власні думки і навіть тікав від другого, проте доволі було якоїсь дрібнички – і злість тіпала обома, немов пропасниця.

Одно їх єдало – це згадка про те, що Гудзь радив найняти Гафійку.

– А ти ж що, плюнув йому межі очі? – допитувалась Маланка, а сама, осміхаючись, думала: «Чекай, чекай, ось прийде осінь, тоді

побачимо...»

– А я так розсердивсь, що мало не побив Хому! Їй-богу! – хвалився Андрій. – Таке вигадав!..

* * *

– Ти що тут робиш?

Маланка витріщила очі і зупинилась на порозі. На припічку горів трусок і кипіло горнятко. Андрій дививсь на вогонь, весь червоний і захоплений. Маланка несподівано заскочила його, і він усміхався непевним, придуркуватим усміхом. Маланка приступила до печі, відсунула горнятко і зазирнула в нього.

– Ти рибу вариш? – поспитала вона наляканим голосом і вся пополотніла.

Андрій метнувся на місці, засунув знов горнятко, обкидав його жаром і мовчки осміхався.

– Чуєш, Гафійко, він рибу варить!.. – скрикнула Маланка.

В голосі її чувся такий жах, наче в горнятку щонайменше варилось людське м'ясо.

– Здурів! Здурів! Їй-богу, здурів... – кричала Маланка, бігаючи по хаті, як на пожежі.

Відтак зупинилася перед Андрієм, сплеснула руками і, не розтуляючи їх, видивлялась на його здивованими, повними обурення і жаху очима.

Він рибу варить! Лина, що спіймав уранці! Що важив найменше чотири хунти! Не відніс у двір, не спродав панові! Ой, світ кінчається! Такого ще й не було, відколи Андрій рибу ловить. Вони ніколи не з'їли ще більшої риби, яку вживають пани. За такого линка можна б узяти зо два злоті, а він його зварив!

Усе це з плачем викрикнула Маланка Андрієві в спину при булькоті горнятка та потріскуванні сухого труску.

Андрій намагався обернути все в жарт:

– Не скигли, стара, сідай та попоїж рибки. Нема м'яса, як свинина, нема риби, як...

І він відніс горнятко на стіл, та насипав в миску юшки.

– Тріскай сам, бодай ти не видихав! Ми пухнемо з голоду, в хаті ні кришки хліба, а він рибу варить!

Андрієві було ніяково; Маланка казала правду, але йому так хотілось риби, вона так принадно пахла, що ніздрі його тремтіли і роздувались.

Сопучи і надувшись, він засів за рибу, і плямкав губами, і сьорбав юшку так голосно, наче хотів заглушити жінчине голосіння.

А Маланка лютувала. Опріч того, що її живий жаль брав за знівеченою рибою, вона була голодна. Вона захляла з голоду, їй так хотілось чогось гарячого, смачного, незвичайного, а дух свіжої линини лоскотав ніздрі, спирав віддих; її аж нудило од сильного бажання попоїсти. Проте вона розуміла, що не може приступити до страви, і ще сильніше кляла.

– Не журись, жінко, ось поставлять фабрику, тоді зароблю дещо...

– Бодай ти так жив, як та фабрика буде!

Андрій підняв очі. І вони на мить зупинились і кинули далекий погляд кудись у простір, поза стіни, поза хату, – і зразу стало ясно йому, що справді фабрики не буде, що то дурні надії, що краще б він не варив рибу, яку можна було продати та купити хліба. І враз риба втратила свій смак, охота до їжі відлетіла геть, і йому раптом схотілось покинути хату.

Андрій взяв шапку і вийшов.

Недоїдки риби вистигали на столі, а Маланка з дочкою сиділи мовчки по кутках та снували гіркі думи в мороці погаслого дня. Сум стояв у хаті, обнявшись із тишею.

Потім вони разом встали, підійшли, немов змовились, до стола і мовчки взялись за рибу. Вони поїли все до крихти, висмоктали кісточки, висьорбали юшку і, мов голодні коти, вилизали навіть миску.

* * *

Андрій збирався на пошту: почепив на плече шкіряну торбу, взяв у руки ціпок. Коли вбігла Маланка. На ній лица не було. Бліда, засапана, очі горять, і вся тремтить.

– Іди... міряють...

Андрій видивився на неї.

Вона не могла говорити, притискала рукою серце і важко дихала. Другою рукою, умазаною в землі, бо тільки що полола, вона махала перед його очима і показувала на двері:

– Іди ж, міряють-бо...

– Хто міряє? Що?

– Пани, ох!.. Наїхали, будуть землю ділити...

– Яку землю? Що ти мелеш!

– Всяку... поміж людьми... Іди доглянь, щоб нам відрізали недалеко, ближче від села. Бо ще припадь дістанеш...

– Свят, свят, свят! Опам'ятайся. Мені на пошту треба йти.

Маланка позеленіла.

– Ти підеш мені?

Вона прискочила до його, страшна, як дика кицька, з перекошеним ротом, із пекучим поглядом, бліда, як мара.

– Ти підеш мені зараз! – вищала вона тонким голосом. – Тобі, може, байдуже, дак мені не байдуже. Ти маєш дитину! Ти хочеш зарізати її! Ти всіх нас ріжеш. Зараз мені йди. Люди заберуть краще. Чуєш? Ну!

І, бачачи, що він стоїть ні в сих ні в тих і дивиться на неї, вона вхопила з припічка рубель і замірилась на його:

– Іди, бо тут тобі смерть буде!..

Вона ладна була його забити – Андрій це бачив.

– Тю, дурна! – знизав він плечима. – Таже бачиш – іду. – Він сопів, як ковальський міх, і ледве поспішав за Маланкою.

Увечері повернулась Маланка додому весела, сливе щаслива. Вона бігала по хаті немов молодими ногами, а думки її літали, як білі голуби на сонці. Вона усміхалась. Такі чудні пани. Ходять собі по полю та й міряють. Вона їм у ноги: пани мої, лебедоньки, згляньтесь на мене бідну, одріжте ближче, там, де пшениця родить, а вони регочуть. Іди, кажуть, бабко, додому, ми не те міряємо... А самі регочуть, бодай би вас Бог мав у своїй ласці. Вони думають, що як вона дурна баба, то вже нічого не тямить... Стійте, стійте, може, і в неї голова недурно на в'язах. Хіба вона не зміркувала, що вони її дурять. Адже скажи людям зразу, що то для них землю ділять, то тут така б содома знялася, що живцем пожерли б один одного... Кожен за краще бився б. Ну, але вони пам'ятатимуть бідну бабу, вони її не скривдять... Ще коли б Андрій прохав, а то став як пень, бодай би...

Не скінчила прокльону – не могла лаятись нині. Вона була такою доброю сьогодні, їй було так весело, так жалко всіх. Лагодячи вечерю, вона навіть приспівувала, а тріскуче полум'я сухого ломаччя немов раділо разом із нею. Андрієві вона подала вечерю з повагою, як до господаря, що має власний ґрунт і хазяйство, сама ж не могла їсти – не була голодна. Все, за що б не бралася, робила поважно, немов у церкві правила, а сама усміхалася до себе. На ніч змила Гафійці голову лугом, розчесала густим гребенем волосся, що аж вилискувалось; сама заплела дрібушки і кісники. Щоб голова в доньки була як сонечко. Щоб дівка була не гірш за людські.

– Може б, ти новий лейбик надів, бо старий чисто розлізся? – питала вона Андрія і дістала з скрині єдину його святочну одягу. – Закропи душу ягідками, ковалиха дала...

Андрій давно вже бачив її такою ласкавою. А в неї серце розм'якло, в ній все співало. Співала колосом власна нива, співали жайворонки над нею, співав пісню серп, підрізуючи стебло, лунали співи по сінокосах, співало, врешті, серце, повне надій. Усміхалась доля. Не тільки власна, але й Гафійчина. В ногах чулась міць, в руках сила. Чорні жилаві руки були наче з заліза.

З того дня Маланка часто бігала на панське поле дивитись, як міряють пани. Вони ще блукали полями зо два дні, потім поїхали. Маланка вічно крутилась думкою коло тої події, розпитувала людей, снувала надії. Говорили різно. Але Маланка добре знала, до чого воно йдеться.

Вона почала готуватись. Полючи на городі в багатого мужика, вона не хотіла брати грошей, а прохала одсипати пшеничним зерном, щоб мати гарний ґатунок пшениці. Це на насіння, на розвід. Коли їла яблуко, обережно вибирала зернятко і сушила на вікні. Воно здасться. Ніщо не могло зробити їй більше приємності, як горсточка насіння, випрохана в путящій хазяйки або зароблена на поденному. Вона дійшла до того, що, опинившись на чужому городі, стежила очима, що можна б узяти на насіння, і, оглядаючись, потай ламала кращу маківку або зривала жовтий огірок і ховала за пазуху. У неї в хаті завелось багато всяких вузликів із насінням – великих і малих – і раз у раз щось сушилося на вікнах.

– Куди ти його подінеш? – дивувався Андрій. – Адже у нас усього тільки дві грядочки.

Вона таємниче осміхалась і поблажливо хитала головою:

– Не журись... То вже моя голова в тім...

В неділю вона ходила в ліс, де стояли готові зруби, оглядала їх, вибирала кращий матеріал, розмірковувала і розпитувала про ціни в лісників.

Вертала додому задумана, з очима, втупленими кудись у простір, гладила Гафійку по голові і часом усміхалась сама до себе.

Вона якось ходила навіть на ярмарок, а потому судили Маланку на селі: певно, баба має гроші, та лише таїться з тим, бо все вешталась по ярмарку та торгувала підсвинка.

* * *

Якось надвечір Маланка вийшла з хати і наткнулась на Гафійку, що стояла притулена до відвірка.

– Ти що тут робиш? – поспитала вона її, але, глянувши на Гафійку, Маланка так і зомліла. – А що тобі таке?

Гафійка не відповідала. Вона стояла зігнута, бліда, аж чорна, і тремтіла.

– Що з тобою? – допитувалась Маланка і взяла Гафійку за холодні руки.

Гафійка мовчала і тіпалась, як у пропасниці. Маланка завела її до хати і кинулась світити світло. Бліде світло ще чорніші тіні поклато на її виду, широко відкриті жахом очі заблищали, як скляні. Маланка зовсім перелякалась. Посадила Гафійку на піл і почала тремтячими руками обмацувати її лице, голову.

– Що тобі? Налякалася? Болить що?

Відповіді не було. Тільки під руками в Маланки тіпалось холодне тіло.

Маланка почала гукати Андрія. Та Андрія десь не було.

Маланці заходило в голову, що сталося з Гафійкою. Наврочив хто? Налякав? Підвіяло? Куди вона ходила? Де була? Що ж це, Господи, подіялось дівчині! Коли б хоч сказала, коли б промовила, а то мовчить, як нежива...

Скляні очі і чорний, схудлий зразу вид лякав Маланку, і вона почала сама труситись над Гафійкою, хрестячи її всю дрібними хрестами.

На щастя, надходив Андрій. Він був веселий чи напідпитку, бо говорив голосно і зворушено:

– Ну, так і є... я ще тоді казав... Наїхали і забрали...

Маланка зашипіла на його:

– Де ти волочишся?

– Де ж? На вулиці. Дивився, як вели Марка Гущу... Наїхали і забрали. Догрався. Я б такого, пане добродзею, за шию та на галузку. Коротка справа...

З полу почувся стогін.

– Цить! – накинулась на Андрія Маланка. – Бачиш, заслабла... Біжи зараз по Мар'яну... може, відшепче, підкурить чи переполох викачає... не знати, що їй таке. Ну, біжи ж швидше...

Андрій подавсь до шептухи.

Мар'яна, мабуть, допомгла, бо за два дні Гафійка підвелась. Худа, жовта, аж чорна, немов удовиця, сумна і мовчазна. Вона все тікала з хати, щоб не бути вкупі зі старими. Найбільше уникала батька, немов боялась його. На самоті плакала. І думала, думала, аж їй тісно ставало від думок...

* * *

Не все горе, бували й радощі.

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке, злото-рожеве повітря приймає віддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими, – Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня. Вони несуть додому спечене, як і земля, тіло, а в складках одежі пахощі стиглого колоса. Не розмовляють. Йдуть мовчки, помахують серпами. Розігнута врешті спина, пущена вільно рука, ще злегка тремтяча від цілоденного напруження, дотик мокрої сорочки, холодної від вечірньої вогкості, м'який пил під ногами замість стерні здаються тепер щастям. А вдома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч, але солодкий, як холодний лист до рани. Коли б швидше додому... Не вечеряти, не сидіти, не розмовляти, а впасти на лаву, як камінь в воду, – і вмиль склепити очі.

Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андрієві вечерю. Вогонь палає і гуготить, а вона заплющує очі, хитається, і їй здається, що то шумить

колосом нива і серп черкає по стеблу. Ой, як душно, як сонце пряхить. Ба ні, таж то вогонь пече, бо близько стала. Ось вона нажала сніп і крутить перевесло... так болить спина, трудно зігнутись. Ага! То вона тісто місить на галушки. Жни, Гафійко, жни... трудно, серце, заробити, за дванадцятий сніп жавши, а треба... Що, пучку врізала, сичиш з болю?.. Ай, ні, таж то окріп збігає.

Сьорбає юшку Андрій... здається, говорить щось... у хаті чи надворі?..

– Чом не вечеряєш?

– Га?

– Вечеряти йди...

– Вечеряй сам... я потому.

Ложки треба по... а-а-а!.. – помити. Такі ноги важкі, мов у чоботях... а голова ж... голова, ледве на в'язах здержиш...

Ну, врешті... На призьбі краще. Ти спиш, Гафійко?.. Подушку взяла б... ну, спи й так, дитино, коли заснула. Ой кісточки ж мої, кісточки болючі. Ой мої рученьки, ніженьки мої... Іже єси на небеси... Хліб наш насущний... А-а-а!.. Зорі дивляться з неба. Жаби крякають до сну. Блакитна баня спускається все нижче і нижче... налягає на тіло, гнітить повіки... Так солодко, спокійно... Не встав би й на суд страшний, не звівся б і до долі... А небо все нижче та й нижче... пестить, обіймає... зорі лоскочуть, немов цілують. Душа розпустилась у блакиті, тіло прилипло до призьби і тане, як віск на вогні. Нема нічого... небуття... повне небуття!..

Хіба ж не радощі!

* * *

Аж по жнивах показалося, що зима буде голодна. Посуха та й посуха. Жита запалило, хліб уродивсь рідкий та безсилий. Сміх і горе було дивитись на те, що зажали Маланка з Гафійкою, а настреляних Андрієм качок та зайців поїли пани. Ще трудніше заробити буде сеї

зими, ніж торік, а ті, що міряли землю, як щезли, так і слід їх пропав. Ані чутки. Андрій теж мовчить щось про фабрику.

По селу йшли розмови про Гудзя. Оповідали, що він у гніву забив ломакою вола. Ударив попід вухо і розколов голову. За те пан прогнав його з двору, і тепер Гудзь вештається без служби, пропиває останню одягу та хвалиться, що й панові таке буде, як воліві. Колись він заскочив і до Андрія.

– Ловиш рибку, пане добродзею? – привітав він його з п'яним сміхом. – Лови, лови, може, нею подавляться ті, що їдять її. Фабрикант! Він думає, що для нього фабрику збудують. Аякже, чорта пухлого дочекаєшся!.. Соби та ворони там житимуть, поки не завалиться ік лихий матері. Кажі – наймаєш Гафійку? Ні? Волієш з голоду згинути, як руда миша зимою? Ну, здихай, враг тебе бери з усім кодлом, хіба мені що? Знайдемо й другу!..

Він розсердився, гримнув дверима і вийшов із хати, але за хвилину знов просунув у двері червоне й завзяте обличчя:

– Гей, ви, фабриканти! Пам'ятай одно з другим, що ще прийде коза до воза та скаже «ме...» Але Гудзь дасть дулю – о!..

Андрій не витримав:

– Ах ти, п'янюго, котолупе якийсь, а тобі яке діло до мене! – кинувся він до дверей, та Маланка не пустила.

– Облиш!.. – завищала вона пронизуватим голосом і засвітила до нього зеленими, повними злорадої втіхи, очима, – Не займай – скалічить. Тоді як на фабрику ходитимеш?

– На фабрику?

– Атож...

– На фабрику, кажеш?

– Таже чув... збудують для тебе...

Вона цідила слова, немов отруту.

Андрія душила злість.

– Свербиш, болячко? Сверби, сверби, поки не почухаю. Краще кажи – засіяла лани свої? Багато тобі наміряли? Де ж ті пани, що ти їм руки лизала?..

– А де ж? Фабрику тобі будують...

– Ти знов своє?

Андрій побив Маланку. Вона лежала на лаві і голосно стогнала, а він блукав по оголених сірих ланах, байдужно, без цілі, аби далі від дому.

Гафійка плакала. Вона краще пішла б у найми.

* * *

На Покрову повернув Прокіп. Йшла чутка, що йому не пощастило. Зразу не міг найнятися, бо народу найшло більше, ніж треба, і ціни впали; відтак заслаб у Каховці і пролежав місяць, далі подався у Таврію, а звідти опинився аж у Чорноморії. Повернувся обідраний, слабий і без грошей. Маланка не дуже няла віри тому. Чого люди не сплещуть. І вона потай от своїх побігла, немов за ділом, до Кандзюбихи. Показалося – правда. Прокіп блідий, аж зчорнілий, від вітру валиться та все вилежується, а стара Кандзюбиха мало не плаче, розказуючи, як ледве-ледве очистила сина від нужі. Куди вже йому женитися? Була думка – заробити хоч на весілля, а тим часом такий рік випав, що й хліба не стане...

Сумна повернула додому Маланка й нікому не похвалилась, що бачила й чула. Нехай вже воно присхне на ній, як на собаці.

* * *

Чим ближче було до Пилипівки, тим більше Маланка втрачала спокій. Не давала спокою й Гафійці. Дух охайності, чепуріння опанував її цілком – і вона товклась по цілих днях: двічі побілила хату знадвору і всередині, щодня підмазувала комин та підводила червоним глеєм припічок...

Гафійка мусила нарізати з паперу нових козаків та квіток і обліпити ними стіни від божника аж до дверей. Крила голубків, що гойдались перед образами на нитці, замінені були новими, ще більш яскравими, а на те, щоб набути шматок шпалеру з червоними рожами під образи, пішли усі яйця, які збирались одне до одного.

– Чого ходиш чорна! – гримала Маланка на Гафійку і змушувала її мало не щодня міняти сорочку, сама чесала їй голову і вплітала в коси нові кісники. Осінніми вечорами вона рано світила світло, чепурилась, немов у свято, і, сидючи у своїй охайній хатинці, часто поглядала на двері, тривожно прислухаючись до гавкання собак, і хвилювалась, немов на щось чекала.

Часто удень, покинувши роботу, вона висувала з кутка Гафійчину скриню і переглядала її убоге шуплаття, розгортала вишивані рушники і переводила задуманий погляд на дочку. Відтак поправляла на ній намисто, обсмикувала сорочку, укладала складки спідниці і жалібно похитувала головою, змигнувши крадькома сльози.

Але чого вона не могла байдуже чути – так се бубна. Як тільки з далекого кута села під хмарним осіннім небом розлягалось його глухе дудніння, вона вискакувала надвір, прислухалась, намагалась вгадати, в якому дворі справляють весілля, і виявляла таку цікавість до того, хто кого посватав, немов сама мала надію незабаром віддатись. Вона жила у вічному напруженні, її рухи зробились жвавими, нервовими, а малі чорні очі неспокійно поблискували.

А бубон гудів. Починаючи з середини тижня, ходили по вулицях молоді з розпущеними косами і падали в ноги, прохаючи на весілля, або місила болото весільна перезва, сповняючи холодне повітря піснями. Маланка в одній сорочці вискакувала на поріг хати, підпирала голову долонею і жадібно стежила оком за весільною процесією, мерзла і не помічала того. Вона несказанно дратувалась.

Кожен засватаний парубок, кожна дівчина, що подала рушники, втрачали раптом в її очах ціну, не варті були доброго слова.

– Посватав! Узяв добро! – шипіла вона з кривим усміхом. – Буде годувати чужі діти й жінку-нетіпаху... Хіба ніхто не знає, що вона й

хліба спекти не годна, їй тільки до хлопців іржати...

– Зав'язала собі світ за тим ледащом... Рябий, гугнявий, та ще й злодій: украв торік лантух жита з току...

Зате, стрічаючись з жінками, що мали дорослих синів, вона ставала солодкою і хвалилась дочкою: слава тобі, Господи, таке воно в неї роботяще, таке добре, покірливе, немов телятко...

Час тягся.

Вечір за вечором просиджували вони з Гафійкою у прибраній, як на Великдень, хаті, в чистій одежі, немов чекали дорогого гостя, що от-от не видно як затупає перед хатою, сколошкає собак і відхилить двері. У Маланки захована навіть була в комірчині, під старим манаттям, пляшка горілки, про яку, крім неї, ніхто не знав.

А навкруги лунали музики, дудніли бубни і полошили нічну тишу п'яні пісні. Ніхто не з'являвся. Криві стіни хатинки, вип'явши боки, моргали по кутках зморшками-тінями, паперові козаки, узявшись в боки, стояли в ряд і мовчки дивились на тьмяне світло лампки, а чепурні голубки крутились перед образами, пересуваючи довгі тіні крил по низькій стелі. Нудна тривога, мов дерево з насіння, росла в Маланчиній душі. Невже не прийдуть? Невже ніхто не посватає? Вона перебирала в пам'яті усіх парубків села – і багатих, і середніх, і навіть бідних, хоч довше зупинялась на багатих. Міркувала, прикидала і все сподівалася. Часом вона думала, що Гафійка сама винна.

– Гей, ти, вайло! – гукала вона на неї, коли Гафійці ненароком вилітало з рук веретено, або коли вона зачіпляла що по дорозі. – Яка з тебе хазяйка буде, що ні ступити, ні зробити до ладу не годна? Кара божа – не дівка, – сердилась вона знову. – Ти як голову вичесала? Хто тебе візьме таку нечупару?.. Чого мовчиш? Говорити не вмієш?.. Побачите... вона й долю свою промовчить... Усе не так, як людські діти...

Але, помітивши сльози в Гафійчиних очах, вона замовкала, жаль сповняв її серце і вилітав довгим зітханням... Вона вже знала, яка доля чигала на її дитину. Доведеться їй топтати материну стежку... Ой доведеться...

З пониклою, обваженою гіркими думами головою вона прислухалася до останніх згуків затихаючої в селі весільної музики, з якими гинули її останні надії, останні сподівання...

* * *

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце? Міріади дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додола і пливуть, змішані з землею, брудними потоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над умерлим...

Маленьке, сіре, заплакане віконце. Крізь його видко обом – і Андрієві і Маланці, як брудною, розгрузлою дорогою йдуть заробітчани. Йдуть та йдуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі, що відбились від свого ключа, немов осінній дощ. Йдуть і зникають у сірі безвісті...

Тьмяно в хатинці. Цідять морок маленькі вікна, хмуряться вогкі кутки, гнітять низька стеля, і плаче зажурене серце. З цим безконечним рухом, з цим безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплі сі – упали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба.

Немов так і треба...

А дощ іде... Горбатими тінями у хатнім присмерку сидять старі, немов рішають загадане Гудзем завдання: чи прийде коза до воза?

А мабуть, прийде...

Чернігів, 12 січня 1903 р.

Частина друга

Сніги впали великі, і Андрій радо прокидає од порога до воріт стежку. Воно усе ж робота, та й не мусить чоловік вічно стирчати в хаті, де світить порожнім оком голод та нужда товчеться по вогких кутках. Бо то, пане добродзею, приходять останні часи: і рад би щось заробити, та нема де. Не знаєш, як перебути зиму. Маланка чорна, зсохлась уся на шабатурку, тільки оком пече, та колить, та бухика по хаті, аж шибки деренчать. Весільну пам'ятку маєш, Маласю. Аякже. Як брав панич Льольо, той, з сусідньої економії, в нашого дідича дочку, стара наче здуріла: чим стріну, як будуть од вінця їхать, – ячмінним хлібом? Вона в них служила, на її очах і панич виріс... Бігала по селу, змокла, на качан змерзла, поки не випрохала десь паляниці. Либонь в ковалихи. Правда, дав панич Льольо два злоти, та один бабі Мар'яні віддала, бо як схопила колька, то мало душа не втекла з тіла. А тепер маєш – бухикай, серце... панську ласку викидай з грудей.

Андрій розігнув спину і застромив лопату. Він загрівся, димів парю, неначе комин, вуси і брови стали в нього молочні.

Село було засипане снігом до половини, низенькі хати осіли під синьою банею неба, немов баби в намітках на коліна стали у церкві; за коловоротом по полю око м'яко бігло снігами аж до крайнеба і не мало на чому спинитись.

Андрій взявсь за лопату і знов зловив загублену думку. Бо він собі так покладає: як піде чоловікові з якого дня, то так воно вже і йдеться... Стара каже, що знала, а він не сподівався навіть. Де-де? Щоб син хазяйський та взяв убогу? Щоб Прокіп засватав Гафійку? Ну, що ж, таки було. Різдво із хати, а старости в хату, та нічого з того не вийшло. Затялась дівка і ані руш. Йому нічого, а Маланці горе велике. Не спала, а снилось за хазяйським сином бачити дочку, поле орати, в городі садити... Ха-ха! Оближи губки, Маласю... Дівка не хоче. Гляди, чи не Марко в голові в неї... Може, вже й кісточки його згнили, може, помер десь в тюрмі... Була дівка як огірочок, а стала немов черниця.

Схудла, мовчить і до батька жаль має. А він чим винен? Хіба він завдав Гушу в тюрму? Бо що, пане добродзею, бунтар, то таки правда, знали, що з ним зробити...

Хе, от вже й втомився. Геть-чисто захляв за зиму, захарчувався. Ще літом нічого: бурячок там, цибулька, рибки наловиш...

Ну, Прокіп не мав чого ждати. Іншу засватав. Аякже... Маланка аж плакала з злос...

– Га! Фабрикант! Бач, як старається, щоб жінка ніжок не замочила, болячка б... Здоров!

– Ху!.. Бодай вас, Хомо, як налякали... Дай... Боже... Я, знаєте, тепер такий полохливий, що й тіні своєї боюся.

– Хіба в тебе душа? От заячий дух...

Хома видимо глузує. В зморшках старого, безвусого виду глибоко залягла злість.

Андрій звук вже до того. Він знає, що, відколи пан прогнав Гудзя, злидні ще гірше його обсіли, а проте каже:

– Добре вам, Хомо, що ви самі, а у мене три пельки в хаті.

– Ха-ха... Мені? А добре, бодай йому так легко здихати, як мені жити... Став пиво, скажу новину.

– Де-де! Я вже забув, яке воно на смак... Про фабрику? Ет, багато вже говорили...

– Не віриш? Панич Льольо ставить ґуральню.

– Та ну?

– Не ну, а справді. З старої сахарні зроблять ґуральню, ще й дім для себе збудує Льольо, щоб він тобі луснув на радість.

– Та що ви кажете? Звідки?

– Не вірять, чортове зілля... Кидай лопату, ходім.

– Куди?

– Не питай, а ходім.

Андрій крутив лопату в руках і неймовірно дивився да Гудзя. Врешті встромив лопату в сніг і опинивсь за ворітьми.

– Нащо лопату покинув, ще хтось потягне, ти! – почув він голос Маланчин, але навіть не озирнувся.

Брів у сніг, поспішав за Хомою. Хома ставив ноги рішучо, злісно, як говорив, а сніг розкидав, наче коняка. Андрій голосно сапав, його очі бігли кудись наперед, назустріч мурованим стінам, що, здавалось, уже тремтіли від живого робочого руху, уже бухали з коминів димом.

«На сей раз Хома не дурить», – калатало серце в Андрія.

Ішли безлюдним селом, засипаним снігом, мов глухим лісом, який швидше хотілось минути, щоб побачить простори.

Коли ж нарешті на горбку перед ними зачорніли руїни сахарні, Андрій виразно на мить побачив дими, почув знайомий гомін. Правда, дими враз щезли, зате біля сахарні роїлась купа людей і чорніли підводи.

– Куди біжиш? Постигнеш...

Андрій одмахнувся рукою. Ет, що там тепер Хома. Він бачив уже валку саней з колодами, брусами, повні лубки червоної цегли, немов миски ягід, волохатих коней, закутаних у власну пару, зігнуті спини, підняті пуги... Ньо... Вйо! Соб-соб!..

На подвір'ї стояв прикажчик і серед криків та зойку приймав матеріал.

Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглі, заглядав кожному в очі, немов питався: чи правда? Перед прикажчиком зняв шапку і довго мовчки стояв.

Підійшов до Хоми і осміхнувся.

– Буде?

– А буде...

– Гуральня?

– Таже казав.

Споловілі, зеленкуваті очі Андрія блищали, як лід, що тане на сонці. Вони пестили чорні, задимлені стіни сахарні, круглі жовті колоди на білім снігу, сміялись до стосів цегли, до прикажчикової бороди, сивої од морозу. Тепер, пане добродзею, вже пустять пару... Не буде чоловік з голоду гинуть, аякже... прийде термін – бери готові гроші. Так, так, Маласю, от тобі й «фабрикант»...

– Що, Хомо, буде? А бач, а бач...

Але на Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки:

– Чого радієш? Гадаєш, вони горілку гнать будуть? Кров з тебе гнатимуть, а не горілку. Хліба схотів? А горба не заробиш? Гляди! Кому черево наросте аж вище носа, а тобі жили тягтима, пропади воно прахом...

– Чекайте, Хомо...

– ...Бодай би взялось вогнем та розвіялось попелом разом з людською кривдою...

– Чекайте ж бо, Хомо...

– Чого чекати? Він дума – гуральня. Домовину тобі готують – чотири дошки та яму. Та й вже.

– А, які ж бо ви, Хомо...

Але Гудзя годі було спинити. Він гнав, наче з горба.

– От взяв би – р-раз, р-раз, розвалив би к бісовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і пам'ять пропала на віки вічні...

Хома махав руками і тупав ногою. Кожна зморшка на безвусому виді скакала у нього, і видко було, як під старою свиткою корчилось тіло, наче пружина.

Андрій з ляком дивився на Гудзя. Він навіть язика забув у роті.

Що се з Хомою? І що він каже? Треба ж із чогось жити... Хіба краще отим, що крутяться на латочці поля і не зберуть, буває, навіть насіння? Або тому, що закопає силу у панські лани, а прийде слабість, каліцтво чи старість, то здохне, як пес під плотом? І що-бо він каже, Господи Боже...

Але Хома помалу одходив. Злість і прокльони розсипались раптом в хриплий, застуджений сміх...

– Ха-ха! Ну, ставиш пиво? Твій могорич. Гайда до Менделя.

Андрій посміхнувся винувато. Чому б не поставити? Ой, як би охоче він сам напився на radoщах пива, та...

– Вірите, Хомо...

– Ну, ну... не маєш? Чорт із тобою... теж «фабрикант»! Я йду...

Андрій дивився у спину Хомі, але перше ніж зникла похила фігура, затихло шипіння зелених гадючок, погасли пекучі слова і одно тільки

дзвеніло в Андрієвих грудях – ґуральня!

Він хотів ще раз почути те слово. Стояв перед прикажчиком і м'яв шапку в руках.

– Ґуральня буде?

– Ґуральня.

От. Тепер вже напевно. Він почув гордість, самоповагу, наче не панич Льольо, а сам він оживить мертві стіни сахарні, пустить в рух колеса, паси, машини і людську силу.

Село, хлібороби, земля...

Яке все бідне, злиденне...

Кроти! Залізли на зиму у білі нори, а прийде весна, почнуть мучити землю, різати груди. Дай, земле, покорму! А земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І замість покорму дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить, будяки, хопту. Годуйся!..

А тим часом голодний зростає, множитья, корчиться, як гадюка, порубана на шматочки.

Намножилось вас. Хоч би милосердний Господь порідив вас війною, або мором яким. Може б, легше було на світі...

Ну, а йому що? Він не має землі. Ґуральня дасть йому хліб... Хома каже дурниці.

І ти, Маласю, дурно сміялась. Казав Андрій Волик – буде ґуральня, – і буде...

* * *

Гафійка увійшла в хату і притулила до печі замерзлі руки.

– Забула, що піч холодна, – винувато посміхнулась вона.

Маланка обернула до неї червоні очі.

– З ким розмовляла у сінях?

– Прокіп приходив.

Прокіп! З того часу, як він оженився, Маланка не могла чути його наймення.

- Чого йому треба?
- До мене приходив.
- До тебе? Чого?
- Книжки приносив.
- Нехай носить жінці своїй, а не тобі...

Їй хотілось вразить поглядом дочку, але не вдалось. Набігла сльоза, загризла, довелось кулаками закрити очі.

Тепер Маланчині очі вже самі плачуть. За осінь та зиму стільки вилляли сліз, що уже звикли. Бо настав холод, сльота та негода не тільки в природі, а й в серці. Облетіли надії, розметались безслідно, і там тепер голо, як в лісі. Сніги тепер в серці і вовки виють. Господь не схотів показати свою правду: як була панська земля, так і лишилась панська. Дурно Маланка збирала насіння, дурно плекала надії. Вузлики з зерном так довго висіли під образами в хаті, аж намулили очі. Нарешті зняла та винесла в хижу. Годі себе дурити. «Нащо знімаєш? Настане весна – лани засієш». Се Андрій так впік у живе.

Сухі губи Маланки стиснулись од болю на саму згадку.

Їх троє, а всім судилась однакова доля. Холод, і голод, і безнадія. Днями сиділи в нетопленій хаті і не варили страви. Світили ненависним оком, кусались кривавим словом. Як звірі. Щоб не замерзнуть, Андрій нишком по ночах рубав по шляху верби або розбирав стріху в сусідніх порожніх будинках. Якби не совість – крав би. Потому залізла колька у груди, вчепився кашель. Печінки вивертало, по ночах ніхто спати не міг. Навкруги порожньо, сумно. Гафійка ходить, немов черниця. Мовчить, нічого не каже. Хіба Маланка і так не знає?

- Бач, книжки носить... Якби пішла за нього, читали б разом.
- Облиште, мамо.
- На кого чекаєш? На Гушу? Бачиш, біда. Батько небагато заробить, я немічна, зчорніла од праці – та що із того? А Прокіп...

Ах, як се нудно, як нудно все одно чути!..

- Ви не журіться, мамо. Я піду в найми.

Маланка прикусила язика.

– До двору наймуся. Або до Підпари, він, кажуть, шукає дівки.

Очі в Маланки стали налякані, круглі. Щось промайнуло на мить перед ними, давнє, напівзабуте.

Вона підняла руки, наче хотіла його одігнати.

– Мовчи вже краще.

– Їй-богу...

Тоді Маланка раптом розм'якла. Що там журитись, коли все йде на краще. От перебудуть зиму, весна не за горами. Андрій напевне найметься до пана, почнуть люди городи копати, підуть заробітки.

Голос Маланчин ставав теплішим, немов нагрівався од сонця, що тихо сідало перед самою хатою. Золотий обрій зробив з вікна вівтар, комин червонів жаром, неначе в печі палало, мова стелилась лагідно, як останнє проміння, і гасла поволі в вечірніх тінях. До Гафійки лиш часом долітали окремі слова. Той лагідний тон будив у неї згадки, навівав думи.

Коли б знала – куди, пішла б пішки до нього. Нехай би не думав, що одцуралась. Сказала б: «Я не забула, Марку, твоєї науки: ти кинув слово, а з нього вродилось десять... Тебе зачинили за ґрати, а твоє слово ходить по світу...»

– ...Настануть жнива, будемо жати, заробимо хліба, а восени...

«Хто любить вірно, той хтів би весь світ засіять милого словом... Знущаються з тебе, а я хіба мало прийняла муки? Гляди, яка стала. Щодня тобою журюся, щодня думка круг тебе в'ється...»

– ...Посватає хтось... ще твоя доля за дверима у Бога...

«Чекаю на тебе і виглядаю. Як не за тобою, то ні за ким. Одна в мене потіха, що розмовляю з тобою, хоч ти й не чуєш...»

Вікно поволі гасло.

Земля повечеряла сонцем і облягалась на ніч. Блакитні тіні розкривали свою глибіню і приймали, як в м'яке ложе, Гафійчині думи, сподівання Маланки...

* * *

Маланка не хотіла вірити. Аї, знов наплів Гудзь. Андрій аж мінився, так сердивсь. Він бачив на власні очі. Не сам Хома, прикажчик казав. Вуси ще білішими стали на червонім виду, і очі лізли наверх. Маланка низала плечима, але вдягла кожушанку і побігла до двору. Тепер це вже її справа. Панич Льольо мусить найняти Андрія, вона ж в них служила, вона робила на них. Маланка довго кашляла в кухні, поки нарешті вийшов панич. Ну, панич як панич, пожартував трохи з старої, але Андрія найняв. До прикажчика в поміч.

Се була велика радість. Тепер вже щодня палав у печі веселий вогонь, смачно пахло борщем або галушками, і коли Андрій смерком вертався до хати, свіжий од вітру, з духом морозу у всіх складках одежі, Маланка старалась догодити йому, і повага хазяйки була у всіх її рухах.

По вечері Андрій присувався до печі і виймав люльку. Червоний жар кліпав до нього синявим оком, моргав, стріляв зірками і загортався, нарешті, на ніч в кожух сірого попелу. Гафійка гриміла ложками, хлюпала літеплом, а Маланка, заклавши руки, побожно слухала оповідання про те, скільки привезено цегли, яке й чому забраковано дерево, що прикажчик нічого не розуміє і, коли б не Андрій, не було б діла.

З весною, коли розпочались справжні роботи, розмови ставали більш різнобарвні і розростались. Андрій був як у гарячці. Йому здавалось, що все йде дуже помалу, що будіванню кінця не буде. Се була його ґуральня, се він ставив її, і навіть Маланка, заметившись його настроєм, часто бігала дивитись, як посувалась робота.

Вона навіть забувала свої мрії про землю і жила з Андрієм одним життям.

Нарешті одного дня, так щось по Зелених святах, високий комин ґуральні дихнув клубами диму, і з колишніх руїн сахарні розлігся понад селом свисток.

Андрій зірвався з місця. Він нахилився вперед, витягнув шию і ловив вухом той клик машини довго, уважно, наче боявся пропустити з нього хоч одну мить. Потому обернувся до жінки, весь сяючий, з впрілим одразу чолом:

– Чуєш, Маланко?

Маланка чула.

– Се тобі не земля, що буцім мають ділити... Се тобі, пане добродзею, не жарт, а ґуральня...

Маланка зітхнула. Вона тільки глянула на свої чорні та сухі руки, що просили іншої праці, і почула, як її мрії впали глибоко, аж на дно серця.

Того ж таки вечора Андрій пішов на нічну зміну.

* * *

Хоч од м'ясниць, як оженився Прокіп, небагато часу минуло, але Гафійці здавалось, що Прокіп виріс і навіть постарів. Він стояв перед нею і говорив, а вона оглядала його широкі плечі, спокійне лице, на якому несподівано якось виросла борода і осіла чоловіча повага. Їй здавалось, що його сірі, трохи холодні очі дивились не так на неї, а всередину, в себе, і через те слова були міцні та повні, наче добре зерно. Вона теж чула, що багачі сердиті на нього.

– Найбільше лютує на мене Підпара. В неділю кричав на сході: «Таких, як Кандзюба, в Сибір. Завів газети, книжки голоті читає, бунтує народ. Бомажки розкидає». А сам, як стріне, зараз питає: а що там чувати? Що про війну нового пишуть? Мати теж дорікають: світите світло, а воно дороге.

– Ну, а Марія?

Прокіп зирнув на неї допитливим оком. Гафійка стояла міцна, запалена сонцем, з тонким пушком на руках і ногах, мов золота бджілка. Спустила очі додолу і уважно ловила між два пальці ноги якесь стебло.

– Марія? Що ж, молодиця як молодиця... Їй аби люди, аби послухать та свого докинуть. Не так склалось, як думав. Мені б товариша треба, та ти не схотіла.

Стебло не давалось, тікало з-під пальців.

– Облиш, Прокопе, годі.

– Та я нічого. Не кличеш жалю, сам часом прийде до тебе. Все сподіваєшся Гущі?

Гафійка підняла на Прокопа очі.

– Сеї ночі Марко мені снівся.

– Ага! Я і забув. Дядько Панас стрів мене вранці: прийду до вас, каже, послухать, про що там мудрі радять...

– Сниться мені, тільки я ніби скінчила розносити листочки і вже останній виймаю, щоб застромити Петрові в повітку, – хтось мене ляп по руці. Я так і захолола уся. Дивлюся – Марко. Такий сердитий. «Я, – каже, – сиджу за вас у тюрмі, а ти так слова мої сієш? Покажи руки». А мені соромно – страх, що руки порожні, очей звести не смію, не смію показати йому руки. І хочеться похвалитись, і не добуду голосу з грудей... Чуєш, Прокопе, коли нових даси? У мене більше нема.

– Нема і в мене. Піду на тижні в город, то принесу. А ти заходь.

Прокіп обіймав оком Гафійку. Туга, здорова, чиста – вона світилась на сонці, як добра рілля, як повний колос, а очі мала глибокі та темні, як колодязне дно.

Ті очі його чарували. Прокіп зітхнув.

Але зітхай не зітхай – інакше не буде.

Він хтів принаймні словом полегшить свою душу, як хмара чує потребу вилить свою вагу, і говорив. Бо що свої болі – пусте. Світове горе велике. Він надивився на нього. І вдома, і по світах. Скрізь бідні сподом, багаті зверху. Долиною сльози, верхами глум. У поросі люди, як той спориш придорожній, затолочені сильним, багатим. І нікому крикнуть: «Зведись, народе, простягни руку по свою правду». Як сам не візьмеш, ніхто не дасть. Не народився, видно, ще той, кого почують. Треба мати великий голос. А що можемо ми? І де наш

голос? Тільки пошепки скажеш: «Вставай, Іване, обмий лице. Зведися, Петре, нас більше буде». Коли б спромога хоч се зробити, кількох збудити, а ті вже інших. Запеклась кривда у кожного в серці, торкнись до болячки – і запече.

Щось було тихе, покірне в тих скаргах, наче річка журливо дзвеніла по дрібних камінцях.

Ні, Марко не такий. Він, як бурчак, рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева. Його слухали б усі.

* * *

Тепер для Маланки настали кращі часи. Андрій був при роботі і хоч не весь заробіток приносив додому, а все ж голодні вони не сиділи. З Андрієм вона рідко й стрічалась, бо він ходив лиш на нічну зміну, а удень спав або блукав десь удвох з Хомою. Маланка з Гафійкою теж заробляли, і дні їм минали на чужій ниві. Проте Маланка не мала спокою. Чутки про землю ожили з весною, наче посходили з зіллям укупі і з ним розростались. Дарма, що разом з клунками насіння вона кинула в порох колишні надії; вони тепер знову прохались до її серця. Із уст в уста, од хати в хату, з села в село котилась радість: будуть землю ділити. Хто сказав перший і хто останній – ніхто не питав. Чутки пливли, як хмари, самі собою, носились в повітрі, мов пил з квіток в час красування ниви.

– Чули? Будуть землю ділити.

– Обдарують людей. Минуться злидні.

– Земля вже наша. Скоро почнуть ділити.

– Навіть пани гомонять: оддаймо землю.

– Пани? Не вірте.

– Аякже!

– Звісно, бояться.

В Маланки очі блищали.

А тут – сама земля подає голос.

Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси, кличуть городи синім сочистим листом, тучна земля диха на неї теплом, як колись мамині груди.

А на той голос подає голос Маланчине серце, обзиваються руки, сухі і чорні, що силу віддали землі і в себе взяли від неї силу.

Часом, серед роботи, вона ставала і оглядала землю.

Котились низом ниви, стелились горбамі, повні, свіжі, багаті, та все чужі. Скільки оком захопиш, кінця-краю немає. А все чужі. І навіть не людські, а панські. Нащо йому? Куди все подіне?

Серце боліло дивитись, а вже поле потиху шептало і потішало:

«Не журися... поділять... поділять...»

Думи про землю будили Маланку по ночах.

Вона прокидалась, вся зрошена потом, тривожна. Їй раптом здавалось, що се неможливе. Не оддасть свого добра багач мужикові ніколи, ніколи. У нього гроші, у нього сила, а що в мужика? Чотири кінці – руки та ноги. Нічого з того не вийде, все буде, як було; довіку буде убогий на чужім марнувать свою силу, до домовини не зазнає Маланка кращої долі, зносить Гафійка красу і літа по наймах, зчорніє, зів'яне на чужій праці, як її мати. Тільки й землі твоєї буде, що лопатою згорнуть на груди.

Холодним потом обливалась Маланка, вся терпла і гострим оком вдивлялась у пітьму, наче питала: «Як буде?» Але ніч темна, сліпа і глуха: вона вміє тільки мовчати. Тим часом сподом, потай од холодної думки, ворушилася тепла, маленька і добра. Вона щось шепотіла Маланці і вела за собою на поле.

Хвилює на сонці нива, та Божа постіль, льон процвітає синьо, сказав би – небо задивилось в озерце, на сіножаті – віз. Гафійка годує дитину, а друге біля Маланки: «Бабо!..» І все те – родюча нива, віз, коні, кубло, – все те своє, рідне, з серцем зрослося. «Що ж се я вбралась сьогодні у сап'янці червоні, наче у свято... бач, процвітають на ниві, неначе мак...»

Вранці Маланка – кого стріла – питала:

– Не знати, будуть землю ділити?

Ковалиху і ту зачепила:

– Чули, серце, скоро землю нам мають давати...

– Аякже, Маласю, чула. Аякже. Тільки в людей і розмови, одним тільки живуть, одним і дишуть. Мій ще з зими купив у пана одну десятину; завдаток дав, а далі не хоче платити. «Нащо, – каже, – маю викидати гроші, коли однаково земля буде моя. Нехай пропадає завдаток». А мені шкода й завдатку. Осе! Щоб за своє та ще й платити. І копійки не дам. Нападаюсь на свого, щоб одібрав, а він не хоче. «Що з воза впало, те, – каже, – пропало». Будуть, будуть ділити. Вам більше прийдеться, бо ви безземельні. Коли б тільки справедливо ділили, щоб люди не бились поміж собою...

– Ой, коли б то дав милосердний... Звісно, люди – божі собаки, гризуться. Спасибі вам, серце, за добре слово. Хай вам Господь помагає, де тільки лицем обернетесь...

Маланчине серце топилось, як віск. Їй навіть чудно, що з ковалихою вони часто у сварці.

* * *

Марія сплеснула в долоні.

– Глядіть, і дядько Панас прийшли послухать!

– Хіба не можна? Може, тут щось погане говорять?

Низька корячкувата постать спинилась на хатнім порозі, переставила довгий ціпок з корою у хату і, спершись на нього, щулила очі. Здавалось, вербовий пень витяг з землі своє коріння та причвалав між люди, цупкий, битий негодою, з духом землі, на якій ріс. Стара Кандзюбиха кликала брата:

– Заходь, заходь у хату.

Всі повернули до Панаса обличчя, а чужий раптом замовк, поклав руки на стіл і закліпав очима.

Панас все ще роздивлявся по хаті.

– Щось у вас світло погано горить, не розберу я зразу... Але він вже пізнав. Коло Гафійки сидів Олекса Безик, якого на селі звали Півтора Лиха. Він мав дітей, як маку, і ані клаптика поля. В кутку підпирав стіни високий Семен Мажуга, з запалими грудьми та довгорукий, весь як складаний ніжик. Він тільки й жив з того, що на клишоногій кобилі возив євреїв на вокзал. Були тут Іван Короткий і Іван Редька, Олександр Дейнека та Сава Гурчин – всі безземельні або такі, що їх земля не могла згодувати.

Тоді Панас переставив через поріг свої чоботища, в яких, певно, більше було онуччя, ніж ніг, і примостився біля Марії.

– А хто ж той чорнявий, що за столом?

– Се чоловік з Ямищ, – пояснила Марія і обернула до чужого зацікавлений вид.

– Розкажуйте далі, – попрохала вона.

Той перестав кліпать очима. І всі обернулись до нього.

– Ну, значить, зібрались ми зараз на зборню, староста з нами, так і так, пишть приговор. Ми, ямищани, пристали на те, що ніхто з нас не буде робити в пана по давній ціні. Тепер піший робочий – рубель, а кінний – два. Робочий день має бути коротший на четвертину...

– Ого!

– Цитьте! Нехай говорить...

– Жати за шостий, а не десятий сніп, молотити за восьму, а не тринадцяту мірку...

Осе так добре! Голови по кутках закивали, а довгорукий Мажуга, на знак повної згоди, складався і розкладався, неначе ніжик.

– А як пан не пристане?

Стара Кандзюбиха пропхалась крізь натовп і обережно зменшила у лампі світло.

Справді, що буде, як пан не пристане?

Чоловік з Ямищ помовчав хвилинку, глянув навколо і одрубав:

– А не пристане, то забастовка.

Марія сплеснула в долоні.

– Заба-стов-ка! Господи милосердний!

Панас Кандзюба хитнувся вперед, немов верба од вітру.

– Забастовка? Як саме?

– А так. Пан кличе косити – добре, карбованця в день. Не хочеш – коси собі сам. Ніхто на роботу не вийде. Настали жнива – давай нашу ціну; незгода – назувай сам постоли та й гайда з серпом на поле.

– Ха-ха! От ловко!

Сміх розкотився по хаті, з кутка в куток. Цілі ряди коливались од нього. Сміх косив наче та клав людей в покоси. Пан в постолах! Ха-ха!

Півтора Лиха впрів навіть од тої уяви; його лисина, зрошена потом, ловила й переливала блиск лампи. Пан в постолах!..

Чоловік з Ямищ все говорив.

Перед очима в Панаса невідступно стояла кумедна постать гладкого пана у постолах, сама серед поля, невміла і безпорадна. І не легка веселість грала в Панасовім серці, а давня мужича зненависть, що нарешті знайшла своє слово.

Озуть пана в постоли!

У цьому слові була ціла картина, розкішний план, справедливість людська й небесна.

Озуть пана у постоли!..

Але як се зробити?

Ба, як се зробити? Пан не дурний. Свої не схочуть – чужих покличе. Панське все зверху.

На саму думку, що чужі стали б на перешкоді, пішли б проти громади, засвітилися очі.

Заговорили всі разом.

Мажуга підняв догори руку, наче голоблю.

– Чужих не пускати! Розігнати! Кілками!

Го-го! Такий не пустить.

Марія сплеснула в долоні.

– Авжеж. Як не послуха – бити.

– Бо вже нікуди далі, все одно пропадати. – Хоч в яму, гірше не буде. – Народ зголоднів, а ніхто не подбає, їсти ніхто не дасть. – А не

дасть. Як хочеш їсти – пий воду... – З'їв півбіди та й напийся води... – Один розкошує, а другий... Старша біда – як розкіш. – Озуть пана у постолои...

Однак поволі уява Панасова в'яла, наче хробак точив її. Де-де? Хіба так легко змагатись з паном!

Пан не хотів вже взувать постолои, не хтів сам жати. Він знов був сильний та хитрий ворог, з яким трудно було боротись, який все перемаже. Краще далі од пана і од гріха. Хіба йому земський не вибив зуба?

Панаса ніхто не слухав.

Тоді він почав стукать ціпком.

Чого йому треба?

Ні, пана не налякаєш. Він має силу. Нажене тобі повне село, і в кого ззаду було гладеньке – мережане зроблять. Тепер кричать, а тоді що? В гурті і беззубий собака лютує. Схотів один з другим голіруч їжака вбити. Не вб'єш, бо вколить.

Стара хазяйка знов прикрутила лампу. Коли там що буде, а гас дорогий.

Іван Короткий хтів знати, чи всі підписались.

Чоловік з Ямищ за криком не міг нічого сказати.

– Цитьте, цитьте, нехай говорить...

Звісно, не всі. Багачі одреклися.

– Схотіли! Один біс, що пан, що багатий мужик.

Проте до них пристали села – Піски, Береза, Веселий Бір...

– О! Чуєте? Чуєте, скільки пристало... Тепер за нами черга. Стіймо за них, вони за нас постоять.

– Підписать! Підписать!

В хаті ставало душно. Дим слався по хаті, як низькі хмари, і сині хвилі, змішані з криком, тягло в одчинені вікна.

Хіба присилує хто робити в пана? Не хочеш – не йди. Нехай побачить, що не в багатстві сила, а в чорних руках. Треба пристати. Усім.

Панас Кандзюба йшов проти громади.

А він не згоден. Се буде бунт.

– Тю! Який бунт?

– Такий, що бунт. За се не похвалять. Краще чекати прирізки.

– Чекай – діждешся.

– Скоро будуть землю ділити.

Марія сплеснула в долоні.

Хіба ж вона не казала!

На Панаса насіли. Хто буде ділити? Може, пани?

Але Панас міцно стояв на своєму. Твердий і сірий, як грудка землі, важкий в своїх чоботищах, він знав тільки одно:

– Будуть землю ділити.

– Та добре, добре, а поки що...

– Се буде бунт.

Ще там загнати коні у спаш на панське, вивезти нишком деревину із лісу, закинути вершу у панський ставок, але бунтувать проти пана цілим селом – на се нема згоди. Буде з нього і одного зуба, що вибив земський.

– Ось бачиш... ось!

Роззявив рота і тикав пальцем, грубим і негнучким, як цурпалок з корою, у чорну дірку на блідих яслах.

– Бачите... ось!

Так Панаса і облишили.

* * *

Грім все гуркоче, і руда хмара лівим крилом обійма небо. Бульбашки скачуть од крапель скрізь по воді, а рівчаками пливуть потоки і підмивають сіно. Пропало сіно! Маланка закасалась та лізе в воду, і тоді саме Гафійка говорить:

– Мамо, хтось стука в вікно.

Вікно? Яке там вікно?

Справді щось стука.

Маланка злазить із лави, мацає стіни, а у вікно хтось гатить.

– Що там? Хто стука?

Маланка одчиняє вікно.

– Йдіть на ґуральню. Нещастя. Андрій скалічив руку.

– Нещастя... – повторює за ним Маланка. – Дуже скалічив?

– Не знаю. Одні кажуть – відтяло руку, а другі – пальці.

– Боже мій, Боже...

Маланка товчеться у пітьмі, як миша у пастці, а що хотіла зробити – не знає. Нарешті Гафійка подає їй спідницю.

От тобі й грім!

Яке безконечно довге село. Там, на ґуральні, нещастя, Андрій вмер, може, он лежить довгий і нерухомий, а тут ті хати, сонні і тихі, одну минеш, друга встає на дорозі, як безконечник. За тином тин, за ворітьми ворота... Чутно, як худоба в оборах важко сопе та Гафійка нерівно дихає поруч Маланки. А ґуральня далеко.

Тільки тепер помічає Маланка, що за нею поспіша хлопець з ґуральні.

– Ти бачив Андрія?

Хтось чужий поспитав, а хлопець зараз говорить.

Ні, він не бачив, його послали. Оповідає щось нудно і довго, але Маланка не слуха.

Ось вже дихнула нічна вогкість ставка і раптом, за поворотом, рядок осяяних вікон різнув їй серце. Ґуральня бухає димом і вся тремтить, ясна, велика, жива серед мертвої ночі.

На подвір'ї купка народу, а серед неї світло. Андрій помер. Вона кричить і всіх розпихає.

– Мовчи там, бабо!..

Сердитий голос її спиняє, вона раптом змовкає і лиш покійно, як битий песик, водить очима по людях.

Їй пояснюють:

– Він, бачите, був в апаратній...

– Біля машини, значить...

– Біля машини, – каже Маланка.

- Держав маслянку, а шестерня раптом і того... і повернулась...
- І повернулась, – повторяє Маланка.
- Він тоді правою лап, щоб схопити маслянку, а йому чотири пальці так і відтяло.
- При самій долоні.
- Живий? – питає Маланка.
- Живий... там фершал.

Долі світиться світло, а що там роблять, який Андрій – Маланка не знає. Тільки тепер почула, що стогне. Значить, живий.

Врешті той самий сердитий голос гукає:

- Тут жінка? Ну, бабо, йди...

Робочі дають їй дорогу. Вона бачить щось біле, наче подушку, і тільки зблизька помічає жовте як віск обличчя, якесь зсохле, маленьке, чорне, скривлений рот.

- Андрійку, що ти зробив з собою?

Мовчить і стогне.

- Що з тобою, Андрію?
- Хіба я знаю?.. Калікою став... Збери мої пальці....
- Що ти кажеш, Андрійку?
- Збери мої пальці, закопай в землю... Я ними хліб заробляв... Ой...

Боже мій, Боже...

Підійшли двоє робочих і забрали Андрія. Не дали Маланці поголосити.

В апаратній Маланка шукала Андрієвих пальців. Три жовтих, в олії, цурпалки валялись долі біля машини, четвертого так і не знайшла. Вона загорнула знахідку в хустину і взяла з собою.

Вранці Андрія одвезли в лікарню, в город, а Маланку покликав сам панич Льольо. Він довго сердивсь, кричав на неї, як на Андрія, але, спасибі, дав п'ять рублів.

За три тижні Андрій повернувся. Худий, жовтий, посивів, рука в черезплічнику.

- Болять в мене пальці, – жалівся Маланці.
- Та де ті пальці?

– Як ворухну ними – а все кортить, – так і болять. Ти їх поховала?

– Авжеж. На городі. Що ж будем робити? – журилась Маланка.

– Як «що»? Піду на ґуральню, нехай поставлять на іншу роботу.

Але в конторі сказали, що калік не приймають. До панича Льоля і не пустили.

– Се добра справа, – кричав Андрій. – Робив, пане добродзею, на сахарні дванадцять літ – не чужа ж вона була, а твого тестя, – тепер у тебе руку при машині скалічив, а ти мене викидаєш як щось непотрібне...

Тоді ходила Маланка. Просила, благала – не допомоглося. І так, кажуть, великі втрати: за лікарню платили, п'ять рублів дали, а скільки мороки...

– От і маєш, Андрійку, ґуральню! – шипіла Маланка, зганяючи злість.

* * *

– Мамо... що я вам скажу...

– А що там, Гафійко?

Гафійка нерішуче мовчала.

– Та кажи вже, кажи...

– Піду я в найми.

Маланка підняла руки. Вона знов за своє!

Всі її сердять, дратують, хоч забирайся з світа.

– Ви не журіться, мамо. Так було б краще. Тато не зможуть вже заробляти – куди їм? А настане зима...

– Мовчи! Чого ти вчепилась душі моєї! Я вже й так стала неначе тінь.

Гафійка замовкла. Їй було досадно. Мати хлипа, а хтозна-чого.

Довго Маланка сякала носа та утирала сльози.

Гафійка подумала вголос:

– Якраз Підпара шукає дівки.

Маланка уперто мовчала.

Так воно і розпливлося, як завжди.

А Андрій лютував. Голос став в нього ще більше пискливий, жіночий. Коли він сердивсь, краска заливала йому лице, від чого вуси білили, наче молочні.

– Багачі! Фабриканти! Зробили з мене каліку, а тоді і нагнали. Забрали силу, випили кров, та й став непотрібний.

Кожному стрічному Андрій тицяв скалічену руку.

– Ось подивіться, що з мене зробили. Дванадцять літ сотали жили, дванадцять літ паслися мною... То така має бути правда на світі? А, сто сот крот...

Андрій від Хоми перейняв лайку.

Він нахвалявся:

– Се їм так не минеться, чужа кривда вилізе боком.

Нахвалки ті дійшли до пана, і він перестав посилати Андрія на пошту. Тепер на пошту ходив вже інший.

«Що ти зробиш йому, гладкому? – думав Андрій. – У кого сила, у того й правда. Ми – як худоба в пана. Та де! Він худобу пожалує швидше, бо віддав гроші за неї. Правду казав той Гуща...»

Гафійка позирнула на батька прихильним оком. Аж ось коли згадав про Гущу...

Про найми не було більше розмови, проте нишком всі знали, що доведеться Гафійці служити. Маланка була недужа, осунулась зразу і не щодня виходила з хати. Гафійка ходила на роботу сама. Давня біда знов повернулась. Гірко було Маланці.

От, зростила дитину, берегла, доглядала, рада була неба їй прихилити та зорями вкрити, а тепер віддай між люди на поневіряння.

Вона знала, що значить служити. Се добре знали її спрацьовані руки, її душа, заглушена в наймах, як бур'янами квітка.

Одно тільки потішало Маланку: ось-ось не видно – будуть ділити землю. Тоді Гафійка покине службу і знов поверне додому.

А як прийшлося одводити до Підпари Гафійку, Маланка була мов з хреста знята. Кланялась і прохала, щоб не робили кривди дитині.

У Підпари Гафійку ждала цілоденна робота. Хазяйка була слаба, немічна жінка, що все стогнала і ледве човгала по помості шкарбунами на босу ногу. Уся хатня робота припала Гафійці, а найбільше мороки завдавали їй свині.

Кабани лежали по сажках, а кнурці, льохи і поросята рили подвір'я. Вранці, поки Гафійка готувала їм їжу, все се вищало, кувікало, хрюкало і товкло мордами в двері. А над головою докучливо стогнала хазяйка, рипів її голос, і човгали шкарбуни по помості. Гафійка рада була, що попадала нарешті між свині. Свинячий гурт, уїдливі і пажерливі, зразу накидався на неї, рвав з рук, глушив її криком і мало не валив з ніг. Вона не могла дати собі ради і тільки дивилась, як свині перекидали пійло, місили ногами їжу та гидили. Сажові поводитись краще. Чисті, важкі, вони не хотіли турбувати свій зад і ставали лиш на передні ноги. Їх треба було прохати їсти. Вони не хотіли. Жмурили сонні маленькі очі, здіймали вгору чисті кругленькі рийки і так ніжно стогнали: ох! о-ох!.. неначе хазяйка. Гафійка чухала їм животи, такі рожеві, повні; тоді вони одставляли ще задню ногу, а закуцьорблений хвостик, наче живий калачик, весь час тремтів... Ох!.. О-ох!..

Сюди любив заходити і сам Підпара. Коли його висока постать з'являлась у дверях, а на сажі падала тінь, Гафійка здригалась. Вона боялась Підпари. Вій був неласкавий, суворий; вічна турбота ховалась у нього під волохаті брови, блищала сріблом в чорних волоссях. Він штурхав ціпком кабанів, здіймав їх на ноги і мацав хребти. Не дивлячись на Гафійку, говорив до неї суворо:

– Гляди мені, дівко, щоб чисто ходила біля свиней. Божа тварина любить, щоб дбали за неї.

Окрім Гафійки, було ще два наймити. Підпара варив з челяді воду. Йому все було мало роботи. Він сам робив за двох. Коли наймити їли, голодні, багато, він бурчав жінці: «Як їсть, то впріє, а як робить, то змерзне... Стук-грюк, аби з рук...» Коли ж страва була недобра і

наймит клав ложку, Підпара сердивсь: «Злидні! Що воно їло удома? Юшку з картоплі».

Гафійці здавалось, що то він про неї говорить.

Особливо Підпара ненавидів бідних. Зсував густі брови і з презирством цідив крізь зуби: «Голота! Що воно має... Якби робив, ледащо, то мав би. А воно на чуже зазіхає...»

Хоч те було добре, що хазяїн рідко сидів у хаті. Він вічно був в полі, на сіножаті, в клуні, біля свиней. Скрізь од високої постаті падала тінь – і там, де вона впала, робота, здавалося, йшла швидше.

Часом, в неділю, Підпара здіймав з жердки жупан і надягав на себе широкий пояс.

По відході Підпари хазяйка мліла, наче вмирала:

– Пішов на сход... ох, ох... щось колить у грудях... Мого люди слухають дуже... що скаже, так вже і буде... Страх поважають. Хотіли за старшину обрати, та мій не хоче. Щоб не розтеклося добро без хазяйського ока... Ох, моє лишенько... ох!..

Але щось воно було так, та не так.

Підпара повертався сердитий.

– Чорт його знає, що сталось з народом, – жалівся жінці. – Перше, що скажеш, всяк тебе слуха, а тепер хоч мовчи... така розпуста. Вже мені ті верховоди... Голота! Тьху!..

Під бровами у нього лягала тінь.

Часом збирались гості. Холодком, в свято, приходив Скоробагатько Максим, староста сільський, якого дражнили Вовчком, і тесть Підпарин Гаврило. Вони сідали надворі, на вільнім повітрі, а Гафійка виносила з хати сало та рибу. Хазяйка, хоч було тепло, напинала на плечі кожух і теж приставала до гурту.

Вони їли і міркували, де що вигідніше продати, хто скільки чого зібрав, хто кого й як піддурив. Рудий Максим мав звичку згортати з столу всі кришки у жменю та кидати в рот, а після сала облизував пальці. І не тому, що був голодний, а щоб не пропало. Він неспокійно кліпав очима, вічно сміявся і повертав на всі боки широкий вид з

густим ластовинням. Він завжди на слизьке зводив спокійну розмову:

– От скоро почне голота землю ділити... Ха-ха! Нащо багатим стільки землі? Щоб, значить, «усім по сім»... Ха-ха!.. Ти скільки маєш? Тридцять? От двадцять три і одріжуть. Ха-ха!..

Підпара не любив жартів. Але Максима нелегко було спинити. Він вже моргав до Гаврила:

– А вам, куме, не гріх і більше віддати. Нащо вам, справді, ви вже старі, нехай голота у палки вб'ється, покушає папки.

– Атож! Що громаді, те й бабі, – посміхався криво Гаврило. – Ще доведеться на старість за сніп заробляти.

– Ой-ой! Ще й як! Хіба забули вже жати?

Підпара сердивсь.

Чорта лисого візьмуть. Він і упруга не дасть. Що діди та батьки кров'ю здобули, те нерушимо. А що надбав – то його праця, і всяким неробам зась.

– Поклав би на місці, як пса, нехай би зваживсь котрий, не побоявся б гріха!

Підпариха загорталась в кожух і стогнала:

– Ти хоч би кращу рушницю купив... Ох, ох, Боже мій милий!.. Твоя негодяща, мотузком зв'язуєш...

– Буде й така... нащо гроші втрачати...

«Ну, цей і клаптя не випустить з рук, поки живий», – хитала головою Гафійка.

По тих розмовах Підпара ставав ще похмурнішим.

Облягаючись на ніч, він поправляв на стінці рушницю і клав біля себе сокиру.

Гафійці робилось страшно.

* * *

Небо сіє дрібненький дощик на густе сито, а Мажуга накрив плечі мішком і ходить селом. Згинається і розгинається, як складаний ніжик.

– Чули, пан не хоче набавить ціну.

– Звідки ти знаєш?

– Тільки що Прокіп з людьми був у пана.

– Що ж пан?

– Як було досі, так, каже, буде й надалі. Дорожче не дасть.

– Так. Що ж нам тепер?

Мажуга підіймає руку, наче голоблю, стискає кулак і викидає з запалих грудей, наче з безодні:

– Бастувать будем...

– Не схочемо ми, наймуть ямищан.

– Ямищани не підуть. Вони теж підняли ціну.

Олекса Безик виходить з свого подвір'я, за ним по болоті скаче дітвора, як циганчата.

Він на все згоден. Як забастовка, то забастовка. Гірше не буде.

Мажуга йде далі. Його постать у сітці дощу то стає довша, то знов коротша, наче риба в неводі б'ється.

Маланка сховала руки під хвартухом і злісно блиска очима.

– Так, людоньки, так. Лізьте в ярмо, жніть за тринадцятий сніп. Послужіть панові.

І затиснула сухі, зів'ялі губи.

– Не діжде. Хай сам собі жне.

– Коли ж стерня коле...

Олександр Дейнека погано лає. Важкі лайки гупають скрізь, як цїп на току.

Він мокне, а в хату не йде. В гурті йому легше.

– Затявся пан, держімось і ми.

– Проти громади нічого не зробить.

– Не присилує жати.

– Авжеж.

– Бастуймо – і край, – рішає Півтора Лиха.

А Мажуга вже на другім кутку підіймає людей:

– Чули?

– Та чули.

– Ну, що ж?

– Як люди.

– Бастують.

– Коли бастують, то й ми пристанем.

А панська нива дримає, як море, у сіро-зеленій мряці, і сниться їй серп.

* * *

Хома сидить на горбку, Андрій біля нього. Сонце пече. Котиться марево понад селом та нивами, і танцюють у ньому – ліворуч ґуральня, праворуч – двір.

Голос в Андрія тонкий, плаксивий. Наче милостині просить з очей Хоми.

– Бачите, Хомо, що з мене зробили.

Але Хомині очі каламутні, як вода з милом. Вперлись кудись в простори, і тільки зрідка, як на милянній банці, мигне в них зелено-червоний вогник.

– Куди я тепер? До чого, як нема рук?

– Х-ха!

– Їм такі не потрібні. Мають здорових.

Хома мовчить.

– Що ж мені – пропадати?

– А пропадеш!

– Де ж правда на світі?

– Мовчи, Андрію. Мовчи та гинь.

– Живий не хоче гинуть.

– Тепер він плаче, а перше радів: ґуральня! Диво яке!.. Щоб тому очі грали та танцювали зуби, хто її ставив.

Андрій гасне відразу і вже більше до себе говорить:

– З’їли мене, пане добродзею... Взяли та й з’їли...

– А ти думав – вони пожаліють? Гляди сюди! – Хома торкає Андрія в плече і повертає наліво. – Бачиш отих, що там! – Потому повертає його направо: – І тих, що там, багачів, дуків... Вони на людей капкани ставлять, як на вовка. Спіймавсь – здеруть із тебе шкуру, оббілюють дочиста, а те, що їм не потрібне, викинуть в гній.

– Правду ви кажете, Хомо, ой правду...

– Ти собі думаєш – фабрику ставлять, фільварок будують. А вони пута кують на людей, ставлять сильце, щоб людську силу спіймати в нього, кров людську сточити, бодай вас сточило, як шашіль сволок...

Андрієві душно. Старі слова говорить Гудзь, а вони крають сьогодні, як нагострений ніж, наче більма з очей стинають. На хвилину очі пробили мури ґуральні, стіни панського двору і дивляться вглиб, по-новому...

– Запоганили землю, наче короста, – чує Андрій. – Скільки їх – жмінька, а гляди, як насіли землі на груди, як простягають далеко руки. Здушили села своїми ланами, наче зашморгом шию, загнали в шпарку – бач, он лежать села, як купи гною на панському полі, а над ними димлять сахарні й ґуральні та людську силу переганяють на гроші...

Андрієві дивно, що він вперше сьогодні побачив, які справді маленькі, загублені села. Наче хто розтрусив по майдані трошки соломи з воза. І теж йому дивно, що панський пастух наче виріс одразу отут перед ним. Сидить попліч, наче дуб вріс у землю, а під ноги йому покірно котять жовті хвилі лани, і навіть сонце в покорі стелиться долом.

Андрій забув жалітись. Він тільки дивиться й слуха.

– Поглянь на мене, а я на тебе. Ти мені сивий волос покажеш, своє каліцтво, а я тобі що? Може, душу свою, що закопав у гної, як глядів панську худобу! Я там все закопав, чим горіла душа, а ти один з другим дививсь та мовчав, бодай ви поніміли навіки всі догола, кроти сліпі...

Овва! А що зміг би Андрій? Чим винні люди?

Хома встромляє в Андрієві очі свої, каламутні. Гострий, колючий сміх креше з них іскри, а насподі сіро-жовтої гущі почина вже кипіти.

Андрій не може змигнути, йому моторошно.

Хома мовчить, та Андрій чує, що сміх клекоче в Хомі, як вода в казані.

Сміх вирвався врешті, і прижмурилось сонце.

І раптом велике, гаряче обличчя присунулось близько, до самого вуха Андрія, війнуло жаром. Слова полетіли так швидко, що він їх ледве ловив:

– Не міг? Ні, брешеш, міг. Бачиш – лани... пшениця – як море... панське багатство... А ти узяв сірник – один з коробки сірник – і полетіли в небо дими, а на землі лишився сам попілець... Бачиш – будинки, палаци, повно худоби, добра... А ти прийшов маленький, сірий, як мишача тінь, – і за тобою тільки вугілля...

Хома говорить все швидше і швидше, рве слово, свистить і клекоче.

– Од пана до пана... з ґуральні в сахарню... з кубла в кубло. Скрізь, де людська кривда гніздо собі звилла, аж поки не стане гола земля...

Андрієві очі лізуть на лоба, а за плечима – мурахи.

– Чуєш? – свистить Хома. – Тільки гола земля та сонце...

Хома божевільний... Що він говорить?

Андрієві треба щось одповісти, та язик, полохливий, мов заєць, тіка кудись в горло.

Повернувся нарешті, але виходить зовсім не те, що треба.

– Бог з вами, Хомо. Хіба таке можна робити?

Хома дивиться мовчки, потому цідить до нього згори в долину, наче межі очі плює:

– Хам ти... Червак... Гний, пропадай, щоб і слід твій загинув, так наче ніколи тебе не було...

– Овва! Які ж бо ви, Хомо...

Але Хома не слуха. Встає, високий, лютий, і йде в пшеницю, як в воду, а Андрій прилип до землі, неначе торішній зогнилий листок.

* * *

Економ світить до пана чолом, а на бронзовім обличчі, де завжди блукало сонце, пан бачить якийсь неспокій.

– А що там, Яне?

– Прошу пана, сьогодні не можна почати жнива.

– А то чому? Хіба Ян не загадував вчора?

– Ціле село оббігав, прошу ласкавого пана, та ніхто на роботу не вийшов. Не хочуть жати по нашій ціні.

– Як то не хочуть?

Пан стрепенувся. Забастовка? У нього?

Пан чує образу. Він знає, що по селах були забастовки, але щоб в нього, коли він завжди був добрий для хлопа, не раз дарував спаш, а його жінка ніколи не одмовляла хорим в порошках хіни, олійку і арніковій примочці... Він ще раз хоче почути:

– Ян каже – не хочуть?

– Так, прошу пана.

Звичайна справа. Масти хлопа хоч медом, він вкусить, наче гадюка.

Пан зазирає в вікно. Сонце тільки що встало.

– Ну, добре. От що... зараз мені на коня і духом до Ямищ. Нанять ямищан. Коли не схочуть, набав ціну.

– Слухаю пана.

– Лайдаки!

Але не встигла ранішня тиша ковтнути ще тупіт кінських копит, як знадвору влітає в хату приглушений гомін, і тільки високий жіночий голос ріже його, як полемінь дим.

Що там?

Пан одчиняє вікно.

Вся челядь на дворі. Пастухи навіть. Наймички з кухні на бігу лопотять спідницями... Якись чужі люди.

Що там за крик? Які там люди?

Пан загортає розхристані груди і хоче щось зрозуміти, але на нього не звертають уваги.

– Максиме! Ей, хто там? Максиме!

Максим врешті біжить, якийсь непевний, налякані очі, а за ним другі.

– Це, прошу пана, не наша вина... Життя миліше за службу... Скалічать, що тоді діти будуть робити...

– Що таке?! Ну! Говори!

В відповідь челядь кричить гуртом:

– Як що? Забастовка. Не покинем роботи – поб'ють... Чого тут, ходім... Гей, хлопці, гайда... Це, пане, не наша воля...

Кров заливає панові мозок.

– Куди ви! Сто-ять!..

Скрегнув розлючений голос, як залізо об камінь, і раптом зірвався. Пан чує, що впав його голос, розбився, і несила підняти. Даремне. Челядь вже біля брами, збилась в воротах, як сіра отара, яку женуть вранці на пашу. З будинків вибігають дівчата і тільки мигтять червоним до сонця. Від обори, спізнившись, поспішає один серед пустки маленький гусій. Підняв руками поли, картуз насунув, батіг в'ється за ним по землі, наче гадючка, і лиша за собою кривулькою слід.

– Куди ти? Гунцвот! – тупа ногою пан. – Назад!..

Гусій тільки піддає ходу. Стоїть пан хвилину і дивиться в пустку.

– Бестії! Хлопи!..

Натягає спішно штани і вибіга на подвір'я.

Пусто.

Йде вздовж будинків. Чудно. Не його двір. Наче чужий.

Заходить у чорну пекарню, пхає ногою двері й кричить:

– Марино!

Нікого.

– Олено!

Тихо.

В чорній пекарні – як в кузні. Закопчені стіни, долівка в ямах, а кислий дух поту й розчини, як кіт лінивий на печі, міцно заліг в пекарні. Оберемок дров біля печі, розчато чистить картоплю. І все покинуто жужмом.

Пан іде далі. По подвір'ї розтеклись гуси; гусенята коливають з ноги на ногу, наче вітер муріжком гонить жовті пушинки. Не вигнав, значить, на пашу. Пан хита головою. Корови так і лишились в оборі. Двері в возовню стоять отвором, і чорна пустка вигляда звідти, як з беззубого рота. Бричка стоїть надворі, а коло неї валяються шори. Ах ти, скотина, бидло! Пан бере шори, щоб занести на місце, але зараз і кида. Невже нікого і біля коней?

– Мусію! Гей!

Знову тихо.

– Мусію! Ти там?

Чудно падає голос в околишню пустку і без відповіді гине.

Пан згортає на череві руки і озирає подвір'я...

Що ж се таке?

Сниться чи справді?

Ось тільки двір був як серце, що б'ється і розганяє по тілу кров, а тепер все завмерло, спинилось, і кожні зачинені двері, кожна чорна діра отвору – наче загадка.

Пси побачили пана і вже скиглять йому під ноги, скачуть на груди.

Геть!

«А, бестії, хлопи!»

Вертає в дім. І там скрізь пустка. Жінка ще спить. Він проходить через порожні кімнати, зазирає в столову, шука покоївки – ані душі. Злість його душить. Грима дверима, перекидає стільці і хоче так крикнуть, щоб по всіх хатах заскакала стаєнна лайка.

«А, бестії, бидло!»

«Де Ян?»

Стає і слуха.

Через те слово враз зашуміли круг його лани, захвилювалась стигла пшениця. А жати не можна!

«Де Ян?»

Ян! От тобі маєш. Він сам послав Яна до Ямищ женців наймати. Ямищани, звісно, прибудуть, і все скінчиться. Але ті хлопці!

Пан не може сидіти в хаті. Його тягне на двір. В тім дворі-трупі якась принада. Він ще раз проходить його од кінця до кінця, самотний і безпомічний, повз замкнені брами стодол, чорні отвори стаєнь, вогкі й блискучі очі корів.

А Ян, стікаючи потом, весь в хмарі пилу, жене назад. Кінь сапа, і сапа економ, трясучись на стременах.

Його стрічають криком:

– Що, панський приплічнику, найняв ямищан?

– Маєш женців доволі? Ха-ха!

Ян скаче, не озирнувшись, і тільки здіймає з нагаєм руку та мовчки кива позад себе.

Село замкнулось, чекає. Очі у всіх видющі, вуха чуйні. Двір – наче мрець у селі, хоч тихий і нерухомий, а будить тривогу.

Звістка, що ямищани не хочуть найматись, мчить селом швидше, ніж економів кінь.

Хоч день робочий, а усі вдома. Під ворітьми купками люди, по хатах двері отвором. На городах спинилась робота. Стоять між грядками, заклавши руки, і розмовляють через сусідські плоти:

– Чули? Хоч би душечка в дворі. Покинули всі.

– Вони давно вже пристали, чекали тільки, аж люди почнуть.

– Що ж воно буде?

– Почне сипатись зерно – набавить ціну.

– Глядіть, ще щоб не найняв сторонніх.

– Де там, не пустять. Наші не пустять чужих.

Прокіп вмовляє:

– Держіться. Як будемо разом стояти, наш буде верх.

Йому ловлять слова із рота.

– Аякже. Гуртом, мовляли, і батька бить добре.

Багатші бурчать. Вони по коліна загрузли у землю, їм важко.

– Забастовка! Буде вам забастовка... не один ззаду почуха... ет, чортзна-що.

Але не дуже бояться.

Молодь сміється:

– Ловко?

– А ловко.

У полудне діти разносять: пан пішов на ґуральню. Крізь шибки вікон, з городів і з-за плотів йдуть вслід за паном сотні очей. Пан йде між очима, як під зоряним небом.

– Пішов на ґуральню до зятя.

– Обідать подався, бо дома нічим.

– Не наварилось.

Навіть Панас Кандзюба смачно чмока губами:

– Озуть би тебе у постолі...

Незабаром знов новина: панич Льольо послав до двору робочих з ґуральні.

– Наші побили робочих.

– Брехня. Ніхто їх не бив. Не пустили, та й годі.

– Хай пан сам біля худоби походить.

– Ми йому не боронимо.

Прокіп просить Дейнеку та двох парубків стати на варті і не пускати до двору.

Згодом виїздить пані з двору на конях, що вислав з ґуральні Льольо.

День тягнеться довго, неначе рік. Здається, що пшениця сиплеться в полі, що пан не видержить більше, ось-ось покличе жати, пристане на те, чого бажають люди.

Пополудні знов скаче селом економ, як навіжений. Періщить коня і плигає в стременах, немов хоче коня обігнати.

Ледве встигнеш побачити зад кінський та економову спину.

– Понесло десь у Піски.

– Не поживиться там. Не наймуться.

– А що?

– Бастують.

Вечір вже близько, а змін ніяких. Тільки на панському дворі ревуть корови.

Тихо сідає сонце на зеленому небі, певно, на вітер. Щось гнітюче, тривожне росте непомітно. Жевріють вікна по хатах, та ревіння худоби боре густе повітря.

– Хіч би нагодував хто скотину.

– Що ж вона винна... Стоїть, бідна, не ївши, не пивши...

На небо виходить вечірня зірка, як всевидюче око.

Панський двір все голосніше реве. Корови не мукають вже, а хриплим, скрипучим риком, повним одчаю і муки, кличуть рятунку. Коні сердито іржуть. Вони десь бунтують у стайні, б'ють землю ногами і роздувають од гніву ніздрі.

Жінки з нудьгою вибігають із хат.

– Ой, чути не можу, як плаче худоба.

– Їй-богу, сама побіжу годувати...

– Сумно як, Господи... Мої діти аж плачуть.

Смеркає. Тіні вилазять з своїх закамарків і нишком, підло налягають землі на груди.

А з панського двору уперто і нестерпуче б'ють в село хвилі дикого ревища, наче корабель гине на морі і в останній розпуці розриває горла сирен.

Тоді Прокіп посилає хлопців на панський двір.

Худоба нічого не винна.

* * *

Пан сидів мовчки – і люди нічого. Ходили в поле, жали свій хліб і посміхались злорадно, коли панський економ з нічим повертався з сусідніх сіл. Сонце пекло, пшениця сохла, от-от буде текти. Прибігав становий. Поштові дзвінки, валування собак, грубі лайки і крики –

все се проплило, як хмара на літнім небі. Так і поїхав ні з чим. Тільки Хому забрали, бо станового налякав.

А пшениця текла.

Тоді економ пом'якшав. Ставив горілку та все вмовляв. Інший налає, а інший вип'є. Пили горілку – чому не пити? А на роботу не йшли. Може, кому й кортіло, та боявся. А пшениця текла.

Маланка пішла на поле. Припала вухом до безбережної ниви, як чайка грудьми до моря, і слуха, як стиха лущить зерно з перестиглого колоса, м'яко капа на землю, як плаче нива золотими сльозами. Їй жалко, немов дитину, хоч воно й панське. Стає на коліна, розгортає стебло і збирає червоні зерна так обережно, ніжно, любовно, наче немовлятко виймає з купелі. Хлібець святий!..

Дехто з місячних повернулись до пана. А жнива не починались. Нарешті за тиждень пан набавив ціну. Не таку, як люди хотіли, а все ж далеко кращу, ніж була.

– Ставати?

– Ставаймо.

Прокіп теж радив:

– Дійшли до краю.

Люди зразу припали до панського поля, як до води у спеку, понагортали копи, стіжки.

А Хому Гудзя скоро пустили. Він вертався якраз повз панське поле. Зиркнув на женців і тільки криво всміхнувся.

* * *

Низько стеляться хмари, ростуть, збиваються в купу і опадають. Вітер наче покоси громадить на нічному небі, складає в копиці.

На луці важко дрімають чорні стоги, наче ситі воли на паші. Вони розплилися і гинуть у пітьмі, а Хома чує їх скрізь: отут, і з правого боку, і ззаду, і зліва, над головою. Сіно таке слизьке, гладеньке, так гарно пахне, що кортить застромити всередину руку, зворушити

мертве стебло і пустити з неволі придушений там дух материнки, горошку та буркун-зілля.

Гострий, колючий смішок ворушиться в Хоминих грудях, підступає під горло. Ха-ха!..

Попрацювали руки і походили ноги, поки зібрали таке багатство.

А ось одна мить...

І не кінчає. Він наче бачить – громадять сіно. Пан походжає, як чорногуз. Нагнувся, ткнув в покіс носом. «Добре сінце?» – «Як золото чисте...» – «Складайте ж, люди, складайте, щоб дощ не заскочив», – і позирає на небо. Заклав руки в кишені, штани на ньому чорні, а куртка біла, – і знов зацибав по луці, як чорногуз.

А сміх танцює в Хоминих грудях.

Хома ліниво засуває руку в кишеню і не виймає.

Чого хапатись? Встигне.

Вітер шумить поміж стогами, п'яний од духу сіна, хмари лягають в покоси, ніч – наче озеро в берегах неба, а Хома знов бачить: стоїть перед паном економ, нагай при боці. «Сей рік більше маємо сіна». – «Так, прошу пана, стане на зиму, стане й продати».

«Стане й продати», – говорить до себе Хома.

Він обережно насмикав сіна і потрусив. Потому вийняв з кишені сірник.

Вітер гасить вогонь, але Хома нагнувся, поставив дашком долоні й задивився, як пелюстками троянди зарожевіли у нього руки.

Сіно не хоче горіти. Тріщить і скаче до очей димом. Це сердить Хому. Однак вогонь робить своє.

Тоді Хома відходить під другий стіг, спокійно і діловито. Блимне на мить і знову щезне.

Скінчив нарешті.

Тепер він хоче дивитись.

Ляга животом на отаву, кладе голову на долоні й чекає.

Стоги виразно чорніють, навіть заплющивши очі, Хома їх бачить; потому вкриваються димом і стають легкі і рухливі.

Дрібні вогні починають гратись під ними, як діти в червоних спідничках. Вони скачуть по боках і лізуть нагору, а чорна маса то гнеться під ними, то виросте раптом, немов намагається знятись і полетіти.

Голова Хоми важко лежить на долонях. Дивний спокій сповня його тіло, тільки глибоко десь, на самому споді у грудях, хробачком корчиться сміх.

Стоги тим часом ростуть. Дим розгортає крила і пориває з собою вогонь. Се вже не діти в червоних спідничках. Се щось велике, завзяте, сердитий звір, що хоче скинути з грудей вагу, що простягає спідсподу лаби з синіми жилами, душить й підгортає під себе. Роззявляє криваву пащу й жере. Рве зубом й лютує.

Ворог скорився, а він все ще пирска зірками, як слиною кіт, все диха синім вогнем та хлюпає полум'ям в береги чорної ночі.

Хома тихенько сміється. Смішок добувсь йому з горла і покотився по зморшках обличчя, і наче легше від того зробилося, наче випік вогонь у грудях болюче місце.

Вогонь! Червоний, веселий, чистий.

Ще недавно лежав він у темній коробці, холодний і непомітний, наче Хома на світі, а тепер мститься за людську кривду.

Гори, гори...

Хомині очі теж мечуть іскри. Якби могли, вони б все спалили, усе спопелили – сіно, хліб панський, будинки, саму землю обняли б вогнем.

Бо воно грішне... Все грішне на проклятій землі... Все грішне, тільки вогонь святий. Тільки один вогонь. Сам Бог у гніву кида вогонь на землю.

Ти збираєш добро з поту та сліз, з людської кривди, а вогонь впав – і де те все? Шукай у хмарі, порпайся в попелі... Ха-ха!..

Лиха радість наливає Хомине серце. Йому хочеться встати, крикнеть, зареготатись, зілляти регіт з вогнем. Але щось його держить, щось в'яже з вогнем – і здається, що, коли встане або не буде дивитись, стоги погаснуть і не будуть горіти.

Стоги нарешті в'януть. Покірні, тихі, вони рівно палають, як свічі у церкві. Низькі хмари рожевіють на небі, далечінь тріпа чорним крилом, наче кажан.

Тіні копиць полохливо тремтять на осяяній луці.

Сіно дотліває поволі. Часом бухне з тріском сніп іскор або вітер зірве напівзотлілий віхоть та розмече зірками.

Од села чутно далекій гомін. «Се, певно, йдуть рятувати, – дума Хома важко й байдуже. Йому не хочеться встати. – Спіймають? Ну що ж, нехай...»

Все ближче, ближче гомін. Вже чутно, як гейкають люди, як сапають коні і одкидають землю позад себе копита.

Хома нарешті встає. Розминає залежане тіло і ліниво, поволі, весь кострубатий і чорний, відходить у пільму.

* * *

Збирали пізні гречки, коли в селі несподівано з'явився Гуща. Його не зразу впізнали. Він обріс бородою, став старший і наче трохи чужий. Гущу прийняли добре. Міцно і довго парубки трясли йому руку, якомсь по-новому дивились в очі. Навіть Андрій вже був не той. Потріпав по плечах, підморгнув хитро і засміявся:

– Що, попосидів?

Знаєш, мовляв, за що.

Його питали – як? що? Що чути про землю, що по світах говорять. Він мусить все знати.

Гафійка почула про Марка від Підпарі. Він сердито жалівся: і так од голоти життя не стало, а тут ще Гущу пустили.

Гущу?

В Гафійки спинилось серце. Чи вона добре розчула?

Ледве діждалась, як смеркне, і побігла додому.

Але по дорозі наткнулась на Гущу.

– Марко!

Не тямилася, що простягає до нього руки.

Вони щиро обнялись.

Так все сталося несподівано й просто, немов тільки вчора розстались.

Гафійка сміялась дзвінким уриваним сміхом, наче намисто низала. Вона сама не знала, чого сміється. Рука Маркова тепло лежала на її стані. Борода лоскотала чоло.

– Дивіться, а він з бородою, як дід...

Вони одійшли попід верби.

Марко роздивлявся Гафійку.

Вона була якась нова, прозора, старша.

– Ти мене не забула?

– Ні, не забула.

– Ждала?

– Ждала.

– А тим часом розкидала листочки?

Голос у нього тремтів, теплий і тихий, як по весні вітер, коли дерева цвітуть.

– Ти звідки знаєш? Авжеж, підкидала. Знаєш, Марку, не ті тепер люди, що перше. І в нас була забастовка.

– Ов!

Гафійка страшенно горда.

– Аякже. Багачі так налякались, так налякались. Мій хазяїн ходив, як ніч, навіть їсти покинув. Покладе ложку – не можу, каже. І все боїться.

– А батькові твому і досі досадно, що я не в Сибіру?

Гафійка вся стрепенулась.

– Де там! Як сталось з татом нещастя – змінилися зовсім. Правду, кажуть, говорив Гуща... Добре, що ти вже прийшов. Тепер нам легше буде....

– Кому се «нам»?

Тоді Гафійка розказала Маркові, як вони цілу зиму збирались, як Прокіп приносив з міста книжки і листочки, скільки до них пристало

народу. Навіть Прокопів дядько Панас. Розкажіть, каже, про тих демократів...

Гафійка розсипалась сміхом на згадку про дядька Панаса:

– Такий кумедний!

Марко взяв її руку в свою.

– Хороша ти.

Гафійка зашарілась вся, навіть поночі видко було.

– Що – я...

Коло Гуці скоро скупчилась молодь. Од нього вперше почули, що села скрізь гуртуються в спілки. Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки. В своїм невеличкім гурточку він завів новину – гуртову працю. Разом орали і молотили – і все виходило краще та швидше у них, ніж у людей. Якось сама собою перевелась на селі п'яна парубоча сваволя, бійки та нічний галас. Ті, що недавно робили бешкет, тепер втяглись в роботу, в гуртове читання. Навіть старі хвалили Гуцу. Вони ходили розпитать в нього, чи скоро буде нарізка. Він, певно, знає. Марко сміявся. Ніхто з доброї волі землі не дасть. Як! Не будуть землю ділити? Що ж тоді буде? Що їм робити?

Тільки панський пастух Хома мав завжди готову відповідь:

– Як «що робити»? Бити. Не лишити і на насіння... Андрій з-за плечей Хоми здіймав скалічену руку, сварився нею й верещав:

– Бити й палити. Як хочеш, пане добродзею, покушать меду, викури бджіл...

Кого їм слухать?

Гуца говорить про спілку, Прокіп про волю, а Хома радить бити й палити.

Панас Кандзюба, важкий і сірий у своїй свиті, як скиба, одвалена плугом, сіяв очами нудьгу питання: кудюю йти? де правди шукати?

Він нікому не вірив:

– Хіба мужик знає?

Якби прийшов хтось інший, видющий, простягнув руку, показав шлях.

А мужик? Що знає мужик? Одна на йому шкура, та й та в латках.

* * *

Щоночі тепер пожежі. Як тільки смеркне і чорне небо щільно укриє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом і до самого рання осінні хмари – наче троянди. Інколи сяйво далеке, ледве помітне, чуже, наче місяць там сходить, а часом спахне під самим селом, аж хати рожевіють і жевріють вікна.

Вийде Маланка з хати, сховає руки під фартушину й задивиться на пожежу. Що горить? Де? Люди не сплять, хоч пора б вже їм спати. Стоять під ворітьми, читають небесні знаки. Пливуть голоси з пільми, хто знає чиї, і гинуть у пільмі.

– Пан в Переорках горить.

– Де там! Десь ближче – так, у Млинищах або у Рудці.

– Підпалено, видко...

Собаки виють скрізь по дворах, і сумно і моторошно осінньої ночі.

– Вчора горіла економія в Гуті.

– А позавчора клуні хтось підпалив...

– Згоріла, кажуть, дощенту – сам попілець.

Траплялось, вогонь подавав звістку вогню. Як тільки займеться десь небо – з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила. Тоді чорне село – як острів на вогняному морі. Вітер часом приносить чад, далекі дзвони, тривогу.

Що діється, Господи Боже!.. Горять все пани, генерали, великі «члени», що й доступитися до них не можна було, і ніхто спинити не може...

Блукали поночі люди, як тіні, плакали діти, і худоба обзивалась в хлівах. А вогонь то здіймався, то падав, неначе дихали груди, розкидався снопом, розпливався туманом, і цвіли хмари на небі, немов троянди.

Маланка тремтіла.

– Йди спати, – сердивсь Андрій.

– Страшно, Андрію...

– Чого там страшно. Так їм і треба.

Але Маланка не могла спати. Ще довго тупали ноги попідвіконню, літали чийсь слова, світились маленькі вікна, і сумно вили собаки.

Уранці дими снувались понад селом і лоскотали ніздрі. Люди нюхали чад і позирали на панський двір.

Лук'ян Підпара аж почорнів. Кожної ночі здимає з стіни рушницю та йде на поле, під клуні. Ходить страшний, високий, волочить тінь за собою, що одділили від нього вогні пожежі, і все наслухає. З-під волохатих брів кидають очі далекий погляд, а вуха чуйно вбирають в себе найменший згук. Ось обійшов він навкруги клуні і раптом стає: щось чорніє на полі.

– Хто там?

Поле німує, знесилене літом, спить мертвим сном, руде, обдерте.

Підпара знов ходить. Звідти, з вогняного моря, йдуть на нього всі страхи і всі турботи, а він міцніше стискає рушницю і кида у пащу ночі:

– Хто йде? Буду стріляти! – Стоїть міцний, як з криці, і цілиться в пільму.

Нема нікого чи причаїлось?

Стріляє.

«Ох-ох-ох!..» – стогне пільма над полем, і голосніше завивають собаки в селі...

А Підпара знов ходить, стереже клуні, суворий, безстрашний, готовий оборонити своє не рушницею тільки, а і зубами.

* * *

Дощі випадали щоденно. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу, і знову лізуть на нього важкі, розтріпані хмари. Якись жовті і каламутні дні родились

по неспокійних ночах, а люди ховались під свити та рядна, вивертали шапки наверх козячим хутром і все місили болото. Перше негода заганяла їх в хату, тепер щось гнало їх звідти між люди. Кожний хотів бачити людське обличчя і чути голос. Мало спали по ночах. Одні не могли одірвати очей од далеких пожарів, другі виганяли худобу на панське поле і не спали, щоб бути напоготові. Правда, після того як економ ледве втік з поля в подертій одежі, ніхто вже не важивсь займати коні, і вони смачно гризли молоде руно, змите дощами.

Люди наче забули свою щоденну роботу. Своє поле цікавило мало. Воно здавалось таким маленьким, мізерним, не вартим уваги і лежало облогом несіяне, неоране навіть.

На зборні вже було повно: свити так тісно тулились до свит, що мокра одежа аж парувала. Чутки і поголоски, невідомо звідки узяті, місилися вкупі, росли на очах, як тісто в діжі. Сухі безсонні очі дивилися кожному в рот, вухо уважно ловило кинуте слово. Що буде? Як буде? Скрізь встав народ, бунтує, хоче чогось, робочі бастують, покидають заводи, чагунка не ходить. Що ж їм сидіти згорнувши руки, чекати, щоб за них хто подбав?

Біля зборні товпились ті, що надійшли пізніше, і пхались у двері.

– Про що вони там гомонять? Треба, щоб усі чули.

– Бачите ж – тісно. Не потовпляться всі...

Коли проходив котрийсь з багачів, Мандрика або Підпара, ті, що мокли під ґанком зборні, брали його на зуби:

– Заходь, почувеш, як твою землю там ділять.

– Не слухай, бо сало потонша з досади.

– Нічого йому не буде. Бідний з праці аж рветься, а багатому череву дметься...

– Бідний розкидає, а багатий збирає.

– Нічого. Минеться. Доведеться і свині глянуть на небо...

– Як будуть смалити.

Мандрика сміявся на кутні і дрібно перебирав ногами, минаючи зборню. Забував наче, що він староста сільський. Підпара насував

брови на очі і лаявсь.

Гуща часто десь пропадав. Повертався заболочений весь, мокрий, але веселий. Гафійка стрічала його за городом Підпари.

– На станції був. Бастують. Вже другий день машина не ходить. Робочі зібрались і радять. Ну і народ. Треба і нам скликати людей.

– Скликайте. І Прокіп радить.

– Не можна гаяти часу.

– А де?

– Може, у лісі, по той бік балки.

– Ямищан кличте.

– Покличемо всіх.

Марко хотів одійти.

– Постій, я щось покажу...

Гафійка раптом почервоніла і нерішуче стояла.

– Що там? Показуй.

Гафійка одвернулася од Гущі і витягла щось з-під корсетки.

– Держи.

Він взяв кінець, а вона розгорнула червону китайку.

– «Земля і во...»

– Ще не дошила...

Вона засоромилась вся, аж сльози заблищали на очах.

– Я так... Може, здасться коли... Марійка подерла нову спідницю і вишила другу, ще кращу.

І раптом замовкла.

Винуваті очі несміло шукали Маркових.

* * *

[Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця, так що дерева потопали у ньому. Стовбур чорнів у лісі, чи манячила людина, трудно було вгадати. Тільки там, де плече торкалось плеча або чулось ззаду тепле дихання, люди напевне знали, що вони не самі. Лиш

почувалось, що з туману ллється в ліс жива течія люду, як вода в долину, що лава росте й збивається в купу.

– Хто там прийшов?

– Се ми, ямищани.

І знов текло та м'яко шаруділо в лісі.

– Хто там?

– Не бійтесь. Свої...

Вже почувалось, що і далеко, так само, як тут, дихають груди, тіло торкається тіла і щось живе єднає з далекими близьких, як хвиля єднає окремі краплини.

Черкне хто сірник – і на мить виткнеться з п'ятьми з десяток сірих облич, здригнеться молочний туман і заграє, як риза в церкві, жовта осіння галузка.

– Чого мовчать? Нехай говорять...

– Говоріть... говоріть...

Велике тіло колихалось в тумані, і од краю до краю одна кров переливалась у жилах.

Байдуже, хто говорив. Аби почути таке щось, що б зв'язало до купи запорошені думки, зілляло надії в один потік і показало, кудю пливати.

Земля!

Бренькнуло слово, як висока струна, і настроїло серце.

Давнє, знайоме і близьке слово. Це не той сірий жорстокий клапот, що, як п'явка, тягне з людини сили, а сам родить будяк; це щось чарівне, принадне, що одвіку манить стомлену душу, переливається, грає на сонці, як мрія, як щось невловиме, од чого змінилася б доля і вище піднялись би води життя понад берегами.

Земля – дар Божий, як повітря, як сонце...

Земля для всіх. А хто її має?..

А хто ж її має? Пан, багатир...

Є поле в руках багатих, і є убогий мужик, що нічого не має, тільки руки та ноги... Тільки свої чотири кінці...

В тумані, то тут, то там, як острівки, зринали глухі голоси.

– Тепер скажімо так: мені потрібна земля, бо своєї немає, й тобі потрібна... А пан те бачить і наганяє ціну...

– Не пан наганя, а самі б'ємось за оренду, бо ти не візьмеш, то візьмуть люди. Ніхто не хоче з голоду гинуть – та й платиш...

– Однаково гинеш... Земля не виносить видатків, голодна не хоче родити. А що вродила, все забрав пан.

– Пропада твоя праця... А на той рік знов йдеш до пана, сам себе дуриш...

– Страшна видима смерть...

– Слухайте, слухайте! Годі вам там!..

– Земля належить трудящим. Хто багатому дав його багатство? Ми, мужики. І звідки сила в нього? З нас, мужиків. Діди наші, батьки й самі ми життя ціле робили на пана. Хіба ж ми не заробили собі землі?..

І знов у тумані бриніли окремі розмови, як зачеплені струни.

– Подать плати, москаля дай, щоб землю нашу од ворога боронив... А що ж мені боронити, коли в мене землі нема? Зроби спочатку так, щоб була в мене земля, а тоді й бери москаля, як має що боронити...

– Зруйнуймо засиджені гнізда, як роблять інші, викурім багачів, щоб не наважились більше вертатись, тоді миру вільніше буде, тоді в нас буде земля...

Панаса Кандзюбу кортіло. Він вже кілька разів крикнув:

– Люди! Християни!

Але його не пускали:

– Мовчи, заважаєш.

А він ліз вже на дерево, важкий у своїй свиті, як ведмежа, аж хрустіли галузки.

– Люди, християни!

– Хто там говорить?

– А хто його знає...

– Християни, ми довго терпіли. Воно правда, що пани товстобрюхі за людей нас не мають, як леви рикають на мужика: народ розорили

та ще й ганяють за нами з москалями та посіпаками всякими, наче за звіром. Але потерпімо ще трохи. Почекаймо великої милості і справедливості.

– Від кого?

– Знаємо! Ждали!

Здригнувся туман неначе – і колихнулось сподом, ось-ось хлюпне в береги.

– Нема терпцю! Урвався...

Панас зліз уже на землю й винувато обертався до сусідів.

– Хіба я що? Я згоден... я на все згоден... Як люди...

– Знайшовсь мудрий: потерпімо, каже.

– Цитьте, нехай говорить, хто починав.

– Говори, Гуща.

Долом шуміло, наче бурчак у повінь котив по річці каміння і рив береги.

А з туману, як з хмари, плив голос і падав між люди.

...Вся земля наша одвіку, бо кожна грудка, кожен упруг політі потом, погноєні кров'ю трудящих. Одберім землю, і тоді кожен трудящий матиме хліба доволі для себе і для дітей.

Ось воно слово: одберім землю!..

Воно впало серед такої тиші, що чутно було, як мостилась по гніздах птиця або спросоння біла крилом по вершечках дерев.

– Одібрать землю!

Ці два слова досі лежали на споді кожного серця, як захований скарб, а тепер, вийняті звідти, стали немов живим чимсь і говорили: ходім за нами, ми поведем.

Не руйнувати й не палити, а одібрати. Вогонь що візьме, то вже не віддасть. Ходім і однімем своє, неправдою взяте од нас і батьків наших. Одберім хліб свій кривавий, для розкошів одірваний од голодного рота.

Груди так повно зітхнули, аж ліс обізвався.

Велике тіло розросталося наче, простувало застояні ноги, затерплі руки. Почуло силу. І благовістило у ньому, як дзвін на Великдень:

«Буде земля... Однімемо землю...»

Ту саму землю, що, як мрія далека, тільки манила, а не давалась у руки, що грала перед очима, як марево в спеку.

Тепер вона близько: простягни руку й бери.

І не хотілось розходитись з лісу, розривати на частки могутнє тіло...]

* * *

Неспокійно було в селі. З тої ночі, як сходились в лісі і поклали забрати панову землю, минув цілий тиждень, але люди вагались. Всі напружено ждали, а чого саме – ніхто добре не знав. Одні одно говорили, а другі друге – і з тих розмов спліталась сітка, в якій ні кінця, ні початку. Бастувала чагунка, бастували робочі, скрізь було глухо, каламутно, самотньо якомсь, і тільки граки чорним ланцюгом крил в'язали з світом село.

Щось діялось навкруги. Мов наближалась градова хмара, а звідки прийде, де впаде і що зачепить – незвісно. Важко, тривожно дихалось всім у ті похмурі дні, і неспокійно минали довгі осінні ночі. Якби хто крикнув на пробі, бовкнув несподівано дзвін або розрізав густе повітря постріл рушниці, люди вибігли б з хати та кинулись осліп одні на одних.

Гафійка не могла спати по ночах. Як тільки смеркало, Підпара засував сінешні двері у сінях, пробував довго, чи добре замкнені, і перше ніж облягатись, здіймав рушницю, мостив біля себе сокиру. Гасилося світло, але Гафійка знала, що хазяїн не спить. Чула, як він неспокійно ворухився на лаві, важко сопів, сідав і наслухав. Потому знову вкладався і лежав причаївшись, але раптом зривався і шарив по долівці рукою, поки не знаходив сокири. Знов ставало тихо на кілька хвилин, під лавками пищали миші, що вже перебирались на зиму до хати, та таргани шаруділи у миснику. Але Підпара не спав.

Гафійці здавалось, що вона бачить його розплющені очі, втуплені в пільму.

Нарешті Підпара вставав і виходив. В Гафійки калатало серце, і в такт його перебоям гупали Підпарині ноги коло стодоли, біля стіжків. Хрустіли на підмерзлих калюжах під стінами хати.

Часом хазяїн вибирався на ніч на поле, під клуні. Тоді знов хазяйка товклася цілісіньку ніч, боялась, стогнала, охала і човгала шкарбунами од вікна до вікна.

Гафійці часами ставало так важко, що вона прохалась на ніч додому.

Маланка облягалась нерано. Андрій вічно був десь на людях і повертався пізно, а Маланка весь вечір снувала мрії. Щось буде. Прийде щось гарне і перемінить життя. Щось станеться раптом, не сьогодні, то завтра. Чудо якесь. Їй не хотілось нічого робити і, склавши руки, як у неділю, вона гаптувала словами хитрі мережки. З Гафійкою вдвох вони ставали на порозі у сінях і довго дивились, як світяться вікна скрізь по селі. Там, в кожній хаті, чогось чекають, готові, як сухий трусок, що жде підпалу. У кожній хаті цвіте надія, ростуть сподівання.

І, певно, ніколи ще стільки не сходило світла, як у сі довгі, тривожні осінні ночі.

* * *

Вітер скакав з розгону, рвав голоси і дим, а сонце, бліде й зубожіле, висипало з-за хмар на землю своє останнє злото.

Гафійка ловила хустя, що розметав вітер по дворі, як стадо білих гусей. Хазяйська сорочка, надувшись, котилась, кругла, мов вагітна жінка, і рукавами ловила землю. Вітер свистів Гафійці у вуха, а їй здавалось, що її кличуть.

Ні, таки кличуть. Вона озирнулась.

Од воріт махав на неї Прокіп.

– Чого ти?

Вона не чула, що він говорить.

– Що там таке?

– Неси твій прапор.

За ворітьми було повно народу. Тут і Маланка з своїми сухими руками, важкий Панас Кандзюба, і діти, що скакали під плотом, як горобці.

– Швидше винось!

Що сталось?

Гафійка метнулась до хати.

Кілька рук простяглись до Гафійки, але Прокіп взяв сам.

Він в'язав вже червону китайку до держака.

Народ нетерпляче гудів. Таки діждались. Прийшов маніфест.

Підпара стояв на хатнім порозі, чорний, як тінь, підпер плечима одвірок і мовчки дивився.

Нарешті прапор підняли. Червона китайка залопотіла на вітрі, і заскакали на ній слова, наче живі.

«Земля і воля!»

Всі зняли догори очі, і щось пройшло по юрбі, немов зітхання.

І рушили далі. Гафійка забула за своє хустя. Вона йшла в юрмі, наче у сні. Щось сталось. Сподіване, правда, бажане, але неясне. Якийсь маніфест.

Біля неї був Прокіп, і їй здавалося, що він одразу виріс. Його великі запрацьовані руки спокійно лежали на держаку, ноги ступали твердо.

З сірого гомону виривались окремі слова.

– Хвалити Бога, діждались люди...

– Всім буде, всім стане, – дзвеніла Маланка. Вітер рвав ті слова і кидав назад:

– Всім стане, наша земля...

– Тепер, пане добродзею, оділлються вовкові овечі сльози.

На червонім обличчі Андрія молочні вуси сиділи, як два голуби.

Панас Кандзюба світився.

– Озуєм, Андрію, пана у постолі!..

– Аякже!

Під плотами червоні дитячі ноги одкидали болото.

Діти забігали вперед і пискливо кричали:

– Земля і воля! Земля і воля!

Прапор мотався, наче палав на вітрі...

З хат висипали люди. Вони здіймали шапки, хрестились і приставали. Стрічні завертали назад.

– На зборню! Там маніфест.

Було нове щось в людях. Глибокі очі горіли на сірих обличчях, наче світло по сутінках в церкві. Гафійці здавалось, що ясна для неї кожна душа і кожна думка, як своя власна. Щось урочисте було в трепеті корогви, в тихому сумі осіннього сонця, в тривожно-ясних обличчях. Наче в темну весняну ніч топилися воскові свічі в руках і хором пливло аж під зорі «Христос воскрес».

Раптом передні спинились.

З-за вугла вплив другий потік і перерізав дорогу. Там теж червоний прапор був попереду.

Прокіп високо підняв свою корогву.

– Земля і воля!

– Земля і воля! Будьте здорові з святом.

– Будьте і ви...

Усі змішались.

Маланка обіймала вже ковалиху.

– Кумочко, кумо...

Не могла говорити.

Вони цілувались. Сухі Маланчині руки тряслись на гладких ковалишиних боках.

– Слава Богові, слава...

Вітер зірвав в ковалихи з кінчика носа сльозу.

Рушили далі. Тепер дві корогви, з'єднавшись, попливли разом. Вони хвилювали і вигинались, як окрилені вітром вогні.

Народ обліпив зборню так тісно, що свити злились в одну суцільну лаву і не було чим дихать. На рундуці читав щось Гуща. Він вже втомився, захрип, але ті, що надійшли, теж хотіли чути. Дальні повитягали шиї, приклали долоні до вух. Передні не хотіли нікого пускати, щоб ще раз почути. А люди все йшли і одні другим налягали грудьми на плечі.

– Що він читає – воля, свобода, а де ж земля?

– Хіба не чуєш? Він тільки про землю й читає.

Низьку Маланку зовсім затерли. В теплі людського тіла, в випарах поту – їй зовсім добре. Вона не слуха. Що там! І так відомо. Се вже всі знають, що землю віддали людям. Краще б, ніж тут стояти, піти гуртом на панське поле, пустить по ньому плуг. Побачити швидше, як він крає незміряні ниви, одверта скибу, ділить людей. Осе твоє, а се моє... Щоб порівну всім. А вони тут стоять! Дивіться! Навіть Андрій зняв перед миром скалічену руку, щоб не забули за нього. А давно проклинав землю? Ну, та минулось. Тепер вона добра, не пам'ятлива, тепер у неї немає серця проти Андрія. Сама земля сміється до неї, подає голос. Он! Як грає проти сонця рудою стернею...

Біля зборні зібрався весь мир.

Село спустіло. Самотою повзли між хатами брудні дороги, наче плазували чорні гадюки, вітер скуб солому по стріхах, а на розриті городи спускались хмари ворон.

Якась баба, вилізши з хати, трималась за стіни і сердито кричала в пустку:

– Де люди? Горить що? Га?

Ніхто не обізвався до неї. Тільки вітер стукав дверима по покинутих хатах, корови блукали по дворах та гризлись собаки поміж роями сухого листу.

Помалу народ вертався з зборні.

Двоє ідуть.

– Чує? Свобода, воля, а яка воля?

– Хіба я не знаю? Бити панів.

– Я розібрав одразу. Дадено волю, щоб чорний народ стрибив панів. Котрий, значить, живе з людської праці...

Баби:

– Як будуть розбирати економію в пана, я візьму тільки руду корову.

– А мені коли б пару гусей на розплід. Такі хороші гуси...

– Буде що взяти. Не заберемо ми, візьмуть чужі, а пан таки ж наш...

– Звісно. Не даваймо нікому свого.

Парубки раптом сповнили вулицю співом.

Під хатами багатих вони спинялись, підіймали догори корогву і на весь голос гукали:

– Земля і воля!

Коли поховались, нехай хоч чують. Се їм, як перець собаці...

Гуцу та Прокопа мало не розривали. Як воно буде? Чи скоро ділитимуть землю? А куплену землю – чи заберуть?

Марко хрипів на всі боки, ледве встигав одповісти, а Прокіп спокійний, як завжди.

Маланка ловила його за поли.

– Прокопе, слухай мене... се я, Маланка. Почекайте ж бо, люди, дайте сказати. Чуєш-но, Прокопе, чуєш... щоб мені одрізали ближче, там, де пшениця родить... Гляди, щоб не забув... Чуєш, Прокопе, га?

Вона зігнулась, суха і маленька, захоплена вся одним непереможним бажанням.

* * *

Кожний день ніс якусь новину. Там економію розібрали доценту, там спалили ґуральню або сахарню, в іншому місці рубали панські ліси, орали землю. І нічого за се не було. Пани тікали, никли перед лицем народу, як солома в огні. Щодня вітер приносив свіжі дими, а люди – свіжі оповідання, і ніхто більше не дивувався. Вчора се була

казка, сьогодні дійсність. Що ж дивного тут? Правда, ґуральня панича Льольо, економія пана мулили очі. Чого ще ждуть?

– Хіба ми за людей гірші? Уже ж рішили.

Невдоволені були, але верх брали Гуща та Прокіп.

Проте вечорами дехто запрягав коні і порожнем вимикався на ніч з села. Ходили і піші. Застромляли сокиру за пояс, мішок під плече і тягли через поле в сусідні села по панське добро. Ночами по розгрузлих дорогах безперестанку котились наладовані хури мішками зерна, картоплі, цукру. Ті, що виходили піші, вертались кінно, на панських конях, або гнали перед себе корову. На другий день висиплялись до півдня, і лиш по колесах, умазаних в кал, сусіди знали, що той чи інший їздив вночі на здобич. Часом діти гралась новими цяцьками, уламками пляшечок, ручками од дверей, або молодиця шила, на заздрість другим, розкішний очіпок з шматини, якою пани оббивають стільці.

Ходила й Маланка.

Вона ледве приперла мішечок муки, засапалась і стогнала.

Андрій уминав смачні паляниці та все хвалив, але Маланка не їла.

– Чому не їси? – дивувався Андрій.

– Не можу. Чуже воно.

– Нащо ж ти брала?

– Всі брали, взяла і я.

Мука заважала Маланці, як мрець у хаті, вона не знала, куди її діти.

Багачі причаїлись. Їх наче не було в селі.

– Щось наших верховодів не чути, полякались, сидять по хатах, – сміялись люди.

Але там, де їх було багато, вони не мовчали.

Панас Кандзюба, вернувшись од сестри з Пісок, оповідав:

– Приходжу в село, день будній, а люди до церкви. Спинили й питають: хто і чого, за чим прийшов, до кого. Оглядають, наче я злодій. Ну, добре. Швагер теж в церкві. Сестра ледве на ногах встоїть, очі червоні та каламутні. Ах, Боже... Що тобі, кажу, слаба? А вона в плач. «Не слаба, – каже, – боюся». Од безсоння звелась. П'яту ніч не

спимо, не гасимо світла, пильнуєм, щоб не здрімати. Ждемо паліїв». Кого ждете? «Голоти. Переказали: ждїть нас, будем палити. Щоб не було ні бідних, ані багатих, самі середні. Страх боре людей. Ще вдень – нічого, видко, хто йде, хто їде, а прийде ніч – стережемся. Вчора вийшов мій на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи. Він на дзвіницю зараз, ударив в дзвони. У мене так серце і впало. Ніхто, як палії. Збіглися люди, постягали тих з коней, зв'язали і повели на зборню: «Палити хочете нас? Бий їх!» – Ті в крик: «Ми самі їдемо, – кажуть, – за паліями, що повтікали». Ніхто не вірить. «Та вже церковний староста, – каже, – урятував. Якби не пізнав, було б вже по їх».

Розповідає сестра, а сама аж трясеться. Ах Боже...

А тут швагер прийшов із церкви. Круги під очима, видко, зморився. «Ну, добре. Яке у вас свято сьогодні?» – питаю. «Свята нема, а люди молебень найняли, щоб одвернув Бог од лиха. Одна надія на Бога...»

Сидимо, розмовляєм про се, про те, а швагер й кивне головою – куняє. Сестра теж ледве продере очі, щоб кинути слово. Ну, добре. Уже смеркло – який тепер день, – повечеряли ми, світло горить. Пора б і спати – не сплять. Вийшов я з хати – на селі світиться скрізь, ніхто не лягає... Ах Боже... Так якось моторошно, лячно мені. А наші сидять. Шеберхне під лавою миша, а вони вже наставлять вуха. Нерано, вже й пізні ляги минули – не сплять. Чуємо – півні співають, а в вікно видко, як серед ночі блимає світло скрізь по селу. Коли раптом щось – лусь! Стрельнув хтось з рушниці. Так по селу й покотилось. Ну, добре. Сестра прикипіла до місця, тільки руками вхопилась за груди, а швагер зірвався – і в сіни. Вхопив залізні вила – і далі. А я за ним. Біжу і бачу, як з хат вибігає народ, в руках – хто що попав... Ах, Боже... Куди бігти? Де? Хто стріляв? Вибігли за село – якісь люди стоять. Не питали, а кинулись бити. Били на смерть, куди попало, аж поки не одігнали. До самого світу ніхто вже не спав, а вранці пішли оглядати. Вісім лежало готових, один був ще теплий, стогнав... Ах Боже...

* * *

Призначено було зійтись на майдані, до зборні. Гуща прийшов раніше. Він тривожно блукав під ґанком і все виглядав. Прокіп був уже тут.

– Не сходяться щось, – турбувався Марко.

– Ще рано, надійдуть.

Однак і Прокіп був неспокійний. Нелегко було утихомирить народ. Навкруги були погроми, пожежі, що пронеслися по селах палаючим вітром і все захопили в своєму вихрі. Люди не хотіли одрізнитись од інших, своїх сусідів, і багато треба було роботи, щоб спинить рух. Але Гуща і Прокіп перемогли. Вони довели людям, що не треба палити та руйнувати народне добро. Не пан ставив будинки. Мужичі руки складали до бруса брус, до балки балку, і все те мусить тепер служити на користь людям. Сьогодні мало рішитись, за ким перемога – за ними, чи за Хомою, який підбивав нищити все і все палити.

Народ поволі стягався. Он показався Семен Мажуга на чолі цілої юрми. Панас Кандзюба теж вів хазяїв. Майдан виповнявся і починав шуміти. Марко стискав всім руки. Щось душило його у грудях, підкотилось під горло, і коли він почув свій голос, то не пізнав.

– А корогву принесли?

– Ось вона! Є! – обізвався Мажуга і, розгорнувши, підняв:

– Більше не прийдуть!

– Всі прийшли?

– Мабуть, усі.

Можна було рушати. Але не рушали.

Тільки коли прапор хитнувся і тихо поплив у повітрі, зрушились з місця й тихо пішли. Ноги шаруділи в болоті, немов шептали раки в мішку, і кривобокі хатинки, бідні й обдерті, якимось неймовірно дивились на той похід.

Панське подвір'я дрімало, сонне й порожнє. Там наче нікого не було. Тільки пси погарчали і поховались. Народ ввіллявся через

ворота у двір, наче вода крізь шийку пляшки. На стаєннім порозі з'явився хурман. Гуща звелів покликати пана.

– Пана нема.

– А де ж він?

– Втік уночі.

Хвиля пройшла народом.

– Утік? Ну, добре. Нехай вийде прикажчик.

Ян вийшов з контори блідий і без шапки. Його холодні очі неспокійно заметались по людях. Він несвідомо подався назад. Але Гуща спинив, витяг з кишені папір і почав розгортати. Серед великої тиші чулось тільки, як шелестіли листочки. Здавалось, що Гуща занадто довго се робить. Нарешті він кашлянув, підтягнувся і високим, чужим трохи голосом почав читати. Всі уже знали той приговор, але тепер він здався новим, поважним, наче те слово, що вони чули у церкві. Так-так. Вони уже знали, що від сьогодні земля не панська, а людська, що народ одбирає її назад, у свою власність. Ниву, освячену працею рук дідів та унуків.

Всі слухали мовчки і затаївши дух.

Гуща скінчив і обізвався до Яна:

– Ти нам не потрібний. Складайся і забирайся звідси.

Ян хотів щось сказати, але не міг, і тільки безгучно ворушились його збілілі губи та шукали чогось тремтячі руки.

Він заточився і, як п'яний, подався до контори.

Але там не сидів. За хвилину вискочив звідти, налякано глянув на юрму і хрипло крикнув:

– Мусію! Запрягай бричку!

Панаса Кандзюбу наче вкололо.

– Бричку! А на возі з-під гною не хочеш? Чуєте, люди, він хоче брички...

Народ збудився наче. Почувся сміх:

– Ач, пан. Чого схотів. Минулося панство...

– Не давать брички.

– Лагодь, Мусію, воза.

– З-під гною.

Мусій кинувсь до воза.

Але Ян не схотів:

– Не треба коней. Пустіть, я піду пішки.

– З Богом!

Економ насунув шапку і якимось боком просунувсь крізь юрму. Його очі, мов заскочені миші, жахливо оглядали кожне обличчя, руки були наготові, щоб боронитись, але ніхто не зайняв. Нарешті, коли Ян опинивсь за ворітьми, всім стало легше, наче порошок випала з ока.

Треба було приймати економію.

– Як будем приймати?

– Оберім трьох. Нехай хазяйнують. Там буде видко.

– Доволі трьох. Прокопа, Гущу та Безика, може...

– Ні, краще Мажугу...

– Пишіть приговор.

Олекса Безик виніс насеред двору стіл. Гуща за ним примостився.

Стояв сірий осінній ранок. Все було сіре. Небо, далеке поле, голий вишник за домом, будинки і люди. Дух кінського гною і свіжих яблук міцно тримався в повітрі.

Стелився гомін. Маланка нікому не давала спокою. Треба б списати, щоб швидше ділили землю. Чого чекати? І так доволі ждали. Нехай би кожний вже знав, що його й де. Вона світила очима і всім докучала. Дух яблук лоскотав ніздрі. Чому б не покушать? Хоч воно і народне добро, як каже Гуща, але в домі, певно, багато цікавих речей. Наливок, м'яких подушок, посуду та всяких чудних витребеньків, яких мужикові і бачить не довелося. Так воно й лишиться там? Молодиці заглядали у вікна. Ключниця немов догадалась – винесла з льоху два кошики яблук і всіх частувала.

Тим часом Гуща скінчив. Народ підходив довго, і довго важкі робочі руки грамузляли кривульки або ставили хрест, щоб було міцно.

Прокіп скликав всю двірську челядь, одняв ключі.

– Хто не хоче служити громаді, може йти з двору.

Не схотіли ключниця і хурман. Їх не тримали.

Двір помалу пустів. Лишились тільки обрані – Прокіп, Гуща й Мажуга.

Панський маєток перейшов до народу.

Ніхто так щиро не дбав про народне добро, як Прокіп. По цілих днях він вештався од стодоли до стайні, од обори на тік, видавав челяді харч, коням обрік та зерно птиці. Скрізь сам доглядав, скрізь робив лад. І все записував в книжку, щоб знали, що, куди й скільки пішло. Хитав головою і дивувався: який нелад. Ні, таки з пана поганий господар. Пропадало добро без хазяйського ока. Треба хліб молотити, а машина і досі стоїть без напрери. Плуги поржавіли, без лемешів, на конях подерті шлеї. Все потребує праці і грошей, а грошей не було. Тоді порадились разом, і Прокіп повіз продавати пшеницю.

Всі троє оселились в конторі, у тих кімнатах, де жив економ. Жінка намагалась, щоб Прокіп ночував вдома, їй було чудно без хазяїна в хаті, але він й слухать не хотів: його обрали, і тут його місце.

По ночах йому не спалось. Виходив з контори, пірнав у гущу осінньої ночі і прислухався, як калатав стукач навкруг подвір'я. Було чудно і радісно разом. Що недавно бачив у мріях, тепер здійснилось. Життя до людей повернулось лицем. Справедливість глянула в вічі. Не буде більше бідних й багатих, земля всіх нагодує. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали. Осі будинки, покої, по яких перше блукала одна несита і загребуща людина, тепер підуть під школи. Тут будуть збиратись люди, там будуть читання. Уява малювала інше життя, ніч розступилась, сяли вікна вогнями, гомін розпирив стіни, підіймав груди.

Ще не світало, а Прокіп будив наймитів, дзвонив ключами.

В руках у нього вічно біліла книжка. Він заводив у неї кожду народну копійку, кожне стебло.

З села приходили люди.

– Ну як там економія наша?

Всім було цікаво, як ведеться хазяйство, що управителі роблять; що вигідніше – чи поділити землю, чи, може, гуртом оброблять поле і тоді вже ділити хліб. Маланка мало не пробі кричала, щоб швидше ділили. Їм поясняли, водили на тік, на обори, радились, на що ужити будинки.

– Тут би варто школу зробити, – говорив Прокіп.

Але Гуща йшов далі:

– Школу маємо вже, зробім краще народний університет.

Люди приставали на все – на школу й на університет. Нехай навчаються люди, не все ж панам.

Панас Кандзюба дививсь на поле, що простяглось од воріт і уперлося в небо, і все зітхав. Йому було досадно, що пан утік, що він не побачить «пана у постолах».

А по полю вічно блукали якісь фігури і чорніли на сірому небі. То нетерплячі міряли поле, щоб дізнатись, скільки прийдеться на душу.

Маланка, закасавши спідницю та вся зігнувшись, мов чапля, переставляла ноги по глеюватій ріллі.

* * *

Хома сміявся, і погано сміявся:

– Стережете панське добро? Ха-ха! Пильнуйте, пильнуйте, щоб не пропало. Подякує пан, як поверне назад. Аякже...

Зеленкуваті очі скакали в нього, як жаби понад болотом.

– Він дума один із другим, що як пан втік, то вже й пропав. Якраз! Такий не згине. Нажене козаків повне село та й шусть у теплу хату. Спасибі вам, люди, що зберегли. На твоїй спині запише подяку. Ні, коли хочеш робити, то роби так, щоб він не мав охоти вертати, щоб йому пустка смерділа. Викури димом й вогнем... Зрівняй усе з землею, щоб було голе, наче долоня... – Хома тицяв грубим пальцем в долоню. – О!.. Як долоня.

Ті, що їм снились панські корови, завідські гуси та інше добро, ловили Хомине слово.

Бо таки правда. Коли б не вигадував Гуща, в них усе було б так само, як у людей. Ще чи ділитимуть землю, чи ні, хто його знає, а тим часом яка користь людям?

Андрій здіймав скалічену руку:

– Де ж правда? Нам таке роблять, а ми ж що їм за те?

І поглядав на ґуральню. Його дратувало, що вона ще стоїть, гордо підійма комин і бурха безжурно димом, наче сміється.

– Пан втік, а панича Льольо на насіння лишили. Нехай курить, пане добродзею, горілку. Хе-хе!

Хома сердито сапав:

– Атож. Так і буде стояти, що з нею зробиш?

Ну, Хома знав, що зробити. В нього справа коротка:

– Спалити.

І те «спалити», як вітер, свистіло у нього в зубах.

Се було чудо, що ґуральня досі стояла. Тільки мулила очі. Скрізь по селах покінчили з панами, скрізь димились руїни, а тут – ґуральня. Куди не глянеш – вона. То комин упаде в око, то дим, як чорний кудлатий змії, тріпоче в повітрі. По ночах гуде свисток та горять вікна, як вовчі очі, і все так само, як досі, наче нічого не сталось. Що за мара? Тепер мужиче право, не панське. Скрізь погромили панів, та й так минулось. Навіть сторонні сміються. Коли б не Прокіп, не Гуща – давно зробили б кінець. А панич Льольо? Яка користь од нього? Як ссав народну кров, так буде і далі ссати. Андрія скривдив, невже чекати, поки і другим так само буде?

Андрій, як і перше, жалівся, але тепер його рука зробилась гаслом:

– Дивіться, що роблять з нами в ґуральні!

Його брали за руку і уважно роздивлялись безпальчий цурпалок, наче бачили вперше.

Панський пастух вештався скрізь, і скрізь, де він з'являвся, його зелені очі ворушили народ.

Навіть прихильників Гущі.

– Хіба ми гірші за других?

* * *

В середу знали, що се буде в четвер. Хома ходив од хати до хати:

– Як вдарять у дзвони – виходь. Хто не вийде, буду палити.

Він був рішучий; видко було, що він не жартує.

Пізно світилось проти п'ятниці світло, як в Великодню ніч. Люди мовчки готували сокири, кілки, залізні лопати. Дитячі очі стежили з печі за кожним рухом старших.

Часом, коли лопата задзвеніла, зачеплена кимсь, або впав лом, усі жахались. Що, вже? Серед напруження й тиші часом раптом здригалось повітря, немов од дзвонів.

– Тс! Тихо!

Прислухались і, не вірячи самі собі, одхиляли сінешні двері або висували голови за поріг. Холодна дрібненька мряка сіялась з неба. Було вогко, непривітно і тихо. Здавалось – кінця сьому не буде. Нехай би вже, врешті, подали знак, коли воно неминуче. А може, Хома збрехав, налякався і нічого не буде? Верталися в хати, блукали з кутка в куток і ще раз обдивлялись наготовлену зброю.

Однак дзвони несподівано впали. Мідь струснула осінню мряку і розсипалась по всіх кутках. Нарешті! Всім стало легше. Виходили з хат, збивались в купи і поспішали. Збуджені раптом з холодного сну, дзвони хрипло кричали і гнали вперед вузлуваті фігури, покручені непомірною працею, сю в одно злиту з пільмою масу важких лантухуватих тіл, скривлених ніг, твердих, як довбні, рук.

Перед ґуральнею юрба спинилась. Великий мурований дім, де жив панич Льольо та містилась контора, важко сірів на чорному небі, холодний, погаслий, і тільки одно віконце тьмяно світилось, як око напіввідкрите. Зате ґуральня нахабно сміялась рядом червоних вікон і гордо пахкала димом.

Хома ходив між людьми, ще нерішучий, наче не знав, з чого почати. А біля дому був уже рух. Хтось біг під стіною, злавив на сходи, і чутно було, як гримнули двері. Потому вікно погасло і знов засвітилось. Дзвони хилитали дрібненьку мряку, бились і розривались, а в п'їтьмі драглїла юрма. Раптом одчинилися двері, і звїдти почулось тривожне:

– Хто там? Чого вам треба?

Се панич Льольо... се Льольо...

– Чого вам треба?

Хома оддїлився од юрми.

– Ага! Се ти? Нам тебе й треба. Ходи сюди! – і погано налаявсь.

Маленька, самотня на сїрій стїні фігура Льольо подалась назад.

– Не підходь. Буду стрїляти.

І зараз під будинком блиснув, наче сїрник, вогонь, сухо трїснуло щось і розколело важким розкотом нїч.

Юрма завмерла й осїла. Сполоханий дух заколотився на мент в порожнїх грудях. Але Хома його підняв:

– Го-го! Він ще стрїляє! Бий його... бий!

Те «бий» опекло тїло, як пуга, підняло ноги і погнало без тями вперед, в рухові тїл, у віддиху грудей, в натиску сили, що раптом збудилась з дрїмоти, як під кригою будиться рїчка.

Темнї сїни застогнали од тупоту нїг, і під вагою тїла, збитого в купу, двигтїли сходи.

Де Льольо? Нїхто не знав. Чи він ще тут, чи, може, втїк, чи його б'ють, чи тїльки ловлять. Тїло налягало на тїло і ззаду чуло на собї гарячий віддих, що гнав наперед. Перед дверима зробився тиск, а знизу все напирали. Двері були замкнені. Хома бив в них плечем, і в густїй пїтьмі, де не видко було лиця сусїда, глухо гупали плечі, трїщали сухі дошки. Раптом двері подались, і щось вїйнуло звїдти, як із безоднї. Люди хитнулись вперед, у чорну пустку.

– Постїйте, зараз! – крикнув Хома.

Минула хвилина.

І сталось чудо, короткий сон, од якого усі посліпли. Електричне світло раптом залляло велику світлицю, наче махнуло срібним крилом, і відбилось в помості, в ряді великих дзеркал, в золоті рам. Білі серпанки, як хмари на весняному небі, злегка гойдались на вікнах, зелені дерева схилились над шовком меблів, етажерки з цяцьками блищали, як царські врата, а триногий рояль, мов чорний казковий звір, одкрив широку пащу і скалив до світла білі здорові зуби. Ся зміна була така раптовна, що схвильована юрма застигла, і лица залляли усі дзеркала, ледве містячись в рамах.

Але Хома одним махом замазав картину.

Він вхопив кіл, замахнувся і спустив на рояль. А-ах!..

Триногий звір хряснув і дикою гамою струн, од жалібних до грізних, ревноу під стелю. А високі кімнати підхопили той рик і рознесли по всьому дому. Люди збудились зі сну, ожили, заворушились. Хвиля бухнула через двері у хату і вдарила в стіни. Тоді раптом впали коли на тихі води дзеркал, і бризнули з дзвоном на поміст скалками обличчя, що там містились.

А дім все сповнявся новими. Осліплені світлом, заглушені дзвоном битого скла, вони налазили з сіней, як оси з гнізд, і накидались осліп на все, що попадало під руки. Якесь шаленство всіх охопило.

Бий все!

І накидались на все. Намагались роздерти стільці за ноги, а коли не вдавалось, били ними об землю і насідали грудьми, як на живу істоту. Мовчки, зціпивши зуби. Кілки змітали скло з етажерок дощем черепків, шибки під молотками осипалися з вікон, як з дерева цвіт. П'яніли все більше. Хотілося чути лиш брязк, стук, тріск, передсмертне хрипіння кожної речі, яка так само тяжко конала, як і жива істота.

Про Льольо забули.

А рояль Хомі не дававсь. Чорні блискучі боки його кололись і западались за кожним махом кілка, але він все ще тримавсь на ногах, тільки вив дико, як звір, стікаючий кров'ю.

Потривожений пил, що досі тихо спочивав в меблях, тепер курився димом та крутився в повітрі, роблячи світло жовтим і каламутним. Все злилось в однім божевіллі. Люди пили його одне в одного з очей, з передсмертного жаху скалічених речей, криків скла і металу, з стогнання струн. Всі ті одламані ніжки, покручені спинки, черепки під ногами, шматки паперу, пуста руйні будили ще більшу жадобу нищить, ламати, бити, і ноги без тям топтали знищене вже, а руки шукали нового.

Андрій одною рукою ламав галузки живих рослин, розсипав землю з вазонів. Ага! Ти ростеш! І упивався хрустінням горшків під каблуками.

Хома, з перекривленим ротом, весь мокрий, блищав од поту.

– Гуляйте, діти! Прийшов наш день.

Панас Кандзюба силкувався до натуги підняти велику шафу, але не зважив сил. Вона навалилась на нього і придушила. Він крутився під нею, кречав, волік до вікна. Йому помогли другі. Шафа лягла на вікно, задерла ніжки й білий спід, хитнулась і щезла. Панас висунувсь у вікно, щоб бачити, як вона хрясне грудьми об землю.

На подвір'ї, у безпросвітній мряці, кишили люди, як гусінь.

– Чого стоїте? Йдіть помагати. Тепер нам воля.

Світлиця зароїлась од нового народу, що насилу пролазив через купи уламків. Люди розсипались скрізь, по всьому дому і кожную кімнату сповнили ґвалтом. Гупали кілля і молотки, наче в великій кузні, тріщали меблі і двері, скреготало залізо, а скло дзвеліло й дзвеніло безперестанку і сипалось долі, як груші з дерева в бурю.

Весь дім трясся од зойку, кричав на пробі в порожні отвори вікон до чорної мряки, що його оточала.

Одсувались комоди, і звідти викидались тонкі сорочки, такі чудні і легкі, наче пушинки, з свистом дерлися рядна, літали, мов павутиння, мережки.

В ковалихи очі горіли, вона трясла гладкими боками, порпалась в купах і все кричала:

– Не деріть всього! Лишіть мені...

І здирала з поламаних меблів шовк, жовтий, червоний, блискучий. Панас Кандзюба бігав по хатах, як навіжений. З-за пазухи виглядала у нього тонка жіноча сорочка без рукавів, а руки обережно тримали і притискали до грудей коробку з старим іржавим залізом. Він сам не знав, куди її діти.

Олекса Безик сів. Він врятував од погрому слоїк з солодким і притулив до серця, наче дитину.

Хати вже були обдерті, розбиті, переповнені пилом, як димом, що простягав руки за вікна, на холод. На вікнах хилитались од вітру подерті білі завіси, як перебиті крила. Тільки лампи та канделябри лишилися цілими і завзято заливали цілу руїну світом, до нестерпучості ясным.

Брудні, наче на лахміття подерті люди спинились і роздивлялись, що б знищити ще. Але нічого не було. Голі стіни конали останнім диханням оддертих шпалерів.

В кутку Хома старанно трошив ще простий кухняний ослінчик, брудний, у помях, наполовину згнилий.

Андрій торкнув Хому за плече.

– Ну, а гуральня?

Хома підняв на нього безтямні очі.

– Як бити, то бити все.

І далі трошив недобитий ослінчик.

– Годі, покиньте! – кричав Андрій. – Пора палити.

Хома опритомнів. Палити? Його очі на мить спинились, і в них мигнув наче далекий відблиск пожежі.

– Палити? Давай.

Вони склали на купу під сходи уламки меблів, ніжки стільців, шматки паперу і підпалили.

– Тікайте з дому, горить! – кричав Андрій.

Люди, як миші, покидали покої і серед диму скакали по сходах.

Андрій зняв з канделябра свічку і підпалив завіси. Вогонь охоче поліз по серпанках, і чорні отвори вікон ще глибшими стали в

червоних рухливих рамах. Дві Андрієві тіні заметались на прощання по стінах і разом з ним зникли.

Андрій шукав Хому.

– Тепер ґуральня. Чуєте, Хомо? Ґуральня, кажу.

Вони останні вибігли з дому.

Ніч стояла глуха, ще чорніша по світлі. Але сподом вона ворушилась, жила, двигтіла і хвилювалась хвилями чорного люду, невидимим припливом тіл.

Тільки ґуральня блищала рядом освітлених вікон та тремтіла од руху машин, немов у великих кам'яних грудях, ждучи чогось, тривожно калатало серце.

Робочі покинули працю і чорніли вздовж стін та біля дверей. Світло з вікон грало в калюжах разками золотого намиста.

Юрма й ґуральня стояли навпроти себе, немов міряли сили, немов ще рішали, хто перемаже.

Між ними раптом з'явилась важка, кострубата постать Хоми.

– Чого ждете? Паліть!

Вікна паничевого дому курились димом. Вогонь ліз по завісах, в'юнкий, веселий, і вже облизував лутки знадвору.

Безлиця у пільмі юрма здригнулась і пішла на ґуральню. Андрій біг попереду. У лівій руці тримав залізо, а права, без пальців, високо здіймалась над головою, наче комусь грозила.

Ось апаратна. Тепла, вся завита в залізні труби, колеса, машини, наче нутро живота, вона тряслась, як в трясці, і блискавично мигтіла широким пасом. На мить Андрієві ніздрі вхопили знайомий запах олії, пари, сухого жару вогняної печі – і перед ним встало його робоче життя, його каліцтво. Ось як зійшлися вони – машина і її жертва. Андрій почув на руці одрізані пальці, і злість туманом піднялась йому до мозку. Він кинувсь на пас і збив одразу. Захитавшись, пас упав з свистом плавким лінивим рухом, як мертва гадюка. Апаратна востаннє здригнулась і стала, а махове коло закрутилось в такому шаленому льоті, що, здавалось, підхопить з собою й машину. Паровик тепло і важко дихнув, сповнений сили.

Чорні блискучі боки його дратували Андрія. Йому хотілось бити сю ситу, гладку скотину, почути, як застогне, крикне, сконає, віддасть останнє дихання. Він збив манометр і ударив залізом по боці. Потому пустив пару в свисток. І коли паровик скрикнув тим самим криком, яким будив Андрія мало не ціле життя, криком, що зблизька видавався гострим й блискучим, як шило, лютість одняла у нього тям, свідомість і розуміння. Він бив машину що було сили, помагав правою лівою рукою, крутив голівки гайкам і ламав все, що вдавалось зламати. Забув навіть про небезпеку. Він не бачив, що діялось навкруги, всіх тих свиток, жовтих козушків, борід і волосся, зіплених потом, гарячих очей, напівбожевільних, поранених рук, не чув того кування заліза в залізо, пекельної кузні, що все перекувати хотіла в ніщо, що працювала, як невгаваючий дух руйнування, і сповняла луною тисячі згуків високі стіни ґуральні.

Хома був всюди. Він, здавалось, забув людську мову і лиш, як жужіль од горіння душі, викидав з себе:

– Бити! Палити!..

Де тільки з'являлось його обличчя старої баби, глибоко зоране плугом життя, де падав лиш погляд зелених очей, владний і невблаганний, там дух руйнування напружував жили і зміцняв сили в нелюдські.

Хома не чув втоми. Його руки, наче залізні кліщі, крутили мідяні труби, і чим твердіші вони були, тим більшу розпалювали охоту перемогти. Обдерті, у ранах, його руки давно обливалися кров'ю, але він навіть не помічав. Знав тільки, що мусить розбити і підпалити.

Нарешті! Покришки з брязком впали з цистерн, вогонь торкнувся спирту і легка блакитна хмарка захиталась над ним. З цілої ґуральні збіглись дивитись. Синявий вогонь, такий легкий і невинний, що, здавалось, пекти не може, м'яко згинався і розгинався, наче плавав по спирті, і тільки часом високо здіймалась хвиля з червоним гребнем.

Невдоволений шепіт пройшов по юрмі.

Се ж горить спирт! Ніщо інше, а спирт! Було досадно. На саму згадку пекло у горлі, розливалось тепло у грудях. Нащо було палити, не давши навіть покуштувати! Тепер ні паничеві, ні людям. Вогонь жере.

Олекса Безик мало не плакав. Невже пропаде?

Він хотів рятувати. Йому прийшло на думку, чи не можна зачерпнути спідсподу. Адже горіло лиш зверху. Він знайшов корячок і протиснувся крізь натовп.

– Куди ти?

Його хотіли спинити.

Але Безик вже розігнався і сунув руку просто в огонь.

Синє полум'я стиха хитнулось, хлюпнуло в чорні криси цистерни і впало додолу кількома вогняними клубками.

– Ой, братці, пече! – скрикнув Олекса.

У нього горів рукав.

Се була спроба, невдатна, правда, але, здавалось, можлива. Вогонь лиш зверху; під сподом чистий, здоровий спирт, треба тільки дістати.

Натовп захвилювався.

Тц! тц! Скільки добра загибає!.. скільки горілки...

У роті сохло, душа просила хоч закропитись, хоч раз ковтнути, хоч умочити уста, сухі од смаги. Розбити посуду? Пробити збоку? Дух спирту лоскотав ніздрі, і спазматичним рухом горло ковтало слину.

Гарячі очі мацали боки цистерни, готові втягнути в себе, висушить повну посуду, міцну, недоступну, накриту вогнем. Юрма навіть затихла од божевілля згаги, злита в одно бажання і в одну думку. А перед нею все вище й повніше палали чаші, повні вогню, як жертви невідомому богові.

Раптом ззаду почувся крик:

– Розступіться! Дайте дорогу!

І не встигли ще розступитись, коли крізь юрму пролетіло щось мокре, все у рідкому болоті, забризкало всіх і просто кинулось до вогню. На мент тільки мигнула перед очима чорна фігура, піднята

рука і вже простягла людям шаплик вогню, що курився, як серце, тільки що вирване з грудей.

– Пийте!

Але як пити?

– Лий воду! Дайте води...

Хтось приніс воду і хлюпнув нею в шаплик.

Вогонь притих, зігнувся, дихнув востаннє й сконав.

– Ура! Горілка!

Руки здіймались і простягались – тремтячі, напрасні, з одним непереможним бажанням швидше дістати, вхопити і одірвати од чужих уст тепле противне пійло.

– Давай! Сюди! Лишіть мені! Буде, нам дайте...

Ті, що стояли ближче до дверей, не мали надії дістати горілки. Їм треба було самим роздобути. Вони бігли в подвір'я, скакали в калюжу, як були в одежі, й качалися там в якійсь гарячковій нестямі, щоб краще змокнуть і не боятись скакати в вогонь.

З густої осінньої мряки безперестанку вривались в ґуральню і лізли в вогонь, наче нетля на світло, дикі, напівлюдські фігури, мокрі, покриті корою рідкого болота, з-під якого блищали лиш очі.

Блакитні вогні все розростались і вже цвіли на вершечках червоним, як хмари при сході сонця. По обличчях розлились мертві синяві тони. А серед тіней од поламаних труб і машин, що з жахом бились по стінах, чорні заболочені люди скакали у дикім танці і черпали вогонь з палаючих чаш:

– Хто хоче? Пийте!

Дім, де жив Льольо, вже догорав. Падали балки у прірву отворів і розсипались снопами тріскучих іскор. Ґуральня рівно палала, вся налита вогнем, стікаючи полум'ям в вікна і двері, як рана кров'ю.

Широкі крила осінніх хмар жевріли тихо над нею, простерті в безодні ночі.

* * *

Другого дня скрізь було тихо. Люди ходили в'ялі, спорожнені наче, ліниві. Чорний задимлений комин стирчав на горбку замість ґуральні; мимохіть він притягував очі, і було чудно, що око не упиралось, як досі, в стіни, а йшло кудись далі, в порожнюву поля, рудих горбків.

Андрій пішов оглядати руїни. На пожарищі, яке ще курилось, попадались цікаві. Білий димок ліниво здіймався над грузом завалених стін, наче пара у холод з ніздрів худоби. В широких отворах вікон білили кахлеві печі, немов зуби в щелепах кістяка. Купки босих дітей порпались в теплій землі, знаходячи всякі уламки та дрібні речі, напівзотлілі. Вони сварились і бились, як горобці.

Андрій ввійшов у ґуральню. В тьмяному світлі сірого дня, що лилось крізь діри вікон та через стелю, все здавалось чужим, чудним, не подібним до того, що було вчора. Вчора тут були машини, теплі, живі, міцні апарати, що упирались і не давались, коли їх били. Сьогодні вони лежали худі, спорожнілі, скорчені вдвоє, з пробитим боком, руді й облізлі. Мідяні труби простягали безвладно покручені кінці, сплющені, зм'яклі, наче стоптані кишки, і червона іржа од вогню виступала на них кривавим потом.

Андрій дивувався. Невже се він одною рукою мав силу завдати залізу такі глибокі рани? Він переводив очі од своїх рук на машини і тільки здвигав плечима. Невже се він? Не чув уже злості, як досі, вона десь щезла за одну ніч. Йому навіть жаль стало тих апаратів: він так довго ходив коло них, наче нянька біля дитини.

Андрій стиха зітхнув і почув зараз, що коло нього щось ворушиться.

Панас Кандзюба стояв серед грузу, важкий і сірий, як купа перетлілої цегли.

– Геть все сплюндрували, – обізвався Андрій.

– Хіба то ми?

Андрій здивувався:

– Як то не ми? А хто ж?

– Нечиста сила.

В очах Кандзюби була така впевненість і такий жах, що Андрія мороз обняв.

– Ніхто, тільки нечиста сила.

До ґуральні під'їздили підводи і від'їздили повні заліза, цегли, обсмалених балок.

– Розберім все, зрівняймо з землею, – говорили один одному люди, але вже оглядались, якісь непевні, і в занесених пугах над кіньми, і в поспішнім гуркотанні коліс чулась тривога.

Під вечір по селу розійшлося, що йдуть козаки. Хто пустив поголоску, звідки вона узялась – ніхто добре не знав. Оповідали тільки, що будуть трусити, а в кого знайдуть – той не мине розстрілу.

Видимо, це справа панича Льольо. Пустили живим, а тепер людям біда. Треба було зразу забити, а тоді вже палити. Та пізно. Ради нема.

Що діять? Як рятуватись?

Лихо так зненацька підкралось і так несподівано впало, що ніхто навіть не важився думати, чим запобігти. Звістку приймали як сподіване щось, як щось неминуче, мов по хоробі смерть.

Деякі мали надію обрятуватись. Вони нишком скидали в став забрате залізо або ховали в землю, що в кого лишилось. Та хіба се допоможе? Хіба, як, що, до чого, не викажуть люди?

Проте ніч минула спокійно, а ясний холодний день і зовсім заспокоїв село.

Хтось вигдавав, видко. За що б мали карати, коли навкруги було те саме. Скрізь попалили і розбили панів, бо таке право настало.

Минало з полудня, а в селі тихо, нема нічого.

Прокіп хазяйнував на панськiм полі, орав на зяб, кінчав пізню сівбу. Робота ішла своєю чергою – пан не вертався одбирати землю, панич Льольо теж, видко, не мав охоти дивитись на пожарище. Скрізь було спокійно, і поголоски гасли. Ніхто їм більше не вірив.

Минула і друга ніч. Ті, що повкидали у став добро, тепер жалкували.

Однак новина впала, як грім з ясного неба. Тепер вже напевно. Олекса Безик їздив в містечко, але з дороги вернувся. В село

Тернівку прибуло військо. Зігнали людей, кого постріляли, кого порубали, інших забрали в город. Трусять, в'яжуть і б'ють.

– Ждіть і до нас. Тепер неминуче.

Тепер неминуче. Се було ясне.

Панас Кандзюба довго, уперто чухав за вухом.

– То се і нас постріляють?

Його налякані очі, повні нерозуміння, надаремне шукали підмоги.

Олекса Безик наче нічого не знав. Він здвигнув плечима:

– Я не палив, мені нічого не буде.

– Хіба ти з нами не був?

– Я? Борони Боже. Я сидів вдома.

– Отак. Я ж тебе бачив на власні очі.

– Кого? Мене? Хай тому повилазять, хто мене бачив. Сам підпалив, а каже на других.

– Я підпалив? А ти докажеш?

– А докажу.

Винуватих не було. Одні скидали вину на других, а ті на інших. Виходило так, що всі були вдома, а коли хто й забіг на ґуральню, то тільки на те, щоб подивитись. Кому ж не вдавалось затятись, той всіх винуватив. Село винувато, село буде і одвічати. Але село не хотіло. Докори і сварки підіймали стару ворожнечу, наверх спливали забуті кривди й гріхи. Спокійніші всіх гамували: «Цитьте. Нічого не буде. Тепер наша сила і наше право».

В полудне од переїжджих почули про Осьмаки. Там козаки підпалили село, бо люди не схотіли виказати винуватих. Село горить.

Тоді пішли нарікання. За що всім гинуть? Хіба не Хома підмовляв? Не він скликав народ? Хома і Андрій. Не мине лихо, видко, й за панську землю. Поки не було Гущі, в селі був спокій. Що тут казати. Гуща і Прокіп збунтували народ, вони у всьому винні. Казали – народне право, наша земля, а тепер – козаки.

Панас Кандзюба хвилювався найбільше:

– А що? На моє вийшло. Озуть пана у постолі... от і озули.

Під вечір на селі появилсь Підпара. З того часу, як прийшов маніфест, його ніхто не бачив, він наче щез. Тепер ішов спокійний, високий, похмурий, немов трохи пристарів. Його не займали. Навпаки, йому заздро дивились услід:

– Такому нічого не буде. Він сидів тихо.

Його вважали хитрим, розумним і обережним.

Що ж тепер діять?

Тривога обіймала село. Переказам не було кінця. Оповідали, що в Осьмаках од куль козацьких полягли не тільки дорослі, а й діти. Що недобитих складали на віз, як снопи, і так везли в тюрму. Крізь щаблі воза цілу дорогу капала кров. Що жінки голосили так сильно, аж чутно було на далекім шляху. Що од підпалу погоріла худоба і хліб. Жах малював усе страшніші й страшніші картини. Од неспокою люди не могли всидіти в хаті. Що треба робити? Як рятуватись? Хто знає? Біда неминуча. Уявлялись вогні, руїна і кров. Діти сторожили шлях за селом, найменший галас будив тривогу.

Звісно, такий Хома або Андрій не мали чого боятись. Що ти з них візьмеш? Ні кола, ні двора. Харпаки, злидні, призвели до біди та й поховались. Сьогодні спалили ґуральню, а завтра підпалять у когось хліб. Недурно каже Підпара: не жди добра од палія.

Олекса Безик радив вернути панові землю. Все ж буде менша вина.

– Ну, а ґуральня?

Правда, її не збудуєш наново. Чорні руїни гнітили, як нечисте сумління.

Одні питали, чи не краще б вийти назустріч війську з хлібом та сіллю, упасти в ноги, скоритись.

Другі радили битись, не пустить козаків.

Але все се було не те.

Один тільки Підпара спокійно ходив між людьми і прислухався, а його очі, глибокі й суворі, щось замикали під наметами брів.

Усім здавалось, що Підпара щось знає.

Але Підпара мовчав.

* * *

Від кого пішла та думка, хто перший її подав, трудно було сказати. Може, Підпара посіяв своїм суворим зором, а може, вона сама зродилась і осіла глибоко в серці, як камінь на дно. Доволі, що люди мовчки її прийняли, як останню надію, як єдиний рятунок. Нехай краще загине кілька людей, аніж ціле село. Важка таємна згода запанувала між людьми. На мить одчинився тайник, щось пропустив і зачинився знову. А в ньому, як сім'я в жіночому лоні, росло щось, і стигло, і падало тінню на замкнені обличчя.

В осінній пустці, що облягала село, чулось зловісне дихання якогось лиха, щось невблаганне, неминуче, жорстоке, і вимагало жертви.

У Підпари під образами горіла лампадка. Святочний настрої спливав з богів і ліг на обличчя Підпари. Він говорив поволі, важко, наче одраховував гроші, і перед людьми знов був давній Підпара. Народ товпився в хаті і в сінях. До нього прийшли, він знов був потрібний. Тоді як іншим страх одняв розум, засліпив очі, Підпара не боявся нічого. Він був як скеля серед розхитаних хвиль, що мали надію спинити на ній свій біг та знайти рівновагу. Він знав, що радить.

Панас Кандзюба хитав головою. Так, так. Нехай приходить військо, коли вже буде по всьому. Винуватих нема. Сама громада їх покарала. Тоді не буде за що карати всіх. Не село бунтувало, а тільки привідці. Коли б не вони, було б спокійно. Хто зробив забастовку? Вони. Хто забрав економію в пана? Вони. Хто ґуральню спалив? Таки вони. А усім нам гинуть за них? Рішитись хати – та що там хати, – може, й життя!..

Він хвилювався.

Підпара насував брови:

– Тепер він панське бере, а пождіть трохи – візьме і ваше. У тебе, скаже, є десятинка зайва – віддай. Той склав яку сотню – рішайся

грошей. Забере в мене, в тебе, Максиме, а тоді і в бідніших. Від них життя не буде.

Гаврило, Підпарин тесть, вплив в сиву бороду жовтий кістяк руки.

– Що там? Постріляти та й вже.

Жорстоке слово, кинуте вперше, забряжчало, як ніж серед тиші.

Світлиця важко замовкла. У мовчанці згоди, що затулила уста, страх родив підлість.

Коли б не було чого за се?

Тоді рудий Максим, староста сільський, витяг з кишені знак і почепив на груди.

– Я одвічаю. Ось тут бомага. Приказ стрелять всіх бунтарів. За се нічого не буде.

Одною рукою він бив себе по кишені, другою поправляв знак.

І все блищало на ньому: руде волосся, густе ластовиння, чищена цеглою мідь.

А коли так, то чого ждати. Збирайте сход. Нехай розсудять...

* * *

Гола земля, бита крилами вітру, безнадійно сіріла під олив'яним небом. Рядами заморених хат, буденних і непривітних, дивилось село на своїх хазяїв, що неохоче збирались до зборні. Ішли ліниві, сірі, важкі, наче груддя ялової землі, яка їх зродила. Несли свою зброю – одвічні рушниці, зв'язані мотузками, важкі іржаві обухи, люшні, дрючки. Всіх їх гнав страх, звичка слухати начальство. На сход скликали всю «мужеську плоть», а хто не прийде, того чекала смерть. Жінки виряджали своїх чоловіків з плачем, з голосінням, як на той світ. Хто знає, що буде?

Маланка не пускала Андрія:

– Не ходи. Щоб ще чого, боронь Боже, не сталось.

Андрій не слухав:

– Я, пане добродзею, маю одзнаку од пана, мені своїх не страшно.

– Хвались, хвались, Андрійку, каліцтвом, комусь воно дуже потрібне, – шипіла Маланка, але й сама пішла за ним.

І знов майдан зачорнів од народу. Всередині чоловіки, кругом, аж до калюжі, жінки.

Змішаний гомін глушив слова Підпари. Видко лиш було, як він, високий, в святному жупані, махав рукою та зводив острішки брів. Кінець рушниці стирчав у нього при боці.

– Ой Боже, щось буде! – лякалась Маланка.

– Погромників будуть судити...

– А кого саме?

– Виказують люди на Хому Гудзя, на Гурчина Саву... Глядіть, щоб не було чого і Андрію...

– Господь із вами, – жахнулась Маланка. – Мій так само був на ґуральні, як і ваш. Тоді півсела довелось би судити.

А сама озиралась: де той Андрій?

Максим Мандрика, з значком на грудях, ходив між народом.

– Усі прийшли?

– Всі.

– Не прийшов Безик Олекса.

– Я тут...

– Треба всіх записати.

Але тільки наладивсь, коли до зборні верхи підїхав на панськiм коні Семен Мажуга. Прив'язавши коня, він простягнув руку Мандриці.

– Здоров, Максиме, маю діло до тебе.

Староста глянув на нього:

– Не варт ти моєї руки. Ось тобі, маєш...

І вдарив Семена в лице.

Семен оторопів.

– За що ти вдарив? Мене громада обрала.

Мандрика не встиг одповісти, як Підпара вже встав між ними і звів рушницю.

– Розступіться там, зараз!

Народ хитнувся назад, наче хлюпнула хвиля, і рівночасно ахнули люди й рушниця.

Завитий в серпанок білого диму, Семен зігнувся і схопився за бік:

– Ой, братці, за що ж мені таке?

Він хитався і божевільним оком шукав страшної розгадки на сірих обличчях, що живим муром нахилились з обох боків.

Там не було розгадки і не було надії. Тоді звірячий жах підняв його ноги, і він кинувсь тікати наосліп, сходячи кров'ю, що червонила пальці і стікала вздовж ногавиці на землю.

Олекса Безик догнав Семена і вдарив ззаду колом. Високе тіло зігнулось удвоє, як складаний ніжик, і повалилось на землю.

Панас Кандзюба був уже тут. Безвладне тіло, ще тепле, що так покірно лягло йому під ноги, струснуло в ньому зненависть, якої не чув до живого. Його захопило непереможне бажання зробити йому шкоду, втоптати в землю і знищити. Без потреби він вистрелив в нього і націлявся важким чоботищем вдарить під груди.

– Доволі, готовий! – обіззавсь Безик.

Вони взяли за ноги тіло Семена, одтягли до баюри і вкинули в воду.

Все сталось так несподівано й швидко, що люди закаменіли.

Кров була пролита. Одна тільки хвиля одділяла минуле од того, що сталось, а здавалось, що проминула вічність, що попереднє раптом впало у прірву, що щось порвалось і увільнилось од пут.

Од юрми рішуче одділились Іван Короткий, Дейнека та ще дехто з людей і стали біля Підпари, готові на все.

Підпара витягсь у весь свій зріст.

– Хома Гудзь тут? Виходь!

Голови повернулись і тривожно-жорстокі очі стрілись, наче мечі. Де Хома Гудзь?

– Нема. Не прийшов.

На хвилину залягла тиша і натяглася, наче струна. Кого тепер? Чия смерть вилетить з рота і впаде на тім'я, як камінь? Було чутно дихання.

– Прокіп Кандзюба!

– Як?! Прокіп Кандзюба? А сього за що? Його ж обрала громада?

Староста поясняв:

– Я по нього послав. Він зараз буде.

– Добре. А тим часом... Андрій Волик! Ведіть!

– Волик... Андрій... – прокотилось луною. – Тут... ось він...

– Ой Боже, що він вам винен! – кричала Маланка. – Не руште!

Її голос заглушило тонке, гостре і невгавуче скигління, подібне до виття під ножем поросяти, і тільки зрідка його рвали окремі слова. Не хотілося вірити, що то голос людини.

Тим часом юрма двигтіла, кипіла і викидала з себе, як страва наверх шумовиння, суху, скуйовджену постать каліки.

– Йди... йди... ось він... ось тут. Не допоможе.

Його штовхнули, і він впав на коліна перед Максимом, блідий, пошарпаний весь, нікчемний, як опудало з конопель, з своїм цурпалком замість руки.

На устах в нього бився ще крик:

– Змилуйтеся... люди... я нічого не винен.

Він уклонився, торкнувшись чолом землі.

Максим поставив Андрія на ноги.

– Хрестись.

Андрій зараз покірно підніс до лоба скалічену руку.

– Бийте його.

Так він і впав. З ним покінчили одразу.

І знов кривавим шляхом одтягли тіло в калюжу.

Але зараз мусили кинуть, їх спинив галас. Юрма здригнулась од глухого стогнання жаху, од шуму піднятих рук.

– Дивіться... он там... он там... встає... він ще живий. Семен... Семен...

З води баюри піднялася спина, як острівець, на мить показала рука, наче ловила повітря, і знову впала. Ще два-три рухи, вагання – і довга фігура розігнулась поволі та захиталась на нетвердих ногах, як

привид у чорній сітці стікаючих вод. Великі Семенові руки, мов кліщі рака, надаремно шукали, за що б схопитись.

– Він вийде!.. Він зараз вийде з води!..

Ті, що тягли тіло Андрія, скочили в воду і одним махом сокири поклали Семена назад на місце.

І знов жорстока тиша здушила серце у жмені, знову болюча жага кривавого слова розтягнула хвилю у вічність. Чия тепер черга? Кого покличе смерть? Кожне нове наймення давало іншим змогу передихнути коротку хвилину пільги.

Однак напружену тишу ніщо не порушало. Підпара пошепки радивсь з Максимом, і тільки за плечима у юрми билось і розривалось голосіння Маланки та плач жіночий.

Раптом все стрепенулось, ожило. Юрма зітхнула великими грудьми, і наче брижі пробігли по ній, як по воді.

– Ведуть! Прокіп іде!..

Прокіп підходив спокійний і діловитий, як завжди. Так само, як завжди, охайно лежала на ньому одежа, так само поважні були його рухи і неймовірним здавалось, що ся людина іде на смерть. От зараз підійде, стане, вийме з кишені заяложений зшиток і прочитає громаді, скільки зорав, засіяв та що продав. Інакше не може бути.

Всі очі вп'ялися в нього, а він спокійно все наближався.

Під ноги йому попалась пляма свіжої крові. Він завагався на мить, наче боявся ступити на криваву дорогу, поблід на виду і підняв очі. Вони спинились на рушницях, вилах, сокирах, на Підпарі і купці людей, що вже стояла наготові. Він зрозумів.

Однак привітався.

Підпара махнув до нього острішками брів:

– Чому сам не прийшов? Ще посилати по тебе... Готуйся. Даси одвіт перед Богом.

– Хіба ти піп? Я дам одвіт громаді. Вона настановляла мене.

– Пізно вже, братику. Зараз помреш.

– За віщо?

– Ніколи розмовляти з тобою. Сам знаєш. Швидше кажи, що маєш.

– Громада так присудила?

– Громада.

Прокіп глянув навколо. Біля Підпари стояли Олекса Безик, Іван Короткий, Олександр Дейнека, дядько Панас. Все однодумці.

– І ви проти мене? Що я зробив?

Вони мовчали.

Рятунку не було.

Дядько Панас торкнув його в плече:

– Може, покликать Марію?

Прокіп безнадійно махнув рукою:

– Покличте.

Вона ледве протиснулась крізь натовп – в новому цупкому кожусі, яким загортала дитину, і зараз уклякла на обидва коліна на мокру од крові землю.

– Помилуйте нас, пане старосто, і ви, чесна громадо... Коли б його не обрали, він би в тому не був.

Вона кланялась низько, разом з дитиною, в один і другий бік.

– Годі, Маріє... вставай... – спиняв її Прокіп. – Слухай, Маріє...

І на хвилину замовк. Забув усе відразу.

– Слухай, Маріє... ось що... коня продайте... нащо він вам...

– Ой Боже, – голосила Марія.

– Мовчи. З тих грошей віддай десятку Пилипу, що я позичив... хліб, як змолотиш, не продавай, своя мука буде... Мою одержу лиши для сина, як виросте – зносить...

– Швидше там! – наглив Підпара.

– Ой, – голосила Марія.

– Кланяйся мамі... нехай простять... та й вже... І ти прости...

Він тричі, як перед говінням, поцілувався з нею, приклав холодні губи до чола дитини.

– Готовий? – питав Максим.

– Ще маю гроші громадські... ключі.

Він поліз у халяву і витяг звідти ганчірку.

– Полічіть... Тридцять вісім рублів і дванадцять копійок. – Потому згадав: – Ще дві копійки.

І вийняв з кишені разом з ключами.

Максим забрав.

– Ще маєш що?

– Дозвольте скинути жупан.

Він розщібнувся і лишився в одній сорочці.

Круг нього з співчуттям гомоніли:

– Добрий жупан.

– Шкода було б, якби умазався в кров.

Підпара набивав ще рушницю, решта чекали готові.

– Стійте, – спинив їх Панас Кандзюба, – я сам.

Він все ще біля Прокопа тупав.

– Кріпись, синашу. Служив досі громаді, послужи їй востаннє. Страшно нам... військо іде... не всім бути в одвіті... тобі заплатить Бог... Перехрестись.

Прокіп перехрестився.

Марія все голосила і рвала на собі кожух. Її одтягали між люди.

– Прощайся, синашу...

Прокіп вклонився на чотири угли.

– Простіть мене, люди... Може, кому чим завинив... Прощайте...

– Хай Бог простить... Прощай і нам...

Панас Кандзюба знову торкнувся небожа.

– Куди тобі стріляти?

Прокіп втупив у нього вже мертві очі. Подумав.

– Стріляйте в рот.

Білий, як сорочка на ньому, він намагався розтулити рота, але не міг. Спідні щелепи тряслись в нього, тверді і нерухомі, як дерев'яні.

Панас приклав рушницю мало не до обличчя і бахнув.

А в одповідь на постріл лице плюнуло цівкою крові і обілляло Панасові руки і груди.

Прокіп впав на коліна. Підпара добив його ззаду.

Народ п'янів од запаху крові, хрипіння смерті, порохового диму. А Гуца? А Хома Гудзь? А Іван Редька? Як! Він ще живий?

Однак ні Хоми, ні Гуці не було. Вони десь щезли. Підпара послав їх шукати.

Тих, що намагалися потай втекти за спинами юрми, забрали на зборню. Звідти їх випускали поодинці між два ряди і брали в вогні або у кілля. Так згинули Редька-молодший із братом та Сава Гурчин, останній за те лиш, що побив вікна колись в Гаврила, тестя Підпари.

Трупи мокли в баюрі, наче коноплі, і червонили воду, а над народом простягалися пасма синього диму, мов упиреві руки шукали жертви.

Короткий день скінчився. Вітер розвіяв дим, розсіяв останнє тепле дихання забитих, розігнав хмари. З чорного поля він нісся далі у чорну безвість і хитав зорі, що золотили дрібним намистом криваві води калюжі...

* * *

Маланка ледве допхалась до своєї хатинки. Впала у п'тьмі на лаву і на коліна впустила знесилені руки. Цілий день була на ногах, цілий день вбирала в себе муки та кров і стільки людей поховала в серці, що воно сповнене стало мерцями, як кладовище. Аж заніміло. Нема у ньому ні страху більше, ані жалю, вона вся дивно порожня, зайва на світі і непотрібна. Добре, що хоч світла нема, бо її очі не змогли б більше нічого вмістити. Вона нічого не хоче. Аби тільки поночі було, як зараз, і тихо.

Все од неї тікає, все одвернулось. Був у неї Андрій – цілий вік гризлася з ним, а тепер нема вже й Андрія. Пестила мрію про землю, а земля встала проти неї, ворожа, жорстока, збунтувалась і втекла з рук. Як марево, поманила і, як марево, щезла. Лежить холодна і ссе тепер кров...

Маланці більше нічого не треба. Аби тільки поночі було і вічно німувала ся пуста, як в домовині.

Рипнули двері.

– Хто там?

– Я.

Дивно. Прожила життя, а воно раптом впало у прірву. Хоч би слід залишило, хоч би згадку яку. Все зап'яв морок. Все чорне. Навіть нинішній день одсунувсь далеко, так далеко забіг, що видається давнім, давно забутим сном. Чи що було сьогодні, чи нічого не було? Одно тільки виразно ясніє у п'їтьмі: одрізані пальці Андрія. Три жовтих цурпалки, в олії, з прилиплим піском. Шукала, десь був четвертий, і не знайшла. Що б пошукати краще!..

– Де ти була?

А пальці крутились перед очима, як хробаки. Сині нігті мутно блищали, як мертве око, пожовкла шкура зібралась в зморшки, і між ними чорнів робочий бруд... Вона їх поховала, тільки забула, в якому місці... Голова в неї починала боліти од того, що не могла згадати.

– Де ти була?

– Марка рятувала.

– Утік?

– Утік.

– А батька забили...

Більше не було слів. Ніхто не будив вже чорної тиші, що наливалась крізь вікна у хату.

Важким холодним сном за хатою спала земля, а високо над нею тріпались зорі, наче в небесному акваріумі грали золоті рибки.

На світанні козаки вступили в село...

31 березня 1910р., Чернігів

Тіні забутих предків

Іван був дев'ятнадцятою дитиною в гуцульській родині Палійчуків. Двадцятою і останньою була Анничка.

Не знати, чи то вічний шум Черемошу і скарги гірських потоків, що сповняли самотню хату на високій кичері, чи сум чорних смерекових лісів лякав дитину, тільки Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на неню таким глибоким, старече розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі. Не раз вона з ляком думала навіть, що то не од неї дитина. Не «сокотилася» баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки – і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня.

Туго росла дитина, а все ж підростала, і не стямились навіть, як довелося шити їй штани. Але так само була чудна. Дивиться перед себе, а бачить якесь далеке і не відоме нікому або без причини кричить. Гачі на йому спадають, а воно стоїть серед хати, заплющило очі, роззявило рота і верещить.

Тоді мати виймала люльку з зубів і, замахнувшись на нього, люто гукала:

– Ігі на тебе! Ти, обмініннику. Щез би в озеро та в тріски!..

І він щезав.

Котивсь зеленими царинками, маленький і білий, наче банька кульбаби, безстрашно забирався у темний ліс, де гаджуги кивали над ним галузками, як ведмідь лабами.

Звідси дивився на гори, близькі й далекі верхи, що голубіли на небі, на смерекові чорні ліси з їх синім диханням, на ясну зелень царинок, що, мов дзеркала, блищали в рамах дерев. Під ним, в долині, кипів холодний Черемош. По далеких горбах дрімали на сонці самотні оселі. Було так тихо і сумно, чорні смереки безперестанку спускали сум свій у Черемош, а він ніс його долом й оповідав.

– Іва!.. Мо-ой! – гукали на Івана од хати, але він того не слухав, збирав малини, пукав з листочків, робив свистілку або пищав у травинку, намагаючись вдати голоси птахів та всі ті згуки, що чув у лісі. Ледве помітний в лісовім зелі, збирав квітки і косичив ними свою кресаню (бриль), а утомившись, лягав десь під сіном, що сохло на остревах, і співали йому до сну та й будили його своїм дзвоном гірські потоки.

Коли Іванові минуло сім літ, він уже дивився на світ інакше. Він знав вже багато. Умів знаходити помічне зілля – одален, матриган і підойму, розумів, про що канькає каня, з чого повсталала зозуля, і коли оповідав про все те вдома, мати непевно позирала на нього: може, в о н о до нього говорить? Знав, що на світі панує нечиста сила, що арідник (злий дух) править усім; що в лісах повно лісовиків, які пасуть там свою маржинку: оленів, зайців і серн; що там блукає веселий чугайстир, який зараз просить стрічного в танець та роздирає нявки; що живе в лісі голос сокири. Вище, по безводних далеких недеях, нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається щезник. Міг би розказати і про русалок, що гарної днини виходять з води на берег, щоб співати пісень, вигадувати байки і молитви, про потопельників, які по заході сонця сушать біде тіло своє на каменях в річці. Всякі злі духи заповнюють скелі, ліси, провалля, хати й загороди та чигають на християнина або на маржину, щоб зробити їм шкоду.

Не раз, прокинувшись уночі, серед ворожої тиші, він тремтів, сповнений жахом.

Весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна.

Тепер він вже мав обов'язки – його послали пасти корови. Гнав в ліс своїх жовтаню та голубаню, і коли вони потопали в хвилях лісових трав та молодих смеречок і вже звідти обзивались до нього, як з-під води, тужливим дзвоном своїх дзвінків, він сідав десь на узбіччі гори, виймав денцівку (сопілку) і вигравав немудрі пісні, яких навчився од старших. Однак та музика не вдовольняла його. З

досадою кидав денцівку і слухав інших мелодій, що жили в ньому, неясні і невловимі.

Знизу підіймався до Івана і затоплював гори глухий гомін ріки, а в нього капав од часу до часу прозорий дзвін колокольця. З-за галузки смереки виглядали зажурені гори, напоєні сумом тіней од хмар, що все стирали бліду усмішку царинок. Гори щохвилини міняли свій настрій: коли сміялась царинка, хмурився ліс. І як трудно було вдивитись в те рухливе обличчя гір, так трудно було дитині спіймати химерну мелодію пісні, що вилась, тріпала крильцями коло самого вуха і не давалась.

Одного разу він покинув свої корови і подряпавсь на самий ґрунь (верх). Ледве помітною стежкою підіймався вище і вище, поміж густі зарослі блідої папороті, колючої ожини й малини. Легко перескакував з камінця на камінчик, перелазив через повалені дерева, продирався крізь гіллячки кущів. За ним підіймався з долини вічний шум річки, росли гори, і вже вставав на крайнебі блакитний привид Чорногори. Довгі плакучі трави крили тепер боки гори, дзвінки корів обзивались, як далеке зітхання, все частіше попадалось велике каміння, що далі, на самім вершку, творило хаос поламаних скель, списаних лишаями, здушених у гадючих обіймах корінням смерек. Під ногами в Івана кожний камінь вкривали рудаві мхи, грубі, м'які, шовкові. Теплі і ніжні, вони ховали у собі позолочену сонцем воду літніх дощів, м'яко вгинались і обіймали ногу, як пухова подушка. Кучерява зелень гогозів і афин запустила своє коріння у глибіню моху, а зверху сипнула росою червоних та синіх ягід.

Тут Іван сів одпочити.

Ніжно дзвеніла над ним хвоя смерек, змішавшись з шумом ріки, сонце наляло злотом глибоку долину, зазеленило трави, десь курився синій димок од ватри, з-за Ігриця оксамитовим гулом котився грім.

Іван сидів і слухав, забувши зовсім, що має доглядати корови.

І ось раптом в сій дзвінкій тиші почув він тиху музику, яка так довго і невловимо вилась круг його вуха, що навіть справляла муку!

Застиглий і нерухомий, витягнув шию і з радісним напруженням ловив дивну мелодію пісні. Так люди не грали, він принаймні ніколи не чув. Але хто грав? Навкруги була пустка, самотній ліс і не видно було живої душі. Іван озирнувся назад, на скелі, – і скаменів. На камені, верхи, сидів «той», щезник, скривив гостру борідку, нагнув різки і, заплющивши очі, дув у флюяру. «Нема моїх кіз... Нема моїх кіз...» – розливалась жалем флюяра. Та ось різки піднялись вгору, щоки надулись і розплющились очі. «Є мої кози... Є мої кози...» – заскакали радісно згуки, і Іван з жахом побачив, як, виткнувшись з-за галузок, затрясли головами бородаті цапи.

Він хотів тікати – й не міг. Сидів прикутий на місці і німо кричав од холодного жаху, а коли врешті видобув голос, щезник звинувся і пропав раптом у скелі, а цапи обернулись в коріння дерев, повалених вітром.

Іван гнав тепер вниз, без тям, наосліп, рвав зрадливі обійми ожин, ламав сухі гіллячки, котився по слизьких мхах і з жахом чув, що за ним щось женеться. Нарешті впав. Скільки лежав, не пам'ятає.

Прийшовши до себе і вздрівши знайомі місця, він заспокоївся трохи. Здивований, наслухав якийсь час. Пісня, здавалось, бриніла вже в ньому. Він вийняв денцівку. Зразу йому не йшло, мелодія не давалась. Починав грати спочатку, напружував пам'ять, ловив якісь згуки, і коли врешті знайшов, що віддавна шукав, що не давало йому спокою, і лісом поплила чудна, не відома ще пісня, радість вступила у його серце, залляла сонцем гори, ліс і траву, заклекотіла в потоках, підняла ноги в Івана, і він, пожбурнувши денцівку в траву та взявшись у боки, закружився в танці. Перебирав ногами, ставав легко на пальці, бив босими п'ятками в землю, щібав голубці, крутився і присідав. «Є мої кози... Є мої кози...» – щось співало у ньому. На сонячній плямі полянки, що закралась у похмурі царство смерек, скакав біленький хлопчик, немов метелик пурхав зі стебла на стеблину, а обидві корови – жовтаня і голубаня, просунувши голови межі галузки, привітно дивились на нього, жуючи жуйку, та зрідка дзвонили йому до танцю.

Так знайшов він у лісі те, чого шукав.

Вдома, в родині, Іван часто був свідком неспокою і горя. За його пам'яті вже двічі коло їх хати трембітала трембіта, оповіщаючи горам і долам про смерть: раз, коли брата Олексу роздушило дерево в лісі, а вдруге, коли браччік Василь, файний веселий легінь, загинув у бійці з ворожим родом, посічений топірцями. Се була стара ворожнеча між їхнім родом і родом Гутенюків. Хоч всі в родині кипіли злістю й завзяттям на той диявольський рід, але ніхто не міг докладно розказати Іванові, звідки пішла ворожнеча. Він теж горів бажанням помститись і хапавсь за татову бартку, важку ще для нього, готовий кинутись в бій.

То байка, що Іван був дев'ятнадцятий в батька, а Анничка двадцята. Їхня родина була невелика: старині двоє та п'ятеро дітей. Решта п'ятнадцять спочило на цвинтарі біля церковці.

Всі вони були богомільні, любили ходити до церкви, і особливо на Храм. Там можна побачитись було з далеким родом, що осівся по околишніх селах, та й траплялась нагода оддячить Гутенюкам за смерть Василеву та за ту кров, що не раз чурила з Палійчуків.

Витягалось найкраще лудіння (одежа), нові крашениці, писані кептарі, череси і табівки, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишна та білосніжна гугля, яку мати обережно несла на ціпку через плече. Іван теж дістав нову кресаню і довгу дзьобню, що біла його по ногах.

Сідлались коні, і суточками зеленим верхом ішов пишний похід та закосичував плай гейби червоним маком.

По горах, долами й верхами, тяглися святочно прибрані люди. Зелена отава царинок розцвіталася раптом, вздовж Черемошу плив різнобарвний потік, а десь високо, на чорному запиналі смерекових лісів, жаром горів під ранішнім сонцем червоний дашок гуцульського парасоля.

Незабаром Іван побачив стрічу ворожих родів.

Вони вже вертали з храму, тато був трохи напийтий. Раптом на вузькій дорозі, між скелею і Черемошем, зробився тиск. Вози,

кінні і піші, чоловіки й жінки – спинились і збились в купу. В лютому ґвалті, що звівсь одразу, як вихор, невідомо од чого, заблищали залізні бартки та заскакали перед самим обличчям. Як креміль і криця, стялись роди – Гутенюки з Палійчуками, і перше ніж Іван встиг розібрати, про що їм йдеться, тато розмахнув бартку і вдарив плазом комусь по чолі, з якого бризнула кров, залляла лице, сорочку та пишній кептар. Йойкнула челядь, кинулась одтягати, а вже людина з лицем червоним, як його гачі, тяла барткою ворога в голову, і похитнувся Іванів тато, як підтята смерека. Іван кинувся в бійку. Не пам'ятав, що робить. Щось підняло його. Але дорослі потолочили йому ноги, і він не міг протиснутись туди, де бились. Все ще гарячий, роз'юшений злістю, він наскочив з розгону на маленьке дівча, що тряслось з жаху біля самого воза. Ага! Се, певно, Гутенюкова дівка! І, не думавши довго, ударив її в лице. Вона скривилась, притулила руками до грудей сорочку і почала тікати. Іван зловив її коло ріки, шарпнув за пазуху і роздер. Звідти впали на землю нові кісники, а дівчинка з криком кинулась їх захищати. Але він видер і кинув у воду. Тоді дівчинка, зігнута вся, подивилась на нього спідлоба якимсь глибоким зором чорних матових очей і спокійно сказала:

– Нічьо... В мене є другі... май ліпші.

Вона наче його потішала.

Здивований лагідним тоном, хлопець мовчав.

– Мені неня купила нову запаску... і постоли... і мережані капчурі... і...

Він все ще не знав, що сказати.

– Я си обую файно та й буду дівка...

Тоді йому заздрісно стало.

– А я вже вмю грати в денцівку.

– Наш Федір зробив си таку файну фляру... та й як зайграє...

Іван надувся.

– Я вже щезника бачив.

Вона неймовірно подивилась на нього.

– А нашо ж ти б'єш си?

– А ти нашо коло воза стояла?

Вона подумала трохи, не знаючи, що одповісти, і почала шукать щось за пазухою.

Витягла врешті довгий цукерок.

– Ади!

Половину вкусила, а другу поважним, повним довір'я рухом подала йому.

– На!

Він завагався, але узяв.

Тепер вони вже сиділи рядочком, забувши про вереск бійки й сердитий шум річки, а вона оповідала йому, що зветься Марічка, що пасе вже дроб'єта (вівці), що якась Марцинова – сліпа на одне око – покрала у них муку... і таке інше, обом цікаве, близьке і зрозуміле, а погляд її чорних матових очей м'яко поринав у Іваново серце...

І втретє затрембітала трембіта про смерть в самотній хаті на високій кичері: другого дня по бійці помер старий Палійчук.

Тяжкі часи настали в родині Івана по смерті ґазди. Загніздилось безладдя, спливали гаразди, продавались царинки одна по одній, і маржина десь танула так, як по горах весною сніги.

Але в Івановій пам'яті татова смерть не так довго жила, як знайомість з дівчам, що, скривджене ним безневинно, повним довір'я рухом подало йому половину цукерка. В його давній і безпричинний смуток влилась нова течійка. Вона несвідомо тягла його в гори, носила по сусідніх кичерах, лісах і долинах, де б він міг стріти Марічку. І він стрівся нарешті з нею: пасла ягнята.

Марічка його прийняла, як би давно сподівалась: він буде з нею пасти овечки. А й справді! Нехай жовтаня та голубаня для себе б'ють в колокільці та вирікують в лісі, а він йме пасти її ягнята.

І як вони пасли!

Білі ярки, забившись у холодок під смереку, дивились дурними очима, як качались по мхах двоє дітей, дзвонячи в тиші молодим сміхом. Втомившись, вони забирались на біле каміння і лячно зазирали звідти у прірву, з якої стрімко підіймався у небо чорний

привид гори і дихав синню, що не хтіла тануть на сонці. В щілині поміж горами летів в долину потік і тряс по каміннях сивою бородою. Так було тепло, самотньо і лячно у віковичній тиші, яку беріг ліс, що діти чули власне дихання. Але вухо уперто ловило і побільшало до найбільших розмірів усякий згук, що мусив жить в лісі, і їм часом здавалось, що вони чують чийсь хід потайний, глухе гупання барди, хекання втомлених грудей.

– Чуєш, Іва? – шепотіла Марічка.

– Чому б не мав чути? А чую.

Вони обоє знали, що то бродить по лісі невидима сокира, гупа об дерева і хека з втомлених грудей.

Ляк проганяв їх звідти в долину, де потік плив спокійніше. Вони робили собі курбало у потоці, глибоке місце, і, роздягшись, бовтались в нім, як двоє лісних звірят, що не знають, що таке сором. Сонце спочивало на їх яснім волоссі і било в очі, а льодова вода потоку щипала тіло.

Марічка перша змерзала і пускалася бігти.

– Стій, – гукав на неї Іван, – звідки ти?

– З Я-вор-рова, – цокотіла зубами синя Марічка.

– А чия ти?

– Ковальова.

– Бувай здорова, ковальова! – щипав її Іван і пускавсь доганяти, аж поки потомлені, але загіті, не падали на траву.

В тихім плесі потічка, над яким горів царівник сонячним світом та синів лабуштан низкою черевичків, жалібно кумкали жаби.

Іван нахилився понад потоком і питав жабу:

– Кума-кума, шо-с варила?

– Бурак – борщ. Бурак – борщ. Бурак – борщ... – крктала Марічка...

– Бураки-ки-ки! Бураки-ки-ки! Бураки-ки-ки! – верещали обоє, заплющивши очі, аж жаби здивовано мовкли.

І так вони пасли, що не раз розгубили овечки.

Коли вони старшими стали, забави були вже інші.

Тепер Іван був уже легінь, стрункий і міцний, як смерічка, мастив кучері маслом, носив широкий черес і пишну кресаню. Марічка теж вже ходила в заплітках, а се значить мало, що вона вже готова й віддатись. Не пасли більше вкупі ягнята і стрічались лиш в свято або в неділю. Сходились коло церкви або десь в лісі, щоб стариня не знала, як кохаються діти ворожих родів. Марічка любила, коли він грав на флюяру. Задуманий все, встромляв очі кудись поза гори, неначе видів, чого не бачили другі, прикладав мережану дудку до повних уст, і чудна пісня, якої ніхто не грав, тихо спадала на зелену отаву царинок, де вигідно послали свої тіні смереки. Холодно було і мороз йшов поза шкуру, коли вилітали перші свистячі згуки. Наче зими лежали по мертвих горах. Та ось з-за гори встає вже Бог-сонце і вкладає свою голову в землю. Зрушились зими, збудились води, і задзвеніла земля од співу потоків. Розсипалось сонце пилом квіток, легким ходом ідуть по царинках нявки, а під ногами у них зеленіє перша трава. Зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялися трави, на всьому світі тільки дві барви: в зеленій – земля, в блакитній – небо... А долем Черемош мчить, жене зелену кров гір, неспокійну й шумливу...

Трембіта!.. Туру-рай-ра... Туру-рай-ра...

Заграло серце у вівчарів, заблеяли вівці, учувши пашу... Шумить шваром полонина холодна, а з диких ломів, з гайна, встає на задні лаби ведмідь, пробує голос і вже бачить заспанним оком свою поживу.

Б'ють плови весняні, ричать громом гірські верхи – і дух злого холодом віє од Чорногори... а тут раптом з'являється сонце – праве Боже лице – і вже дзвенить у коси, що кладуть сіно в поліг. З гори на гору, з поточка в поточок пурха коломийка, така легенька, прозора, що чуєш, як од неї за плечима тріпають крильця...

Ой прибігла з полонинки
Білая овечка –

Люблю тебе, файна любко,
Та й твої словечка...

Тихо дзвонить хвоя смерек, тихо шепчуть ліси холодні сні літньої ночі, плачуть дзвінки корів, і гори безперестанку спускають сум свій в потоки.

З лускотом й зойком летить десь в долину зрубане дерево в лісі, аж гори одвітно зітхають, – і знову плаче трембіта. Тепер вже на смерть... Спочив хтось навіки по тяжкій праці. Закувала зозуленька та й коло Менчила... от тепер вже співаночка комусь си скінчила...

Марічка обзивалась на гру флюяри, як самичка до дикого голуба, – співанками. Вона їх знала безліч. Звідки вони з'являлись – не могла б розказати. Вони, здається, гойдалися з нею ще у колисці, хлюпались у купелі, родились у її грудях, як сходять квітки самосійні по сіножатях, як смереки ростуть по горах. На що б око не впало, що б не сталося на світі: чи пропала овечка, полюбив легінь, зрадила дівка, ослабла корова, зашуміла смерека – все виливалось у пісню, легку і просту, як ті гори в їх давнім, первіснім житті.

Марічка і сама вміла складати пісні. Сидячи на землі, поруч з Іваном, вона обіймала свої коліна і потиху гойдалася в такт. Її круглі литки, опалені сонцем і од колін голі до червоних онучів, чорніли під полою сорочки, а повні губи мило ламались, коли вона починала:

Зозулька ми закувала сива та маленька.
На все село іскладена пісенька новенька...

Маріччина пісня оповідала всім добре знайому подію, ще свіжу: як зчарувала Андрія Параска, як він вмирав од того та навчав не любити чужі молодіці. Або про горе матері, якої син загинув у лісі,

придушений деревом. Пісні були сумні, прості і ревні, аж краяли серце. Вона їх звичайно кінчала:

Ой кувала ми зозулька та й коло потічка.
А хто ісклав співаночку? Йванкова Марічка.

Вона давно вже була Іванкова, ще з тринадцяти літ. Що ж в тому дивного було? Пасучи вівці, бачила часто, як цап перчить козу або баран валує вівці, – все було так просто, природно, відколи світ світом, що жодна нечиста думка не засмітила їй серця. Правда, кози та вівці стають од того кітні, але людям помагає ворожка. Марічка не боялась нічого. За поясом, на голім тілі, вона носила часник, над яким пошептала ворожка, їй ніщо тепер не зашкодить. На згадку про се Марічка лукаво осміхалась до себе і обіймала Івана за шию.

- Любчику Іванку! Ци будемо в парі усе?
- Єк Бог даст, моє солодашко.
- Ой, ні! Велику пізьму має у серці стариня наша. Не набутися нам. Тоді його очі темніли і груз топірець в землю.
- Я не требую їхнею згодою. Най що хоче роб'є, а ти будеш моєю.
- Ой мой-мой! Шо ти говориш...
- Шо чуєш, душко.

І наче на злість старині він на танцях вимахував дівкою так, що аж постолі розсідались.

Однак не все так складалось, як думав Іван. Ґаздівство його руйнувалось, вже не було коло чого усім робити і треба було йти в найми.

Жура гризла Івана.

- Мушу йти в полонину, Марічко, – сумував, він заздальгідь.
- Шо ж, йди, Іванку, – покірно обзивалась Марічка. – Така нам доля судилась...

І вона співанками косичила їх розлучення. Їй було жалко, що надовго перервуться їхні стрічі в тихому лісі. Обіймала за шию Івана та, тулячи до його лица біляву головку, стиха співала йому над вухом:

Ізгадай мні, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину.

– Ізгадаєш?

– Ізгадаю, Марічко.

– Нічю! – потішала вона його. – Ти меш, сарако, вівчарити, я му сіно робити. Вилізу на копицу та й си подивлю в гори на полонинку, а ти мені затрембітай... Може, почую. Як муть мряки сідати на гори, я сяду та й си заплачу, що не видно, де пробуває милий. А як в погожу нічку зазоріє небо, я му дивитись, котра зірка над полонинков – тоту бачить Іванко... Тільки співати залишу....

– Чьому? Співай, Марічко, не втрачай веселості своєї, я си хутко поверну.

Але вона тільки сумно головою хитала.

Співаночки мої милі,
Де я вас подію?
Хіба я вас, співаночки,
Горами посію, –

стиха обізвалась до нього Марічка.

Гой ви мете, співаночки,

Горами співати,
Я си буду, молоденька,
Сльозами вмивати.

Марічка зітхнула і ще сумніше додала:

Ой як буде добра доля,
Я вас позбираю,
А як буде лиха доля,
Я вас занехаю...

– Отак і мені... Може, і занехаю...

Іван слухав тоненький дівочий голос і думав, що вона давно вже засіяла гори співанками своїми, що їх співають ліси й сіножаті, ґруні й полонини, дзвонять потоки і виспіває сонце... Але прийде пора, він поверне до неї, і вона знов позбирає співанки, щоб було одбуть чим весілля...

* * *

Теплим весняним ранком Іван ішов в полонину.

Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на скоках, а плаї радісно підіймався угору поміж воринням. Хоч йому тяжко було покидати Марічку, а проте сонце і та шумлива зелена воля, що підпирала верхами небо, вливала в нього бадьорість. Він легко стрибав з каменя на камінь, наче гірський потік, і вітав стрічних, аби тільки почути свій голос:

- Слава Ісусу!
- Навіки слава.

По далеких горбах самотіли тихі гуцульські оседки, вишневі од смерекового диму, яким прокурились, гострі дашки оборогів з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив попід скелі недобрим зеленим вогнем. Переходячи потік за потоком, минаючи хмурі ліси, де озивалась часом дзвінком корова або білиця сипала вниз під смереку об'їдки шишок, Іван піднімався все вище. Сонце починало пекти, і кам'яниста доріжка мулила ноги. Тепер вже хати попадалися рідше. Черемош простягся в долині, як срібна нитка, і шум його сюди не доходив. Ліси уступали місце гірським сіножатям, м'яким і повним. Іван брів серед них, як по озерах квіток, нагинаючись часом, щоб закосичить кресаню жмутком червоної грані або блідим вінком невістульки. Вниз западалися боки гори у глибокі чорні ізвори, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плекався тільки бурий ведмідь, страшний ворог маржини – «вуйко». Вода попадалася рідше. Зате як припадав він до неї, коли знаходив потік, той холодний кришталь, що омивав десь жовті корні смерек і аж сюди приносив гомін лісів! Коло такого поточка якась добра душа лишала горнятко або коновочку гусянки.

А стежка вела все далі, кудись у ломи, де гнили одна на одній голі колючі смереки, без кори й хвої, як кістяки. Пусто і дико було на тих лісових кладовищах, забутих Богом й людьми, де лиш готури гутіли та вились гадюки. Тут була тиша, великий спокій природи, строгість і сум. За плечима в Івана росли вже гори і голубіли удалині. Орел здіймався з кам'яних шпиць, благословляючи їх широким розмахом крил, чулось холодне полонинське дихання, і розросталось небо. Замість лісів тепер слався землею жереп, чорний килим повзучих смерек, в якому плутались ноги, і мхи одягали камінь зеленим шовком. Далекі гори одкривали один за одним свої верхи, вигинали хребти, вставали, як хвилі в синьому морі. Здавалось, морські буруни застигли саме в ту мить, коли буря підняла їх з дна, щоб кинуть на землю та заллять світ. Вже синіми хмарами підпірали крайнебо буковинські верхи, оповились блакиттю близькі Синиці, Дземброня і

Біла Кобила, курився Ігрець, колола небо гострим шпилем Говерля, і Чорногора важким своїм тілом давила землю.

Полонина! Він вже стояв на ній, на сій високій луці, вкритій густою травою. Блакитне море збурених гір обляло Івана широким колом, і здавалось, що ті безконечні сині вали таки ідуть на нього, готові впасти до ніг.

Вітер, гострий, як наточена бартка, бив йому в груди, його дихання в одно зливалось із диханням гір, і гордість обняла Іванову душу. Він хотів крикнуть на всі легені, щоб луна покотилась з гори на гору, аж до крайнеба, щоб захитати море верхів, але раптом почув, що його голос пропав би у сих просторах, як комариний писк...

Треба було спішити.

За горбком, у долинці, де вітер не так дошкуляв, він знайшов стаю, закопчену димом. Діра у стінці для диму чорніла холодним отвором. Загороди на вівці стояли порожні, і вівчарі порались там, щоб було де ночувати при вівцях. Ватаг зайнятий був добуванням живого вогню.

Заклавши в одвірки скалку, двоє людей перетягли ремінь, від чого скалка крутилась й скрипіла.

– Слава Ісусу! – привітався Іван.

Але йому нічого не одповіли.

Так само фуркала скалка, і двоє людей, скуплені й строгі, тим самим рухом перетягали ремінь. Скалка починала куритись, і скоро маленький вогник вискочив з неї та запалав з обох кінців. Ватаг побожно підняв вогонь і встромив у ватру, зложену коло дверей.

– Навіки слава! – обернувся він до Івана. – Тепер маєм живий вогонь, а доки ме він горіти, ні звір, ні сила нечиста не озьмеся маржини та й нас, ирщених...

І завів Івана до стаї, де од порожніх бербениць, путин та голих лавиць йшов запах пустки.

– Завтра приженуть нам худібку, коли б допоміг пан-Біг усю людям віддати, – обізвався ватаг і розповів, що Іван має робити.

Щось було спокійне, навіть величне в мові та в рухах полонинського ґазди.

– Мико!.. – гукнув він у двері. – А розклади борше ватру у стаї...

Тонкий кучерявий Микола, з повним жіночим обличчям, вніс в стаю вогонь.

– Ти ж хто, браччіку, будеш – вівчар? – зацікавивсь Іван.

– Ні, я спузар, – одкрив зуби Микола, – маю пильнувати ватри, аби не згасла через все літо, бо була б біда!.. – Він навіть з жахом озирнувся навколо. – Та й піти до потоку води, та й у ліс дров...

Тим часом ватра розгоралась на полонині. Повним поваги рухом, як давній жрець, підкидав ватаг до неї сухі смереки та свіжу хвою, і синій дим легко здіймався над нею, а далі, кинутий вітром, зачіплявся за гори, перетинав чорну смугу лісів та стелився по далеких блакитних верхах.

Полонина починала своє життя живим негасимим вогнем, що мав її боронити од всього лихого. І, наче знаючи се, вогонь вивсь гордо своїм гадючим тілом та дихав усе новими клубами диму...

Чотири сильних вівчарки, поклавши в траву свої кожухи, дивились задумливо в гори, готові в одну хвилину скочить на ноги, показати зуби та наїжити шерсть.

День уже гас. Гори міняли своє блакитне убрання на рожеві з золотом ризи.

Микола кликав вечерять.

Тоді зійшлись до стаї всі вівчарі і сіли біля живого вогню, щоб в мирності зїсти свою першу полонинську кулешу...

* * *

Яка ж тота полонинка повесні весела, як овечки у ню ідуть із кожного села!..

Високий ватаг, наче дух полонини, обходить з вогнем стоїще. Обличчя в нього поважне, як у жерця, ноги ступають твердо й широко, а дим з головешки фурка за ним крилатим змієм. На воротях стоїща, куди мають переходити вівці, ватаг кидає вогонь, а

сам наслухає. Він чує хід полонинський не тільки вухом. Він серцем чує, як з глибоких долин, де киплять ріки та рвуть береги, з тихих осель і царинок котиться вгору, на поклик весни, жива хвиля худібки і під ногами її радо зітхає земля. Він чує далеке дихання отари, ричання корів і ледве вловимий голос пісень. А коли врешті показалися люди і підняли угору довгі трембіти, позолочені сонцем, щоб привітати полонину серед синіх верхів, коли заблеяли вівці і шумливим потоком залляли всі загороди, ватаг впав на коліна та підняв руки до неба. За ним схилились до молитви вівчарі й люди, що пригнали маржину. Вони прохали у Бога, щоб вівця мала гаряче серце, як гарячий вогонь, який переступала, щоб Господь милосердний заступив християнську худібку на росах, на водах, на всіх переходах од всякого лиха, звіра й припадку. Як допоміг Бог зібрати худібку до купи, щоб так допоміг усю людям віддати...

Ласкаво слухало небо простосердечну молитву, добродушно хмурився Бескид, а вітер, пролітаючи далі, старанно вичісував трави на полонині, як мати дитячу голівку...

* * *

Полонинко, верховинко, чим-есь так згорділа, чи не тими овечками, що-сь тільки уздріла?

– Гісь! Гісь! – підганяє ззаду вівчар. Вівці ліниво згинають коліна, тремтять на тонких ніжках і трусять вовну. – Гісь! Гісь!.. – Голі морди, з старечим виразом зануди, одкривають слиняві губи, щоб поскаржитись бозна-кому: «Бе-е... ме-е...» Два вівчарі ведуть перед. Червоні гачі мірно розтинають повітря, од руху киває на ході за кресанею квітка. – Бир-бир!.. – Вівчарки нюхають вітер і одним оком скося поглядають на вівці, чи все в порядку. Треться вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють пухнаті хребти, як дрібні в озері хвилі, і драгліє отара. – Птруа... птруа!.. – Горляний поклик все наvertsає крайніх в отару, тримає повідь у берегах. Гори голубіють навколо, як

море, вітер громадить на небі хмари. Тремтять кучеряві овечі хвости, а голови всі нахилились, і білі плескаті зуби вигризають у корінь солодку бриндушу, храбуст або рожевий горішок. – Бир! Бир!.. – Стелить отарі під ноги полонина свій килим, а вона накриває її рухомим рябим кожухом. Хрум-хрусь... Бе-е... ме-е!.. Хрусь-хрусь... Тіні од хмар бродять по ближчих горбах, пересувають їх з місця на місце. Ходять, здається, гори, як вали в морі, і тільки далекі непорушно голубіють на місці. Сонце залляло овечу вовну, розклавшись веселкою в ній, запалило трави зеленим вогнем, за вівчарями ідуть довгі їх тіні. – Птруа... Птруа!.. – Хрум-хрусь... хрусь-хрусь... Нечутно ступають пастухи в постолах, котиться м'яко вовниста хвиля по полонині, а вітер почина грати на далеких воринні. Дз-з... – тонко співає він в одколоту скалку, докучно бринить, як муха. Дз-з... – обзивається грубо друге вориння, наводячи сум. Хмари все прибувають. Вони вже закрили півнеба, гасне далекий Бескид, і чорніє, і похмурніє в тінях, немов удівець, а полонина ще молодіє. І питається вітер тонко в воринні: «Чому ти ся бай не жениш, високий Бескиде?» – «Бо зелена полонинка за мене не піде», – сумно зітхає Бескид. Блакитне небо замазалось сірим, море гір потемніло, полонина погасла, і отара овець повзе по ній, як сірий лишай. Холодний вітер розправля крила і б'є ними у груди попід кептар. Так трудно дихать, що хочеться обернутись до нього спиною. Хай б'є... Тонко заводить вориння, як муха в тенетах, скиглить біль нестерпучий, плаче самотній сум... Дз-з... дзи-и... Невгавуче, безперестанку. Висотує жили і крає ножем по серці. Хтів би не слухать, але не можна, хтів би втекти – та де? Гісь-гісь!.. А ти куди?.. Шляг би ті трафив! Бир-бир!.. Мурко!.. Але Мурко вже наворачтає. Обганяє вівцю, вітер настовбурчив на ньому шерсть, а він зловив вже зубами за карк вівцю і кинув в отару. Дз-з-и-и... Дз-зі-і-і... Так зуби болять одноманітним і нестерпучим болем. Зціпив би зуби й замовк. Боли. Дзичи, пек ті та цур! Що воно плаче? Відай, се «той», бодай скаменів!.. Отак, здається, впав би на землю, безсилий, затулив

вуха руками та би заплакав... Бо вже не годен... Дз-з-и-и... Дзі-у-у!.. Йой!..

Іван виймає флюяру і дме у неї що має сили, але «той», навіжений, сильніший за нього. Летить од Чорногори, як розгнuzданий кінь, б'є копитами трави і розмечує гривовою згуки флюяри. А Чорногора, мов відьма, блима за ним більмом – сніговим полем з-під чорних розпатланих кіс і лякає. Дз-и-и... Дзі-у-у!..

Закотилися вівці в долинку, і тут тихіше.

На сірому небі показалось блакитне озерце. Остра полонинська трава сильніше запахла. Озерце в небі виступа з берегів і вже широко розлило води. Заголубіли знову верхи, а всі долини налились золотом сонця.

Іван дивиться вниз. Там десь, між горами, де люди, по зеленій отаві походжають білі ноги Марічки. Її очі звернені десь на полонину. Чи співає свої співанки? А може, справді порозсівала по горах, вони зійшли квітками, а Марічка замовкла?

Ой як будуть вівчарики
Білі вівці пасти,
Будуть мої співаночки
За кресаню класти... —

згадується йому милий дівочий голос, і він зриває квітку та закосичує нею кресаню.

Птруа... птруа... Сонце пече. Робиться душно. Котяться вівці, пирхають на бігу, кривлять старечі губи, щоб краще стяти зубами солодкий храбуст, та лишають по собі свіжі бабельки. Хрусь-хрусь... хрум-хрум... Треться вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють хребти, як в озері хвильки... Бе-е... ме-е... а собаки усе тримають отару у берегах.

Потомились вівчарки. Лягають і носять боками в траві. На довгий червоний язик, що звиса між іклами, сідають мухи.

– Бир-бир! – сердито гукає Іван, і вже собаки при вівцях.

Далеко, на полонині, під густим лісом, пасуться корови. Бовгар сперся в задумі на довгу трембіту.

Так поволі тягнеться час. Гірське повітря прополоскало груди, хочеться їсти. І як самотньо! Стоїш тут маленький, як бадиліна у полі. Під ногами зелений острів, що його обливають блакитні води далеких гір. А там, по суворих диких верхах, десь у безводах, у безслихах, гніздиться всяка мара, ворожа сила, з якою тяжко боротись. Лиш одно – сокотися...

Гісь-гісь! Трусяться вівці зеленим полем, м'яко ступають по траві постолі... Тиша така, що чутно, як кров тече в жилах... Сон налягає. Кладе м'якеньку лапу на очі і на лице і шепче до вуха: спи... Вівці тануть перед очима... от вже з овець стали ягнята, а от нічого нема. Поплили трави, як зелена вода. Приходить Марічка. Ой не обдуриш, небого, ой ні... Іван знає, що то лісна, а не Марічка, що то вона надить його. Щось тягне його за нею! Не хоче, а вже пливе, як пливуть трави зеленим потоком...

І раптом дике передсмертне ревіння корови викидає його зі сну. Що? Де? Бовгар як стояв, опершись трембітою в землю, так і застиг. Рудий бугай вдарив ногами в землю, зігнув воласту шию і підняв хвіст. Він вже мчить на той крик, високо скаче і рве ногами траву. Ріже ногами повітря. Бовгар стрепенувся і поспішає за ним до лісу. Бахнув у лісі стріл. Бах-бах-бах... – загриміли з рушниць верхи. Бах-бах-бах... – озвались дальші, і все німіє. Тиша.

«Певно, „вуйко“ зарізав корову», – дума Іван і пильніше оглядає свою отару.

– Птруа-птруа... – Сонце наче заснуло, вітер затих і перенісся з землі на небо. Він вже громадить там хмари, таке саме збурене море верхів, яке бачив круг полонини. В безконечних просторах загинув час, і не знати, чи день стоїть, чи минає...

Раптом до вуха долітає давно жданий поклик трембіти. Він приносить од стаї запах кулеші та диму і довгим мелодійним тремтінням оповідає, що кошари чекають на вівці...

– Гісь-гісь... – Мечуться пси, блеють овечки і ллються перистим потоком в долину, трясучи вим'ям, обважнілим од молока...

* * *

Вже третю добу сіє на полонині дрібний мачканий дощик. Закурились верхи, закуталось небо, і в сірій мряці пропали гори. Вівці ледве ходили, важкі, повні водою, як губка; одежа на вівчарях стала холодна й цупка. Тільки й спочинку було, що під дашком у струнці під час доїння.

Іван сидить, опершись плечима в дошку, а ногами стискає дійницю. Біля нього – чорний пелехатий козар, що за кожним словом клене, а там ще вівчарі. Нетерплячі дроб'єта, яким прибува молоко, пруться з загороди у струнку, щоб їх швидше здоїли. Але ж бо почекайте, сараки, бо так не йде... Лиш по одній...

– Рист! – сердито кидає ззаду гонінник в овечий лемент та хльоска мокрим прутом. – Рист! Рист!.. – підбадьорюють вівчарі та одхиляють коліна од дірки, кудюю скаче у струнку вівця. – А! Бодай бис... – клене козар і не кінчає: ану скажеш в таку годину!

Навиклим рухом Іван хапа вівцю за хребет і тягне до себе задом понад широку дійницю. Покірно стоїть вівця, неvigідно розчепіривши ноги, така дурна, і слуха, як дзюрить з неї молоко у дійницю. – Рист! – хльоска ззаду гонінник. – Рист! Рист! – покликають і собі вівчарі. Здоєні вівці, немов стуманілі, падають в загороді на камінь, кладуть голову на лапки і кривлять голі старечі губи. – Рист! Рист!.. – Іванові руки безперестанку мнуть тепле овече вим'я, одтягають дійки, а по руках в нього тече молоко, що пахне лоєм і підіймає з дійниці масну солодку пару. – Рист! Рист! – Вскакують вівці як очманілі, розчепірюють над дійницями ноги, і десять вівчарських

рук мнуть тепле вим'я. Жалібно плаче мокра отара по сей і той бік струнки, падають в загороду знесилені вівці, а густе молоко дзвінко дзюрить в дійницю та затікає теплим струмочком аж за рукав. – Рист! Рист!..

Козар сміється очима до своїх кіз. Вони не те, що овечки, в них гостре серце. Не падають трупом, як плохі вівці, а твердо стоять на тоненьких ногах. Цікаво підняли ріжки і дивляться в мряку, наче крізь неї щось бачать, і так бадьоро трясуться у них тоненькі борідки...

* * *

Опустіли кошари. Тиша і пустка. Може, там десь, в глибоких долинах, звідки гори починають рости, і лунають сміх людський та голоси, але у се віриться мало. Тут, в полонині, де небо накриває безлюдні простори, що живуть в самотині тільки для себе, вікує тиша.

Лиш в стаї тріщить негасимий вогонь і все висилає синій дим свій на мандри. Здоєне молоко важко спочиває в дерев'яній посуді, над ним схилився ватаг. Він вже його заправив. З подри, де сохнуть великі круглі боханці будзу, повіває на ватага вітер, але не може прогнати зі стаї запаху вугля, сиру і овечої вовни. Бо тим самим пахне і ватаг. Нові бербениці й барильця німують в кутку, хоч тільки запукай до них – і обізветься голос, що там жиє. Холодна жентиця світить з коновки зеленим оком. Ватаг сидить серед свого начиння, як батько серед дітей. Все воно – чорні лавки і стіни, ватра і дим, будз, бербениці й жентиця, – все воно близьке і рідне, на всьому спочила його тепла рука.

Молоко вже гусне, але ще йому не пора. Тоді ватаг вийма з-за череса цілий жмуток дерев'яних колодок і починав читати. Там закарбовано все, в тій дерев'яній книзі, хто скільки має овець і що

кому належить. Турбота зсува йому брови, а він уперто чита:
«Мосійчук має штирнадцять дроб'єт, а му належить...»

За стінкою стаї спузар виводить:

Питається у баранця
Круторіжка вівця:
Ци ти вrobiш, баранчику,
Зеленого сінця?

– Розспівався! – сердиться ватаг і наново перелічує карби.

Не знаєш ти, круторіжко,
Яка буде зима,
Ци ти вийдеш, ци не вийдеш
З полонинки жива, –

докінчує спузар у сінях і входить в стаю.

Закопчений, чорний, згинається над вогнем, і білі зуби блищать у нього. Вогонь потріскує стиха.

Молоко в путині жовкне і гусне. Ватаг схилився над ним скуплений, навіть суворий. Розщібає поволі рукава і по сам лікоть занурює в нього свої голі, зарослі волоссям руки. І так застигає над молоком...

Тепер має бути тихо у стаї, двері замкнені, і навіть спузар не сміє кинуть оком на молоко, поки там твориться щось, поки ватаг чаклує. Все наче застигло в німому чеканні, бербениці затаїли у собі голос, притаїлись будзи на полицях, поснули сном чорним стіни і лави, вогонь ледве диха, і навіть дим соромливо тікає в вікно. Тільки по легкому рухові жил на ватагових руках помітно, що насподі в посуді одбувається щось. Руки оживають потроху, то підіймаються вище, то

опускаються нижче, закруглюють лікті, щось плещуть, бгають та гладять там всередині, і раптом з дна посуду, з-під молока, підіймається кругле сирове тіло, що якимсь чудом родилось. Воно росте, обертає плескати боки, купається в білій купелі, само біле і ніжне, і коли ватаг його виймає, зелені родові води дзвінко стікають в посуду...

Ватаг легко зітхнув. Тепер і спузар може вже глянуть. Славний родився будз, ватагові на втіху і на пожиток людям...

Одчиняються двері нарозтіж, вітер дме з нодри, ватра з радості лиже чорний котел, в якому сироватка гуля коломийки, і серед диму й вогню блищать в спузаря зуби...

А коли сонце заходить, ватаг виносить зі стаї трембіту і трубить побідно на всі пустинні гори, що день скінчився миром, що будз йому вдався, кулеша готова і струнки чекають на нове молоко...

* * *

За своє літування у полонині зазнав Іван немало пригод. Раз він побачив дивну картину. Мав уже гнати вівці до стаї, коли ненароком озирнувся на близький верх. Мряка знизилась і укутала ліс, а він став легкий і сивий, як привид. Тільки полянка зеленіла під ним та чорніла одинока смерека. І ось та смерека закурилась і почала рости. Росте та й росте – і ось виступив з неї якийсь чоловік. Став на полянці, білий, високий, і гукнув назад себе у ліс. І зараз вийшли з лісу олені, один за другим, а що вийде новий, то роги у нього все кращі та веселіші. Гуртом вибігли серни, потремтіли на тоненьких ногах та й почали щипати траву. А що розсиплються серни, то ведмідь їх заверне, отак як вівці вівчарка. А той білий пасе – ще й погейкує на худібку. Тут раптом звівся вітер, а то стадо як пирсне, так і пропало. Отак як би хукнув на скло, воно запітніє, а потому щезне усе, наче нічого не було. Він показував іншим, але ті дивувалися: «Де? Сама лиш мряка».

За два тижні «великий» – так вівчарі пошепки називали ведмедя – зарівав ще п'ять корів.

Часто негура заставала вівці у полонині. У густій мряці, білій, як молоко, все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи. – Г-ей! – кликав Іван перед себе. – Г-ей! – відзивалось глухо на його поклик, як з-під води, а звідки, де був той, що кричав, – невідомо. Вівці сивим туманом котились попід ногами, а далі пропадали й вони. Іван йшов безпомічний, простягнувши руки перед собою, наче боявся на щось наткнутись, і кликав: – Гей!.. – Де ти? – обзивалось вже ззаду – і Іван мусив ставати. Стояв безпорадний, згублений у липкому тумані, і коли прикладав до уст трембіту, щоб обізватись, другий кінець трембіти розпливався у мряці, а здушений голос її, тут же на місці, падав йому під ноги. Так вони розгубили кілька овечок.

«Вуйко» роздер ще дві корови, але то було востаннє: добирався вночі до стаї та й настромився на кіл. Тепер його шкура сушиться на кілках і на неї брешуть собаки.

Часом біла на полонині плова. Святий Ілля воювавсь з тими – цур їм та пек! Так блискав мечем і так гримав з рушниці – свят еси Господи! – що лупилося небо та западало на гори, а щойно лусне, то щось чорне за кожним разом зів'єся туди-сюди – та й шусть під камінь... Він, щез би, глумиться, Богові, підставляє свою гузицю, а вівчареві біда: страху набереться, ще й змокне до нитки...

У Петрівку упали зими – і то такі тяжкії, що три дні не сходив сніг. Тоді розчахнулось багато овечок...

Зрідка приходили люди з долини, їх обступали, питаючись навперейми:

– Що чути селом?

І, як ті діти, слухали прості оповідання про те, скільки люди вробили сіна, що буришки нема, кукурудзи ріденькі, а Мочарникова Ілена померла.

Потому всі разом пили за здоров'я маржинки, гості набирали у бербениці бриндзи та в мирності знову спускались в долини.

Вечорами біля стаї палали вогні. Вівчарі скидали з себе одержу та трусилу над ними воші або, зібравшись докупу, зголоднілі за літо без «челядини», вели безконечні масні розмови. Їх регіт покривав навіть сонні зітхання худоби.

Іван, перше ніж облягатись, кликав до себе Миколу, завжди співучого і говіркого.

– Мико!.. Ходи д'мені, браччіку!..

– Почекай, браччіку Йва, я зараз! – гукав од стаї спузар, і вже звідти долітала до Івана його співанка:

Чорногора хліб не родить,
Не родить пшеницю,
Викохує вівчариків,
Сирок і жентицю...

Микола був сиротою і виріс у полонині. «Плекали мя вівці», – говорив він про себе, пригладжуючи непокірні кучерики.

Упоравшись, лягав спузар біля Івана, весь чорний, пересичений димом, й блищав молодими зубами при вогні ватри. Іван присувався ближче до нього, ловив Миколу за шию й прохав:

– Оповіж, браччіку, казку якус, ти їх багато знаєш...

З чорного неба капали зорі, й пливла по ньому білим шумом небесна ріка.

В долинах дрімали гори.

– Відай, ростут, – кидав наче до себе Іван.

– Хто?

– Гори.

– Перше росли, тепер перестали...

Микола мовкне, але потім додає стиха:

– З первовіку не було гір, лише вода... Така вода, гейби море без берегів. Та й Бог ходив водою. Але раз він уздрів, що на воді

крутиться шум. «Хто ти є?» – запитав. А воно каже: «Не знаю. Живий сме, а ходити не можу». А то був арідник. Бог про него не знав, бо він був, як Бог, з первовіку. Дав Бог йому руки та й ноги, і ходять вже разом оба побратими. От вкучилось їм все по воді ходити, схотів Бог землю зробити, а як дістати з дна моря глини – не знає, бо Бог все знав на світі, лише нічого не вмів зробити. А арідник мав силу до всього – та й каже: «Я бих туди пронир». – «Пронри». От він пірнув на дно, згріб в жменю глини, а решту сховав до рота для себе. Узав Бог глину, розсіяв. «Більше нема?» – «Нема». Поблагословив Бог ту землю, та й почала вона рости. А та, що в роті у сотони, росте й собі. Росте та й росте, вже й рота розперла, не можна йому дихати вже, очі на лоба лізуть. «Плюй!» – радить Бог. Зачав він плювати, та й де лиш плюне, там виростають гори, одна вище за другу, до самого неба доходять. Вони б і небо пробрили, коли б Бог не заляв. Відтоді перестали гори рости...

Дивно Іванові, що такі красні гори, такі веселі, а сотворив їх злий.

– Кажи, браччіку, далі, – просить Іван, а Микола знов починає:

– Арідник був здатний до всього, що надумав – зробив. А Бог, як що хотів мати, мусив вимудровувати в нього або украсти. Поробив арідник вівці, зробив си скрипку і грав, а вівці пасуться. Побачив Бог та й вкрав тото в него, і вже обоє пастушат. Що є на світі – мудрощі, штудерація всяка, – то все від нього, від сотони. Де що лиш є – віз, кінь, музика, млин або хата, – все вигадав він... А Бог лиш крав та давав людям. Таке-то...

Раз арідник змерз та й, щоб загітись, вигадав ватру. Прийшов Бог до ватри і дивиться на вогонь. А той вже знав, чого він. «Все ти, каже, у мене покрав, а сього не дам». Але дивиться арідник, а Бог кладе вже ватру. Так йому стало досадно, що він озьмив та й плюнув у Божу ватру. А з тої слини і знявся над вогнем дим. Перше ватра була без диму, чиста, а відтоді курить...

Довго Микола оповідає, а коли ненароком згадає чорта, Іван хрестить груди під кептарем. Микола ж тоді плює, аби нечистий не мав над ним сили...

* * *

Занедужав Микола – і Іван замість нього пильнує ватри. Проти вогню, на лаві, спить ватаг, а там, в кутку, де неспокійно хвилюють тіні од бербениць, постогнує хорий. В чорнім котлі кипить вода, дим збивається вгорі, під дах, і вилітає крізь ґонти. Часом нечистий дихне у діру, і тоді дим з силою буха та гризе очі, але то добре, бо не можна заснути. А сон налягає. Щоб одігнати його, Іван встромлює очі в живий вогонь. Він мусить сокотити вогонь, сю полонинську душу, бо хто знає, що б сталось, якби не вберіг! Весела грань сміється до Івана з-під важкого накладу і раптом чезне.

Перед очима пливуть вже зелені плями, розпливаються у царинки, у смерековий ліс. По царинці ступають білі ноги Марічки. Вона кида в поліг граблі і простягає до нього руки. І у ту мить, коли Іван ось-ось має почути м'яке тіло Марічки на своїх грудях, з лісу виходить з риком ведмідь, а білі вівці мечуться вбік і одділяють його од Марічки. «Ху, пек ті та цур!.. Невже заснув?» Жар з ватри кліпає оком, ватаг хропе, а під чорним покривалом рухливих тіней стогне Микола.

Чи не пора варити кулешу на сніданок для вівчарів?

Іван виходить з стаї.

Тиша і холод обіймають його. Десь в загородах диха худібка, збились вовною вівці, слабо блищать біля застайок ватри. Вівчарки обступили Івана, витягують залежане тіло, гребуться і труться до ніг. Чорні гори залляли долини, як велетенська отара. Вони вікують у такій тиші, що чують навіть дихання худоби. А над ними розстелилося небо, ся полонина небесна, де випасаються зорі, як білі овечки. Чи ще щось є в світі, oprіч сих двох полонин? Одна послалась долем, друга горою, а між ними, як дрібна цятка, чорніє пастух.

А може, нема нічого. Може, ніч затопила вже гори, може, зсунулись гори, роздушили усе живуще і лиш одно Іванове серце

глухо калата під кептарем у безконечних мертвих просторах? Самота, як біль зубів, почина ссать йому серце. Щось велике, вороже душить його, ся затверділа тиша, байдужний спокій, сей сон небуття. Нетерплячка стука йому до голови, за горло хапає неспокій – і, стрепенувшись раптом, він з криком, улюлюканням й зойком кида собою у полонину, щоб серед ґвалту вівчарок дико ревучим клубком зламати тишу, розбити ніч на скалки, як камінь шибку. Ов-ов-во!.. – одзиваються збуджені гори... Га-га-га... – повторяють в тривозі далекі верхи, і знову зімкнулась розбита тиша. Вівчарки вертають назад, скалять до Івана зуби та махають хвостами.

Але зробилось іще сумніше. Схотілось сонця, веселого шуму ріки, теплого хатнього духу, розмови. Жаль вхопив серце, солодка туга. Згадки почали його заливати та хвилюватись перед очима. І раптом почув він тихе: «Іва-а!» Хтось його кликав. О! Знову: «Іва-а!..»

Марічка? Де вона взялась? Прийшла на полонину? Вночі? Заблудилась і кличе? Чи, може, йому причулось? Ні, вона тут. Серце калата в Іванових грудях, але він вагається ще. Куди іти? І знову, утретє, долітає до нього звідкись: «Іва-а!..» Марічка... вона... напевно... Він біжить навпростець, без стежки, туди, звідки чув голос, але стрічає лиш прірву, кудою не можна ні збігти, ані дістатись на полонину. Стоїть й заглядає у чорну безодню. Тоді йому робиться ясно: се його кличе лісна. І, хрестячи груди та озираючись лячно, він повертає до стаї.

Пора варити кулешу. В киплячий казан він сипле муку, крає її навхрест, і скоро запашна пара мішається з запахом диму. Ватаг потягається вже... почина дніти. Але хто його кликав? А може, то була-таки Марічка?

Його тягне подивитися ще, коли стало видніше. Йде в полонину. Холодні роси сідають йому на постолі, небо зачервонілось, і зблідли зорі. Іван виходить наверх – і раптом холоне. Де він? Що з ним? Куди ділися гори? Води обляли кругом полонину, потопили верхи, і полонина пливе самотою в безкрайому морі. Од Чорногори подихнув вітер, повні води хвилюються стиха, чутно, як невидиме

ще сонце росте в глибині, а ось виткнувся з моря весь сивий верх, з якого стікає вода. Сильніше подиха холод, зростають вали на морі, і верхи, один за другим, пробиваються з білої піни. Світ наче наново родився. Води постікали з верхів і ходять вже під ногами, сонце простелило на небі свою корону і ось-ось покаже лице, а з стаї несеться сумний голос трембіти і будить зі сну полонину.

* * *

Так літував Іван у полонині, аж поки вона не спустила. Стекла маржинка назад в долини, розібрана хазяями, одтрембітали своє трембіти, лежать стоптані трави, а вітер осінній заводить над ними, як над мерцем. Лишились тільки ватаг зі спузарем. Вони мусять чекати, аж згасне вогонь, той вогонь полонинський, що сам народився, неначе Бог, сам має й заснути. А коли і їх вже не стало, на засмучену полонину приволіклась мара та й нипа по стаї й по загородах, чи не лишилось чого для неї.

* * *

Надаремне Іван поспішав з полонини: він не застав Марічки живою. За день перед сим, коли брела Черемош, взяла її вода. Несподівано заскочила повінь, люті габи збили Марічку з ніг, кинули потім на гоц і понесли поміж скелі в долину. Марічку несла річка, а люди дивились, як крутять нею габи, чули крики й благання і не могли врятувати.

Іван не вірив. Се, певно, штуки Гутенюків. Дізнались про їхнє кохання й сховали Марічку.

А коли зо всіх боків чув лиш те саме, рішив шукати тіла. Мусило ж прибитись десь до кашіци, десь люди мали його спіймати. Пішов

вздвж річки, повний пекучого гніву і злоби до її вічного шуму, до киплячої люті.

В одному селі знайшов-таки тіло. Його вже витягли на зарінок, але він не пізнав в ньому Марічки. Се не Марічка була, а якийсь мокрий лантух, синя кривава маса, стерта річним камінням, як у млині...

Великий жаль вхопив Івана за серце. Зразу його тягло скочити з скелі у крутіж: «На, жери і мене!» Але потому щемлячий тусок погнав його в гори, далі од річки. Затуляв вуха, щоб не чути зрадливого шуму, що прийняв в себе останнє дихання його Марічки. Блукав по лісі, поміж камінням, в заламах, як ведмідь, що зализує рани, і навіть голод не міг прогнати його в село. Знаходив ожини, гогози, пив воду з потоків і тим живився. Потому щез. Люди гадали, що він загинув з великого жалю, а дівчата склали співанки про їхнє кохання та смерть, які розійшлися по горах. Шість літ не було чутки про нього, на сьомий раптом з'явився. Худий, зчорнілий, багато старший од своїх літ, але спокійний. Оповідав, що пастушив на угорському боці. Ще з рік так походив, а відтак оженився. Треба ж було ґаздувати.

Коли замовкли стріли пістолів і одспівали весілля, а жінка пригнала до загороди вівці й корови, Іван був задоволений навіть. Його Палагна була з багацького роду, фудульна, здорова дівка, з грубим голосом й властою шиєю. Правда, вона любила пишне лудіння, і немало десь піде грошей на шовкові хустки та дорогі згарди, але то байка! Поглядаючи на овечки, що бляели в загородах, на свій писаний ботей (стадо), на корови, що дзвонили та рули по випасах в лісі, – він не журився.

Тепер він мав коло чого ходити. Не був жадний багатства – не на те гуцул жиє на світі, – саме плекання маржинки сповняло радістю серце. Як дитина для мами – такою була для нього худібка. Весь час, всі думки займала турбота про сіно, про вигоди маржинці, щоб не заслабла, щоб хто не зурочив, щоб вівці щасливо котились, а корови уположались. Скрізь, од усього була небезпека, і треба було добре глядіти маржину од гадини, звіра і од відьом, які всякими способами потягали манну з коров та потинали худібку. Треба було багато знати,

підкурювать, ворожити, збирати помічне зілля і замовляти. Палагна йому помагала. З неї була добра ґаздиня; і свої вічні турботи він ділив з нею.

– Ну і сусіди дав нам пан-Біг! – жалілась вона чоловікові. – Війшла даві в притулу Хима, глянула на ягнета та як сплесне в долоні: «Їй! Які вони файні!» На, маєш, гадаю собі. Не встигла та за поріг, а двоє ягнет закрутилось на місці – та й вже по них... Ігій на тебе, відьмо...

– А я йду сночі, – оповідав Іван, – повз її хату та й дивлюся – кочееється шос кругле, гейби капшук. Та й світиться так, наче зірниця. Став я й дивлюся, а воно по царинці, через воринне та й просто в Химині двері... Абих так здоров був!.. Якби був догадався та зняв свої гачі, може б, ними відьму імив, а так пропало...

З другого боку, на найближчій горбі, сусідив Юра. Про нього люди казали, що він богує. Він був як Бог, знаючий і сильний, той градівник і мольфар. В своїх дужих руках тримав сили небесні й земні, смерть і життя, здоров'я маржини й людини, його боялись, але потребували усі.

Траплялось, що і Іван звертався до нього, але за кожним разом, стрічаючи погляд чорних пекучих очей мольфара, спльовував непомітно: «Сіль тобі в оці!..»

Проте найгірше докучала їм Хима. Стара улеслива баба, завжди така привітна, вона вечорами перекидалась в білого пса та нипала по загородах сусідських. Не раз Іван метав сокирою в неї, жбурляв вилами та проганяв.

Ряба корова на очах худла і все менше та менше давала подою. Палагна знала, чия то справа. Вона підглядала, говорила примівки, по кілька разів на вечір бігала до корів, вставала навіть вночі. Раз наробила такого крику, що Іван біг в загороду як навіжений і мусив одганяти од порога велику жабу, що намагалась перелізти у хлів. Але жаба раптом десь щезла, а з-за вориння скрипів вже голосок Химин:

– Добрий вам вечір, сусідоньки красні... хе-хе...

Безвстидна!

Чого вона тільки не виробляла, ота родима відьма! Перекидалась у полотно, що біліло смерком попід лісом, повзла вужем або котилась горбами прозорим клубком. Співала, нарешті, місяць, щоб було темно, як йде до чужої худоби. Не один присягався, що бачив, як вона терницю доїть: заб'є у неї чотири кілки, неначе дійки, – і надоїть повну дійницю.

Скільки клопоту було в Івана! Він не мав навіть коли спам'ятатись. Газдівство потребувало вічної праці, життя маржини так тісно в'язалось з його власним життям, що витісняло всякі інші думки. Але часами, несподівано зовсім, коли він зводив очі на зелені царинки, де спочивало в копицях сіно, або на глибокий задуманий ліс, звідти злітав до нього давно забутий голос:

Ізгадай мні, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину...

Тоді він кидав роботу і десь пропадав.

Фудульна Палагна, що звикла шість день на тиждень робити і тільки в свято одпочивала, пишаючись красним лудінням, сердито дорікала за його примхи. Але він гнівався:

– Заткнися. Пазь лиш своє і дай мені спокій...

Він сам сердивсь на себе: «Нащо воно?» – і винувато йшов до худоби.

Приносив їй хліба чи грудку солі. З довірливим риком тяглася до нього його біланя або голубаня, висувала теплий червоний язик і разом з сіллю лизала руки. Вогкі блискучі очі приязно дивились на нього, а теплий дух молочного вим'я та свіжого гною знову вертали втрачений спокій і рівновагу.

В кошарі його обливало ціле море овець, таких маленьких, круглих. Вони знали господаря свого, сі барани і ягниці, і з радісним беканням терлись до його ніг. Він запускав пальці в пухнату вовну або з батьківським почуттям брав на руки ягня – і дух полонини віяв тоді над ним та кликав у гори. Ставало спокійно і тепло на серці.

У сьому була Іванова радість.

Чи він кохав Палагну? Така думка ніколи не займала його голови. Він ґазда, вона ґаздиня, і хоч дітей у них не було, зате була худібка – чого ж ще більше? На добрім хазяйстві Палагна набралась тіла, стала повна й червона, курила люльку, як Іванова мати, носила пишні шовкові хустки, а на воластій шиї блищало у неї стільки намиста, що челядь з заздощів аж розсідалась. Вони їздили разом до міста або на Храм. Палагна сама сідлала свого коня і закладала червоний постіл в стремено так гордо, неначе всі гори належали тільки до неї. На храмах були люди та далекі роди, пінилось пиво, лилась горілка, злітались усякі новини з далеких гір, Іван обіймав молодиці, Палагну цілували чужі чоловіки – ото диво яке! – і вдоволені, що набулись так файно, вони вертались знову до щоденних турбот.

До них теж приїздили чесні ґазди в гостину.

– Слава Ісусу. Як жінка, маржинка, ци дужі?

– Гарзд, як ви?..

Засідали за мережаний стіл, тяжкі в своїм овечім убранні, і споживали вкупі свіжу кулешу та гусянку гостру, од якої облазив язик.

Так йшло життя.

Для праці – будні, для ворожіння – свято.

На Святий вечір Іван був завжди в дивнім настрої. Наче переповнений чимсь таємничим й священним, він все робив поважно, неначе службу Божу служив. Клав Палагні живий вогонь для вечері, стелив сіно на стіл та під столом і з повною вірою рикав при тім, як корова, бляв вівцею та ржав конем, аби велася худоба. Обкурював ладаном хату й кошари, щоб одігнати звіра й відьом, а коли червона од метушні Палагна серед курива того ознаймляла

нарешті, що готові усі дванадцять страв, він, перш ніж засісти за стіл, ніс тайну вечерю худобі. Вона першою мусила скоштувати голубці, сливи, біб та логазу, які так старанно готувала для нього Палагна. Але се було не все. Ще годилось закликать на тайну вечерю усі ворожі сили, перед якими берігся через ціле життя. Брав в одну руку зі стравою миску, а в другу сокиру і виходив надвір. Зелені гори, убравшись у білі гуглі, прислухались чуйно, як дзвеніло на небі золото зір, мороз блискав срібним мечем, потинаючи згуки в повітрі, а Іван простягав руку у ську скуту зимою безлюдність і кликав на тайну вечерю до себе всіх чорнокнижників, мольфарів, планетників всяких, вовків лісових та ведмедів. Він кликав бурю, щоб була ласкава прийти до нього на ситі страви, на палені горілки, на Вечерю Святу, – але вони не були ласкаві і ніхто не приходив, хоч Іван спрошував тричі. Тоді він заклинав їх, щоб не з'являлись ніколи, – і легко зітхав.

Палагна чекала в хаті. Вогонь в печі лежав втомившись, тихо дрімаючи жаром, страви спочивали на сіні, різдвяна мирність спливала з темних кутків, голод тягнув до їжі, але вони ще не сміли сісти за стіл. Палагна поглядала на чоловіка – і в згоді вони разом згинали коліна, благаючи Бога, щоб припустив до вечері ті душі, що їх ніхто не знає, що пропадом пропадають, бутинами побиті, дорогами покалічені, водами потоплені. Ніхто за них не згадає, ані встаючи, ані лягаючи, ніхто не згадає, дорогою йдучи, а вони, бідні душі, гірко пробувають у пеклі, чекаючи вечора Святого...

І коли так молились, Іван був певний, що за плечима у нього плаче, схилившись, Марічка, а душі нагло померлих невидимо сідають на лави.

– Продуй перше, ніж маєш сісти! – вимагала від Івана Палагна.

Але він знав і без неї. Старанно продмухував місце на лаві, щоб не привалить яку душу, і засідав до вечері...

На Маланки до маржини у загороду приходив сам Бог. На високому небі ясно горіли зорі, люто тріщав мороз, а сивий Бог йшов босоніж по пухкому снігу і тихо одхиляв двері кошари.

Прокинувшись вночі, Іван наслухав і, здавалося, чув, як лагідний голос питає маржинку: «Чи ти, худібка, наїжена, напоєна добре? Чи сокотить тебе ґазда?» Радісно бляляли вівці, веселим риком обзивались корови – ґазда доглядає їх добре, сумлінно, поїть, годує і навіть нині вичесав шерсть. Тепер пан-Біг напевно обдарує його новим приплодом.

І Бог давав приплід. Овечки мирно котились, чинили ягнички, корови щасливо уположались.

Палагна вічно заклопотана була своїм ворожінням. Палила поміж маржиною ватру, аби вона була світуча, красна, як Боже світло, аби до неї не мав приступу злий. Вона робила, що тільки знала, аби худоба була така тиха, як корінь в землі, така манниста, як у потоці вода. Вона так ніжно промовляла до неї:

– Ти меш годувати мене і мого ґазду, а я тебе буду шанувати, щоб ти легко спала, щобис рідко рикала, щоби тебе чередінниця не пізнала, де ти почувала, де ти стояла, щоби тебе хто не урік...

Так йшло життя худоб'яче й людське, що зливалось до купи, як два джерельця у горах в один потік.

* * *

Завтра велике свято. Теплий Юрій одбира од холодного Дмитра ключі світові, щоб править землею. Повні води, на яких плава земля, піднесуть її вище до сонця, Юрій закосичить ліси і царинки, вівця ме обростати у вовну, як літом земля травою, а сінокоси спічнуть од худібки, заростаючи велико зелом. Завтра – весна, день радості й сонця, а вже сьогодні гори цвітуть вогнями і синій дим загортає смереки прозорим серпанком. А коли сонце знизилось, одцвіли ватри і дими одлетіли у небо, радісним риком обізвалась худоба, перегнана через жар, аби була остра у літі, як тота ватра, аби множилась так, як намноживсь од вогню попіл.

Пізно обляглись перед Юрієм люди, хоч рано мали вставати.

Палагна збудилась, як тільки почало дніти. «Чи ще не рано?» – подумала вголос, але зараз згадала, що нині свято і треба йти на царинку. Одкинула теплий ліжник і встала на ноги. Іван ще спав, піч позіхала в кутку чорним отвором пащі, а під нею сумно бринів цвіркун. Палагна розщібнула сорочку, скинула з себе, постояла гола посеред хати і, боязко озираючись на Івана, пішла до дверей. Скрипнули двері, і ранішній холод обвіяв їй тіло. Гори ще спали. Спали ще смерекові ліси, як ченці строгі, посірілі за ніч царинки і сиві шпилі, що розпливались в тумані. Холодна мрич підіймалась з долини та простягала білі мохнаті лаби до чорних смerek, а під блідим ще небом оповідав свій сон Черемош.

Палагна ступала по мокрих травах і злегка тремтіла в ранішнім холодку. Вона була певна, що ніхто її не побачить, а якби й побачив, то що? Звісно, шкода було б, якби пропало її ворожіння. Іншої думки в неї не було. На Благовіщення ще вона закопала у муравлисько сіль, булку й намисто, і нині треба було все те звідти дістати. Помалу звикла до зима. Її туге тіло, що не знало ще материнства, свобідно і гордо пливло в молодих травах царинки, таке рожеве і свіже, як позолочена хмара, переповнена теплим весняним дощем. Нарешті спинилась під буком. Але перше ніж розкопачь муравлисько, вона підняла угору руки і потяглася смачно всім тілом, хруснувши кісточками. І враз почула, що тратить силу. Щось їй недобре. Опустила безвладно руки, глянула перед себе і раптом впірнула в чорну вогнисту безодню, що не пускала її від себе.

Юра-мольфар стояв по той бік вориння і дивився на неї.

Вона хотіла крикнуть на нього – і не могла. Хотіла закрити груди руками – й не мала сили їх зняти. Намагалась втекти – і вросла в землю. Стояла безсила, сливе зомліла, і уперто дивилась у дві чорні жаринки, що випивали з неї всю силу.

Врешті у ній ворухнулася злість. Пропало ціле ворожіння! Палагна зробила над собою зусилля, щоб підняти ту злість, і сердито обізвалась до нього:

– Чого вилупив баньки? Не видів?

Не спускаючи з неї очей, якими скував її всю, Юра блимнув зубами:

– Такої, як ви, Палагно, бігме, не видів.

Й закинув ногу через вориння.

Вона бачила добре, як плили до неї ті дві жаринки, що спопелили її волю, а все ж стояла, нездатна поворухнутись, чи то в солодкім, чи то в жахливім чеканні.

Він був вже близько. Бачила мережані шви кептара... блискучі зуби в отворі рота... напівпідняту руку... Тепло його тіла зблизька війнуло на неї, а вона все ще стояла.

І аж коли залізні пальці стиснули їй руку та потягли до себе, вона з криком шарпонулась і побігла до хати.

Мольфар стояв, роздуваючи ніздрі, і дивився услід, як біле Палагнине тіло вигиналось на травах, мов габи в Черемоші.

Потому, коли Палагна вже щезла, він переліз знову вориння і знов почав розсівать по царинці попіл од учорашньої ватри, аби корови та вівці, що будуть тут пастись, пишно плодились, щоб кожна ягничка чинила по двоє...

Палагна прибігла додому лиха. Добре, що хоч Іван нічого не бачив. Ну і сусідонько файний, смага б ті втяла! Не мав коли приступитись до неї!.. Ігій на тебе!.. А що ворожіння пропало – то вже пропало... Вагалась, чи казати про Юру Іванові, чи дати спокій. Ще бійка готова вийти з того та сварка, а з мольфаром лиш зачепись... От було дати в лице та й вже... Але Палагна знала, що не годна зняти на нього руку. Навіть при одній думці про се почувала млость у всім тілі, в руках і в ногах, якусь солодку знемогу. Чула немов павутиння на всьому тілі од горячого погляду чорних очей, од блиску зубів в пожадливо відкритому роті. І що б вона не робила в той день, мольфарів погляд її в'язав.

Вже зо два тижні минуло від того часу, а Палагна Іванові не казала про стрічу з Юром. Вона лиш придивлялась до чоловіка. Щось було важке у ньому, якась жура його гризла та ослабляла тіло, щось старе, водянисте світилось в його стомлених очах. Помітно худ, ставав

байдужий. Ні, Юра кращий. Коли б захотіла мати любаса, узяла б Юру. Але Палагна була фудульна, її силком не візьмеш. До того, була сердита на мольфара.

Раз вони стрілись біля ріки. Палагні на мить здалося, що вона гола, що тонке павутиння опутало все тіло її. Вона наче крізь сон почула:

– Як спали, Палагночко, душко?

На язиці в неї вертілась відповідь: «Гаразд, як ви?» Але вона здержалась, закопилила губу, гордо підняла голову і минула його, немов не бачила навіть.

– Як дужі? – почула ззаду удруге.

Але не обернулась.

«Ну, тепер начувайся біди!» – подумала зі страхом.

І справді ледве вернулась додому, Іван стрів її звісткою, що здохла ягничка. Але, на диво, їй анітрошки не жалко було ягнички. Навіть злість брала, що Іван так побивається дуже за нею.

Юра більше не переходив Палагні дороги. Однак її думка все частіше зверталась до нього. Цікаво й охоче прислухалась Палагна оповіданням про його силу і дивувалась, скільки він може, той палкий Юра, що не видів кращої од Палагни! Він був могутній, потужний, все знав. Од його слова гинула зразу худоба, сохла й чорніла, як дим, людина, він міг наслати смерть і життя, розігнать хмару і сперти град, вогнем чорного ока спопелить ворогів і запалити в жіночому серці кохання. Він був земним Богом, той Юра, що хтів Палагни, що простягав по неї руки, в яких тримає світові сили.

Її серце часами в'яло для корів і чоловіка, вони там блідли, як розсівається мрич, що на хвилинку сіда на смереки. З нудьгою вона йшла на царинку, під бук, і там почувала на своїх грудях тепле дихання Юри, залізні пальці його руки. Він мав би з неї любаску, коли б тоді з'явився.

Але він не з'являвся...

Була гаряча днина. Ігрець закурився, земля парувала, од Чорногори бігли безперестанку хмари та виливались дощі, на які

збоку світило сонце. Так було парно, що Палагна нізащо не полізла б на ґрунь, коли б не приснився їй сон, який віщував для худоби недобре. Вона хотіла одвідать корови у лісі. Круг неї гори курились од мричі, наче скипіли гірські потоки й запарували. Черемош знизу шумів. Йому твердо було лежати на скелях, і він перескакував з каменя на камінь. Але ледве встигла Палагна злізти на верх, коли од Чорногори махнув крилом вітер і захитав дерева. «Коли б не було бурі», – погадала вона і обернулась лицем до вітру. Ну, так і є... Там клекотіла важка синьо-біласта хмара. Здавалось, сама Чорногора знялася в небо, готова спуститись на землю та все роздушити. Вітер біг перед нею та розпихав смереки, а гори й долини зчорніли одразу, як після пожежі. Нічого було і думати йти далі. Палагна заховалась під наметом смереки. Смерека скрипіла. Здалеку м'яко котився грім, тіні прудко бігли по горах, змиваючи фарби, а високі гаджуги згинались удвоє по далеких верхах. «Ще аби градом не вергло», – лякалась Палагна, загортаючись у кептар.

А над головою уже шуміло. Там, в Чорногорі, чорнокнижники сікли десь лід по замерзлих озерах, а душі страчених нагло збирали той лід у міхи і мчались з ними на хмарах, щоб розсівать по землі. «Пропадуть сіножаті, засипле їх ледом, і буде плакати голодна худібка», – думала гірко. Але не встигла скінчити думки, як вдарив грім. Захиталися гори, гаджуги впали верхами на землю, земля піднялась, і все закрутилось у вихрі. Палагна ледве встигла вхопитись за стовбур і, мов крізь туман, побачила раптом, як дряпавсь на гору якийсь чоловік. Боровся з вітром, розкидав ноги, неначе рак, хапався руками за камінь і все дерся наверх. Ось він вже близько, зігнувся удвоє, біжить – і врешті став на вершку. Палагна пізнала Юру.

– Цес, певно, до мене... – налякалась Палагна, але Юра, видимо, її не бачив.

Став проти хмари, одна нога наперед, і склав руки на грудях. Закинув назад бліде обличчя і вперся похмурим оком у хмару. Стояв так довгу хвилину, а хмара ішла на нього. І раптом сильним рухом він кинув кресаню на землю. Вітер зараз зв'язав її в долину і підхопив на

голові в Юри довге волосся. Тоді Юра підняв до хмари ціпок, що тримав у руці, і крикнув у синій клекіт:

– Стій! Я тебе не пускаю!..

Хмара подумала трохи і пустила в відповідь вогняну стрілу.

– Ой! – закрила Палагна очі рукою, як розсипались гори.

Але Юра так само міцно стояв, і кучері вились на голові в нього, як у гнізді гадюки.

– Ага! Ти так! – крикнув Юра до хмари. – То я мушу тебе заклинати. Я закликаю вас, громи й громовенята, тучі і тученята, я розганяю тебе, фортуно, наліво, на ліси й води... Іди рознесися, як вітер по світі... Розсядься і розситися, ти тут сили не маєш...

Але хмара тільки моргнула зневажливо лівим крилом і почала завертати направо, понад царинки.

– Нещастя! – стиснула руки Палагна. – Чисто виб'є сіна...

Однак Юра не хотів піддатись. Він лиш зблід дужче, лиш очі потемніли у нього. Коли хмара направо – то й він направо, хмара наліво – і він наліво. Він бігав за нею, борючись з вітром, махав руками, грозив ціпком. Він вився, як в'юн, по горі, завертаючи хмару, моцувався із нею, спирав... Ось-ось, ще трошки, ще з сього краю... Чув в грудях силу, метав громи з очей, здіймав руки угору і закликав. Вітер розвіяв його кептар та бив у груди, хмара гарчала, плюскала громом, завертала у очі дощем, драгліла над головою, готова впасти, а він, залитий потом, ледве переводячи дух, метався ґрунем в нестямі, боячись втратить останні сили. Чув, що сили вже слабнуть, що в грудях пусто, що вітер рве голос, дощ залива очі, хмара перемагає, і вже останнім зусиллям підняв до неба короткий ціпок:

– Стій!..

І хмара раптом спинилась. Підняла здивовано край, сперлась, як кінь на задні ноги, заклекотіла внутрішнім гнівом, одчаєм знесилля і вже просила:

– Пусти! Де ся подіну?

– Не пущу!

– Пусту, бо гинем! – кликали жалібно душі, згинаючись під вагою переповнених градом мішків.

– Ага! Тепер ти просиш!.. Я тебе заклинаю: іди у безвісті, у провалля, куди коні не доіржуть, корови не дорікують, вівці не доблеюють, ворони не долітають, де християнського гласу не чути... Туди пускаю тебе...

І дивна річ – хмара скорилась, покірно повернула наліво і розв'язала мішки над рікою, засипаючи густим градом зарінок. Біла завіса закрила гори, а в глибокій долині щось клекотіло, ламалось і глухо шуміло. Юра упав на землю і важко дихав.

А коли сонце продерло хмару і мокрі трави враз осміхнулись, Юра наче у сні побачив, що до нього біжить Палагна. Вона сяла уся привітно, як сонце, коли нагнулась над ним з турботним питанням:

– Ци тобі, Юрчику, не сталось чого лихого?

– Нічьо, Палагночко, душко, нічьо... Ади! Я одвернув бурю...

І простяг руки до неї...

Так Палагна стала любаскою Юри.

* * *

Іван дивувався Палагні. Вона і перше любила пишно вбиратись, а тепер наче щось вступило у неї: навіть у будень носила шовкові хустки, дорогі й писані мудро, блискучі дротяні запаски, а важкі згарди гнули їй шию. Часом щезала з дому й верталася пізно, червона, розтріпана, п'яна неначе.

– Де ти волочишся все?! – сердивсь Іван. – Гляди, ґаздине!

Але Палагна тільки сміялась.

– Овва! То вже мені і погуляти не вольно... Я хочу набутись. Раз жиємо на світі...

Що правда, то правда, життя наше коротке – блисне та й згасне. Іван сам так думав, але ж бо Палагна занадто. Щодня вона запивалася в корчмі з Юрою-мольфаром, прилюдно цілувалась і обіймалася з

ним, не криючись навіть, що має любаса. Хіба вона перша! Відколи світ світом, не бувало того, щоб тільки одного триматись.

Всі говорили про Палагну та Юру, чув і Іван, але приймав усе байдуже. Як мольфар, то й мольфар. Палагна цвіла й веселилась, а Іван сидів і сох, втрачаючи силу. Він сам дивувався тій зміні. Що сталося з ним? Сили покидали його, очі, якісь розпорошені й водянисті, глибоко запались, життя втратило смак. Навіть маржинка не давала колишньої втіхи. Чи йому пороблено що, чи хто урік? Не мав до Палагни жалю, навіть кривди не чув у серці, хоч бився за неї з Юром.

Не з злості, а для годиться, коли люди звели. Якби не Семен, його побратим, що заступивсь за Івана, може б, нічого не було.

Бо, стрівшись раз в корчмі, Семен вдарив Юру в лице.

– А ти, лайдаку якийсь, тобі що до Палагни, не маєш своєї жони?

Тоді Іванові соромно стало. Він скочив до Юри:

– Пазь своєї Гафії, а моєї не руш! – І затряс барткою в Юри перед лицем.

– Ти купив її на торзі? – спалахнув Юра.

Його бартка так само мигтіла перед очима в Івана.

– Потеруха б тя стерла!..

– Опришку єден!..

– На, маєш.

Іван тяв перший, просто в чоло. Але Юра, умиваючись кров'ю, встиг рубанути Івана між очі і об'юшив його аж до грудей. Посліпли обоє од хвилі гарячої крові, що заливала їм очі, а все ж кресали бартку об бартку, усе гатили один одному в груди. Вони танцювали смертельний танець, оті червоні маски, з яких парувала гаряча кров. Юра мав вже скалічену руку, але щасливим вдаром раптом зламав надвоє Іванову бартку. Іван зігнувся, чекаючи смерті, та Юра вгамував свою лють на бігу і гарним, величним рухом одкинув набік свій топірець.

– На безоружного з бартков не йду!..

Тоді вони взялись за барти.

Їх ледве розборонили.

Ну, що ж. Іван обмив свої рани, закрасивши Черемош кров'ю, та й пішов межі вівці. Там знайшов свій спочинок й розраду.

Однак бійка не допомогла. Все залишилось, як було. Так само Палагна не трималася хати, так само марнів Іван. Його шкура зчорніла та обліпила кості, очі запались ще глибше, його жерли гарячка, роздратовання і неспокій. Він навіть втратив охоту до їжі.

«Не інакше, як мольфарова справа, – гірко думав Іван, – наважився на життя, хоче з світу мя звести та й сушить...»

Він ходив до ворожки, та одвертала, – не допомогло: відай, мольфар сильніший.

Іван навіть упевнився у тім. Проходячи якомсь повз хату Юри, він почув голос Палагни. Невже вона? Йому сперло у грудях.

Притиснувши серце рукою, Іван приклав вухо до брами. Не помилився. Там була Палагна. Шукаючи шпари, щоб зазирнути у двір, Іван тихо посувався попід баркан. Нарешті йому удалось знайти якусь дірку у баркані, і він побачив Палагну і мольфара. Юра, зігнувшись, тримав перед Палагнуою глиняну ляльку і тикав пальцями в неї од ніг до голови.

– Б'ю кілок тут, – шептав зловісно, – і сохнуть руки та й ноги. В живіт – карається на живіт; не годен їсти...

– А єкби у голову вбив? – питала цікаво Палагна.

– Тоді гине в той мах...

Се ж вони на нього змовлялись!..

Свідомість того туманом шибнула до голови Івана. От скочить через баркан і забити обох на місці. Іван стиснув рукою бартку, але раптом зів'яв. Знесилля й байдужність знову обняли все його тіло. Нащо? До чого? Так вже, певно, йому судилось. Він змерз одразу, безсило опустив бартку і посунувся далі. Ішов спустілий, не чуючи землі під ногами, згубивши стежку. Червоні круги літали перед його очима та розпливались по горах.

Куди він йшов? Не міг навіть згадати. Блукав без мети, злавив на гори, спускався і підіймався, куди ноги носили. Нарешті побачив, що

сидить над рікою. Вона клекотіла та шуміла під ногами у нього, ся кров зелена зелених гір, а він вдивлявся без тями в її бистрину, аж нарешті в його стомленім мозку засвітилась перша ясніша думка: на сім місці брела колись Марічка. Тут її взяла вода. Тоді вже згадки самі почали зринати одна по одній, наливати порожні груди. Він знов бачив Марічку, її миле обличчя, її просту і щиру ласкавість, чув її голос, її співанки... «Ізгадай мні, мій миленький, два рази на днину, а я тебе ізгадаю сім раз на годину...» І от тепер нічого того нема. Нема й не вернеться вже, як не може ніколи вернутись на ріці піна, що спливла за водою. Колись Марічка, а тепер він... Вже його зірка ледве тримається в небі, готова скотитись. Бо що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт... нетривке й дочасне.

Сонце сховалось за гори, в тихих вечірніх тінях закурилися гуцульські хати. Синій дим вився крізь шпари дахівок, густо окутував хати, що розцвітались на зелені гір, як великі блакитні квітки.

Тусок обіймав серце Івана, душа банувала за чимсь кращим, хоч невідомим, тяглася в інші, кращі світи, де можна б спочити.

А коли надійшла ніч і чорні гори блимнули світлом самотніх осель, як потвори злим оком, Іван почув, що сили ворожі сильніші за нього, що він вже поліг у боротьбі.

* * *

Іван прокинувся.

– Вставай, – будила його Марічка. – Вставай і ходім.

Він глянув на неї і анітрошки не здивувався. Добре, що Марічка нарешті прийшла.

Підвівся і вийшов з нею.

Вони мовчки здіймалися вгору, і, хоч була вже ніч, Іван виразно бачив при світлі зірок її обличчя. Перелізли вориння, що одділяло царинку од лісу, і вступили у густу заросль смерічок.

– Чогось так змарнів? Ци ти недужий? – обізвалась Марічка.

– За тобов, душко Марічко... за тобов банував... – Не питаю, куди йдуть. Йому було так добре з нею.

– Чи пам'ятаєш, серце Іванку, як ми сходились тут, у сему лісі: ти мені йграв, а я закладала свої руки тобі за шию та й цілувала кучерики любі?

– Ой пам'ятаю, Марічко, й повік не забуду...

Він бачив перед собою Марічку, але йому дивно, бо він разом з тим знає, що то не Марічка, а нявка. Йшов поруч із нею й боявся пустити Марічку вперед, щоб не побачить криваву дірку ззаду у неї, де видно серце, утробу і все, як се у нявки буває. На вузьких стежках він туливсь до Марічки, аби йти рядом, аби не лишитися ззаду, і чув тепло її тіла.

– Давно я мала тебе спитати: за що ти вдарив мене в лице? Тоді, пам'ятаєш, як билась стариня наша, а я тремтіла під возом, бачачи кров...

– Ти побігла потому, я кинув твої уплітки в воду, а ти дала мені цукерок...

– Я тебе покохала одразу...

Вони все заглиблялися в ліс. Чорні смереки добродушно простягали над ними свої мохнаті лаби, наче благословляли, скрізь панувала строга, в собі замкнута тиша, і тільки в долинах розбивалася шумом піниста сваволя потоків.

– Раз я хотіла тебе налякати й сховалась. Запорналась в мох, зарилась у папороть і лежала тихенько. Ти кликав, шукав, мало не плакав. А я лежала й дусила у собі сміх. А коли врешті знайшов, що ти зробив зо мною?..

– Ха-ха!

– Ігій!.. Безвстиднику єден...

Мило надула губи і так лукаво поглядала на нього.

– Ха-ха! – сміявся Іван.

– Ха-ха! – сміялися обоє, притулившись до себе.

Вона нагадала йому всі їхні дитячі забави, холодні купелі у потоках, жарти і співанки, страхи і втіхи, гарячі обійми і муку

розлуки. Всі ті милі дрібнички, які гріли їм серце.

– Чому так довго не вертав з полонини, Іванку? Що там робив-есь?

Івана кортіло їй розказати, як його кликала у полонині лісна, прибравши голос Марічки, але він обминав тоту згадку. Свідомість його двоїлась. Чув, що коло його Марічка, і знав, що Марічки нема на світі, що се хтось інший веде його у безвісті, у недеї, щоб там загубити. А проте йому добре було, він йшов за її сміхом, за її щебетанням дівочим, не боячись нічого, легкий й щасливий, яким був колись.

Всі його клопоти і турботи, страх смерті, Палагна і ворожий мольфар – все кудись щезло, все одлетіло, наче ніколи нічого такого не було. Безжурна молодість й радість знову водили його по сих безлюдних верхах, таких мертвих й самотніх, що навіть лісовий шепіт не міг вдержатись там та спливав у долину шумом потоків.

– А я тебе все виглядала та й все чекала, коли з полонини повернеш. Не їла, не спала, співанки розгубила, світ мні зів'яв... Поки ми ся та й любили, сухі дуби цвіли, а як ми ся розлучили, сиренькі пов'яли...

– Не кажи так, Марічко, не кажи, любко... Тепер ми вже разом та й довіку укупі будем...

– Довіку? Ха-ха...

Іван здригнувся і став. Сухий зловісний сміх різнув йому по серці. Неймовірно озирнувся на неї.

– Смієшся, Марічко?

– Що ти, Іванку! Я не сміялась. То тобі вчулось. Ти вже пристав? Тобі трудно іти? Ходім ще трошки. Ходімо!..

Вона благала – і він пішов далі, міцно притиснувшись плечем до плеча, з одним бажанням – йти так, щоб не лишитись позаду і не побачить, що у Марічки замість одежі, замість спини... Е, що там... не хотів думать.

Ліс все густішав. Прілий дух гнилих пнів, запах кладовища лісного йшов на них з пущі, де трухліли мертві смереки та гніздились погані

гриби – гадяр і голубінка. Великі каміння холоділи під слизьким мохом, голі корені смерек заплітали стежки, вкриті верствою сухої глиці.

Вони йшли далі й далі, забирались в холодний і непривітний глиб верховинних лісів.

Прийшли на полянку. Тут було трохи ясніше, смереки наче замкнули поза собою чорність глибокої ночі.

Враз Марічка здригнулась і стала. Витягла шию і наслухала. Іван помітив, як тривога слизнула по обличчі у неї, звела її брови. Що сталось? Але Марічка нетерпляче спинила його питання, поклала палець на губи на знак мовчання і раптом зникла. Все се сталось так несподівано й чудно, що Іван не встиг спам'ятатись.

Чого вона налякалась, куди й чого втекла? Він постояв трохи на місці, сподіваючись, що Марічка надійде зараз, але коли її довго не було, він стиха покликав:

– Марічко!..

М'яке запинало смерекового гілля ковтнуло той поклик, і знов було тихо.

Іван стривоживсь. Хотів шукати Марічку, але не знав, в який бік іти, бо не помітив, куди вона зникла. Ще готова десь заблудитись у лісі або зірватись у прірву. Чи не покласти ватру? Побачить вогонь і буде знати, куди вернутись.

Іван накидав сухих галузок і підпалив. Вогонь потріщав трохи підсподом і вигнав дим. А коли дим заметавсь над вогнем, заметалися тіні кострубатих смерек і залюднили полянку.

Іван сів на пеньок і обдивився. Поляна була закидана вся трухлявими пнями, колючою сіткою гострих вершків, між якими вилась дика малина. Спідні галузки смерек, тонкі й посохлі, звисали додолу, як руда борода.

Сум знову обняв Івана. Він знову був сам. Марічка не йшла. Закурив люльку і вдивлявся в вогонь, щоб чим-не-будь скоротити чекання. Мусила ж врешті прийти Марічка. Йому навіть здавалось, що

він чує її ходу і тріск під ногами гіллячок. О! Врешті, вона... Хотів встати і піти їй назустріч, але не встиг.

Сухі гіллячки розсунулись тихо, і з лісу вийшов якийсь чоловік.

Він був без одежі. М'яке темне волосся покривало все його тіло, оточало круглі і добрі очі, заклинилось на бороді і звисало на грудях. Він склав на великий живіт зарослі вовною руки і підійшов до Івана.

Тоді Іван зразу його пізнав. Се був веселий чугайстир, добрий лісовий дух, що боронить людей од нявок. Він був смертю для них: зловить і роздере.

Чугайстир добродушно всміхнувся, кліпнув лукаво оком і поспитав Івана:

– Куди побігла?

– Хто?

– Нявка.

«Се він про Марічку, – з ляком подумав Іван, і серце сильно закалатало йому в грудях: – Ось чого вона зникла!..»

– Не знаю... Не видів, – байдужно обізвався Іван і запросив чугайстра:

– Сідайте.

Чугайстир сів на пеньок, обтрусився з сухого листу і простяг до вогню ноги.

Обоє мовчали. Лісовий чоловік грівсь коло ватри та розтирав собі круглий живіт, а Іван думав уперто, яким би чином довше затримать чугайстра, щоб Марічка якнайдалі встигла втекти.

Але чугайстир сам допоміг. Підморгнув до Івана лукавим оком і обізвався:

– Може б, ти трошки пішов зо мною у танець?

– А чому б ні? – радо піднявся Іван.

Докинув у ватру смеріччя, поглянув на постולי, обсмикнув сорочку на собі і став до танцю.

Чугайстир поклав волохаті руки на боки і вже хитався.

– Ну, починай!..

Що ж, як починати, то починати.

Іван тупнув на місці, виставив ногу, струснув усім тілом і поплив в легкім гуцульським танці. Перед ним смішно вихилявся чугайстир. Він прижмурював очі, поцмокував ротом, трусив животом, а його ноги, оброслі, як у ведмедя, незграбно тупцяли на однім місці, згинались і розгинались, як грубі обіддя. Танець, видимо, його закрівав. Він вже підскакував вище, присідав нижче, додавав собі духу веселим бурчанням і оддувався, неначе ковальський міх. Піт краплями виступав круг очей, стікав струмочком од чола до рота, під пахвами й на животі блищало у нього, як у коняки, а чугайстир вже розійшовся:

– Гайдук раз! Ще такий! – кричав на Івана і бив п'ятами в землю.

– Ще кривий!.. Ще сліпий!.. – піддавав жару Іван. – Го-го! Як танцювати, то танцювати.

– Най буде так! – плескав в долоні чугайстир, і присідав до землі, і крутився круг себе.

– Ха-ха-ха! – хльоскав себе по стегнах Іван.

Хіба він не годен вже танцювати?

Ватра розгорялась веселим вогнем і одділяла од танцюючих тіні, що корчилились й бились на залитій світлом полянці.

Чугайстир втомлявся. Щохвилини підносив до лоба руку, всю в брудних нігтях, обтираючи піт, і вже не скакав, а тільки дрібно трусив волохатим тілом на місці.

– Може, вже буде? – сапав чугайстир.

– Е, ні... ще трошки.

Іван і сам умлівав од утоми. Закрівся, був увесь мокрий, ноги боліли у нього, а груди ледве ловили віддих.

– Я ще заграю до танцю, – бадьорив він чугайстра й сягнув по флюяру за черес. – Ти ще такої не чув, небоже...

Він заграв пісню, що підслухав у щезника в лісі: «Є мої кози!.. Є мої кози!..» – і чугайстир, оживлений згуками пісні, знов вище підкидав п'яти, заплющив од вдоволення очі і наче забув про утому.

Тепер Марічка могла бути спокійна.

«Тікай, Марічко... не бійся, душко... твій ворог танцює», – співала флюяра.

Шерсть прилипла до тіла чугайстра, наче він тільки що виліз з води, слина стікала цівкою з рота, одкритого втіхою рухів, він весь блищав при вогні, а Іван піддавав йому духу веселою грою і, наче в нестямі, в знеможі і в забутті, бив в камінь поляни ногами, з яких облетіли вже постоли...

Нарешті чугайстир знемігся.

– Буде, не можу...

Впав на траву і важко сапав, заплющивши очі. Іван звалився на землю рядом з чугайстром. І так дихали разом.

Врешті чугайстир стиха хихикнув:

– Ну й вимахавсь нині я файно...

Пом'яв задоволено круглий живіт, покректав, розгладив на грудях волосся й почав прощатись.

– Дякувать красно за танець...

– Ідіть здорові.

– Май ся гаразд...

Розсунув сухі гіллячки смереки і впірнув в ліс.

Полянку знов обняли морок і тиша. Дотліваюча ватра кліпала в пільмі одиноким червоним оком.

Але де була Марічка?

Іван мав ще багато їй розказати. Він чув потребу оповісти їй ціле своє життя, про свій тусок за нею, безрадівні дні, свою самотність серед ворогів, нещасливе подружжя... Але де вона була? Куди подалась? Може, наліво? Йому здалося, що він бачив її востаннє з лівого боку.

Іван подався наліво. Тут була гущина. Смереки так тісно збилися в купу, що трудно було пролазить між їх шершавими пнями. Сухі нижні гіллячки кололи йому лице. Але він йшов. Брів у густій пільмі, спотикався і натикався безперестанку на стовбур. Часом йому здавалось, що хтось його кличе. Ставав, затаївши у грудях віддих, і прислухався. Але ліс наливала така глибока тиша, що шелестіння сухих гіллячок, об які терся плечем, здавалось йому голосним лускотом пня, що валився, стятий сокирою, в лісі. Іван йшов далі,

протягнувши наперед руки, неначе сліпець, який ловить руками повітря зі страху наткнутись на перешкоду.

Раптом до його вуха долетіло тихеньке, ледве вловиме дихання:

– Іва!..

Голос ішов ззаду, десь з глибини, наче добувався крізь море смерекової глици.

Значить, Марічка була не тут.

Треба було вертатись назад. Іван поспішавсь, стукавсь коліньми в смереки, одводив руками гіллячки і жмуричав очі, щоб не наколотись на хвою. Ніч наче чіплялась йому за ноги і не пускала, а він волік її за собою та розпихав грудьми. Блукав уже довго, а не знаходив полянки. Тепер земля під його ногами почала спускатись в долину. Великі каміння перетинали йому дорогу. Він їх обходив, сковзаючись раз у раз на слизькій мху, спотикаючись на цупкому корінні, тримаючись за траву, щоб не зірватись.

І знову з провалля, з-під його ніг, дійшов до нього слабенький поклик, заглушений лісом:

– Іва-а!..

Він хотів одгукнутись на голос Марічки, але не смів, щоб не почув чугайстир.

Тепер вже знав, де має її шукати. Податись управо і спуститись вниз. Але тут було іще крутіше, і здавалося дивним, як могла злізти звідси Марічка. Дрібні каміння сипались під ногами в Івана, з глухим гарчанням спадаючи в чорну глибіню. Але він, зручній і звиклий до гір, умів спинитись на краю кручі і знов обережно шукав підпори для ніг. Дедалі ставало трудніше спускатись. Раз мало не впав, та вхопився за виступ скелі і повис на руках. Не знав, що там під ним, але чув холод і зловісне дихання безодні, яка одкривала на нього свою ненажерливу пащу.

– Іва-а! – стогнала Марічка десь з глибини, і був у голосі тому поклик кохання і муки.

– Іду, Марічко! – билась в Іванових грудях відповідь, лякаючись вилетіть звідти.

Він вже забув обережність. Скакав по каміннях, як дикий баран, ледве ловлячи віддих одкритим ротом, калічив руки і ноги, припадав грудьми до гострої скелі, тратив часами ґрунт під ногами і крізь гарячий туман бажання, в якому котився в долину, чув тільки, як його нагнить дорогий голос:

– Іва-а!..

– Я тут! – крикнув Іван і почув раптом, що його тягне безодня. Схопила за шию, перегнула назад. Хапав руками повітря, ловив ногою камінь, одірваний нею, і чув, що летить вниз, сповнений холодком та дивною пусткою в тілі. Чорна важка гора розправила крила смерек і вмить, як птах, пурхнула над ним у небо, а гостра смертельна цікавість опекла мозок: об що стукнеться голова? Почув ще тріск кості, гострий до нестерпучості біль, що скорчив тіло, – і все розплилось в червонім вогні, в якому згоріло його життя...

Другої днини знайшли пастухи ледве живого Івана.

* * *

Сумно повістувала трембіта горам про смерть.

Бо смерть тут має свій голос, яким промовляє до самотніх кичер. Били копитами коні по каменистих пляях, і постолі шуршали у пітьмі ночі, як з леговищ людських, загублених в горах, поспішали сусіди на пізні вогні. Згинали перед тілом коліна, складали на груди мерцеві гроші – на перевіз душі, і мовчки засідали на лави. Мішали сиве волосся з вогнем червоних хусток, здоровий рум'янець з жовтим воском зморщених лиць.

Смертельне світло сплітало сітку однакових тіней на мертвім і на живих обличчях. Драглили вола багатих ґаздинь, тихо сяли старечі очі перед повагою смерті, мудрий спокій єднав життя і смерть, і грубі запрацьовані руки важко лежали у всіх на колінах.

Палагна поправляла полотно на мерцеві, а її пальці чули холод мертвого тіла, тоді як теплий солодкавий дух воску, що стікав по

свічках, підіймав з грудей до горла жалість.

Трембіти плакали під вікном.

Жовте лице Івана спокійно лежало на полотні, замкнувши у собі щось тільки йому відоме, а праве око лукаво дивилось з-під піднятого трохи повіка на купку мідяних грошей на грудях, на стулені руки, в яких горіла свічка.

В головах тіла невидимо спочивала душа: вона ще не сміла вилетіть з хати. Палагна зверталась до неї, до тої самотньої душеньки мужа, що сиротливо тулилась до нерухомого тіла.

– Чому не заговориш до мене, чому не поглянеш, не позавиваєш мозолі на моїх пучках? А в котру онь доріжку вибираєшся, мужу, відки виглядати маю тебе? – голосила Палагна, і грубий голос її переривався в жалібних нотах.

– Файно голосить... – кивали головами старі сусідки і чули одвітні зітхання, що розпливались в шумі людських голосів.

– Ми разом пастушили в полонині... Раз якось паслись-мо вівці, та й зв'яв студений вітер, гейби взимі... Така віхола крутить, що світку не видно, а він, небіжчик... – оповідав ґазда сусідам. А в сусідів уста ворушились од своїх згадок, бо годилось потішити засмучену душу, розлучену з тілом.

– Ти пішов, а мене саму полишив... З ким же я буду тепер ґаздувати, з ким буду худібчину доглядати?.. – питала чоловікову душу Палагна.

В одчинені двері, просто з темної ночі, вступали у хату все нові гості. Згинались перед тілом коліна, бряжчали мідяні гроші на грудях в Івана, і посувались на лавах люди, щоб дати місце новим.

Грубі свічі тихо топились, опливаючи воском, неначе сльозами, блідий полемінь лизав сперте повітря, і синій чад, змішавшись з нудним запахом воску та з випаром тіл, висів над глухим гомоном в хаті.

Ставало тісно. Обличчя схилилися до облич, тепле дихання мішалось з диханням, упрілі чола ловили у себе блиск смертельного світла, що запалило мінливі вогні на дротяних запасках, на чересах та

табівках. А хата усе сповнялась новими гітьми, що вже товпились біля порога.

Тіло рушало. Білясті плями, як лишай, повзли по ньому ледве помітною тінню.

– Мужу мій солоденький, на біду-сь мя лишив... – жалілась Палагна. – Не буде кому ні у місто піти, ні принести, ні дати, ні взяти, ні привезти...

А за вікном тужливо повістувала про се трембіта, додаючи їй жалю.

Чи не багато вже суму мала бідна душа?

Така думка, видимо, таїлась під вагою гнітучого смутку, бо од порога починався вже рух. Ще несміливо тупали ноги, пхалися лікті, гуркотів часом ослін, голоси рвались та мішались в глухому гомоні юрми. І ось раптом високий жіночий сміх гостро розтяв важкі покрови суму, і стриманий гомін, наче полемінь, бухнув з-під шапки чорного диму.

– Ей, ти, носатий, купи у мене зайця! – басив зсередини молодий голос, і в одповідь йому покотився придушений сміх:

– Ха-ха! Носатий!..

– Не хочу.

Починалась забава.

Ті, що сиділи ближче до дверей, повернулись спиною до тіла, готові приєднатись до гри. Весела усмішка розтягнула їм лиця, перед хвилию скуплені в смутку, а заєць переходив все далі і далі, захоплював ширше і ширше коло і вже добирався аж до мерця.

– Ха-ха, горбатий!.. Ха-ха, кривий!..

Світло коливалось од сміху і чаділо димом.

Один за другим гості вставали з лавок та розходились по кутках, де було весело й тісно.

По обличчю мерця все розростались плями, наче затаєні думки його ворушили, безперестанку міняючи вираз. В піднятому кутику вуст немов застрягло гірке міркування: що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт...

При сінешніх дверях вже цілувались.

– А на ким висиш?

– На Анничці чорнявій.

Анничка буцім не хотіла і упиралась, але десятки рук випихали її з тісної юрми, і гарячі уста піддавали охоти:

– Йди, дівонько, йди...

І Анничка обіймала за шию того, що висів, та смачно цілувала в уста при загальних радісних криках.

Про тіло забули. Тільки три баби лишились при нім та скорботно дивились скляними очима, як по жовтім застиглім обличчі лазила муха.

Молодиці липли до гри. З очима, в яких ще не встигло згаснуть смертельне світло і затертись образ мерця, вони охоче йшли цілуватись, байдужі до чоловіків, які так само обіймали та тулили чужих жінок.

Дзвінкі поцілунки лунали по хаті і сплітались з плачем сумної трембіти, що все ознаймляла далекі гори про смерть на самотній кичері.

Палагна не голосила більше. Вже було пізно і треба було прийняти гостей.

Веселість все розпалаялась. Робилось душно, люди пріли у кептарах, дихали випаром поту, нудним чадом теплого воску та запахом трупа, що вже псувався. Всі говорили вголос, наче забули, чого вони тут, оповідали свої пригоди і реготались. Махали руками, гупали один одному в спину і моргали на челядь.

Ті, що не містились у хаті, розклали на підвір'ї вогонь і справляли коло нього веселі грища. В сінях згасили світло, дівки дико пищали, а парубки душились од сміху. Забава трясла стінами хати та біла хвилями зойку в спокійне ложе мерця.

Жовтий вогонь свічок притьмився в густому повітрі.

Навіть старі приймали участь в забаві. Безжурний регіт трусив їх сивим волоссям, розтягував зморшки та одкривав згнилі пеньки зубів. Вони помагали молодшим ловити челядь, наставивши руки, що

вже тремтіли. Бряжчало намисто у молодиць на грудях, жіночий вереск роздирав вуха, гриміли ослони, зрушені з місця, і стукались в лаву, де лежав мрець.

– Ха-ха!.. Ха-ха!.. – котилось од покуті до порога, і цілі ряди людей згинались од сміху удвоє, придушивши руками живіт.

Серед писку і глоти нестерпуче коцкав десь «млин» дерев'яним клекотом згуків.

– Що має молоти? – завзято вигукував мельник.

– Маємо кукурудзу... – пхались до нього дівки, і сварились між собою жиди, приліпивши довгі бороди з клоччя.

Тугий скруцак з рушника, мокрий і замашний, гатив з лускотом в спини направо й наліво. Від нього тікали, серед реготу й крику, перекидаючи стрічних, збиваючи пил і псуючи повітря. Поміст двигтів у хаті під вагою молодих ніг, і скакало на лаві тіло, трясучи жовтим обличчям, на якому усе ще грала загадкова усмішка смерті.

На грудях тихо бряжчали мідяні гроші, скинуті добрими душами на перевіз.

Під вікнами сумно ридали трембіти.

3 жовтня 1911р., Чернігів

Мала проза

Харитя

Оповідання

I

В печі палав вогонь і червоним язиком лизав челюсті. В маленькій хаті було поночі, по кутках стояли діди. На постелі лежала слаба жінка й стогнала. Се Харитина мати. Шість тижнів поминуло, як помер її чоловік, батько Харитин, і відтоді бідна удова тужить та слабує, а оце вже другий день, як зовсім злягла. Злягла саме в жнива, в гарячий час, коли всі, хто вміє жати, подались на ниву збирати на зиму хліб. І вдовине жито поспіло, та нема кому його жати: сиплеться стигле зерно на землю, а удова лежить недужа: тяжка слабкість спутала руки й ноги, прикувала до постелі... Лежить бідна мати Харитина та б'ється з думами...

Рипнули двері.

– То ти, Харитю? – почувся млявий голос слабої.

– Я, мамо!

З дверей виткнулось спершу відро, до половини виповнене водою, далі русява голівка дівчини, нахилена набік до відра, а далі права рука, піднята трохи догори. В хату увійшла Харитя і поставила коло печі відро. Їй було вісім років. Десь дуже важким видалось Хариті те відро з водою, поставивши його на землю, хвилинку стояла нерухомо, спершись на припічок і важко дихаючи. Ліва рука від незвичайної ваги зомліла, і Харитя не могла її зігнути. Але се було одну хвилину. В другій метнулась Харитя до мисника, легесенько, мов кізка, стрибнула на лаву, зняла з полиці горщик і поставила його коло відра.

– Що ти робиш, доню? – поспитала мати.

– Вечерю варитиму, мамо.

Слаба тільки зітхнула.

А Харитя й справді заходилася коло вечері. Змила в мисчині жменьку пшона, вкинула щіпку солі та зо дві чи зо три картоплини, налила в горщик води і приставила його до вогню. Любо було глянути на її дрібненькі, запечені на сонці рученята, що жваво бігали від одної роботи до другої. Великі сиві очі з-під довгих чорних вій дивилися пильно й розумно. Смугляве личенько розчервонілося, повні уста розтулилися, – вся увага її була звернена на роботу. Вона забула навіть і за нові червоні кісники, що двічі обмотували її русяву, аж білу, головку. Кісники ті були її радість, її гордощі. Оце третій день, як хрещена мати подарувала їй ті кісники, а Харитя й досі не натішиться ними.

Мати стиха застогнала.

Харитя стрепенулась і підбігла до ліжка.

– Чого ви, матінко? Може, водиці холодної? Що у вас болить? – ластівкою припадала вона коло недужої.

– Ох, дитино моя люба! Все в мене болить: руки болять, ноги болять, голови не зведу. От, може, вмру, на кого ж я тебе лишу, сиротину нещасну?.. Хто тебе догляне, вигодує?

Харитя почувала, що її маленьке серце заболіло, наче хто здавив його в жмені; сльози затремтіли на її довгих віях. Вона припала матері до рук і почала їх цілувати.

– Що ми робитимемо, доню? От довелось мені злягти саме в жнива... Хліб стоїть у полі невижатий, осипається... І вже не знаю, як мені, бідній, недужій, запобігти лихові... Як не зберемо хліба – загинемо з голоду зимою!.. Ох, Боже мій, Боже!

– Не журіться, мамо! Не плачте! Адже ж Бог добрий, мамо! Бог допоможе вам одужати, допоможе вам хліб зібрати... Правда, мамо?.. Правда?..

II

Поки Харитя говорила ті слова, в біленькій головці її промайнула думка: як то нема кому жати? А вона що ж робитиме? Ще торік

ходила вона з мамою на ниву, бачила, як мати жне, ба, сама брала серп і жала! Адже ж вона багато б нажала, якби мати не сварила за скалічений палець! Але торік вона була ще маленька, маленькими рученятами не могла вдержати серпа, а тепер вона вже виросла, набралася сили, і руки побільшали. Харитя глянула на свої руки. Адже сими рученятами вона принесла з річки піввідра води, хоч яке воно важке, те відро! Завтра, коли розвидниться, встане Харитя, нагодує маму (коли б ще схотіли їсти, а то відколи слабі – саму воду п'ють), візьме серп і піде в поле. А вже як буде жати! І не розігнеться! І уявилась Хариті вижата нива, а на їй стоять полукіпки і блищать проти сонця, як золоті. І сама Харитя стоїть на полі, дивиться на свою працю і думає, як би звезти хліб у стодолу. От що вона зробить: піде до хрещеного батька, обійме його рученьками за ший і скаже: «Тату мій любий та милий! Я вже вам бавитиму маленького Андрійка, буду йому за няньку, тільки звезіть наш хліб та складіть у стодолу!» Він добрий, батько хрещений, він її послухає, зведе хліб. А як же зрадіє мати, коли Харитя прийде до неї й скаже: «А бачте, матусю кохана, а я ж вам не казала, що Бог допоможе нам зібрати хліб? Увесь хліб у стодолі!» Мати з радощів вичуняє, пригорне доню до серця, поцілує, і знов житимуть вони веселі та щасливі і не згинуть зимою з голоду...

В печі щось бухнуло, засичало.

То збігав куліш.

Мерщій кинулась Харитя до печі, одставила горщик, доглянула страву й насипала в полив'яну миску гарячого кулешу. Мати виїла ложок зо дві та й поклала ложку. Страва здалась їй несмачною, противною. Харитя їла чи не їла, швиденько помила посуд, поскладала його на мисник, засунула сінешні двері і стала навколішки перед образами молитися Богу. Вона складала ручки, хрестилась, зітхала та здіймала очі догори і дивилась пильно на образ, де був намальований Бог-Отець. Вона вірила, що Господь любить дітей і не дасть їх на поталу. Адже не дурно тримає він у руці золоте яблучко з хрестиком: певне, він дасть те яблучко добрій слухняній дитині. І Харитя своїм дитячим лепетом прохала у Бога

здоров'я слабій матусі, а собі сили вижати ниву. Ся думка не давала їй спокою. Їй хотілося швидше діждатися ранку. «Ляжу зараз спати, щоб завтра раніше прокинутися», – подумала Харитя й, поставивши коло мами воду на ніч, лягла на лаву. Але сон не зліплював їй очей, він десь утік з цієї хати, бо й недужа мати не спала й стогнала. Повний місяць дивився у вікно і на комині намалював також вікно з ясними шибками та чорними рамами. Харитя поглядала в той куток, де лежав серп, і думала свою думу. А надворі так місячно, ясно, хоч голки збирай. Харитя сіла на лаві і глянула у вікно. В імлистій далині, осяяні срібним промінням місячним, стояли широкі лани золотого жита та пшениці. Високі чорні тополі, як військо, стояли рядами край дороги. Синє небо всипане було зорями. Зорі тихо тремтіли... «А що, якби тепер вийти на ниву? Е, ні, страшно, вовк вибіжить з лісу, русалки залоскочуть, страхи повилазять з пшениці...» І Хариті справді стало страшно, вона знов поклатася на лаві і одвернулася од вікна.

– Чому ти не спиш, доню? – питає мати.

– Так... я зараз спатиму, мамо!

Мати стогне, а Харитю живий жаль бере за серце. Бідні мама! Все болить у них. Коли б той добрий Бог послав їм полегкість! Аж ось трохи згодом і слаба мати, і копи на полі, і русалки, і вовк, і ясне вікно на комині змішуються в якійсь кумедній плутанині. Сон, влетівши до хати, бере Харитю під своє крило. Срібний промінь місячний тихо сяє на білій голівці дівчинки, всміхається до нових червоних кісників, гуляє по смуглявому видочку та по білих дрібненьких зубках, що виглядають з-за розтулених повних уст.

Харитя спить солодким сном.

III

Рано встало золоте сонечко. Рано, разом з сонцем, прокинулась і Харитя. Хутенько зварила куліш, нагодувала маму, сьорбнула й сама кілька ложок. Упоравшись, зняла серп з полиці, поклала в торбинку хліба та цибулі і зав'язалась рябенькою хусточкою. Далі поцілувала маму й каже:

– Піду я, мамо, на вулицю до дівчат, побавлюся трохи.

– Іди, доню, та не барись...

Іде Харитя селом, і якось їй чудно. Ніколи не ходила вона сама так далеко від хати. От вже й крайню хату минула, вийшла на поле й стала, задивившись в далечінь на чудовий краєвид. І справді було гарно на ниві, несказанно гарно! Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли жита й вилискувались на сонці. Червоніло ціле море колосків пшениці. Долиною повилась річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелиться килим ясно-зеленого вівса, далі, наче риза рути, темніє просо. Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці. В долині, край лісу, висить синя імла. І над усім тим розкинулось погідне блакитне небо, лунає в повітрі весела пісня жайворонка. Віють з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квіток. І добре Хариті на ниві, і страшно. Стала вона й не знає, чи йти далі, чи вертатися. Але виткнулась десь далеко з жита червона хустка жіноча, і Харитя згадала і хвору маму, і чого прийшла. Вона подалася стежкою межи жита. Як тільки Харитя увійшла межи жита, гарний краєвид зник. Босі ноженята ступали по втоптаній стежці, над головою, межи колосками, як биндочка, синіло небо, а з обох боків, як стіни, стояло жито й шелестіло вусатим колоссям. Харитя опинилась наче на дні в морі. В житі синіли волошки та сокирки, білів зіркатий ромен, червоніла квітка

польового маку. Польова повитиця полізла догори по стеблині жита і розтулила свої білі делікатні квіточки. Харитя мимохідь зривала дорогою квіточки та йшла все далі. Аж ось і їх нива. Вона добре знає свою ниву, ось і рівчак той, що промила весняна вода. Харитя поклала торбинку, взяла в руки серп і почала жати. Тихо навкруги. Тільки цвіркун цвіркоче в житі, шелестить сухий колос та інколи запідпадьомкає перепелиця. Жне Харитя, але якось недобре йде робота. Довге стебло путається, великий серп не слухається в маленькій руці, колосся лоскоче спітніле личенько... Аж ось щось наче впекло Харитю в палець. Вона вихопила руку й побачила на пальці кров. Серп випав Хариті з рук, лице скривилося з болю, на очі набігли сльози, і Харитя от-от заплакала б гірко, коли б не нагадала про свою бідну маму. Швиденько обтерла вона кров з пальчика спідничкою, затерла врізане місце землею і почала жати. Стерня коле босі ноги, аж на плач збирається Хариті, піт великими краплями падає на землю, а бідна дівчинка жне та й жне. Якось обернулась Харитя назад, щоб покласти нажатую жміньку, глянула навкруги – і страх обхопив її. Адже вона одна на ниві! Ану, який страх вискочить із жита й задушить її! Раптом – фуррр!.. Перепелиця пурхнула перед самою Харитею і, тріпочучи короткими крилами, ледве перенесла на кілька ступнів своє тяжке, сите тіло. Серце закалатало Хариті в грудях з переляку; далі наче спинилось, і Харитя скаменіла на місці. Однією рукою стиснула жміньку жита, другою – серп. Лице пополотніло. Здорові сиві очі з жахом дивилися в жито. За хвилинку Харитя трохи відійшла. Серце знов застукало в грудях. Харитя наважилась тікати.

Стежкою наближались дві молодиці. Харитя постерегла їх, знов нагадала недужу, бідну маму і, схиливши русяву голівку, взялась до роботи. Вона мусить вижати жито! Вона мусить потішити свою добру нещасну маму!

Молодиці наблизилися до Хариті, впізнали її і глянули одна на одну.

– Ти що тут робиш, Харитю? – спитали разом.

Харитя здригнулась, підвела очі на молодиць і засоромилась.

– Жну... мати слабі лежать... нема кому хліб вижати... з голоду згинемо зимою...

В голосі її тремтіли сльози.

Молодиці знов глянули одна на одну.

– Бідна ж ти, дитино, бідна!..

Враз Харитя почула, що сльози душать її. Зразу якось дужче жаль стало їй слабій матері, дуже заболів той пальчик, що втяла серпом, заболіли ноги, наколені стернею, згадався переляк недавній – сльози, мов град, посипалися на землю, і Харитя, голосно хлипаючи, заридала.

Молодиці кинулися до неї.

– Що з тобою, дитино? Не плач, перепілочко! Мати твоя, дасть Бог, одужає, а жито ми вижнемо, не дамо вам згинути з голоду. Ну, не плач же, квіточко!

Молодиці взяли на руки бідну Харитю, цілували, потішали.

– Ходім зараз до матері, хай вона втішиться, що має таку добру дитину...

Молодиці взяли за руки Харитю і подались стежкою назад у село. Харитя йшла і тихо хлипала.

IV

Незабаром Харитина мати одужала. Молодиці вижали удовине жито, хрещений батько Харитин звів хліб у стодолу, і сироти вже не боялися голодної смерті.

Мати цілувала та пестила свою добру дитину, а Харитя щебетала:

– Хіба я не казала вам, матінко, що добрий Бог дасть вам здоров'я і pomoже зібрати хліб? Хіба не на моє вийшло?..

18 липня 1891 р., с. Лопатинці

Ялинка

Оповідання

I

Настав Святий вечір.

В Якимовій хаті кипіла робота. В печі тріщав вогонь та сичав борщ. Олена, мати Василькова, крутила голубці на вечерю. Василько сидів долі та м'яв мак до куті. Василькові було літ дванадцять. Він був найстарший у сім'ї. Василько м'яв мак і все поглядав то на двох сестричок, що гралися з котом, то на батька, що сидів на полу, схиливши голову.

«Чого батько журяться? – думав він. – Чи того, що нездужають, чи того, що нема грошей викупити від шевця мамині чоботи?»

Рипнули двері. В хату увійшов якийсь чоловік.

– Добридень вам, – удався він до Якіма. – Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашім садочку? Пани послали мене знайти дітям ялинку на Святий вечір; я вже другий день шукаю і не можу знайти гарної...

Яким помовчав.

– А що б ви дали? – спитав він переогодом.

– Та вже не будемо торгуватись... Кажіть ціну...

– Три карбованці дасте, – відповів Яким.

– Тату, – обізвався Василько тремтячим голосом, – таж то моя ялинка, ви її подарували мені ще тоді, як мене похвалив учитель.

На блакитні очі в білявого Василька набігли сльози. Йому жаль стало зеленої стрункої ялинки, що одна звеселяла зимою садок. Батько глянув на сина. Василько замовк, прочитавши в тому погляді невимовний смуток.

– Добре, я дам три карбованці, – обізвався чоловік, – але мусите приставити ялинку сьогодні, бо пани ще хочуть прибрати її на вечір.

– А як її приставити, коли я слабкий, а хлопець малий ще? – сказав Яким.

Чоловік глянув на Василька.

– Не так-то вже й малий ваш хлопець... Та й недалечко їхати – годину... Завидна завезе, завидна й поверне...

Яким подумав і махнув рукою.

– Якось воно буде... містечко не за горами.

Чоловік дав задаток, розказав, куди завезти ялинку, і пішов.

Яким трохи повеселішав: за три карбованці можна було викупити від шевця жінчині чоботи. Хвалити Бога, Олена не ходитиме на свята в подраних чоботях.

Він одягся, узяв сокиру й подався в садок. За батьком побіг і Василько.

В садку лежав глибокий сніг. Якимові ноги, узуті в здорові чоботи, глибоко поринали в сніг і лишали за собою цілу низку ямок. Василько то стрибав у ті ямки, то розгортав ногами білий пухкий сніг. Чорні голі дерева стояли в садку, настовбурчившись замерзлими гілочками, і, наче мертві, не ворушилися од вітру. Під деревами, на білому, як цукор, снігу, сіткою лягла тінь. Аж ось здалеку зеленою глищею заманячила ялинка. Василько з батьком підійшли до ялинки.

Їм обом жаль стало молодого деревця. Струнке, зелене, веселе, воно маяло гілочками, наче раділо гостям... Яким підійшов ближче, замахнувся сокирою і вдарив по стовбурові. Ялинка затремтіла від низу до вершечка, наче злякалася несподіваного лиха, і кілька зелених глиць упало на сніг. Яким рубав, а ялинка тремтіла, як у пропасниці. Василькові здавалось, що вона от-от застогне. Аж ось деревце похилилося, хруснуло і, підтяте, впало на сніг... Василько мало не плакав з жалю. Він бачив, як батько взяв ялинку за стовбур, закинув на плечі і поніс. Вершечок з ялинки волікся за батьком і лишав на снігу довгу, мов стежечка, смужку. Василько глянув на свіжий пеньок, і дві сльозини скотились йому по щічках. Він не міг бачити того пенька, того місця, де за хвилинку перед цим стояла

його ялинка, і почав нагортати снігу на пеньок. Незабаром з-під купи снігу не стало видно пенька.

– Васильку, го-ов! а йди сюди! – гукнув з подвір'я батько. Василько побіг до батька.

– Лагодь, сину, сани, відвезеш ялинку. Та хапайся, сину, бо вже ген-ген з полудня, а треба вернутись завидна... Коли б ще снігу не було, – казав Яким, удивляючись у край неба, – наче хмара насувається. Не гайся, Васильку, не гайся, бо нерано...

На стареньких санях лежала вже ялинка. Василько почав лагодитись у дорогу. Він запряг коней, узяв козушину і виїхав з двору.

II

Повівав холодний вітерець. З краю неба насувались білі, наче молочні, хмари. Разно бігли мишасті коненята. Дорога була слизька, і сани йшли в затоки. На обидва боки від дороги, скільки скинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знов здійсалося з місця. Вітер дужчав. Насунули снігові хмари і оповили небо. Сонце сховалось за хмари. Посипав сніжок. Василько вйокнув на коні, і вони побігли підтюпцем, наближаючись до лісу, що чорною стіною стояв перед ними. До лісу якраз половина дороги. Ще півгодини треба було їхати лісом. Василько вїхав у ліс. Здорові кострубаті дуби грізно стояли в снігових заметах; їм було байдуже, що бурхав холодний вітер, ішов сніг... Мокрий сніг бив у лице Василькові, заліплював очі, налазив за комір... Мишасті коні зовсім побіліли, обліплені снігом. Василько загорнув руки в рукава, насунув на очі шапку й схилив голову, щоб хоч трохи захиститись од холодного вітру та снігу. Він і не постеріг, що коні звернули з дороги і побігли праворуч. Враз – сани пішли в затоки і вдарились у горбик. Трісь! Щось тріснуло в санях, і Василько дав сторчка в сніг. Коні стали. Василько підвівся, обтріпуючись з снігу, підбіг до саней. Старі, трухляві копили зламались, вагаг лежав нарізно від санок. Василько обійшов навкруги саней, оглянув їх і мало не заплакав. Запобігти лихові не можна було. «Підожду, може, хто надїде та дасть мені яку раду», – подумав він, поглядаючи на дорогу, яку раз у раз замітав сніг. Але в лісі було пусто. Тільки вітер гучав межи деревами та сипав сніг, закриваючи білою сіткою далечінь... Василько ступнув кілька ступнів наперед і став, широко розкривши очі з переляку та несподіванки. Перед ним з'явивсь яр, якого не повинно бути на його дорозі. Василько постеріг, що збився з дороги. Що тут робити? Хіба лишити сани з ялинкою в лісі, а

самому вертатися з кіньми додому? Василько випріг коні, сів верхи і поїхав назад по дорозі.

В лісі посутеніло. Настав вечір. Василько їхав лісом, коні глибоко поринали в сніг і ледве-ледве переступали з ноги на ногу. Василько незабаром помітив, що він їде не дорогою, а так, лісом, навмання. Він став. «Треба конче знайти дорогу, – подумав Василько. – Вернусь назад до саней і звідти поїду навпростець дорогою». Він повернув коні і поїхав назад. Довго їхав Василько проти вітру та снігу, а саней не було. «Я десь узяв дуже соб, а треба трохи цабе», – подумав він і повернув уліворуч.

В лісі зовсім затемніло. На землі і в повітрі білів сніг та манячили цупкі замерзлі стовбури дерев, закурених снігом.

Василько їхав, а саней не було. Коні, брьюхаючись по заметах та по кучугурах, потомились і стали. Василько заблудивсь. Йому було холодно й страшно. Він заплакав. Навкруги вила хуртовина, бурхав холодний вітер та крутив снігом, а Василькові згадалась тепла, ясна батькова хата. Весело горить в хаті каганець. На столі стоїть кутя. Батько та дві сестрички сидять за столом, мати подає вечерю. Всі такі веселі, гомонять, радіють святечку. Хлопці та дівчата приносять вечерю, поздоровляють з празником, питають про Василька... А може, не радість, не щастя гостює в хаті. Може, мати плачуть, що нема з ними Василька; може, батько журяться та сумні-сумні сидять край столу і не їдять вечері. Ох, коли б хоч виїхати з цього мертвого лісу, побачити дорогу, хату... Василько торкнув коней; коні знялися з місця і нешвидко побрели по глибокому снігу... Але що се? Василько виразно побачив свою хату. Йому видалось, що в маленьких вікнах блимнув вогонь. Василько зрадів і повернув до хати. То був кущ, обсипаний снігом, і здалека видався хатою. Василько й руки опустив. Що тут чинити? Він глянув навкруги: здорові дуби стояли в лісі, мов страховища, і звідусюди простягали до нього цупкі чорні гілки. Василькові здалося, що то мерці, закутані білим покривалом, простягають до його свої руки. Йому стало страшно. Враз щось зірвало Василькові шапку з голови, холодний сніг посипавсь йому на

голову... То гіллячка зачепила шапку та збила її в сніг. Тільки Василько наважився злізти з коня по шапку, як десь далеко почулось: а-у-у-у! – і луною покотилося в лісі. А-у-у-у! – відгукнулося з другого боку і довго не вгавало. Василько похолов з остраху. Волосся полізло догори, серце перестало стукати в грудях. Думка про вовків промайнула у його в голові. Він в нестямці зтяв коней і зник поміж деревами.

Василько виїхав на узлісся. За лісом було поле. На полі, край лісу, стояв хрест. Василько побачив хрест і зрадів. «Адже я на дорозі... Се дорога до села, де живе мій дядько... недалеко до села...» Василько виїхав на дорогу... Але що се за вогники блимають під лісом?.. Що се чорне ворухиться на снігу?.. Враз коні жажнулись і сіпнули вбік. «Вовки», – подумав Василько. Він щосили зтяв коні і вхопився за гриву... Переляканий, без шапки, запорошений снігом, мчався Василько по дорозі назустріч холодному вітрові. За ним навздогінці бігли два вовки, вигинаючи сірі хребти... А хуртовина вила, крутила снігом та замітала їх сліди.

III

Вирядивши Василька, Яким легенько зітхнув: він продав ялинку за добрі гроші, а грошей було притьмом треба: треба було і чобіт жінці, треба було і на Новий рік дещо купити... Якимові трохи жаль стало Василька, що так любив тую ялинку. Та що вдієш, коли біда: ні в віщо вдягнутися, нічого й кусати...

Олена поралась коло печі, хапаючись, щоб устигти на пору з вечерею.

Ніхто не постеріг, що надворі ішов сніг.

Аж дівчатка, бавлячися під вікном, радісно скрикнули:

– Сніжок! Сніжок! Пустіть нас, мамо, надвір!

Олена та Яким разом глянули в вікно.

– Ой, лишенько! Як той бідний Василько прибується додому в таку негоду! – скрикнула Олена.

Яким вийшов надвір. Небо заволоклося сніговими хмарами, рвачкий вітер забивав дух. Яким стривожився. «Коли б ще яка біда не случилась хлопцеві», – подумав він.

– Ну, що? – спитала Олена, як він увійшов до хати.

– Завірюха... та, може, ущухне... повинен би Василько надїхати.

А хуртовина не вщухала. Олена раз у раз заглядала в вікно, вибігала надвір і все зітхала та бідкалася.

Вже смеркалося, а Василька не було.

Олена плакала. І нащо було посилати дитину проти ночі? Наче без тих трьох карбованців і не обійшлося би. Що з тих грошей, коли через їх можна позбутись найстаршої дитини? Олена мучилась і уявляла собі, як Василько збився з дороги, як напали на його вовки, як вони розривають по шматочку її любу дитину... Серце її обливалося кров'ю, сльози заливали очі. Яким мовчав, але тривоживсь не менш од Олени. Він щохвилини виходив надвір, вдивлявся у темряву, прислухавсь, як виє хуртовина, надаремне сподіваючись побачити Василька, почути його голос...

Люди давно вже вечеряли, а в Якимовій хаті й забули, який сьогодні день. Дівчатка поснули, дожидаючи вечері; старі сумували, їжа не йшла їм на думку. Хлопець сусідин приніс вечерю. «Просили вас на вечерю батько й мати, і я вас прошу. Будьте здорові з Святим вечором!» – проказав він дзвінким голосом, подаючи мисчину в хустці. «А де ж Василько?» – поспитав він перегодом. Олена заголосила. Господи! Всі люди радіють, весело, як Бог приказав, зустрічають велике свято. Тільки її побила лиха година, відірвала від неї любе дитя й кинула його в хуртовину на поталу вовкам-сіроманцям. Усю ніч сум літав по хаті, шарпав за серце бідних людей та не давав їм спати...

IV

Вранці виплило ясне сонечко на погідне небо оглянути, що зробила ніч з землею. Вітер стих, і чистий свіжий сніг сріблом сяв під блакитним наметом неба. Земля наче вбралась на Різдво у білу сорочку.

Скоро розвиднилось, Яким пішов до сусіда прохати коней. Він мав їхати шукати Василька. Олена намоглася їхати з ним.

Весело рипіли сани по снігу, весело бігли коні, хоч дорога була трохи забита. Та невесело було на серці в Якіма та в Олени. Вони роздивлялись на всі боки, боячись побачити який слід Василька. Але всюди було рівно, біло; сніг блищав, аж очі боліли глянути на його. Вони вїхали в ліс. Олена пильно дивилась межі дерева; їй все здавалося, що вона бачить то сани, то свитку Василькову, то кінські ноги...

– Коли б хоч їхав хто, – обізвався Яким, – розпитали б, чи не бачив чого в лісі.

Зустріли якогось жидка однією конячкою. Яким розповів йому своє горе та почав розпитувать.

– Я бачив зламані сани, а на них ялинку, – сказав той. – Подайтесь лісом управоруч.

– Ой, нема вже мого Василька, нема моєї дитини! – заголосила Олена. Той крик серця болісною луною розлігся в Якимовому серці.

Ще здалеку заманячили на дорозі поламані сани, зазеленіла присипана снігом ялинка. Яким підїхав до саней. Олена перша зіскочила і почала припадати до саней та тужити на весь ліс. Яким стояв, сумно схиливши голову. «Так, – думав він, – Василька зїли вовки...» Враз щось підїхало. Яким озирнувся і не хотів вірити своїм очам. Перед ним стояли його коні, а на санях сидів Петро, братів наймит.

– Ти звідки взявся тут? – скрикнув Яким.

– Та хазяїн послали мене по ваші сани. Ще й казали і сю ялинку відвезти до пана... Василько обламався учора, збивсь з дороги і ледве добився до нас уночі.

– То Василько живий?! – скрикнули разом Яким і Олена.

– Та вже ж живий... Оце недавно поїхали вдвох з нашим Омельком додому.

– Чи ти не брешеш?!

– Хіба ж я пес – брехати! – образився Петро.

– Слава тобі, Господи! – зраділи бідолашні. – Слава тобі, Господи, що він живий!

Петро взяв ялинку на свої сани, а поламані сани примостили на Якимових. Яким вйокав на коні, поспішаючи додому.

Василько вже був дома. Яким та Олена плакали з радощів, обіймаючи Василька.

– Ми вже думали, що не побачимо тебе, – казали вони.

А Василько весело щебетав, оповідаючи свої пригоди в лісі.

21 листопада 1891 р., с. Лопатинці

П'ятизлотник

Оповідання

Посвята моїй любій матері

Смерклося. Рожевий на заході край неба м'яким блиском осявав морозне повітря; останнє світло помершого дня, продершись крізь шибки до хати, ледве-ледве змагалось з сутіннями, бо в хаті вже таки добре посутеніло.

Хима, сидячи на ослінчику, підкладала соломку у грубку. Веселе полум'я жваво стрибало по соломі, осявало старе, борознами пооране обличчя Химине, плигало по стіні золотим зайчиком. У хаті було тихо: лиш солома тріщала в грубці та цвіркун цвірінькав під полом.

– Старий!..

Тихо.

– Хомо! – голосніше обізвалась Хима.

– Агов!

З-за грубки почувалась шамотня.

– Я оце сиджу, – почала Хима, – та й думаю, що в нас борошно минулося... Тільки в нас хліба, що на полиці...

– І я не про що ж думаю... та що ж ти вдієш, коли не вродило... Доведеться пудити... Візьми в жида пуд та й поклади карбованця з сороківкою... А де тії гроші?..

Хима тихенько зітхнула.

І знов стало тихо в хаті. Старі, хоч нарізно, та все про одно думали: свій хліб минувся, а купити ні за що...

«Починається!.. – думав Хома. – Оце він саме починається, той час, коли не стає хліба, нема й заробітків, час журби та горя, коли чоловік хотів би, як муха, злизнути на зиму, щоб якось перетривати лиху годину».

Щороку сутужно Хомі, щороку не стає свого хліба, а сього року таки зовсім погано... І не дивниця, бо сього року недорід. Поля, звісно, обмаль: шнур під озимину, шнур під ярину, а шнур – толока, в кожній руці по шнурові. Ще як вродить, то потягне хліба до весни, а сього року жито вродило обрідне, ярину град вибив... Змолотив Хома жито, переміряв та й зажурився, аж сумно йому стало та страшно: жита усього було десять мірок... Коли б же хоч тих десять мірок змолоти – усе було б хліба на який там час, а то й на насіння треба лишити, треба і в гамазеї вернути, що винен... І так уже з тим хлібом поводитися обережно, так стереглися, щоб і крихіточка не загинула марно, а не стало... От лежить на полиці останній буханець хліба, а в діжі, де була мука, лиш пилочок біліє насподі, може, змете баба на галушки...

Воно не так страшно без свого хліба, коли б заробіток був! Ба, якби заробіток! А тут, як на лихо, і заробити ніде. Покликали його раз до двора дрова різати, дали за цілий день важкої праці сороківку – і за те спасибі, коли б частіше кликали!.. А хліб же тепер – не дай Господи – дорогий, не знати, чи кусати його, чи дивитись на його...

– А йди вечеряти, старий! – перепинила Хима гіркі Хомині думи і поставила на припічок горщик з гарячою бараболею в лушпинках. Біла пара хмарою звилась над горщиком, а старі, присунувшись близенько до нього, руками вихоплювали гарячу бараболю і, мачаючи в сіль, їли... Запивши вечерю холодною водою з кухлика, Хима та Хома обернулись до образів і почали голосно шептати молитву та важко зітхати, дякуючи Богові за хліб насущний...

Другого дня припало свято – Введення. Хима завилась гарно наміткою, заколола її здоровими шпильками з червоними голівками, взулась у червоні чоботи і подалась за Хомою до церкви на службу Божу.

Золото на образах та на ризах у батюшки, палаючі свічки, синій дим ладану, що виповнює вітвар та хмарою літає по церкві, співи, шептання молитов навкруги – все те робить дивне враження на Химу; вона чує, як її серце м'якне, тане, мов той віск палаючої

свічки... Старечі уста непомітно ворухнуться, з повного ущерть серця раз у раз виринаються глибокі зітхання...

Виходить батюшка і читає проповідь... Хима не розуміє гаразд, про що читають, але вона знає, що читають про святі речі, і те читання видається їй жалібним, таким дивно жалібним, що повне Химине серце виступає з берегів, лице жалібно кривиться, і сльози мимохіть котяться тими борознами, що поорало на виду довголітнє лихо... Хима виймає з-за пазухи хусточку, обтирає сльози, голосно сякає ніс... І дивна річ! З усіх кутків бабинця, як на знак, починають баби голосно сякатися, виявляючи тим сердечну скруту та жаль за гріхи свої тяжкі...

Виплакавшись красненько, всмак, Хима потроху розбирає, про що читає батюшка. О, про недорід читають... Де се? У нас?.. Ні, в якихсь чужих сторонах... І там люди голодують... Господи! Всюди лихо товчється, а там-таки справжнє лихоліття... голод... Добре, як хто має спроможність допомогти чим, а нам коли б самим з голоду не загинуть...

Невеселі повертали Хима та Хома з церкви, бо в долі тих голодних, про яких читав батюшка, вбачали вони свою власну долю, а уява малювала їм цілі села голодних людей, без крихти хліба, як їм, може, доведеться лишитись, коли не роздобудуть де хліба...

По обіді Хома взявсь за псалтир, а Хима відчинила скриню та заходила там порядкувати. Вона переглянула сувої полотна, півмітки, що напяла сеї осені, розгорнула і знов поскладала шмаття та одержу, що придбала собі на смерть... Далі з самого споду вийняла якусь ганчірку, зав'язану вузликом, і поклала її на коліна. Усмішка щастя розіллалась по обличчю в старої; вона обмацала вузлик, обережно розв'язала його і вийняла звідти старий білий п'ятизлотник. Довго розглядала Хима той п'ятизлотник, обертаючи його на всі боки, здмухуючи з нього порох. Давно-давно, як ще вона віддавалась, бабка її кинула їй того п'ятизлотника на посаг; з того часу «білі гроші» перетривали не одну лиху годину, а Хима таки не видала їх, заховала, як найдорожчий скарб. Вона знає, нащо ховає тії

гроші: ото, як дасть Бог дочці її, що недавнечко одружилась, дитину, та ще й дівчинку, баба подарує того п'ятизлотника внучці, бо вже Бог знає, чи діжде вона кинути ті гроші на посаг унучці. Матиме внучка пам'ятку, знатиме, що мала бабку... Не раз і не два марила Хима над сією думкою та звикла до неї так, що вже й не уявляла собі, як можна іншим способом розлучитись з п'ятизлотником... Хима оглянула гроші навкруги, погладила їх пестливо, наче кохану дитину, і, осміхаючись, завинула в ганчірку та сховала в скриню.

А Хома не довго читав. Гіркі думи та тривога не давали йому спокою: він закрив книжку і задумався. Де його взяти грошей на хліб? Заробити ніде, позичити – ніхто не позичить, а без хліба не можна. До всього чоловік звикне, без усього обійдеться, а без хліба – годі обійтись... Ся думка мулила йому серце, йшла за ним усюди, як тінь, гризла його, як іржа залізо... Хома цілий день ходив, мов зварений, не знаходив собі місця... І Химину душу точила тая ж думка, але Хима теж гризлась тихцем і ніби не знала, чого Хома нудить світом...

Полягали старі спати, та не спалося: краєць хліба з полиці ліз перед очі, обертався на всі боки та мов примовляв: «Подивіться на мене, який я малий, нема чого й кусати, та ще й останній!..» Порожня діжа з борошна переверталась догори дном, і навіть пилочок не сипався з неї...

Не витримав Хома.

– Химо, ти спиш? – поспитав він з печі.

– Не сплю... а чого там?..

– Та бачиш, я думаю, чи не взяти б нам у Берка хоч пуд муки?

– А за що ж ти її братимеш?.. Жид набір не дасть...

– Набір не дасть... та я думаю... і навіщо ти ховаєш того п'ятизлотника?! Доложив би трохи, а може б, жид почекав решту, от і був би пуд муки...

Хима аж скочила на полу, мов опечена.

– Не дам!.. І в голові собі не покладай!.. Зроду не дам! Голодом буду моритися, на картоплі охляну, а п'ятизлотника не дам!.. Не на те

ховала я його тридцять літ, щоб тепер жидам віддати!

– Ховай, бабо, ховай! Заховаєш, лихий знає, кому!.. А тут аж шкура на голові болить від тих думок... Ховай, не давай!..

Хома був сердитий: він довго перевертався на печі та все бурчав щось сердитим голосом...

Хима аж упріла, їй аж душно стало від одної думки, що її скарб, її п'ятизлотник, який вона так довго ховала, який марила віддати лиш коханій унучці, міг би перейти в жидівські руки.

І вже не думка про хліб, а про той п'ятизлотник не давала спати Хими. Не спав і Хома через «білі гроші».

Хліба не стало: доїли останню скибочку. Кілька вже день харчувались старі вареною та печеною картоплею, аж охляли без хліба. Хома ходив як ніч, нічого й не говорив до Хими; мовчала і Хима, та думи її близесенько літали коло одного осередка, перестрівались та, здавалось, розмовляли межі собою... Хима знала, чого сумує старий, що в нього на думці, а Хомі довідне було, звісно, що робиться в душі старої, мов він заглядав туди... І не диво: живучи вкупі тридцять літ, вони стали схожими одно до одного, розуміли одно одного, як самі себе.

«Господи! – думав Хома. – Коли б хто заглянув у хату; може б, мені трохи полегшало, якби почув людську мову, а то таке, що хоч за пояс та на горище...»

Але ся думка зараз налякала його: тут самим нічого їсти, а, борони Боже, трапиться гість, тоді чим хоч приймай, іно сорому наберешся... Та химерна доля, мабуть, підслухала бажання Хомине і не дала йому довго міркувати над там, чи добре буде, як з'явиться гість, чи ні, бо двері рипнули, і гість став на порозі...

– Здорові були, свате!

– Здорові будьте й ви! Яким се побитом? – здивувався Хома.

– Привіз січку різати до жида... а ваша Зінька й каже: заїдьте там, тату, до старих, перекажіть, що я, хвалити Бога, здорова, та поспитайте, як там їм живеться... От я й заїхав до вас, свате! А де ж сваха?

Хима вилізла з-за печі.

– Як вас Бог милує, свате?.. Що там сваха? А моя Зінька?.. Та сідайте ж бо! – припрошувала Хима, а в самої вертілось на думці: «Головонько ж моя бідна! Чим же я прийматиму свата? Хоч виколупай з пальця, а дай!..»

Хома балакав зі сватом та все якось чудно та неспокійно поглядав на стару: він пам'ятав, що сват завсіди частував його горілкою та що й йому годиться як слід прийняти гостя. Хома таки не витримав: як тільки Хима вийшла з хати, він шуснув за нею до сіней.

– Стара! – почав він тихим та несмілим голосом. – Годило б ся почакувати свата чаркою...

– Та вже ж годило б ся...

Хома замовк та все чухав потилицю.

– Може, там у тебе де є, Химо, хоч на квартиру...

– Адже ти знаєш, що нема... Возьми пляшку та біжи до корчми, може, шинкар дасть набір...

– Навряд! – сказав Хома, але взяв шапку та пляшку і пішов пробувати щастя.

Лихий та збентежений повертав Хома з порожньою пляшкою з корчми: шинкар не дав набір. Хома викликав Химу в сіни і показав їй порожню пляшку...

– Знаєш що, Химо... знаєш що, стара... – улесливо шептав Хома. – Свата не можна пустити без чарки... Винеси мерщій твого п'ятизлотника, я духом примчу горілку, ще й здачі тобі принесу... Бо, бачиш, не можна ж так...

– Се смерть моя, а не чоловік! І чого ти напосівся на того п'ятизлотника? Казала не дам – і не дам, і край!.. Хоч забий мене отут – не дам!..

– Дай, кажу!

– Не дам!

– Дай!!

– Не дам, не дам і не дам!

– Тьфу, сатано!..

Хома плюнув і, хрюпнувши дверима, вийшов надвір. Злість поняла його серце, йому було досадно і на жінку, і на того п'ятизлотника... А вернутися без горілки ніяким побитом не можна. На щастя, трапився кум і позичив на квартиру...

Стара зварила бараболі, і так-сяк прийняли свата.

П'ятизлотник перетривав ще одну небезпечну годину, та на те, мабуть, щоб стати причиною незгоди між чоловіком та жінкою... Хома ніяк не міг вбгати в голову думку, що він мусить терпіти голод, коли в скрині лежать гроші, невеликі, правда, але все-таки можна залатати ними хоч одну діру в господарській потребі... Хима трусилася над своїм скарбом, над своїми «білими грішми»; вона так звикла до своєї мрії подарувати п'ятизлотника внучці, що намагання видати п'ятизлотник на що інше дратували її, гнівали несласанно.

На другий день пішов Хома по сусідах позичати хліба, та ніхто не дав: кожному сього року сутужно, в кожного недорід поменшив хліба. Пішов Хома до жида, так, без великої надії, пам'ятаючи приказку: «Тільки в мене рідні, що жиди одні». Але й жид не дав: «Багато, каже набрали в мене люди без грошей, а ніхто не квапиться віддавати...» Похнюпившись, поплентавсь старий додому з порожніми руками, та й не гадав, що вдома чекає його нове лихо: соцький з десятником прийшли правити податі...

– Почекайте, люди добрі, – благав Хома, – я віддам... А тепер, їй же богу, не маю... Хліба шматочка нема... Самі знаєте, який тепер рік тяжкий: нема хліба, нема де й заробити...

– Ми вже се чули, старий! Давню пісню співаєш! Нам що – нам хоч ригни, а дай, нам начальство велить, і так уже наслухалися за тії недоїмки! – загомоніли сільські посіпаки.

– Та що ж ви візьмете, коли в мене й копійки зламаної нема за душею!..

– Знайдемо, що взяти... Дай, діду, хоч частину грошей, бо заграбуємо одержу.

– Кажу ж вам, що не маю! – скрикнув в роз'ятренні Хома.

– Не маєш?.. Добре! Гей, бери свиту з жердки! – крикнув соцький на десятника.

Десятник прискочив до жердки і потяг Химину свиту.

– Не руш! – скочив Хома до десятника і вхопив за свиту. – Не руш! Я не допущу, щоб у мене грабували одяжу... Ей, Химо, давай того п'ятизлотника сим невірам, бо вони й душу витягли б з чоловіка!..

Хима, що стояла досі німа та бліда, як смерть, почувши про п'ятизлотника, прожогом кинулась до скрині, впала на неї і міцно вчепилась за віко.

– Не дам! – крикнула вона. – Не діждете взяти п'ятизлотника!

– Пустити! – штовхнув Хома жінку. – Я сам дістану!

Але Хима міцно, мов кліщами, вчепилась руками за скриню, і Хома ніяк не міг стягти її з скрині.

– Беріть свиту, бодай вас за зуби взяло! – кричала Хима. – А п'ятизлотника не дам!

Десятник, недовго думавши, закинув свиту на плече і подався з соцьким з хати.

Хима сиділа на скрині бліда, аж жовта, тремтяча та перелякана; руки заклали на віку, посоловілі очі нестямно дивились на двері.

Хома важко дихав, аж сопів; він постояв мовчки на місці, далі насунув шапку і вийшов з хати, хрюпнувши дверима...

Лишившись сама, Хима заплакала. «Господи, – думала вона, – за що на нас звідусюди саме лихо, сама біда? Чим ми прогнівили тебе, Боже, що отак на старість караємось?..» Сльози котилися по її старому виду, капали на скриню, на запаску, а вона сиділа сумна, як сам сум, і забула вже про той скарб свій, про п'ятизлотник, який недавно боронила від ненаситних зборщиків...

Вечір захопив її на скрині, темрява оповила хату, а Хима не світила світла, їй було не до світла...

Ввечері прийшов Хома, хмурний, як небо восени. Він мовчки сів на лаву і задивився в куток.

– Хомо!

Тихо.

– Хомо!

– Ну?

– Я оце надумала... Пішов би ти до пана, попрохав би грошей на відробітки... Може б, він і дав. От завтра субота, підуть люди до роцоту, піди й ти та попроси гарненько, може, змилується...

– Ет, не дасть!

– А ти піди, попроси красненько, може, й дасть...

Старі замовкли, але надія на панську ласку ледве примітним промінням осявала їм серця, зцілющою водою покропила сердечні рани...

Другого дня ввечері вертався Хома від пана.

– Ну? – зустріла його на порозі Хима.

– Дав! П'ять дав на відробітки, на буряки...

Хима перехрестилась.

Щасливі, зараз нараялись відібрати свиту, а на решту купити кукурудзяної муки на малаї, бо житня дорога. Хоч не хліб, а все ж веселіше буде, ніж на самій бараболі.

Повечерявши, старі полягали спати.

Та не спалося старим.

Усе, що пережили вони за сих кілька день, ставало тепер їм перед очима, як на долоні. Поки голод зазирає їм у вічі, вони силкувались одвернутись від його, боялись думати про його... Тепер, коли несподівана поміч дала їм спроможність хоч на кілька день позбутись гірких клопіт про шматок хліба, вони з цікавістю розглядались у свому лихові, самі зазирали в вічі свому ворогові, бо він і тепер ще маяв над їми своїм чорним, сухим крилом...

«А що було б, – думав Хома, – якби й пан не дав грошей? Невже гинути з голоду?.. Що то – голод? Невелике слово, а страшне... Ще ми, хвалити Бога, не зовсім гинули, а й то так було гірко, так важко, що, здається, вибіг би на вулицю та й гавкав, як пес... А кажуть, в якійсь стороні тепер голод... Справжній голод... І не село, не два, а, кажуть, сила людей без скибочки хліба, мруть з голоду...»

Хома не знав, у яких се сторонах голодують люди, якої вони віри, якою мовою говорять, він лиш чув, що вони голодні, і йому ввижалася сила голодних, змарнілих, сумних людей, що з туги та голоду мало не гавкають, як пси, і нізвідки поради немає бідолашним...

«Виставили в церкві карнавку, – думав Хома, – і дав би чоловік на тих голодних що змога, та що ж – дай, голоде, хліба!..»

Хима лежала на полу, розплющивши очі, і в її голові снувалися думи: «Роздобув, хвалити Бога, старий трохи грошей... Хоч на який час утихомириться, а то й дихати не давав мені з тим п'ятизлотником. Намігся водно: дай та й дай!.. Та що з тих грошей? Не надовго й вистачить, треба картоплею намагати... Добре, що хоч картоплю маємо... А у тих голодних, що читали батюшка в церкві, мабуть, і картоплі немає! От десь горе: ми ще самі, двоєчко нас, а то, борони Боже, сім'я велика, діточки дрібні, пишуть з голоду, а тут ні крихіточки, ні росиночки закропитися... Якби ближче, дала б з мірку картоплі... З щирої душі допомогла б... Ох, бо й я знаю, що то голод, а там, видко, ще гірше діється...» І перед очима Химиними просувалися картини, одна одної сумніші, одна одної страшніші; і її серце умлівало з жалю за тими голодними, хоч невідомими їй людьми... «А може, – і в голові її промайнула думка. – Ні-ні! – відганяла Хима непрохану думку, що лякала її своєю незвичайністю. – Не дам!.. То не моє, то внуччине... А може...» Стара заклала, увірвавши думку, та мов прислухалася, що скаже серце, як погодиться з думкою...

«Господи! – думав Хома. – Чого ті голодні ввижаються мені сьогодні? Може, се мана яка? Воно годило б ся допомогти, бо ситий голодному не вірить, як кажуть, а з миру по нитці – голому сорочка. Кортить мені сказати щось бабі, так боюся... Вона вже й так лиха на мене за того п'ятизлотника... А може, сказати?..»

– Химо! – насмілився Хома. – Ти спиш?

– Ні, чогось мене сон не бере...

– І я не засну... верзеться всячина... голодні ввижаються з тих країв, де голод...

– Се справді! Й мені вони на думці вертяться... Мабуть, горюють там, бідолашні?!

– Атож! Знаєш що, Химо? Я думаю...

– Про п'ятизлотника?

– Еге ж... якби нам його... теє... в карнавку...

Хима не відповідала. В хаті стало тихо; Хома чув, як калатало його серце, бо він трохи налякався своєї сміливості.

– Віддамо... Як має піти на що інше, хай лучче йде на голодних. Завтра віднесу до церкви.

– Отак краще! – вільніше відітхнув Хома.

Старі помовчали, зітхнули глибоко, а трохи згодом поснули.

Другого дня, зібравшись до церкви, Хима відчинила скриню, вийняла ганчірку з п'ятизлотником, розгорнула її, оглянула свій скарб, що тридцять літ ховала, як око, і знов загорнула, її руки мимохіть зробили рух до скрині, але вона спішно підняла їх і сховала вузлик у пазуху.

Після служби Божої Хима наблизилась до карнавки, нешвидко добула з ганчірки п'ятизлотник, потримала його в руці й укинула в карнавку.

Цок!..

Довгу хвилину стояла Хима перед карнавкою, слухаючи, як той згук «білих грошей» лунав в її ухах, але на серці в неї стало і радісно, і весело, мов на Великдень.

Перехрестившись до образів, Хима неспішною ходою подалась додому...

* * *

Того ж таки дня піп виймав гроші з карнавки. Побачивши межі мідяками срібний п'ятизлотник, він немало здивувався.

– Дивіться, – казав він, розглядаючи старі гроші, – а я й не знав,
що межі моїми парафіянами є такі багатирі!..

29 лютого 1892 р., с. Лопатинці

На віру

Повість

I

Гнат сидів у корчмі за столом, підперши голову рукою. На столі перед ним стояла пляшка з двома-трьома чарками недопитої мутної сивухи. Невелика чарка з грубого зеленого скла лежала перекинута коло жидівського калача. Гнат частував сусіда Івана; але Івана хтось покликав, і Гнат лишивсь один.

В корчмі було мирно, як щонеділі. В дверях раз у раз з'являлись постаті чоловіків у довгих свитах та високих шапках, парубків в коротких чугаїнах, гарних поясах та брилях. Молодиці, одягнені в червоні та сині спідниці гарячої барви, в коротенькі байові «гвавтики», маяли розкішними кінцями квітчастих хусток та побрязкували разками коралів. Йшли пити до корчми, йшли і по горілку, ховаючи пляшки в рукав або за пазуху. Шинкар й не вилазив з свого заґратованого дерев'яними ґратками «ванькирчика». Він усе точив з барильця та подавав половинчики, кватирки, пів-ока, ока. Піт великими краплями котився на його руді вуса, і він обтирав його рукавом сорочки, поглядаючи на гостей хитрими сірими очима.

В корчмі було душно і висіла імла. Попід стіною, за столом, сиділо кілька чоловіків та кругловида гладка жінка. Чарка кружляла по черзі, бесіда переходила в крик, рухи ставали жвавішими, обличчя горіли. Гладка молодиця обмахувала червоне лице червоною хусточкою і приязно осміхалася на всі боки. Деякі чоловіки смоктали люльки, і дим здіймався догори синіми струмочками. Запах горілки, змішавшись з важким духом бакуну, наскрізь прочадив чорні стіни корчми. Несказаний гомін широкими хвилями вилітав з корчми крізь відчинені двері та вибиту шибку в вікні. І чого не було в тому гомоні? І гучна людська гутірка, і жалібний голос пісні, і плач п'яної

баби, і писк жидівської дитини. Бадьористі звуки скрипки та цимбалів долітали до корчми з-за стіни, де хлопці наймали музики дівчатам, і змішувались з празниковим п'яним галасом.

А Гнат сидів, підперши голову рукою, і нічого не чув. Він дивився на стовп сонячного проміння, що, продершись крізь вікно, ліг на стіні чотирма золотими плямами. Сонячне проміння пригадало йому один щасливий день в його житті. Се було торік, в такий самий веселий майовий день. Він стояв у садку під яблунею, вкритою білим цвітом, і говорив з любою дівчиною. Вона осміхалась до його, казала, що любить його... «Піду за тебе, присилай старостів...» З радощів він мало не збожеволів. Та й як його не радіти, коли світ зразу покращав: і сонце веселіше засяяло, і пахощі з садків покотились хвилями, і озимина нічогенько показує на сей рік, і сусіда Іван справді добрячий чоловік, – отак, хрін його знає, за що й посварилися... Щастя не зміщувалось у серці, щастя розривало груди! Та чи довго ж тішився він тим щастям? От прийшло лихо і, мов корова язиком, злизало щастя!.. Така вже його доля... щербата, мовляв. Кажуть, діти щасливі; дитина не знає біди, не знає лиха. Пусте! Скільки сягає його пам'ять в час дитинства – усе не вбачає він себе щасливим. Вже на сьомому році почав він помагати батькові в господарстві. Далеко ще до світа, а вже батько будить вставати – худобу пасти чи в поле йти орати, за погонича. Господи, як не хочеться лишати нагрітого місця, як тяжко розлучатися з солодким ранішнім сном! Та суворе батькове слово мов водою холодною обіллє і прожене сон... А в полі добре, як сухо та тепло. Але в дощ, у негоду, в осінній холод змокне, було, що й ниточки сухої не знайдеш на спині, сяде десь під кущем, та кланцає зубами з холоду, та мориться голодом, бо що то за їжа – хліб з цибулею! А мало його побили й батько, й мати, вернувшись з корчми п'яні або роз'ятрені гірким бідуванням? Та що про те згадувати! Найгірш зробили, що померли, лишивши його на дев'ятому році сиротою... Віддали його до пана в економію товар пасти. Що вже тоді назнущалися з його досхочу, що наштотхалися! Правда, недовго пас він худобу: на зиму

звелів пан узяти хлопця до двору, в поміч льокаєві. Було, забagnetься панам погожої води – льокай і посилає його до криниці. Тягне він здорову, важку баддю, повну води, а в очах аж позеленіє від великої натуги... Руки й ноги тремтять, духу з грудей не можна добути... А слухати треба, бо льокай якраз нагодує товчениками! І кожне мало право наляти його, нехтувати їм, бо він сирота, мужиченя... Ще тоді, порівнюючи життя панів та мужиків, він глибоко пересвідчився, що Бог не дав долі мужикам, що для мужиків нема щастя на землі. Ріс він, росло і дужчало з ним те пересвідчення. І справді, де те мужицьке щастя, в чім воно? Не зазнаєш того щастя дитиною, не зазнаєш його й виріши... Рано вставати, цілий день працювати тяжко на спеці, у поросі, моритися голодом на пісній страві та лягати натомленому без вечері, бо не було кому зварити, бо всі були на роботі, – ото мужицька доля. А в голові як зав'язано, поночі; нічого мужик не знає, не відає, що діється на світі, як запобігти лихові, як заслужити кращу долю... Шукає він часом тої долі на дні чарки, та й там знаходить одно лиш лихо! А серце, хоч б'ється в мужицьких грудях, таки бажає щастя, таки рветься до кращого життя, живе надією!..

Раз – він вже парубкував тоді – йому здалося, що він розв'язав оту життєву загадку. От якби мати вірну дружину, тиху, сумирну, щоб перед нею можна було розкрити своє серце, показати, що там наболіло, запеклося, що труїть чоловіка; щоб вона пожалувала і своїм тихим, приятним словом, мов рукою, зняла всю вагу з серця. Тоді і сухар смачний, тоді і праця неважка! Шматок хліба з водою, аби, серце, з тобою! Відтоді думка про вірну, тиху дружину скрашала його безталання. Одружитья він, візьме жінку по думці, і горе навіки потоне в хвилях родинного щастя! Аби дівчину нагледіти. І він наглянув дівчину зовсім несподівано. Він косив ячмінь, вона плоскінь брала. Ниви їх були поруч. Дівчина співала якусь пісню. Йому сподобався голос дівчини, і він подумав, що добре було б слухати таку пісню в хаті довгого зимового вечора. Вони розговорилися. Вона розказала йому, що називається Настею, що сидить далеко від

його на другому кутку з своєю старою матір'ю Явдохою. Йому вподобались здорові сиві очі, що тихо сяли з-під довгих вій та широких, як покоси, русявих брів. І личко було гарне – трохи довгасте, але повне, з повними червоними устами. Сміялись лише очі та уста: підіймуться догори куточки червоних уст – і коло них набіжать дві коротенькі зморшки. Обличчя зоставалось спокійним та сумовитим. Настя якось зразу припала йому до серця. Він не почував уже себе таким самотнім, як перше, наче з'явилась у його яка близька родина. Він почав ходити за нею слідком. Де Настя – там і Гнат. Жнуть на лану пшеницю – він поносить та поскладає в полукіпки її снопи. Копають в пана буряки – він своїми буряками досипає її мірниці. Йому так любо брати на себе її працю, попільжити їй чим змога. Усе частіше постерігав він, що в серці його ворухиться кохання, тихе, приязне кохання, що воно обхоплює цілу його істоту. І він не пручався від того нового чуття, він залюбки, охоче віддавався йому, радів їм. Йому здавалось, що досі він не був цілою людиною, іно половиною, що він знайшов другу половину свою і через те починає жити новим, повним життям. Уявити собі життя без Насті він не міг, не вмів...

А Настя усе була добра, тиха, сумирна. Багато говорити вона не любила. Усе слухає, що говорять другі, і всміхається очима та куточками уст. Але як скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця і, мов крильцями, розмає тугу. Тиха, як ягниця, ніжна, як голубка. Гнат почав ходити до їх хати. Ходили й другі парубки. Межи ними був здоровий та веселий парубок Петро. Не раз стискалося Гнатове серце, не раз зсувалися тонкі брови, коли безжурний Петро гнув всілякі жарти, вигадки, весело, по-дитячи сміявсь. Настя охоче слухала жартів говіркого Петра і часом навіть забувала про Гната. З природи мовчазна, вона залюбки слухала веселу та гарну бесіду. Досада брала Гната, що він не похопитья бистрим словом, як Петро. З тої досади Гнат ставав ще мовчазнішим. Тільки в серці збиралась ненависть до Петра та жаль до Насті. Але скаже Настя ласкаве слово, вийде до його під яблуню – і він знов лине щасливою думкою в

будучину. Настя, здається, любила його, але якось не важилась сказати йому рішуче слово. Що, було, не питає він: «Підеш за мене? присилати старостів?» – вона в одно: «А я знаю?.. Я тебе й так люблю...» Вже й подруга Настина, весела чорна Олександра, сміючись, каже: «Оце, Господи! нявчить, наче кицька замліла! Та ти кажи, чи підеш за його, чи не підеш, а то водить парубка – ні собі, ні людям!..» Аж ось одного майового веселого дня сказала Настя, стоячи під яблуною: «Піду за тебе, присилай старостів!» Він не тямився з радощів. Третього дня після тої розмови Гнат з старостами йшов до Явдошиної хати.

Добре пам'ятає він, як колотилось його серце, коли старости взяли за клямку і відчинили двері. В хаті стояв гомін. Петро з старостами сидів на лаві. Стара Явдоха частувала гостей горілкою й бажала дочці та Петрові щасливої долі. Настя стояла коло печі, підперши голову рукою. Гнат зрозумів усе і враз почув, що всередині в його щось обірвалось, кров попливла з тіла, і він похолов, як мрець. В голові путалися питання: «як? що? за віщо?» Старости щось говорили, він навіть не розібрав гаразд, про що, мабуть, потішали його; далі взяли під руки та, мов п'яного, вивели з хати. Несподіване лихо приголомшило Гната. Йому все здавалось, що він спить, що йому приснився важкий сон, і він силкувався прокинутись. Холодний вечір трохи прохолодив Гната; перша його думка була побачити Настю та дізнатись від неї, що се таке сталося, що вона робить з ним. Він схопився й побіг до Явдошиної оселі. В Явдошиній хаті було темно. На білій стіні чорніли маленькі вікна. Гнат став під вікном і почав висвистувати пісню, на яку Настя завжди виходила. Та двері не одчинялись, хата стояла німа, як домовина. Гнат десять, сто разів висвистував ту ж пісню, щораз голосніше, думаючи, що Настя не чує. А хата все німувала та дивилась на нього чорними вікнами, наче череп очима-ямами. Кілька разів здавалось йому, що він виразно чує, як заскрипіли двері, стукнув засув, засовгали по сінях босі ноги. Серце тоді переставало битись, і, спинивши дух у грудях, Гнат весь обертався в увагу... Але сінешні двері щільно приставали до одвірка,

а навкруги була німа, мертва тиша. Гнат важко переводив дух, підходив до вікна, під котрим спала Настя, та хотів стукати в вікно. Він спершу тихенько стукнув в шибку, далі дужче і дужче... Широко розкриті очі пильно дивились на двері, ухо пожадливо ловило кожний згук в нічній тиші і все одурювало сполохане та роз'ятрене серце. Двері не відчинялись. Нетерплячка брала Гната. Він гриз би вікно, гриз би скло, раму. Він головою висадив би вікно та вліз би у хату, щоб хоч на хвилинку побачити Настю... Часом серед такої гарячки вся енергія його спадала, і якийсь голос говорив в нім: «Навіщо?.. Кінець! Дійшов до краю!» Але за хвилинку надія побачити Настю, почути від неї, що все, що його мучить, – сон, мара, обхоплювала цілу його істоту, і він знов уперто ходив під вікнами та чекав, чекав... Повний місяць освічував бліде обличчя з тонким чорним вусом, широко розкриті, блискучі очі та розкуйовджене волосся. Якби хто глянув на його в ту пору, то, певно, подумав би, що то упир прийшов з того світу і от-от щезне, лише заспівають треті півні...

Вже над світом, коли східний край неба спалахнув полум'ям і свіже повітря виповнилось чудовою гармонією пташиного співу, Гнат, коливаючись, мов п'яний, поплентався додому.

В полудне прийшла до Гната його тітка Мотря. Вона вже все знала. Їй так було жаль бідного Гната! Скривдили бідного сироту вороженьки лихії, бодай їм долі не було! Дання якесь дали парубкові, вчарували, а тепер знущаються! А все той циган – Олександра. Як узяла вговорювати Настю, як взяла вмовляти: «А він, сестрице, нероба, а він ледащо: змалечку служив у дворі за льокая, звик на легкім хлібі. Ти будеш бідувати з ним, сестрице, бо він незугарен господарювати. До того ще сумовитий, невеселий... Ні поради, ні розваги. От Петро – багатир, хазяйська дитина, не тинявся по наймах... Ще до того веселий, моторний і з лица гарний, хоч води напийся. За таким чоловіком не знатиме жінка біди. А ввійде до хати – то й хату звеселить...» А старе луб'я Явдоха й собі за Петром тягне, тим що багатир. Так заморочили бідну Настю, що вона вже й каже:

«Хто перший пришле старостів, за того й піду». А Олександра й переказала Петрові, щоб поспішався, коли хоче дівчину взяти... Проте Гнат не такий дурний, щоб журитись за Настею. Сього цвіту по всьому світу! Є! Він візьме ще кращу та багатшу!..

Кожне тітчине слово гострим ножем поверталось у серці Гнатовому. То він, Гнат, нероба, він, що так тяжко працював у своїм житті, що за роботою не знав просвітку? Він ледащо? Добре. Той нероба, той ледащо пішле старостів до Олександри. На злість Насті посватається.

Побачимо, з чим тая розлучниця відправить його старостів! Пожалкуєш, Насте, та пізно! Годі каятись по смерті! І він заслав старостів до Олександри. Олександра подала рушники. Одної неділі справляли весілля Настине з Петром, другої вінчали Гната.

По весіллі Гнат став наче спокійнішим. Він чув, що йому треба рятуватись, щоб не пропасти з туги, що весь його рятунок в праці. Йому легше ставало, коли він працював. За роботою він менш бував у хаті, рідше бачив жінку, менш говорив до неї. Вона була для нього чужою людиною, заважала йому. Часом мине цілий тиждень, а вони й словом не перекинуться, мов німі.

Нетерплячка брала палку Олександрю. Що се справді за вигадки? Чи довго так буде? Вона не наймичка йому, щоб тільки годити, а він і головою не кивне, і словом не обізветься, аж хата пустою дише! Ні, годі! Вже в неї накипіло коло серця! І вона ставила обід перед Гнатом так, що миска аж гула і от-от не розліталась на череп'я, а ложка летіла під стіл. Вона шукала сварки. Гнат зсував тонкі брови й поглядав на жінку спідлоба. З натури нечепурна, неохайна, Олександра зовсім опустила руки. Хай все іде прахом! Хата по три дні стояла неметена, страва тхнула недоглядом, хліб був глевкий, а на господиню гидко й глянути: сорочка чорна, спідниця задрипана. Вони почали сваритись. В серці у Гната накипала ненависть до нелюбої жінки, нехить до своєї хати. І навіщо він оженився! Так, він зробив на злість, але не Насті, а собі. І оце те мальоване щастя, що мало скрасити його вбоге життя, яке пестив він у мріях парубочих?..

Гнат почав учащати до корчми. В корчмі за чаркою він забував своє лихо.

Раз він зустрів Настю. Чоловіка її взято у москалі, і вона лишилась московкою. Спершу Гнат хотів утекти: йому було ніяково, соромно навіть. Але якось зовсім несподівано він з гірким жалем почав оповідати їй про своє життя, про свою долю, дорікати їй, нащо вона запропастила його вік молодий.

Вона плакала. Вона й досі не знає, як се сталося. Так десь воно мало бути. Адже і їй жаль, що вони розлучились: вона не бідила б так гірко без чоловіка, як тепер, коли Петра взяли у москалі.

Гнат виявив перед Настею все, що так довго гнітило його серце, труїло його життя, і йому наче легше стало на серці. Але та стріча розбуркала в йому спомини давнього щастя, розжевірила вгамоване кохання. Гнат знов почав стежити за Настею.

Незабаром прийшла звістка, що Петро помер. Настя лишилась молодою вдовою. Відтоді в неділю чи в свято, чи так видалась вільна година – Гнат щезав з хати, а куми-жалібниці, жалкуючи за Олександром, плескали, що Гнат ходить до Насті. Олександра все знала і сварилась з чоловіком. У хаті в них було пекло. Гнат втікав до корчми. От і тепер сидить він у корчмі, підперши голову рукою, і ціле його безталання стає йому перед очі...

З другої світлиці почувся пискливий плач дитини. Гнат потер чоло рукою, неначе прокинувся з важкого сну, і глянув у відхилені до світлиці двері. Груба Берчиха гойдала дитину в колисці і плела панчоху. Розпатлана, в заяложеній спідниці та засиненому шматтю жидівка нагадала Гнатові його нечепурну жінку. Гнат аж сплюнув з огидження. Достоту Берчиха! Ні, він не може жити з нею! Так йому вже остогидло, так остогидло, хоч з мосту та в воду! Тонкі брови Гнатові зсунулись, аж тінь впала на очі. Важкий кулак рішуче стукнув по столі; чарка покотилась, черкнулась об пляшку і жалібно задзвеніла. Гнат вийшов з корчми.

Вечоріло. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом. Цвіли яблуні; тихе повітря дихало чудовими пахощами. В

останньому промені сонця грала дрібненька мушва і, мов сітка, мигтіла перед очима. Гули хрущі та літали, як кулі. Висипала на вулицю дівора і збудила тишу криком та дзвінким сміхом. Греблею йшла череда і, здіймаючи куряву, ревла та мекала. Курява стелилась по гладкому, як дзеркало, ставку і купалась в хвилях рожевого світла.

Гнат перейшов греблю і подався у вуличку. В вуличці було темно та вогко. Високі крислаті верби зеленою банею нависли над вуличкою. Від криниці ровом дзюрив струмочок. Коло воріт молодиці чекали на череду, щоб вилучити ягнят. Гнат постояв трохи з тіткою Мотрею, котра й собі вийшла проти череди. Тітка Мотря оповідала, як їй було добре за покійником третім чоловіком і як вона тепер бідує, не маючи де голови прихилити на старості літ... Смерклось. Гнат побачив світло в своїй хаті і подався до воріт.

II

Олександра давно вже зварила вечерю і чекала чоловіка. Бараболя з юшкою задубіла в холодній печі, а Гната не було. Олександра кипіла. Господи, що се за життя?! Краще б вона сивим волосом світила, ніж мала втопити свою долю, віддаючись за Гната! Правда, якось не дуже хапались хлопці сватати її, мабуть, тим, що вона сама липла до них, але, може б, і посватав який людяний! А то є чоловік – і нема чоловіка. Ані заговорить любо, ані присунеться близько, як чоловік до жінки. Іно важким духом дихає. А ще та гадина люта, розлучниця ота, Настя, колишня її подруга! Водить його за собою, мов теля на налігачі... Ні, годі терпіти!

Терпцю не стає! Вона кине чоловікові у вічі слово правди, а тоді – про неї – нехай або вб'є, або вона сама покине його до лиха!

Олександра з нервовим поспіхом бігала по хаті, сама не знаючи, що робить. То вона разів кілька переставляла з місця на місце хліб на столі, то брала віник, щоб замітати, й кидала його серед хати; то, метнувшись до жердки, шукала чогось межи одежею. Довга тінь від її високої, сухої, як дошка, постаті літала по стінах, лізла аж на стелю. Чорне обличчя Олександрине збіліло; з-під високих, веселкою, брів світились гострі чорні очі; в очах мигтіла блискавка. Ніздрі довгого тонкого носа хвилювались, тонкі уста нервово тремтіли. Вона була навіть гарна – палка, гнівна, енергічна...

Гнат увійшов у хату.

Олександра з презирством, наче зачіпаючи, глянула на чоловіка. Гнат не постеріг того зневажливого погляду. Він почепив на кілок шапку, роздягся й закинув на жердку свиту. Йому хотілось їсти. Він сів за стіл, відрізав скибку хліба і грубо посолив її.

– Вечеряти!

Олександра з незвичайним поспіхом вхопила з мисника миску, аж та загула в руках, насипала холодної страви й поставила перед Гнатом так енергічно, що він аж глянув на неї спідлоба. Гнат постеріг,

що сорочка на ній була чорна, заяложена і здавалась ще чорнішою при новій празниковій спідниці. Гнат сьорбнув страви. Юшка була холодна, бараболя тверда.

– Задубіла, – промовив він крізь зуби, відсуваючи миску.

Олександра скочила, мов опечена, й блиснула на Гната очима.

– Задубіла! Бодай вже ти задубів, як маєш сидіти десь у чорта в зубах! Терпіла, терпіла, а далі й терпцю не стає!.. Де се видано? Що се за чоловік? До хати його й псами не заженеш! Прийде неділя – він не сидить вдома, а вештається десь по шинках з любовницею... а ти сиди, туманій та чекай його з вечерею! Ні, не діждеш сього!.. Годі!..

– Цить, Берчихо!..

Стіл аж йойкнув під кулаком Гнатовим, миска плигнула по столі й хлюпнула на скатірку мутною юшкою.

– Ба не буду мовчати! – Олександра прискочила до чоловіка, махаючи перед його лицем ложкою. Вона має право сказати йому слово правди! Вона йому жінка, а не наймичка. А він який їй чоловік? Він гірш ворога лютого! Йому не вгодиш: переступи – зле; недоступи – зле; все бісом дивиться! Вона не чула ще від нього приятного слова, не мала поради! І так вже їй остогидло, так остобісіло, до живих печінок дійшло! Вона буде мовчати, а він бігатиме по чужих молодичях, а він буде любитися з тою биркою, з тою слинявою Настею, бодай вони почезли разом до мари, може б, їй розвиднілося тоді хоч трохи!..

– Мовчи, бо битиму! – Гнат крикнув, і шибка задренчала в вікні. Він вийшов з-за стола. О, се вже чорт його зна, що таке! Се вже баба неабияк зноровилася! То він не каже бісовій личині, що вона нехлюя, не хазяйка, що вона не годна страви зварити, хліба спекти! Хіба він не знає, хто розлучив його з Настею, набрехав на його? Хіба він не бачить, що вона гзиться з парубками, мов дівка розбещена? Він усе знає! Хай же наважиться сказати хоч слово, тоді знатиме, чому в Тростянці гребінці! Ох, битиме ж він її, битиме, як жиди гамана!

– Ба брешеш, ба не вдариш, побила б тебе лиха година!

Олександра скочила до Гната і вдарила кулаком в кулак. Гната взяла злість. Він замахнувся рукою і збив очіпок їй з голови. Кічка розкрутилась, і розкішне чорне волосся хвилею впало на плечі. М'яке, тепле волосся роздратовало Гната. Він узяв пасмо волосся, замотав його на руку і сіпнув. Олександра дико скрикнула. Той крик ще більше розлютив Гната. Не тямлячи себе, кинувся він на Олександру. За хвилину дві істоти злились в одну дивовижну, з чотирма руками, чотирма ногами. Істота та якось незвичайно, конвульсійно ворушилась, і не можна було розібрати тих рухів при нерівнім, блимаючим світлі керосинової лампочки. Гнат кинув Олександру на землю, змісив її ногами. Вона зірвалася з долівки і, розкудлана, перелякана, з плачем та криком вибігла в двері.

– Геть з моєї хати! – ревнув Гнат.

Він стояв блідий, з широко розкритими очима і важко дихав.

– Геть, щоб духу твого не було тут!..

Гнат метнувся до жінчиної скрині. Він вхопив її за вухо, щоб викинути за Олександрю. Але скриня була важка. Гнат шарпнув за віко, і віко відскочило, аж залізна клямка забряжчала. В роз'ятренні, не тямлячи себе, почав він викидати жінчине добро у відчинені до сіней двері. З свистом летів сувій полотна і через всю хату стелився білою стежкою. Червона манійова спідниця, блиснувши до світла гарячою барвою, лягла коло ослона. Летіли, мов змії, рушники та чіплялись на дверях. Брязнуло до землі намисто й розкотилось по куточках. Здоровий клубок ниток скоро-скоро покотився по білій стежці з полотна і переплигнув через поріг у сіни. Кукла льону, зачепившись за мисник, повисла там, мов русалчине волосся. Гнат кидав шмаття, одержу з такою силою, що по хаті віяв вітер, аж полум'я лампочки вигиналось довгим язиком та чаділо. Від нерівного світла тіні на стінах тремтіли. Випорожнивши скриню, він шарпнув її так, що вона аж загула. Гнат озирнувся навкруги. В хаті було пусто й сумно. Олександри не було. Він плюнув спересердя і вийшов з хати, не причинивши навіть дверей.

Була чудова майова ніч. В вуличці було темно, аж чорно. Крізь чорну баню верховіття де-не-де продерся срібний промінь місяця і ліг на чорну землю срібною плямою. Вийшовши з вулички, Гнат неначе впірнув у море білого світла. Те біле, трохи блакитне світло тихо лилось згори, а зачарована земля неначе купалась в фантастичному сяйві. Гнат подався до ставка й сів під вербою на росяній траві. Він глянув на ставок і не пізнав його. Ні, то не ставок, то друге небо з місяцем, з зорями. Дві блакитні бані зіллялись в одну величезну кулю, оперезану чудовим поясом темно-зелених дерев, білих хат, чорних тинів. Одна хата догори стріхою, друга – униз, одно дерево догори віттям, друге – униз. Два місяці неначе осміхаються один до одного. Зорі тихо тремтять вгорі і долі... А в садках солодко дрімають окутані місячним сяйвом стрункі тополі, широковіті липи, крислаті яблуні, і лише інколи, немов крізь сон, тихесенько зітхне деревина молодим листом. По сріблястій землі лягли довгі чорні тині... Тихо. І земля, і вода, і повітря – все поснуло. Однак та нічна тиша повна всякими згуками. Разно цокотять жаби по тім боці ставка. Тьохкає, аж розлягається, в садку соловейко. Десь далеко в селі гавкають собаки... На леваді форкає коняка і брязкає залізним путом...

Гнат сидів на березі під вербою. Нічний холод трохи прохолодив його та втихомирив розбурхані нерви. Але на серці в його було погано. Він інстинктивно чув, що зчинив недобре діло, та думка не ставила сього перед ним ясно. На хвилинку йому жаль стало Олександри, й промайнула думка про згоду, але набігла друга думка і, мов дужча хвиля, розбила першу. Ні, він не хоче жити з нею, він не може жити з нелюбою! Нехай роблять з ним що хочуть, нехай його судять, як знають, а він не пустить її до хати. Краще об стіну головою. Вона йому гидка, осоружна; вона отруїла йому життя, розлучивши з милою, вона труїла його цілий рік непокірливою вдачею, неохайністю, лінощами... Відколи він оженився – і в господарстві йому не ведеться. Спромігся на коні, підгодував – думка продати та заробити – як раз утратив. Купив другі, знов підгодував і знов

утратив, за сим разом ще більше. Купив двох кабанців, доглядав, годував їх – такі ситі були. Та що? Зрання не схотіли їсти, а ввечері одубіли. Або з тим телям?! Яке там теля – таки добрий назимок був. Се було зимою. Надворі була страшенна хуртовина. Вітер вив, мов дикий звір, і, змітаючи цілі кучугури снігу, підіймав їх догори, до білих хмар, що низько повисли над землею. Трудно було потрапити до воріт. Рвачкий вітер бив у лице, снігом заліплював очі та, здавалось, хотів підхопити догори, щоб потому кинути в холодний сніг. Гнат виніс теляті їсти. В хлівці його не було. Гнат обійшов весь двір, заглядав по всіх закутках – теляти нема. Гната взяла тривога. Ану ж де замерзне, дурне, під тином? Він підперезався, насунув на очі шапку і, взявши в руки кийок, пішов на вулицю. Ноги стрягли у снігових заметах, вітер бив у лице з такою силою, що Гнат не міг дихнути. Він відвертався від вітру, щоб перевести дух. Гнат обійшов село – теляти не було. Змучений, впрілий, вернувся він додому без телички... На другий день казали люди, що вовки розірвали в лісі якесь теля. Гната немов що торкнуло. Він пішов у ліс і скоро знайшов у рові голову свого теляти з налигачем на шиї... Ах, він уявляв собі, він на свої очі бачить криваву драму в лісі. Холодний вітер свище межи голим цупким деревом. Обліплене снігом, стоїть по коліна в снігу теля і, витягши морду, жалібно мукає проти вітру. З-за ярка, повного снігу, дивляться на нього блискучими, мов жарина, очима два вовки. Вони неначе змовились: один ліг в ярку догори черевом, а другий, крадучись та присідаючи до землі, обминув теля ззаду і погнав його на ярк. Теля жадібно мекнуло, задерло хвіст і, нерівно стрибаючи, побігло просто на вовка. Вовк лежав і чигав. Теля надбігло та з розгону скочило на вовка. Вовк ухопив його впоперек і розпоров йому живіт. Теля впало. Надбіг другий вовк і з живого ще теляти вирвав шматок м'яса. Вовки їли, гарчали та скалили один до одного зуби...

Гнатові аж мороз пішов поза спину. А і справді стало холодніше в повітрі. Над ставком знявся білий туман та, мов серпанком, оповив краєвид. Пахло вогкістю. Гнат встав і пішов додому. З вікон лилось

світло, але двері були зачинені. В хаті було поприбирано, все стояло на своїм місці. Гнат глянув у куток і догадався, хто зробив лад у хаті. На лаві під образами солодко спала тітка Мотря, хропучи носом. Гнат погасив світло і ліг спати.

* * *

Сонце вже зійшло, скісне проміння його, продершись крізь вікно до лави, розбудило Гната. Він глянув на тітку, що поралась коло печі, і сів на лавку, протираючи очі. Він ніяк не міг второпати, звідки взялась тут тітка, що вона тут робить. За хвилинку Гнат згадав вчорайший вечір. Тітка кришила буряк і лише постерегла, що Гнат прокинувся, голосно заторохтіла грубим голосом. Але ж він і спить! Вона думала, що він вже не встане! Най він мовчить, нічого не каже: вона вже все знає. Саме тоді, як знялася межи ними колотнеча, вона стояла на подвір'ї і все чула. Або ж не варт бити? Там-то, матінко, нечупара, там-то ледащо! Всі молодиці дивують, як він терпів їй, не вбив її досі до мари. Побігла до батька. Не бійсь, прибіжить! А як не вернеться, то чоловік потрапить на поясі привести до хати, як торік Клим свою Варвару! Повіялась, а посуда стоїть лоском немита. Вона, Мотря, своїми руками мусила всьому лад дати, хоч як було треба піти на поденне. Мотря довго говорила, жаліючись на своє гірке бідування. Її басовий голос грізно гучав в хаті, неначе там хто лаявся.

Гнат слухав чи не слухав. Йому якось ніяково було з тіткою, хотілось зостатись на самоті. По обіді Гнат узяв сокиру та подався на подвір'я лагодити пліт. Незабаром на перелазі з'явилась низенька постать чоловіка з сивою колючою бородою. Гнат впізнав тестя і став, очікуючи. Старий підійшов ближче.

– Здоров, синку! Що там скоїлося вчора межи вами, що Олександра прибігла до нас, мов несамовита?

– Та що скоїлося... от, тату, дали мені жінку, тепер візьміть її собі, бо я з нею не житиму...

– Овва! не вихоплюйся, синку, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися. Чому ж се так?

– Бо вона мені не до вподоби... вона мені гидка!

– А ти ж чом, синку, не розпитав стежки у свого серця та заблукав до нашої хати? Хіба тебе хто силував? Га? Ні, тепер вже годі! По смерті нема каяття!

– Як собі хочете, а ми вкупі не будемо!..

Гнат розказав тестеві, як вони жили з Олександрою. Старого брала злість. Здурів зять, чи яке лихо? Не буду з нею жити та й не буду. Ну, вдарив там жінку, повчив її трохи, та й годі! Діло звичайне. А погиркались – помиритися та й жити як слід, як Бог приказав.

– Ви, тату, краще не втручайтеся в се діло, бо нічого з сього не вийде!..

Як то не втручатися? Адже вона йому дочка! Може, й в його серце болить за своєю дитиною. Старий сердився. Він говорив скоро та прискав слиною, наче сукно мочив. А якби зять схотів загубити свою жінку, то батько повинен ще коліном у яму пхати? Е, ні, вибачай! Дарма, що він старий, а ще нікому не дасть на поталу дитини!.. Показались десь діти, чи який хрін? Одно затялося, каже, що не буде вкупі жити, а друге й собі тієї співає... Межи ними й дідько лисий не розбере справи!.. Старий Максим плюнув спересердя та й подався до воріт, бубонячи щось під ніс.

Другого дня увечері до Гнатової хати вступив Максим з кумом Гаврилом, старим, поважним чоловіком. Вони вговорювали Гната помиритися з жінкою та жити з нею в злагоді. Гнат і слухати не хотів. «Я її не люблю», – твердив він в одно. Гнат не пив навіть горілки, яку приніс тесть. Максима брала нетерплячка. Йому аж руки свербіли до бійки, а слина так і летіла з рота за кожним словом. Але кум спиняв його, зацитькував. Максим кричав на цілу хату. О! він знайде спосіб на упертість зятя! Він піде до старшини, на суд!.. Най добрі люди розсудять, чи годиться кидати жінку, ламати те, що піп зв'язав...

Гнат був спокійний. Про нього! Най йому голову стинають, не те що судять, а він не житиме з жінкою...

Максим вилаявся, хрюпнув дверима і пішов з хати. За ним поплентавсь й кум.

В середу рано Гнат найняв підводу і одіслав Олександрі її скриню.

В неділю смерком, коли Гнат вніс сухого ломаччя та заходивсь розпалювати на вечерю, у хату не вбіг, а просто влетів десятник. Ні вуси, ні борода не хотіли рости на його темному, як юхт, обличчі. Замість них висіли якісь клаптики темного волосся. Вся невелика фігура його була розтріпана, виявляла переляк, неначе він тільки що вирвався з рук якого страховища. Руда шапка не прикривала гаразд розкуданого волосся, і воно лізло з-під шапки та крізь дірки в шапці. Крізь витерті рукави пошарпаної свитки світились лікті. В руці тримав він на знак поваги довгий ціпок. Староста з шинку післав його до Гната, і він біг, як навіжений, бо в корчмі чекав його чоловік з пів-оком.

Десятник забелькотів щось так прудко, що Гнат не зразу второпав.

– Прийшла бомага до шинку... той, до старости... загадують, щоб завтра зрання безпремінно прийшли до корчми... той, як його... у волость... Діло єсть... Глядіть, не гайтеся...

Він нащось потрусив бородою і так швидко, як увійшов, щез з хати.

«Мабуть, на суд! Про мене, хай судять», – подумав Гнат.

Сонце вже високо стояло на небі, коли Гнат подався у дорогу. До волості було добрих вісім верстов. Гнат думав прийти туди на пізній обід. Вітер підпихав Гната у плечі, хвилював зелені ниви, збивав куряву по дорозі. Було трохи холодно. Гнат йшов і думав про суд. Він задавав собі питання від старшини й відповідав на ті питання. Він міркував, що казатимуть тесть, Олександра, лагодив їм свою відповідь. Гнат не постеріг, коли дійшов до лісу. Починався чагарник з кущами ліщини, а за ним, мов стіна, стояв густий грабовий ліс. Тут, на узліссі, розкіш була вітрові. Орлом налітав він на зелену ліщину, обіймав її, мов козак дівчину, а ліщина, соромлячись, відхиляла від нього свої віти і мов шепотіла круглим м'яким листом: «Пусти! не чіпай, осоружний!» Високі дерева на краю лісу махали до вітру

віттям, немов зачіпали його. Гнат увійшов у ліс. Йому схотілось спочити; він ліг на траву і озирнувся навкруги.

Темно в лісі. Молода струнка яворина, вкривши коріння оксамитовим мохом, високо сягає рябеньким стовбуром, щоб зеленим верховіттям осміхнутись до блакитного неба, скупатись в золотому промінні, цікавим оком споглянути на широкий чудовий краєвид, розмовитись з вольним вітром... Тихо в лісі: повітря не дихне, ніщо не шеберхне, жадна рослинка не схилиться, не злякає маленької комашки. Мов усе поснуло, мов зачароване. Зате горою йде гучна розмова вітру з лісовим верховіттям. Ось чутно, як несе вітер якусь новину з далекого лісу, що синіє за горбочком. Здалека чутно глухий гомін, він наближається, дужчає, обхоплює верховіття, і здається, що кожне дерево кожним листочком шепотить якесь чарівне слово, а ті слова, зливаючись в чудову гармонію лісового шепотіння, хвилею котяться далі, завмираючи в просторі... За першою хвилею котиться друга, третя...

Мелодійний шелест листя, чарівна краса молодого лісу навіяли на Гната солодкий смуток. Він нагадав Настю. Йому навіть привиділось з-за зеленого віття лагідне обличчя милої з повними устами та великими сивими очима. Серце його знов забагло кохання, того тихого раю, про який він так довго марив. Гнат лежав, а солодкі мрії колихали його серце... Враз він схопився й сів. В голові у нього, мов блискавка, промайнула нова думка. Думка та вразила його незвичайною простотою. Він так конче зробить. Він ублагає Настю сидіти з ним на віру... Адже не він один сидітиме на віру! Адже в їх селі можна налічити більш десяти хат, де чоловік та жінка нешлюбні! Аби вірно кохались!..

Лице в Гната розжеврилось, очі неначе побільшали і дивились кудись далеко, минаючи дерева, на устах під чорним вусом грала усмішка. Згадавши, чого він тут, Гнат важко зітхнув. «Коли б швидше кінець!» – голосно промовив він, рушаючи в дорогу. Цілу дорогу Гнат думав про Настю. Розпалена уява малювала йому картини тихого, незакаламученого щастя...

Ще здалеку впізнав Гнат чималий будинок під зеленим залізним дахом, з пооббиваними дощем стінами. То була волость. Кілька молодих акацій цвіли перед вікнами, кидаючи густу тінь на ганок. На східцях ганку, в холодку, сиділи люди й про щось гомоніли. Осторонь стояв чийсь віз. Розгнуздані коні, інколи форкаючи, тихо хрумали обрік.

Гнат наблизився і вгледів тестя. Старий Максим щось розказував чоловікам. Олександра сиділа оддалік та скубла китицю білого цвіту акації. У волості казали Гнатові почекати; він примостився під частоколом в холодку і закурив цигарку. Тесть розмовляв з людьми, а сам усе поглядав, очікуючи, чи не підійде Гнат, не заговорить до його. Але Гнат і не дивився в той бік, де сидів тесть. Максим думав, як би зачепити зятя, як би зняти з ним розмову. Він глянув на свою люльку і підійшов до Гната.

– Здоров, синку! А дай-но вогню люльку закурити.

Гнат мовчки подав свою цигарку.

– Ну, зятю, що ж буде з нашою справою? – почав Максим.

– А що буде?.. Нічого не буде!

– І нащо нам гризтися та судитися? Хата – покришка; навіщо виволікати звідти сміття, навіщо показувати його прилюдно?

– Не я виволікаю, не я показую, не мені й сором буде!

– От краще помиріться з Олександрою та живіть, як люди, у згоді! Не крайте мого серця на старість, не вкорочуйте мого віку, бо він і так не довгий... – Старий мало не плакав.

– Оце, Господи! – вискочила з-за ганку Олександра. – Нявчать до нього, як кіт до сала! Довго я вам казатиму, що не хочу з ним жити? Не діжде він, щоб я ступила на його поріг! Я краще кози доїтиму жидам, а не буду їсти його хліба! Я йому не жінка!..

Олександра говорила з завзяттям, наче сварилася. Чоловіки замовкли і звернули увагу на ту сцену. Саме тоді вийшов з канцелярії десятник; він покликав Максима та Гната з жінкою до старшини.

В просторій кімнаті з чотирма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоним сукном. Сукно було аж рябе від чорних плям з

чорнила. На столі були розкидані папери; вони лежали малими й великими купами. Папери були скрізь: і на столі, і на полицях, і навіть стіни були обліплені ними. За столом три писарчуки, зігнувшись у дугу, скрипіли перами. На ослонах, попід стіною, сиділи чоловіки та жінки, очікуючи черги. Старшина, здоровий гарний чоловік, стояв біля стола та все засукував рукави своєї зацібною на гаплики свитки, неначе збиравсь до якоїсь роботи. Рудий писар у парусиновому куцику та вишиваній сорочці стояв коло нього і щось говорив, показуючи пальцем на папері. Старшина наглянув Максима; він зморщився, неначе людина, що з нетерплячкою відривається від дуже пильного діла.

– А, се ви, куме Максиме! А де ж ваші діти?

Гнат з Олександром неспокійно порушилися на місці.

Максим вклонився і з поспіхом задріботів:

– От вони, старшино! Оце зять, а то дочка... Я вже до вас, старшино, як до Бога! Розсудіть їх, як ваша ласка, по правді... Я вже здаюся на ваше слово, як розсудите, так і буде...

Старшина засукав рукави, погладив довгого вуса і грізно глянув на Гната.

– Отакеє-то діло! Ти Гнат Музика?

– Я.

– То ти, голубе, виганяєш жінку з хати та чиниш сварку, забуваючи на закон та Бога? Га?

Гнат мовчав і нервово теребив шапку. Він збілів на виду.

– Чи тобі позакладало, голубе, що ти не відказуєш, коли тебе питає старшина? Чом ти не живеш з жінкою, кажу? Га?

– Я...я з нею не можу жити... вона мені не до любові...

– О-го-го! Зможеш, голубе, як ми тобі піддамо охоти!.. Нема такої статті у законі, щоб чоловік жінку виганяв з хати. Такеє-то діло!

Писарчуки, почувши цікаву розмову, повскакували з-за стола і, позакладавши пера за вуха, стали за плечима в старшини. Вони моргали один до другого та показували пальцями на Олександрю. Погана усмішка розповзалась по їх жовтих, з остудою обличчях.

Олександра подалась на два ступені наперед і вклонилась старшині, бгаючи в руках червону хусточку.

– Господин старшино! Краще мені з мосту та в воду, ніж з ним жити!.. Він мене побив, побила б його святая п'ятниця... Він любиться з молодицями... я доведу, що він ходить до тої слинявої Насті...

Паничі захихикали і, щоб вдержатись, позакривали роти кулаками.

– Цить! Заторохтіла, як порожняк по дорозі! Чуєш, зараз мені погодься з жінкою, – обернувсь старшина до Гната, – щоб мені не було межи вами незгоди! В мене нема довго! Раз-два – і кінець! Такеє-то діло!

– Як хочете, старшино, я з нею не буду жити! – сказав Гнат.

– І я з ним! – підхопила Олександра.

– Побачимо! Гей, десятник!

На поклик той вбіг, розпихаючи людей, десятник.

– Дай-но їм лопатки, най вдень лагодять окопи навколо волості, а увечері зачинити їх вкупі в холодну, може, вони там скоріше поєднуються! Та настелити соломи в холодній, щоб було їм м'якенько!

Писарці пхикнули в кулак, але не могли вдержатись, і гучний регіт залунав по хаті.

Збентежених Гната та Олександрю повели з волості.

– Отакеє-то діло, куме! – обернувся старшина до Максима, засукуючи рукави. – В мене усе скоро! Побачиш, до завтра, як голубки, густимуть твої діти. А в холодній, як у коморі, ніхто не заважатиме.

Писарці скалили жовті зуби та реготались, аж поки рудий писар не гримнув на них. Тоді вони метнулись до стола, повиймали з-за вух пера і зашкрябали в паперах.

Максим дякував старшині, але йому було трохи ніяково. Він не сподівався такого суду. «А може, й справді буде лучче, – подумав він, – може, вони скоріше дійдуть до згоди, як їх звести докупи»...

Десятник завів Олександрю та Гната на город і дав їм лопатки. Вони зайняли постать і почали копати рів. Десятник, осміхаючись під

вусом, подавсь у волость. Олександра стала клясти чоловікові; вона плакала та примовляла крізь сльози: де та смерть її заподілася, що не прийде до неї при лихій годині? Чом мати не втопила її малою, купаючи у ночвах, чом її грім не вбив або земля не запалася під нею, коли вона стояла під вінцем? Ні, заховала її від смерті якась мара та й встромила чоловікові, тій загубі, що через його мусить вона нині таке терпіти!.. Прибита, пригнічена пригодами енергія Гнатова вирвалася на волю, неначе річка, розірвавши греблю, і межі чоловіком та жінкою знов почалась би бійка, коли б цікава писарка не покликала Олександрю до пекарні – розпитати про її недолю.

Зіставшись на самоті, Гнат трохи втихомирився. Він скупчив свою розбурхану енергію і наважився мовчати. Він перебуде біду, він переможе її терпінням та завзяттям. Чорна земля шугала з Гнатової лопати на окіп, а він копав та копав, не розгинаючись.

Олександра повернула з пекарні трохи веселіша. Вона також узялась до копання, але більше стояла та розглядалась. Вони мовчали.

Увечері повів їх десятник у холодну. Холодна була під волостью, у землі. В холодній було темно, вогко і холодно. Чорні стіни невеликої кімнатки були аж слизькі від цвілі. Мокра глина де-не-де відвалилась, і липова замість біліла, як ребра кістяка. В кутку коло дверей стояв кадіб з капусти; важкий дух гнилої капусти виповняв повітря. На цегляній долівці лежали кружки від кадоба та купа мокрої мерви^[18]. Гнат глянув навкруги спідлоба, вибрав сухішу мерву і ліг на ній, відвернувшись до стіни. Олександра знайшла триногого ослончика, приставила його до стіни і сіла. В холодній стало тихо, як у домовині. Трохи згодом від вікна почулося шепотіння й тихий сміх. Олександра глянула на вікно: з-за ґрат виглядали обличчя писарчуків. Писарці показували пальцями на Олександрю, шептали щось один до одного, сміялись. Гнат лежав нерухомо, наче нічого не чув. Паничі подумали, що він спить, і почали зачіпати Олександрю масними жартами. Дедалі ставали вони сміливішими та реготались вже наголос, незважаючи на Гната. Олександра спершу мовчала, а далі й собі вкидала до жартів

слівце, скося поглядаючи на Гната. Але Гнат лежав, як мертвий. Олександра присунулась до вікна. Коло вікна почались жарти, регіт, розмова...

Гнат усе чув і кипів. Він силкувався звернути свою увагу в інший бік. «Чорт із нею! Хай гзиться, стидка! Краще думатиму про свою Настю... або хоч про хазяйство, що так лишилось, без догляду...» Але вухо мимохіть ловило якесь слово розмови, і на серці в Гната ставало так погано, прикро, болісно... Він затулив вуха і так лежав, аж поки не заснув.

На другий день знов узяли їх до роботи, знов копати окопи. Вони копали, не обзиваючись й словом один до одного. В полудне приїхав старшина. Він звелів покликати Гната та Олександрю. І Гнат, і Олександра рішуче відповіли «ні», коли старшина спитав їх, чи житимуть вони тепер укупі. Старшина розсердився. Вони затялися – і він не з клоччя. Най же копають окопи, коли охота, та ночують у холодній. І окопи копали, і в холодній ночували, а згоди не було між ними. Вони були неначе чужі. На третій день старшина покликав їх до себе. Вони стояли на своєму; їх ніхто не присилує жити вкупі. Старшина пильно глянув на їх.

– А йдіть ви собі на всі чотири вітри, бо, їй же богу, битиму! – крикнув він. – Отакеє-то діло! Що ти вдієш з запеклим?..

Гнатові та Олександрі не треба було казати сього удруге: вони вийшли з волості і подались різними шляхами додому.

III

Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця. Зеленою левадою побігла стежечка аж до ставка. Стежкою йшов Семен Караташ. Він тільки що підголивсь шматком старої коси, і підголена борода біліла проти запеченого лиця. Семен йшов купатись.

Подихав свіжий вітрець; по ставку плигали маленькі хвилі і сріблом блищали на сонці. Здавалось, що на дні ставка кипіло срібло, що гарячі бризки розтопленого срібла підскакували догори та продирали рівний поверх води. Ставок блищав, аж очі боліли глянути на нього. Ластівки вились над ставком і от-от не черкались крилом блискучої хвилі. Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста. Маленькі хвилі рівно котилися, ласкаво мили берег. Хлюп-хлюп!.. хлюп-хлюп!.. Семен почав роздягатись. Борода свербіла після голення, і він, мацнувши шершаву бороду, згадав, чого сьогодні так чепуриться. Адже він нині сватається вчетверте! Так, вчетверте. Він поховав три жінки. Коли вмерла перша жінка, він сказав собі, що не оженився, бо не знайде вже такої вірної та коханої дружини. Однак, хто його зна як, одружився вдруге. Вмерла друга – і він закаявся женитись, щоб знов не взяти такої лихої на своє безголов'я. Але оженився і втретє, бо треба було матері малій сирітці... Поховавши третю, писав він супліку до архирея, щоб йому дозволено одружитись вчетверте. Від архирея не було відповіді, а тим часом валилась необмазана хата, не було кому зварити ложки страви, не було до кого обізватися словом. Піти до зятя на друге село не хотілось, бо зять – чужа людина, а чужий хліб гіркий; та й нащо того чужого хліба, коли є свій, є й хата, й город, і поле, – мовляв, ціле хазяйство. Та що з того, коли хазяйство те аж плаче без господині! Уже й самому Семенові дійшло до плачу, та добрі люди нараяли жити на віру. Може, й справді так буде краще. Бог простить, що без шлюбу,

бо на думці нема нічого грішного, а погибати людині марно не слід. Та й славну жінку наглянув собі! Мотрю Левкову.

Не так-то стара, хоч і поховала трьох чоловіків, літ сорок п'ять-шість буде, а що роботяща, що запопадлива – то й сказати трудно. Правда, любить випити чарку... Та що? І се не біда, бо буде до кого випити, буде до кого й промовити: «Дай, Боже!» Семен був веселий. Роздягнувшись, він підійшов до води і глянув у тиху воду маленького плеса, що заховався межи зеленими рамами низенького верболозу. З плеса визирнуло до нього невелике кругле обличчя з підстриженими сивими вусами, червоним носом та добрими сірими очима, що погоже дивилися на світ з-під густих та довгих брів. Сиве волосся спадало кружком, по-козацьки. Семен осміхнувся до себе. «Чим не козак?» – сказав він голосно. Ух! яка холодна вода! Семен шубовснув у воду, і вода широкими кружками побігла від нього назустріч хвилям. Семен вплив на середину ставка. Сонце засипало промінням весь краєвид, грало на білому Семеновому тілі. На березі купались діти і збивали воду, аж піна стояла на ній. Семен, одягнувшись, сидів на березі, коли з другого боку, греблею, надійшла молодиця. Семен закривсь рукою від сонця. «Либонь, Мотря, – подумав він. – Вона!»

– Добридень вам, Мотре! А куди йдете?

Молодиця спинилась. Якусь часинку вона придивлялась.

– Дай, Боже! До куми! Відношу борщ, що позичала. – Мотря показала Семенові чорний горщикок. – А холодна вода?

– Зразу холодна, а потому нічого... – Він хотів ще щось сказати, та не знав що і лиш дививсь на Мотрю з-під долоні.

Мотря й собі стояла, неначе чекала чого. Далі обернулась і пішла дрібно-дрібно, наче молоді літа ізгадала.

Коли Мотря повертала від куми з порожнім горщикком, Семен сидів ще на березі та кутив люльку.

– Почекайте, Мотре, щось маю казати! – гукнув Семен. Він підійшов до окопу і сперся на сухе ломаччя. Мотря стояла на вулиці, по той бік окопу.

– Не знати, переказувала вам Софія, перша сестра ваша, що я... щоб ви... – Язик не слухавсь Семена.

– Вона переказувала... – Мотря щільно стулила губи і спустила очі додолу, на горщикок.

– Що ж ви на се, Мотре? Чи зап'ємо згоду, чи ні?

– А я знаю... – Мотря знайшла на денці горщикка шматочок присохлої глини і почала його дуже уважно відколупувати нігтем.

– Справді, надумайтеся та йдіть до мене сидіти на віру. Адже самі знаєте, як погано, коли чоловік один, як палець... Хіба я не знаю, що й ви бідуєте, тиняючись по чужих хатах? Що з того, що ви заробляєте, коли тими грішми не знати, яку дірку залатати. За хату заплати, дров купи, купуй хліба і до хліба. А в мене все своє: і хата, і хліб, а господарюватимемо, то й до хліба буде. А заробите яку копійку, зложите до купи, от і гріш буде про всякий випадок... І веселіше буде: ви будете хазяйкою на своїм обійсті, а не вічною наймичкою. І чоловік буде, хоч не шлюбний, а все-таки чоловік... Дітей ми не будемо мати, та й нащо нам той клопіт, тепер і так тісно, поля обмаль, а людей – як сарани... А як уже поважатиму вас, ніколи й пальцем не торкну, бо й мені та самота за три роки налилася вухами! Так мені остогидла хата-пустка, так докучило раз у раз німувати, що хоч бери, старий діду, та лізь живцем у землю...

Старий Семен говорив довго; його мова чим даліш пливла вільніше та скоріше, як вода на лотоках, і розмивала останні вагання Мотрині. Вона все стояла, стуливши щільно губи та обертаючи горщикок.

– А я знаю?... Ще люди сміятимуться... – промовила вона несміливо.

Оце але! Люди сміятимуться! Адже кожне знає, що не любощі їм у голові, що не пусте що зводить їх до купи, а неминуча потреба. А що сидітимуть вони на віру, без шлюбу – се вже не їх вина! Адже він писав до архирея, щоб дозволено йому оженились вчетверте! Архирей нічирк, а без жінки чоловікові не можна, без хазяйки не обійдешся...

– Може, воно якось буде! – зітхнула Мотря.

– Авжеж! Чом не має бути? – підхопив Семен.

Гладке, опасисте, з одвислими щоками лице Мотрине розжеврїлось. З карих, трохи посоловілих очей визирали неспокій та задума, наче вона загубила моральну рівновагу нормальної людини. Маленький вид Семенів теж почервонів, а червоний ніс аж горів проти сонця. Вони попрощались, а Семен ще довго стежив очима за високою, міцною постаттю Мотрі. «Буде кому робити!» – подумав він і подався до господи. Семен був веселий. Проходячи повз похилену стару повітку, він подумав: «Треба конче розкидати та звести нову. Спроможеться чоловік на корову чи на овечат, то нікуди буде й на ніч загнати...» Три роки дививсь він на ту повітку, але ні разу не приходила до голови така думка. Хата стояла пустою. Дощ пооббивав стіни, і жовта глина всюди покололась та пообсипалась. Лише вгорі, під стріхою, заховалась від дощу смуга білої стіни. На одній половині хати не було в вікнах рам, і жовта стіна дивилась на задвірок двома чорними дірами. Двір заріс шпоришем та зеленів, неначе лука повесні. Семен виніс із хати сокиру і заходивсь коло повітки, мимрячи собі щось під ніс.

Увечері того ж таки дня Семен прийшов до Мотрі. Він застав у хаті Софію, перву сестру Мотрину, ще не стару, балакучу жінку. Баби про щось радились. Семен вийняв з-під поли око горілки і поставив на стіл. Зняли розмову про посуху, про господарство. Нема дощу та й нема. Ярина показує погано, на озимину мала надія. Бабам притьмом треба дощу на бараболю, на огірки. Вчора набігла хмарка, мов чумацьке ряденце, та лише покропила суху землю... Розмова йшла мляво. Мотря щезла з хати й за часинку привела з собою Гната. Затопили в печі, приставили окріп на тісто та горщикок з покладками. Мотря та Софія місили тісто, порались коло печі. Двері рипнули; в хату вступила Явдоха, Настина мати. Семен скося глянув на її. «Оця богомільниця з другого кутка носом почула оказію», – подумав він. В невеличкій хаті стало мирно, аж тісно. Бесіда йшла жвавїше. Усі вже знали, що Семен просить Мотрю сидіти на віру. Всі радили Мотрі йти до Семена. Він чоловік добрий, путящий, має своє

поле, свою хату. Мотря згоджувалась, але не виказувала сього ясно, хоч їй самій хотілось позбутися самоти та знов стати такою хазяйкою, якою вона була колись.

Вечеря поспіла. Мотря насипала галушок у миску і поставила на стіл коло тарілочок з покладками та кришеним салом. Гаряча пара від галушок знялась над мискою, стіл неначе повеселішав. Гості любенько поглядали на здорову зелену пляшку з горілкою.

– Прошу, частуйтеся! Сестро, кумо! Семене, Гнате, сідайте, прошу вас, та пожийте, – припрошувала Мотря.

Семен налив чарку і обернувся до Мотрі:

– Дай же нам, Боже, дожити віку вкупі, любо, у згоді... Дай, Боже, почати се діло у добру годину, а ще в кращу скінчити, щоб і нам добре жилося, і хазяйствечко добре велося... Пошли вам, Боже, в моїй хаті тихую старість, як погожая вода в криниці...

Семен перехилив чарку і цідив горілку поволі, немов прислухаючись, як вона струмочком дзюрила з чарки в живіт. Вихиливши до краплі, він налив Мотрі.

Мотря взяла чарку і скинула очима на гостей, не знаючи, до кого пити.

– Пийте до куми Явдохи, – обізвалася Софія.

Мотря ковтнула півчарки, зібрала губи на шнурочок і, обтерши їх рукавом, вкинула в рот друге півчарки, вже не кривлячись. Чарка обійшла круг стола. Гості приказували, бажаючи Семенові та Мотрі і з води, і з роси повну торбу всякого добра. Закусивши салом, присунулись гості до миски й почали носити страву з миски до рота, підкладаючи під ложку хліб, щоб не закапати скатірки. На хвилину зробилось у хаті тихо, лише дерев'яні ложки цокали об глиняну миску. По другій чарці розговорилися. Говорили всі, перехоплюючи один одного.

– Ідіть, сестро, до Семена, йдіть, любо! Вам буде краще, не будете так бідити гірко, як тепереньки...

– Думаєте ви, голубко, не докучила мені та біда? Встану вдосвіта, запалю в печі, приставлю страву... Ет, яке там вариво! Знаєте – більш

про людей: варити, не варити, аби враз з людьми курити... Попоїм там чого, хапаючись, та й біжу на поденне, як на панщину. Одно знаю, хоч не з'їм солодко і напрацююся гіренько, так ніхто мене не налає, ні від кого не почую докірливого слова, – говорила Мотря наздогад буряків, поглядаючи на Семена.

– А, Боже ж мій! Я не така людина, кого хоче поспитайте, – хвилювався Семен.

– Ні, гріх сказати, – загомоніли всі разом. – Семен не такий! Він своїх жінок жалував, хоч покійниця друга жінка була така лиха, що часом аж вогню креше, як що не по їй.

Випили знов по чарці.

– А як мене люди засміють, як мені кожне в очі цвікатиме, що я живу на віру? – сказала неначе до себе Мотря.

– І-гій на вас, що се ви вигадали? – заторохтіли молодиці. – Хто з вас сміятиметься, з чого? Таж ви не повія яка, вибачайте на слові, адже вам не пуста в голові, не розпуста! Адже сидять на віру і Микола Козачишин, і Іван Бондар, і Олена Сидоручка, а Андрій Муржак вже дев'ятий рік сидить з Марією... і ніхто з їх не сміється, всі поважають, як людей. Лучиться okazія яка – запрошують, частують їх; вони в себе приймають, як Бог приказав. Тут кожне бачитиме, що звела вас до купи неминуча потреба, що живете ви на віру, бо піп не звінчає вчетверте! Правда, єсть такі, що сходяться з розпусти, але ледачому ледачий і кінець: нажене через який там час чоловік, та й повіється знов шукати чоловіка на два дні... А що вже наглузуються, накепкуються та наганьбляться – про те сама знає... Буває й таке, що з великих любощів, з кохання того йдуть сидіти на віру, бо звінчатися не можна: чи вона чоловіка має, чи він жінку покинув. І се погано, але все-таки якось інше, все-таки чоловік має увагу на тее кохання щире. Старі таки геть противляться сьому, бо перш сього не було, вони не звикли до сього; але молодіж інакше вже дивиться на се діло: «Як сидять, – каже, – на віру, то чоловік жінку більш любить та жалує, бо вона його може повсякчас покинути»... Або: «Все одно, – каже, – чи звінчав піп, чи не звінчав, аби кохалися...»

– Такий тепер світ настав, любо! – зітхнула Явдоха. – Адже і в пісні співають:

Ой Господи милосердний,
Який тепер світ настав:
Свою жінку покидає,
А з чужою жити став!..

– Та й буде добро! І вже!.. Не буде на світі краще задля гріхів наших тяжких! – плакала Явдоха. Вона була вже п'янька, і п'яні сльози текли по жалібно скривленому, зморщеному обличчю.

Гнат уважно слухав бесіди. Кожне слово глибоко западало йому в серце, болісно торкало чутливі струни його серця. Він слухав та розважав, що доведеться йому витерпіти, коли він житиме з Настею на віру. Правда, не варт усього переймати, що по воді пливе. Люди – божі собаки: і брешуть, і кусають. Йому ще байдуже, але бідна Настя навряд чи витриває. Серце в його щеміло, немов хто стискав його у жмені, однак він не міг спинити бажання хоч раз в житті зазнати того щастя.

На дні здорової пляшки мало що лишилось. Гості гомоніли, їм було весело. Богомільна Явдоха розказувала, як вона ходила на відпуст у Браїлів, що чула від черниць. Одна черниця розказувала, що скоро Бог покарає людей за гріхи. Настане страшне лихоліття, люди почнуть мерти, але не всі помруть від слабості. Випаде здоровий град, завбільшки з баранячу голову, і поб'є тих, що не ходять на прощу, що сваряться до служби Божої, не подають старцеві. Софія тяжко зітхала, але не дуже пильно слухала того оповідання, бо їй самій хотілось розказати про недавню пригоду з кумою Одаркою: як вона посварилась з Одаркою і що Одарка говорила на неї перед кумою Марією. Вони говорили разом, одна про те, а друга про інше,

і їх бесіда зливалась в якусь кумедну мішму... Гнат підлещувався до Явдохи, бо вона була матір'ю його Насті.

Семен та Мотря сиділи близьенько одно коло одного. Вони приязно вели розмову. Семен був веселий, трохи напідпитку. Його кирпатий ніс цвів, як повная рожа. Горілка розігріла Мотрю, і вона наче покращала та помолодшала. Гладка, опасиста, здорова, вона здавалась ще більшою попліч з малим сухорлявим Семеном. Семен казав, що як тільки Мотря перебереться до його хати, він полагодить стару повітку, бо треба купити коненята... Може б, там заробилося який гріш хурманкою, а наспів орати під озимину, не треба буде наймати худоби. Мотря казала, що повітку таки треба злагодити, але купити корову, бо за Петрівку можна скласти масла й сиру, все буде гріш, а там і самим буде чим харчуватись. Вони гомоніли, незважаючи на гостей. З їх розмови що хвилина вихоплювалось: «Будуть бички – продамо... купимо кабанчика... зробити нову терницю... без корови не можна!..»

Умовились, що завтра Мотря прийде на розглядини до Семена, а потому й зовсім перебереться до нього.

Було пізно. Гості почали прощатись.

– Ой, я п'яна в вас, кумо, п'яна, аж мені співати хочеться!.. Доленько ж моя, як же я задибаю до хати? Доведеться десь під окопом ночувати! – бідкалась Явдоха.

– Не журіться, тітко, – обізвався Гнат, – я вас заведу.

Гості попрощались, порозходились. Софія лишилась ночувати в сестри.

Другого дня сонце стояло вже на вечірньому прюзі, коли Мотря з Софією увіходила в Семенів двір. Рябий пес з кудлатим хвостом кинувся на них та аж до землі присідав, гавкаючи. Семен рубав дрова коло повітки. Він відборонив гостей від Рябка і завів до хати. Мотря дивилась на поколені, пооббивані жовті стіни. «Ото здулася глина, неначе худобина, обпившись, – думала вона. – Треба буде геть пообвалювати та накидати свіжою глиною...» Долівка в хаті була чорна, з ямами, стеля покололась. В хаті було чорно, як у димарі.

Чорна постіль зібгана лежала на полу. Купчаки за образами та хрести з ласкавцю були аж чорні від пилу. «Ой, буде муки на мої руки!» – подумала Мотря, але вона хоч би й зараз залюбки завдала тую муку своїм рукам, аби звити собі затишненьке, чепурненьке кубелечко. Семен просив вибачити, що немає чим приймати гостей. Вони самі гаразд знають, що хата без хазяйки – сирота. Най же самі потрудяться щось зготувати, от і двері в комірчину, а він піде по горілку.

Скоро Семен вийшов з хати, молодиці – цікаві, як усі молодиці, – метнулись оглядати кожний куточок в хаті, кожний закапелочок. В комірчині стояла діжа з борошном, а біля неї горох у розколених ночвах; в діжечці насподі кілька шматків сала, на жердині висіла одежа. Надворі зозуляста квочка, надувшись та настовбурчившись рябеньким пір'ячком, водила шестеро курчат. Молодиці зварили вечерю. Семен привів з собою сусіда. Пішла бесіда, частування.

– А як я не догоджу вам, а ви здурієте, наб'єтеся мене, і я муситиму покинути вас та іно сорому наберуся від людей? – журливо питала Мотря, підпершись рукою.

– Що се ви, Мотре, Господь із вами! Та я вас і пальцем не торкну, побила б мене свята земля, коли брешу. При свідках присягаюся...

Мотря поняла віри і легенько зітхнула.

На другий день перевезла Мотря скриню до Семена і розташувалася в Семеновій хаті, як справжня господиня.

IV

Гнат нудив світом. Він ще й досі не говорив з Настею, все якось не міг зважитись просити її жити з ним на віру, поки не втихомириться та нещасна пригода з жінкою. Непевність та тривога, мов вогонь, жерли Гнатове серце, він аж зблід від безперестанного зворушення. Молодий вус ще виразніше зачорнів проти білого обличчя.

Раз теплого рожевого вечора зустрілись вони на вулиці. Гнат йшов з косовиці. Настя – з буряків. Вони розминулись, віддавши одно одному на добровечір. Але сталося так, що вони разом озирнулись і стали. Настя осміхнулася до Гната куточками червоних уст. За останній час Настя покращала, погладшала. М'які, делікатні контури її обличчя вирівнялись, стали ще лагіднішими. Здорові сиві очі кидали цілі снопи м'якого проміння. Вона була повна та свіжа, як ягода. Гнат задивився на неї.

– Щось маю тобі казати, Насте, – наважився Гнат, підійшовши до неї ближче.

– Кажи!

– Та тут якось ніяково, вештаються скрізь. Вийди, як смеркнеться, під яблуню, бо маю конче щось казати...

– Е, ще виходити! Кажи тут!

– Ні, не можна, виходь у садок, то скажу... Вийдеш?

– Побачу! – Настя знялась з місця, неначе наважилась тікати. – Вийду! – сказала вона, зробивши кілька ступенів, і обсипала Гната ясным промінням із сивих очей.

У Гната аж коло серця залоскотало від того погляду.

Ніч була темна. На синім небі густо зоріли зорі. В ставку голосно крєктали жаби. Село спало. Гнат обережно переліз через лісу і опинивсь у густому садку. Він подався до крислатої яблуні, під котрою не раз стояв із Настею. Під яблунею темно, аж чорно. Гнат вдивлявся в темряву і нічого не бачив. Насті не було. «Нема!» – тихо сказав Гнат, а те слово болісною луною відгукнулось у нього в серці.

Вмить з-за стовбура почувся тихий сміх; хтось ударив Гната легенько по плечах. Гнат затремтів увесь, як осика на вітрі. Він побачив Настю і взяв її за руку. Він тримав її за руку і мовчав.

– Отак! Ти будеш мовчати, а я буду слухати, – обізвалась Настя.

– Ти знаєш, Насте, що мені нема життя без тебе... Без тебе я нуджу світом, без тебе я нещасний, – промовив сумно Гнат.

– Що ж я тобі пораджу?.. Маєш жінку, чом з нею не живеш у згоді?

– Не печи мене жінкою, бо я вже й так опечений... Я її ненавиджу, вона перевела мій вік молодий... Олександра не переступить мого порога, ми навіки розійшлися... Насте, як не схочеш зо мною жити, то я собі смерть заподію!.. Краще мені в сирій землі гнити, ніж без тебе на світі жити.

– Оце сказав! Як же нам зійтись, коли ти жінку маєш? Як би я показала тоді межи люди?

А як живуть другі? Хіба вони будуть перші чи останні? В селі більш десяти хат, де живуть на віру. І живуть же люди не гірш від шлюбних, хазяйнують, статок мають... Вона каже: «Поговір»... та хоч позабивай двері й вікна та сиди в хаті і не рипайся – і тоді не втечеш від того поговору. Поговір що? Пес бреше – вітер несе... Аби було щастя... А щастя буде: він її вірно любить, він її, як квітку на городі, посадить у хаті, він її жалуватиме, годитиме їй, як малій дитині... Невже ж вона схоче, щоб він пропадав марно, ні за що, вкоротив собі віку молодого?

Настя слухала, притулившись до шершавого стовбура яблуні; їй жаль стало того тихого, щирого чоловіка, що так вірно її кохає, що гине за нею. Вона сама любила Гната, і десь у далекому закуточку серця ворушилась згода на Гнатове жадання. Її вже турбували перешкоди, що неминуче мали стати на дорозі до щастя.

– А мати? Таже вони загризуть мене, бо й так лихі, що я дала гарбуза аж двом сватачам! – промовила Настя наче до себе.

– Е, мати – пусте! Можна впрохати тітку Мотрю, вона се діло облагодить. Кума з кумою побесідує, кума з кумою порадиться, то якось діло й стане!..

Овіяні чарами літньої ночі, заколисані любою розмовою, вони замовкли, але думи їх літали коло одного осередка.

Гнат мав надію, що Настя згодиться жити з ним на віру.

– В нашім краю тихо! – засміялась Настя.

Той свіжий, сливе дитячий сміх роздратував Гната. Він обняв Настю за стан, пригорнув її до себе. На нього тхнуло теплом молодого жіночого тіла. Настя не пручалась. Вона відхилила голову і блиснула білою шиєю з-під разків червоних коралів. Гнат припав устами до білої теплої шиї...

Крислата яблуня розкинула над ними могутнє гілля та лише інколи, наче крізь сон, тремтіла чорним листом. Під синім, зоряним шатром неба було тихо та тепло... Пізно вертався Гнат додому, п'яний від щастя.

На другий день раненько забіг Гнат до тітки Мотрі. Мотря місила коло хати глину; її ноги, замазані жовтою глиною, здавалось, були взуті в жовті сап'янці. Стіни були пошпаровані; шпарування здавалось величезним жовтим павутинням, котре заснував на стіні якийсь велет павук. Мотря місила глину і слухала, що казав Гнат. Вона обіцяла побалакати з Явдохою про його діло, але не скоріш, як у неділю, бо тепер, як сам бачить, заходилась коло мазання – треба ж довести його до ладу.

Гнат, подякувавши тітці, подався на роботу.

В неділю по обіді зібралась Мотря до Явдохи. Явдоха сиділа на призьбі і куняла на сонечку. Насті не було вдома.

– Добридень вам, кумо! Здорові будьте з неділею, – гукнула Мотря від воріт.

Явдоха здригнулась, глипнула на куму і відказала:

– Дай, Боже, здоров'я! Сідайте, кумо, за гостя будете. Як же вам ведеться на новім господарстві, кумо?

– Нічого, кумо, нічого... Старий мій так чепуриться, що куди й молодому до його! Заходивсь пересипати повітку: пошити ще сніпками та обмазати, то й готова буде. А я коло хати такого мазання

мала, що ще й досі болять мені, любко, руки й ноги, а крижі як перебиті, неначе хто бучком попер...

Мотря розказувала про свої клопоти в новій оселі, Явдоха про відпусти, черниць, про тяжкі кари Божі за гріхи...

– Кумо мої любі та милі! Що я маю казати вам?! – почала Мотря.

– Кажіть, серце, буду чути...

– В п'ятницю рано, іно влізла я місити глину, прибігає мій небіж – Гнат. Глянула я на нього й бачу, що чогось він не такий став, немов йому що пороблено... «Що тобі, сину?» – питаю. «Тітко мої любі та милі, – відказує, – як ви не схочете допомогти мені, то доведеться мені марно погибати...» А я аж заплакала гіренько та й кажу: «Сину мій любий та милий! Як же мені не стати тобі у пригоді, коли ти в мене найближча родина. Адже в мене не поле засіяно родиною». А він, правда, поцілував мене в руку та й каже: «Самі ви, тітко, знаєте мою недолю... знаєте, як ми любилися з Настею – себто дочкою вашою, кумо! – та розлучили, – каже, – нас вороженьки люті, не дали нам подружитися. А тепер я ходжу, світом нуджу, нема мені життя без Насті... Як не буду з нею жити, то буду в сирій землі гнити... Йдіть, каже, до тітки Явдохи, просіть їх, най пустять свою Настю зо мною на віру жити...» Так мені його жалко стало, кумо, так дуже жалко, що й не сказати... От я й прийшла до вас, любко: еге, пустіть свою Настю до Гната, він чоловік тихий, трудовитий...

– Що се ви, кумо? Господь із вами! Моя дочка удовиця, їй люди трапляються, не сьогодні-завтра хтось посватає. Нащо ж їй сидіти на віру?

– Коли ж вони, кумцю, дуже любляться, Гнат із Настею! Як ви їх розлучите, то дочка плакатиме на вас, а у вас одна дитина, не годиться їй світ зав'язувати!

– Де там, кумо, де там! І не кажіть мені сього! Щоб я оце потурала дочці у такому ділі, щоб я підводила її на гріх? Таж би мене покарала Мати Божа, таж би я й не відпостилася, й не відмолилася...

– Щирому коханню і Бог не противник, як кажуть люди, – перепинила Мотря.

– Де там, серце, де там! Інше діло вам, ви вже жінка в літах, по третьому чоловіку, грішного і в думці не маєте, вам уже й Бог простить, а моя Настя ще двічі може віддатись, нащо ж їй грішити? І так Господь карає за гріхи наші тяжкі...

Явдоха почала оповідати, яке чудо недавно сталося в Горишківці. У тому селі жив один чоловік та мав четверо дітей; діти єсть, а годувати їх нічим, бо звичайно у переднівок рідко хто має свій хліб, а у того чоловіка й скибочки не було. Ото як докучило йому, що діти пищать їсти, він ухопив ніж та хотів їх порізати з тої розпуки... А діти й просяться: «Не ріжте нас, тату, ми будемо спати до нового хліба...» Полягали покотом на печі та й поснули. Сплять день, ба сплять другий. Вже тому чоловікові й моторошно, вже й будить їх, а вони сплять, як мертві... Вже й острах узяв того чоловіка, почав він Богу молитись, а діти сплять. Пішов до попа, найняв молебень, нічого не помагає... Пораяв хтось тому чоловікові піти у Київ, до Святих Печер; от він і пішов, а діти сплять і досі... Ох, Боже наш, Боже милосердний! Тяжкі гріхи наші перед тобою!

Скільки Мотря не вговорювала Явдоху пустити дочку на віру до Гната, скільки не прохала – нічого не допомоглося. Явдоха казала, що не пустить Насті. Вона справді боялася, щоб не випав здоровий град, завбільшки в баранячу голову, та не вбив її за гріхи.

Так і розійшлися куми, не скінчивши Гнатового діла.

Надвечір прийшла Настя з гостини. Мати почала розпитувати її про Гната. Вона хотіла дізнатись, чи знає дочка про замір Гнатів, а як знає, то що скаже на те. Настя призналась матері, що любить Гната, що хоче жити з ним на віру. Стара напнула її мокрим рядом. Хай вона виб'є собі з голови і Гната, і любові, бо то дурниця! Поки мати жива, сього не буде, бо вона не хоче сорому на старість, не хоче прогнівати Бога, що вже й так карає людей за гріхи! Настя сперечалася, казала, що втече від матері. Вона, плачучи, дорікала матері, що мати гризе її, хоче занапастити її долю, не боячись гріха, хоч і ходить по монастирях та відмолює гріхи цілого світу. Заплакана Настя вибігла з хати в садок під свою любиму яблуню. Крислата

яблуня пригадала їй любу розмову з милим й ті щасливі хвилі життя, що перейшли тут, під цим розлогим гіллям. «Що буде – те буде, а піду до Гната», – подумала вона, втихомирившись трохи. Вона була м'якої вдачі, її можна було на все підмовити, але тихим, лагідним словом. Материне бурчання лише підживляло її мляву енергію. Настя взяла розважати, як та коли перебралась їй до Гната. Е, що довго думати! Адже у п'ятницю йде мати на відпуст саме перед жнивами молитись, щоб вніс Господь хліб у руки. Переказати лиш до Гната, щоб завіз її скриню, та й по всьому. Настя замарилась над картиною тихого раю в милого хаті... А як же кинути матір саму, та ще в жнива? Ся думка, мов серпом, підтяла Настині мрії. Їй жаль стало матері... Нічого, вони разом з Гнатом вижнуть материне жито, то, може, скоріше вблагають стару не гніваться. Настя аж повеселішала від щасливої думки.

У понеділок зумисне вибігла Настя назустріч Гнатові, як він вертався з роботи, і переказала сподіватись їй в п'ятницю.

В п'ятницю вдосвіта взяла Явдоха ціпок у руки та торбинку з харчами й подалась з людьми на прощу. Трохи згодом, коли люди порозходились по роботах і не вештались по вулицях, заїхав Гнат возом до Явдошиної хати і виніс на віз Настину скриню. Настя засунула двері і поклала ключ під стріху.

Зараз-таки заходилась Настя порядкувати у Гнатовій хаті. Їй хотілось насамперед вихаючити хату від порохів, що лишилися після Олександрри. Вона поздіймала зі стін образи, помила їх та заходилась мазати хату. Гнат метнувсь помагати їй; він так хапався до всього, що мало не побив образів. Настя накричала на його, щоб він не встрявав у бабську роботу та йшов собі геть із хати. Гнат хотів її поцілувати, але вона жартівливо обмазала його білою глиною, ще й випхала в двері. Настя побілила стіни, підвела припічок червоною глиною, поцяцькувала синькою комин. Чорний сволок з вирізаним хрестом аж вилискувався на білій стелі. Настя повішала на стінах два ряди гарних образів від жердки аж до мисника, ще й позаквітчувала їх купчаками та кучерявою м'ятою. Під богами повішала гарні рушники,

на жердці почепила здоровий рушник з розкішно вишиваними кінцями. Вовняне рядно горіло на постелі жовтогарячою та зеленою барвами. Біла скатірка на столі та помиті лави аж сяли чистотою. Чималий мисник осміхався здоровими полив'яними мисками, білими, зеленими, червоними. В хаті було як у віночку. Ввечері зварила Настя вечерю й поставила перед Гнатом. Керосинова лампочка весело осявала прибрану хату. У печі жеврів жар. Гнат дивився на свою хату і не пізнавав її. Хата наче покращала, побільшала, з бідної хатини стала багатою світлицею. Перед ним на ослоні сиділа його колишня мрія, свіжа та гарна, як квітка. Гнатові здалося, що йому приснився гарний сон... На серці в його було так радісно, так повно щастя... і він боявся прокинутись, щоб той чарівний сон не щез...

Гнат повеселішав, немов на світ народився. То, було, робота йому докучала, здавалась важкою. Робить, робить, а далі й питає сам себе: «Нащо?» А тепер – не робота – іграшка, куди йде – усе пісні співає. В неділю пішов Гнат у місто на ярмарок. На ярмарку накупив він Насті гостинців. Купив гарну рясну хустку з червоними рожами, ковтки з довгими золотими бульбашками та червону манійову спідницю в сім пілок. Він зовсім не жалував тих грошей, що складав із зими ще собі на свиту. Ет, чи то конче потрібна йому нова свита? Старої ще не зносив гаразд. Як ще був він парубком, то гарно вбирився. Було, яку схоче шапку – вже й має!.. А тепер минулося... от купить яку-небудь, аби голова не боса... Та й сміються з тих чоловіків, що гарно одягаються. Скоро оженився – назувай чоботи здорові з халявами вище колін; надягай свиту грубу та довгу, щоб поли черкались об землю; насувай аж на ніс високу шапку з довгим волосом – і скажуть: «Хазяїн!» А як схочеш вдягнутись у коротеньку парубоцьку свитку, схочеш узутися в делікатні, до ноги, чоботи, підперезатись гарним поясом, зараз засміють, скажуть: «Чванько! Не буде з його хазяїна!..»

Настя зраділа гостинцям, як дитина. Вона зав'язалась квітчастою хусткою, почепила довгі ковтки і вертілася перед маленьким дзеркальцем, вмазаним у стіні, обертаючись, щоб хоч одним оком

заглянути довгий кінець гарної хустки. Гнат стояв оддалік та осміхавсь, дивлячись, як Настя примірювала червону, як жар, матерію і бгала її в дрібненькі фалди. Настя глянула на Гната чистими, щасливими очима, і в них побачив він утіху та вдячність...

В понеділок в обідню пору прийшла з відпусту Явдоха. Вона дуже стривожилась, не заставши в хаті ні дочки, ні її скрині. Сусіда сказала Явдосі, що Настя пішла сидіти на віру до Гната. Явдоха отетеріла. Їй жаль було дочки, соромно, що дочка живе на віру. Явдосі здалося, що от-от градові хмари обляжуть небо, випаде здоровий град і поб'є її, дочку, Гната та всіх грішників. Стара не знала, що подіяти: чи бігти до Насті та нагнати її додому, чи пораятись перше людей.

Явдоха побігла до Гнатової хати. Настя поралась коло печі. Побачивши матір, вона стала, як стовп, ні в сих ні в тих. Явдоха стояла на порозі бліда, гнівлива; сухі старечі уста тремтіли від великого гніву.

– Геть звідсіля! – хрипливим голосом крикнула вона на Настю.

Настя й собі пополотніла.

– Куди я піду? Нема мені куди йти з моєї хати...

– З твоєї хати, ледащо? То ти вже десь шлюб узяла у заячому холодку, побила б тебе лиха година, як ти мене б'єш на старість отими словами! Геть мені зараз додому, бо як візьму оцю качалку, то поб'ю тебе на капусту!.. – Явдоха вхопила з ослона качалку і приступила до Насті.

– От візьміть краще та вбийте мене... – Настя заплакала. З подвір'я надійшов Гнат. Він побачив ту сцену і зсунув тонкі брови. Він став проти Явдохи.

– Бийте мене, мамо, а не її...

– А я тобі яка мама, вражий сину? Дідько звінчав вас на смітнику, а ти мене мамою зватимеш? Та я не подивлюсь тобі у вічі, сякий-не-такий сину! Я на тебе знайду суд, я тобі покажу, як підмовляти жінок на гріх!.. Де се видано? Де се чувано? У мою перію^[19] не знали такого сорому... І мати твоя, і бабка твої були чесного роду, а ти

стидом повила мою голову сиву! Геть додому! – кричала вона до Насті.

– Простіть нас, не гнівайтесь, прошу вас, – обізвався Гнат. – Так уже десь Бог нам дав... Самі знаєте, як ми вірно любилися, що й жити не можемо одно без одного...

– Про мене, повісся на сухій гілляці, а дочки мені не каламуть! Йди зараз додому! – обізвалась вона до Насті.

Настя плакала. Стара хотіла вхопити її за руку, але Гнат заступив їй дорогу.

– Я не пущу Насті, – понуро сказав він.

– Ба пустиш!

– Ба не пущу!

Явдоха приступила з качалкою до Гната, але Гнат глянув на неї так грізно, що стара побачила, що не її сила.

Коли так, вона знайде суд на них, вона ще дасться їм узнаки! Явдоха вилаялась, як уміла, і з качалкою в руках вибігла з хати. Вже коло воріт помітила вона тую качалку і жбурнула її далеко від себе. Явдоха побігла жалітись до попа. Надвечір прибіг паламар кликати Гната та Настю до попа.

Довго сиділи вони у поповій пекарні, поки наймичка покликала їх у горниці. Вони поцілували в руку батюшку й матушку і стали коло порога. В світлиці на круглому столі парував самовар. За столом сиділа гладка, повновида попадя та п'ятеро дрібних дітей. Всі вони видивились на Гната та Настю. Панотець був ще не старий. Косми чорного волосся, подекуди з білими нитками сивини, просто спадали на плечі. Його довга фігура в парусиновому підряснику була трохи зігнута наперед. Він обернув своє довгобразе лице з довгим носом та насмішкуватими устами до Гната.

– Щось ти, Гнате, вступаєш на поганий шлях... Свою жінку прогнав од себе, зійшовся з другою без шлюбу, а це гріх, Святе письмо забороняє жити на віру...

– Я, батюшко, нікого не обікрав, нікого не зарізав, – озвався Гнат.

– Пхе! Звідкіль ти такий розумний взявся? Хоч надягай на нього рясу та висвячуй просто на архирея! Не обікрав!.. Не зарізав!.. Адже у Святім письмі сказано... витри ніс! – гукнув панотець і грізно поглянув на маленького поповича, що сидів на стільчику коло Насті. Настя подумала, що батюшка крикнули на неї; вона спішно схилилась над поповичем і взяла його пальцями за ніс. Дитина заревла на цілу кімнату.

– Візьми дитину! – гримнув панотець на паніматку. Паніматка взяла дитину до другої кімнати, і довго ще було чути з-за дверей, як вона зацитькувала плаксивого поповича.

– Адже в Святім письмі сказано... – батюшка підійняв догори брови й насторошив вуха.

Очевидячки, не судилося Гнатові дізнатись, що сказано в Святім письмі, бо в другій кімнаті почулась якась шамотня, і басовий голос поспитав: «А чи вдома отець Іполит?»

Отець Іполит зірвався й побіг назустріч гостеві. Дітвора, підскакуючи, подалась за батьком. Панотець тричі поцілувався з гостем і сказав: «Просимо!» У дверях з'явився гладкий лисий піп, одною рукою погладжуючи черево, а другою – сиву бороду. Через хату пройшла неначе процесія: попереду гість, за ним батюшка, а за батюшкою ціла низка дітей. Гнат з Настею лишились самі в світлиці. Лише пикатий самовар клекотів на столі та, немов надувшись, випускав пару. Через якусь часинку отець Іполит перебіг кімнату і лише майнув полами білого підрясника, не звернувши уваги на Настю та Гната. Вертаючись з пляшкою в руках, панотець побачив своїх парафіян.

– Ви ще тут? – здивувався він. – Глядіть же мені, розлучіться... Ти, Насте, перепроси матір... і живіть так, як сказано у Святім письмі...

Гнат та Настя поцілували батюшку в руку і вийшли з світлиці.

Настали жнива. Настя вийшла на Гнатову ниву. Поруч з нею, на своїй ниві, зайняла постать Явдоха. Побачивши, що мати нездужає, Настя перейшла на Явдошину ниву і почала жати жито.

– Геть, не потребую твоєї помочі! – скрикнула Явдоха.

Настя мусила знов узятись за своє жито. Але на другий день, коли Явдоха, нездужаючи, не вийшла жати, Настя підмовила Гната зайняти постать на материній ниві. Коли Явдоха побачила вижатий та поскладаний в полукіпки хліб, їй жаль стало доброї дочки. Благання Мотрині і час загоїли рану в Явдошиному серці; вона погодилась з Настею, навіть обіцяла піти по жнивах на відпуст відмолювати гріхи свої й доччині.

Була тепла, ясна осінь. Настя йшла садками до Мотрі. Осіннє повітря було прозоре, тихе. На заході, під безхмарним небом, стояло здорове золоте сонце. Під його скісним промінням золотом сяло жовте листя лип та беріз. Здавалось, що якийсь чарівник, як у казці, убрав дерева в щиро-золоті шати. Падало жовте листя, а здавалось, що то золото капає на землю з дорогих шат. Червоні, як у кров умочені, черешні полум'ям горіли на сонці. Земля під ними була вкрита червоним листом та червоніла, як полита свіжою кров'ю. Зеленіли темним листом крилаті яблуні, рожевіли делікатними сутіннями грушки. На вербах листя порідшало, поблідло, і здавалось здалеку, що вони тепер лише розвиваються, як напровесні. Сухе листя дощем спадало з дерев, черкалось об гіллячки і шелестіло. Під ногами шелестіли цілі замети сухого покрученого листя. Насті вподобався той шелест, і вона зумисне розривала ногами купи сухого листя. Її вражала розкішна картина осінньої природи, обсипана сонячним промінням під чистим блакитним небом. На серці у Насті було тихо та весело.

Мотря доїла корову. Відборонюючись від уїдливого Рябка, Настя привіталась до Мотрі. Вони розбалакались. Видоївши корову, Мотря занесла дійво до хати і показала Насті своє хазяйство. Опріч рябої корови, було ще два перістих підсвинки та одинадцяттеро зозулястих курей. На їх обійсті ведеться лишень худоба рябої масті. Ні чорної, ні білої, ні рудої – іно рябої. Була одна чорна курка, така несуща курка, та що! – запіяла півнем, і треба було голову втяти! А у Семена ще за другої жінки руда корова згинула на третій день, як з ярмарку привели. Отак вона хазяйнує, хвалити Бога, і звикла вже до хати та

до свого діда. Живеться та хліб жується... А Насті ж добре у Гната? Чи жалує її Гнат? А чи піде вона на сватання до Зіньки Васишиної, бо то ж її близька родина? Настю щось стиснуло коло серця. Її не прохано на сватання. «Мабуть, тим, що я живу на віру», – подумала вона. Їй чогось зразу стало жалко на людей, на свою родину...

А чи чула вона, що Олександра нахваляється вигнати її з Гнатової хати? «Я, – каже, – оту розлучницю за коси витягну з хати! Буде вона знати, як розлучати чоловіка з жінкою!..» Настя прийшла додому сумна і цілий вечір проплакала. Гнат помітив її заплакані очі. Він став питати, чого вона плаче. Настя довго не хотіла говорити, а далі, ридаючи, розказала Гнатові, що Олександра нахваляється за коси виволочити її з його хати.

– Я задушив би її, як гадину! – сказав Гнат, здвигнувши тонкі брови.

V

Розпечене повітря пашіло жаром і, здавалось, затаїло дух, не дихало: так було тихо. Великий лан буряків зеленів проти сонця молодою бутвиною. Здалеку здавалось, що межі зеленою бутвиною рядками процвітають здорові червоні квітки. То червоніли пов'язані квітчастими хустками голови сапальниць. Коло кожного рядка молодниць стояв наставник. Він пантрував, щоб сапальниці не лінувались та добре обгортали землю кожний буряк. В одному рядку межі молодницями була Олександра. Вона бігала на друге село сапати панські буряки, бо на буряках було весело. І справді, молодиці жартували, сміялись, співали пісень, аж луна розлягалася по полю. Олександра вела перед. Вона зачіпала наставника, не старого ще чоловіка з довгими, білими, як льон, вусами на червоному виду. Наставник ходив уздовж рядків та все намагавсь, щоб скоріше сапали. Молодиці ще нижче похилились над сапами, одна лише Олександра стояла, спершись на сапу, рівна, як свічка.

– Сапайте, молодиці, сапайте, – передражнювала вона наставника, – бо вже сонце високо, а зробили мало! – А сама стояла рівно, як москаль на муштрі.

– Ти чого стала та задивилась, як теля на нові ворота? – визвірився до неї наставник.

– Ой, не кричи, чуєш, бо нас тут гурт бабів, а ти один, хоч і здоровий такий, як кицька навсидячки, – вмить закидаємо тебе бурячинням, іно ногами дригатимеш з-під купи.

Молодиці зареготались.

– Гляди, щоб я тебе не закидав! – розсердився наставник.

– Гир-гир! – подражнилась Олександра, поглядаючи на його хитрими очима.

В нього плечі – як у баби,

В нього очі – як у жаби, –

затягла вона високим голосом.

В нього вуси – як у рака,
Сам недобрий – як собака! –

підхопили молодиці.

– Обголи, Йване, вуса, то ся пісня буде не про тебе, – засміялась
Олександра. – Та не втни губи, як будеш голити, бо заспівають:

Ще й без верхньої губи,
Як цілує – знати зуби!..

Молодиці реготались, а Іван, відвернувшись, сів на бур'яні
набивати люльку.

Олександра нарвала липчиці і знебачки кинула її Іванові на голову. Зелена липчиця гірляндою повисла на голові, зачепилась за білий вус, за червону шию. Іван озирнувся. Олександра пильно сапала буряки; її чорне обличчя стало якимсь кумедно-поважним, червоні губи віддулися, неначе вона сердилася. Іван зірвався і обмотав тою липчицею Олександрі шию, ще й притиснув до лиця колючу липчицю. Олександра заверещала не своїм голосом та затріпала чорними руками. Вирвавшись з його рук, вона вхопила цілу купу бур'яну і обсипала Івана. Польова берізка повилась по його плечах, по рукавах сорочки, звисала з крисів бриля; мокрець, подорожник та липчиця почеплялись до Іванової одежі, до довгих вусів. Іван стояв заквітчаний, як гільце на Купайла. Олександра сміялась, показуючи рівні зуби, що білили проти чорного обличчя. Пішли жарти, сміх. Іван

не сердивсь більше: йому вподобалась весела, жартівлива Олександра, вподобались її чорні, палкі очі, густі, веселкою, брови. Він усе поглядав на неї і залюбки відповідав жартами на жарти. Молодиці, нахилившись одна до одної, гомоніли. Вони розказали Олександрі історію Івана. Іван жонатий вже п'ять років, але його жінка, за рік по шлюбі, повіялась десь з паничем, а Іван лишивсь ні парубком, ні жонатим. З півроку сидів він на віру з якоюсь покриткою, але за щось нагнав її. Йому добре служити в пана: і гроші має, і хліба перепадає йому чимало. Іван й собі розпитавсь про Олександру. Очевидячки, вона припала йому до вподоби, бо він просив її вийти на буряки й завтра.

– Не вийду, бо нема тут гарних наставників, – сказала вона, моргнувши до його веселою бровою.

Другого дня вже й сонце підбилось високо, вже й сапальниці полишали за собою довгі рядки підсапаних буряків, а Олександра лише здалека манячила червоною хусткою, поспішаючи на роботу. Вона наблизилась і весело осміхнулась до молодиць.

– Кланяється вам голова з вухами, а потилиця й сама хилиться, – привіталась вона, сміючись здоровим сміхом.

– Чого так опізнилась? – загомоніли сапальниці.

– Заспала... пообідала пізно, та й подалась до вас раннім холодком коло полудня, щоб мухи не кусали... Чи приймаєте на роботу?

– Пізно вже, та що ж ти вдієш з гарними молодицями! Ставай та сапай!

– Тра ставати, бо що ж ти вдієш з поганими чоловіками, коли вони так гарно просять, – відрізала вона, займаючи постать.

Але Олександра ще довго стояла, спершись на сапу, та щось розказувала молодицям. Молодиці аж лягали від сміху.

Сонце стояло серед неба і страшенно пекло. Над зеленими нивами тремтіло гаряче повітря, неначе хто тряс перед очима блискучим серпанком. Хвилі світла лились з неба, і чорні тіні десь почезли, неначе сонячне сяйво загнало їх у землю. Гаряче світло грало на запеченому бронзовому виду Олександри, обливало темні бронзові

руки, блищало в тонесеньких золотих волосинках, якими поросли ті кремезні руки. Два рядки білих зубів блищали на сонці, як дві низки добірних перлів, чорні очі лиснілись, як два агати. В червоній хустці, в червоній спідниці та білій сорочці, рясно вишиваній «козаками», Олександра здавалась велетом квіткою, створінням тропічної природи. Золоте сонце пестило її, мов любе дитя гарячого півдня.

Опівдні виїхав на лан оконом. Підпершись у бік рукою, на котрій висіла нагайка, він гукнув:

– Гей, баби! На полудне!

– Бий його сила Божа! – скрикнула Олександра і жартівливо, наче сердячись, кинула сапою об землю. – Ніколи людьми не назвуть: усе баби та баби! Ні, правда, два рази на день таки називають людьми: уранці та ввечері. Вийде хто зрання надвір та й каже: «О, вже люди палять на обід!» Увечері знов кажуть, що люди палять на вечерю. А цілий день усе баби та й баби! Стоять два чоловіки. А хто там стоїть? Люди. А буде бабів із десять – то все баби! От порядки!

Олександра, приспівуючи та пританцьовуючи, побігла до своєї торбини і сіла полуднувати з сапальницями. Пополуднувавши, деякі полягали спати, деякі посідали гурточками і гомоніли. Іван сів біля Олександри. Він задивився на її чорні очі, гаряче обличчя.

– Чи всі у вас у Мовчанах такі гарні, як ти? – поспитав він.

– Всі. А у ваших Кругах всі такі погані, як ти? – засміялась Олександра.

– Хіба я вже такий поганий?

– Ні, не дуже: подивишся ззаду – хорошого складу; подивишся в очі – ригатися хоче! – зареготалась Олександра.

Іван вирвав буряк і, пожбурнувши ним, влучив її просто в хустку, аж очіпок зїхав трохи набік.

– О, сього вже й за мірку цибулі не подарую! – скрикнула Олександра і, захопивши порожню торбинку, почала шмагати його по голові, аж порох хмарою звився над головою Івана.

Втихомирились.

– Скажи мені, Олександро, де ти живеш? – спитав Іван.

– А тобі навіщо? Третя хата від Кіндрата, де рябі ворота, а новий пес! – засміялась вона, блиснувши на Івана чорними очима та підсиненими білками.

– Та не пустуй-бо! Мені здається...

– Що тринадцятка снується, а то проста валовина, – перехопила Олександра.

– Оце веретено: дир... та дир... Мені здається, що я бачив тебе в садку коло церкви, як їздив у ваше село загадувати на буряки... А як я прийду в ваш садок увечері, чи ти вийдеш?

– Авжеж, вийду, ще й шага винесу: нате, діду, помоліться за душі померші...

– Та годі ж бо! Бачиш, Олександро, твій чоловік, а моя жінка пішли десь за водою... Ти не маєш чоловіка, я – жінки. От ми й паристі!..

– Ну?

– Чом би нам й справді не бути в парі? В мене було б тобі добре, як у Бога за дверима...

– Чи ти, чоловіче, сон рябої кобили розказуєш, чи дороги питаєш?

– Я не сон розказую і не дороги питаю, а тебе вірно кохаю. Я сьогодні прийду в ваш садок. Виходь...

Сапальниці попрокидались і веселою юрбою обступили Олександрю.

Іван не відступав від Олександри: він залицявся до неї. Молодиці глузували з його, дивлячись на те залицяння. Більш за всіх докучала Іванові Олександра.

Вже добре смерклося, як Іван перелазив у садок старого Максима. Олександра таки вийшла до Івана. Довго велась розмова у вишнику, довго було чути притиснений сміх Олександри.

Другого дня пішла Олександра на буряки та й не вернулася на ніч додому. Не було її й на третій день. Батько та мати Олександрині не знали, що й думати. Вони стали розпитувати про дочку і дізнались, що Іван підмовив її жити на віру.

Зразу щиро заходилась Олександра порядкувати в Івановій хаті. Вона звивалась, як муха на окропі; робота аж пищала в її руках.

Молодиця всюди встигала, та все весело, та з піснею. Іванова хатина виповнилась сміхом та піснею, як гай навесні пташиним співом. Іван радів, дивлячись на жилаві, осмалені, засукані вище ліктя руки, що жваво бігали від одної роботи до другої. Він дивився в її веселі, чорні очі, що полискували, аж пекли, з-під високих, веселкою, брів, і знов радів. Але незабаром робота докучила Олександрі. Їй докучила самота у хаті-пустці, хатня безустанна робота, її «помії та ще помії», як вона казала. Палкої, поетичної вдачі, вона не могла вдовольнитися буденним життям, запряглась до щоденної важкої праці. Вона чула, що, oprіч робочої сили, єсть у ній ще щось, чому вона не знала ймення, але що поривалось до іншого, кращого життя, виливалось у пісні, жартах, дотепі... Олександра кинула все лоском у хаті й побігла на буряки.

Іван спершу нічого не казав Олександрі. Але, побачивши, що в хаті все стоїть жужмом, що на городі неполені грядки заростають бур'яном, замотав те собі на вус та скоса поглядав, очікуючи, до чого воно йдеться. Олександра не займала постаті там, де Іван був наставником. Вона ставала там, де наглянула молодого, гарного наставника. Іван здалеку чув її гучний регіт, її жарти. Вона й на хвилинку не вгавала, усе плела харки-макогоненки, розказувала сім мішків гречаної вовни. За її приводом сапальниці реготались, аж гомін стояв над розлогим зеленим полем. Іван аж зуби зціплював та мовчав поки що. Аж одного дня таки не витримав: він сказав їй, що взяв її не на те, щоб вона продавала зуби та реготалась з парубками; що онде городина заростає бур'яном, що в хаті нема ладу. Олександра спажнула. Знялась буча, мало-мало не дійшло до бійки. Олександра покинула Івана, не проживши із ним і двох тижнів. Вийшовши з Іванової хати, вона не знала, що з собою чинити. Додому в Мовчани не хотілось йти; вона боялась батька, хоч він був завжди добрим для неї. Вона переночувала в знакомій жінки, а на другий день пішла до жида-орендаря просити, щоб нараяв яку службу. Жид таки того ж дня знайшов їй службу у двірку, в оконома. Служба була важка, плата мала. Треба було вставати рано, лягати

пізно. Ще ген-ген до світа, а вже будять її доїти корову та до череди гнати. Візьме Олександра дійницю, піде вдосвіта доїти корову та й засне над дійницею навсидячки. Стара окономова мати, люта, як змія, стежить очима за кожним ступнем наймички, клене, лає, не дає просвітку. А роботи по самі вуха: треба обід готувати та видавати, посуду мити, хустя прати, хліб пекти... Аж тепер згадала Олександра Гната, згадала й свою хату. Як є, то є, а все-таки свій куток, своя робота. Їй жаль стало своєї хати, жаль на Гната, а ще більший жаль на Настю. «Ох, коли б не та розлучниця, не зазнала б я такого лиха. Але почекай! Прийде і твоя черга! Хіба б мені руки повсихали, щоб я не витягла тебе за коси прилюдно з моєї хати! Тоді ти не тієї заспіваєш, голубко!» – думала Олександра.

Олександра нудьгувала на службі. Думки її рвались поза обсяг щоденщини; вона бажала кращого, празникового життя. А в службі усе будень, усе загайно. Найнялась – продалась. В неділю чи в свято вийде Олександра на музики, впірне, мов у море, в юрбу веселої безжурної челяді, задивиться на парубочу красу – і відійде трохи від серця. А як згадає, що на порозі вдома зустріне її окономова мати та почне сичати, як гадина, та гризти, та корити, то аж очі блискавкою блиснуть у неї від злості, а веселі брови низько насунуться на очі, мов густі чорні хмари перед дощем.

На музиках причепився до неї здоровий, огрядний парубок Василь. Він наймав Олександрі музики, купував їй горілку, хмелем вився коло неї та зазірав у палкі очі. Олександра й сама моргала на хлопця, зачіпала гострим словом, палким поглядом. Вона любила хлопців і була б рада, щоб вони ходили за нею чередою. Після музик, увечері, довго стояли Василь та Олександра під вербами край ставка і вели розмову. Василь казав, що буде ходити до неї, буде любити її, бо таких чорних брів нема в Кругах та й поза Кругами чи знайдеш.

Одного вечора Олександра сподівалась Василя. Вона видала панам вечерю і внесла до пекарні цілий оберемок немитої посуду. В пекарні було неохайно. Здорова піч, роззявивши чорну пашу, дихала теплом. На позаливаній долівці стояв цебер, повний помий, валялись

під ногами мокрі мийки, ганчірки, лушпиння з бараболі. На ослонах, на столі та припічку – скрізь понаставлено немитого начиння – горщиків, мисок, ложок. Мухи роями пообсідали чорні стіни, роями здіймались із стін і гули, як бджоли в пасіці. Лампочка без скла чаділа на всю хату. В пекарні було душно, повітря було якесь кисле та важке. Олександра натомилась за день і з злістю жбурнула панську посуду на стіл; тарілки забряжчали, мов жиди загергали на ярмарку. Олександра сіла на тапчан і згорнула руки. Для неї так остобісіла служба в панів та безперестанна робота, так настирились пани, а найгірше стара окономова мати! «Не буду мити посуду, най їм дідько лисий миє!» – думала Олександра, згорнувши руки. Вона прилягла трохи спочити і захропла на всю хату. Пекарня виповнилась різnorodними згуками: Олександра хропла, мухи гули під стелею, в кутку за запічком цвірінькав цвіркун; лампочка усе чаділа, та піч пашіла теплом. В пекарню увійшов Василь. Він озирнувся по хаті і нагледів на тапчані Олександрю. Василь почав будити її, а Олександрі приснилося, що окономова мати стала відьмою, сіла на помело, вхопила її за коси і потягла в комин.

– Пусти! – закричала Олександра не своїм голосом, підводячись на лаві.

– Дурна, чого кричиш? То я, Василь.

Олександра сиділа і протирала заспані очі.

– То ти, Василю, а я думала, що то відьма мене тягне...

Олександра встала і нерівною ходою, ще сонна, завешталась по хаті. Поприбиравши трохи з стола, вона повиймала з печі вареники з сиром та молочну кашу і поставила перед Василем. Василь приніс горілки. По чарці Олександра прочумалась і повеселішала. Вона сіла коло Василя і задивилась на його міцну, здорову фігуру, широкий рум'яний вид із сивими очима та широкими бровами, на його темний молодий вус. Василь кидав у рот вареники, як у безодню; на полумиску вже мало лишилось вареників. Олександра схаменулась і заходила коло вареників: їй самій схотілось їсти після чарки!

– Гвалт! рятуйте! Василь заслаб на гарячку – їсть без пам'яті! – скрикнула Олександра, кумедно закриваючи рукою полумисок.

Василь загарчав, як пес, і кинувся до Олександрі. Він все наближавсь до неї, гарчав та гавкав, показуючи свої білі зуби. Олександра не пускала полумиска і сміялась. Василь наблизився до самого лица Олександриного, кинувся кусати її, кумедно удаючи злість та завзятість пса. Олександра крикнула й пустила полумисок. Василь схопив полумисок, обняв його і почав їсти вареники, жартівливо клацаючи зубами.

– Ох, мені лишенько! – жахнулась Олександра. – Ще як почують пани, що в кухні хтось є, то буде мені на горіхи! – Вона метнулась до сіней, послухала під дверима, чи тихо в покоях, і, вернувшись до пекарні, позавішувала хустками вікна та причинила двері. В пекарні стало весело; чути було сміх, веселу розмову. Василь залицявся до Олександрі, а вона забувала і свою лиху долю, і тяжку щоденну роботу, дивлячись у веселі сиві очі Василеві.

На другий день окономова мати насилу добудилась Олександрі. В пекарні немита посуда стояла лоском. Стара напнула Олександрю мокрим рядом. Вже сонечко ген-ген підбилось угору, а вона спить, неначе пані яка в перинах! Ще й посуду немиту лишила на ніч, помийниця жидівська!

Олександра не витримала.

– Оце, Господи! точать мою душу, як той шашіль! Коли я вам не вгоджу, то глядіть собі кращої наймички.

Олександра з злістю шпурляла, що було в руках, хрюпала дверима та посилала всіх до всіх чортів...

Одного разу Олександра таки не встереглась. Василь сидів у пекарні, а окономова мати застукала їх саме тоді, як Василь заходився коло вечері. Василь скочив через вікно, але так незручно, що шибка дзенькнула і посипалась на землю. Олександра погасила світло, вхопила полумисок із стравою та тицьнула його під лаву; потому всунула у піч пляшку з горілкою і хліб, а сама лягла на постіль, прикинувшись, що вона спить. Стара добре чула, що хтось

плигнув через вікно. Вона увійшла з світлом, оглянула всі кутки, повиймала з-під лави та з печі страву і горілку і почала лаяти Олександру. Знялась буча. Пані та наймичка сварились, докоряли одна одній та мало не бились... Другого дня окном розплітав Олександру.

Олександра перебралась до знайомої жінки. Вона ходила копати буряки і з того добувала прожиток для себе. Василь таки не кидав її.

Дні минали за днями. Настала осінь. Подихнули морози, зціпили землю, зв'яли гаї та діброви. Річка стялась і заблищала склом межі чорними берегами. Випав перший сніг, земля побіліла, неначе завилась білою габою.

Василя взято у москалі. Олександра потужила трохи та й втихомирилась. Чи то одні в світі веселі очі та густі брови?

Однак самотнє життя скоро докучило Олександрі. «Господи! сьогодні, як учора, завтра, як сьогодні! Усе одно та й одно! Коли б уже хоч гірше, так інше!» – думала Олександра.

На щастя її овдовів не старий ще чоловік. Третя жінка лишила йому четверо дрібних дітей. Бідний Петро не знав, що йому чинити у світі Божому. Діти малі, треба їм лад дати, треба й на хліб заробляти. Взяти наймичку – тяжко: раз те, що нічим платити, а друге – що наймичка не догляне господарства як слід. Петро зупинивсь на одному: знайти яку покритку або удову, щоб сидіти з нею на віру. Він чув про Олександру і переказав через жінок, щоб вона йшла до його жити на віру. «Піду, – думала Олександра, – він поховав трьох жінок, то буде мене жалувати, бо вчетверте не оженився. Може, мені хоч трохи виясниться...» Випили могорич, Олександра вступила у Петрову хату, що відтоді мала бути і її хатою. Хата була маленька та низька. Висока Олександра мало не черкалась головою об стелю. Вона все ходила по хаті з зігнутою головою; їй здавалося, що вона або наб'є собі ґулю на голові, або завалить стелю в старенькій хаті. Стіни в хаті аж позацвітали від вогкості та почорніли від диму. Скрізь було видно убожество, неохайність. Малі діти пищали по закутках. Роботи було сила. Олександра не знала, за що перш хапатись. Щоб запалити в

печі, треба було перше назбирати сухого ломаччя, бо готового палива не було. Муки на хліб теж довелось позичати, бо після похорону жінки Петро не мав і гроша у гамані. Олександра пекла хліб, варила страву, мила сорочки дітям і не мала часу спину розігнути. Малі діти ревли, докучали їй. Вона не любила дітей, не звикла до них. Тісна та низька хата давила її, як домовина. Олександра не мала чим дихати. «Оце вскочила, – думала вона. – Ні, не буду я тут, не витримаю. Краще мені бурлакувати, ніж свою силу, свій вік молодий звести, працюючи на чужих дітей».

Сливе дві неділі робила Олександра, як віл у ярмі. Перегодом охота до праці десь щезла, а дедалі почала вона ходити й до корчми. Кине в хаті все жужмом, а сама чимчикує до корчми. Діти пищать з голоду, в хаті холод – піч нетоплена, а Олександра гуляє в корчмі, та моргає на парубків, та зачіпає молодих чоловіків. А ввечері, вже добре п'яненко, влізе у хату і зчинить страшенну бучу: голомшить дітей, чіпляється до Петра, кричить, репетує і довго не може втихомиритись... Петро стерпів раз, а вдруге не витримав. Він побив її так, що вона ледве-ледве підвелась з долівки, і вигнав з хати, ще й двері засунув на засув. Побита, знівечена, вибігла Олександра в садок. Була відлига. Мокрий сніг цілу ніч падав на мокру землю, і все вкрилось білим покривалом. Густий сивий туман наліг на землю. Здавалось, що олов'яне небо зсунулось униз, а небосхил так наблизився, що до краю неба не більш як сто ступенів. Але та маленька сива баня накривала чудовий закуток. Дерев в садку, обідрані з листя холодними осінніми вітрами, знов одяглися в розкішну білу одягу. Гілля дерев та кущів погнулись під важкою сніговою одягою. Куди не глянеш, скрізь непролазна біла гущина. Зимова тінь лягла під білими деревами. Чистий сніг, пригнічений туманом, не блищав, не сяв. У вогкому тумані було важко дихати. Густа біла рослинність, що оточувала навкруги, переносила мрію в якусь зачаровану країну, в якийсь чудовий, мов у казці, куточок, овіяний таємними чарами. Туга гнітила серце Олександрі, як туман землю. Їй було так гірко, так тяжко на світі! Недоленька знущалася

над нею, як мачуха над нерідними дітьми... І все через ворога лютого, через оту клятву Настю, що зчарувала Гната... Ах, вона вбила б, на шматочки порвала б і розлучницю тую, і Гната, і себе! Злість поняла її серце, як весняна вода талий сніг. Що робити? Що чинити? Піти до своєї хати та за коси витягти звідти Настю, наробити їй сорому? Навіщо, коли Гнат не любить її, Олександри, – вона се довідне знає, коли в хаті, хоч і своїй, знов буде пекло, не згірш, як і в чужій!.. Е, бий їх сила Божа! Чи то тільки світу, що у вікні? Знайти собі якусь службу та й звікувати вік у наймах... А поки брови не злиняли, поки личко не змарніло – кохати гарних парубків, затанцювати лихо на троїстих музиках, топити горе на дні пляшки!..

Олександра озирнулась навкруги і зачепила гілку дерева. Сніг холодними клаптиками впав на її гарячий вид й трохи прохолодив його. Вечір насунувся над землею. Вже добре заневиднілось, коли Олександра прийшла проситись на ніч до знайомої жінки.

За кілька день Олександра стала за наймичку в жида-орендаря.

А час линув. Кипіли морози, завивала хуртовина, царював холод. Минуло холодне Різдво.

На службі в жида Олександра зовсім розледащіла. Вона почала пити. І перше неохайна, вона стала задрипанкою, справжньою жидівською наймичкою. Люди цурались її, але Олександрі було все байдуже. В голові її вічно шуміла сивуха; вона все ще моргала на хлопців, але вже забула лік своїм коханикам. Лише інколи прокидалась у ній свідомість свого стану, і тоді серце обливалось жалем до тих, через кого вона загубила свій вік молодий. Тоді обхоплювало її лише одно бажання: піти до Гната, вигнати Настю з хати та, оселившись там, знов зробитись такою хазяйкою, якою вона була колись, як ще жила з Гнатом...

VI

Зорі тихо блимали на темному небі. Твердий, як цукор, сніг світивсь блакитним світлом у темряві ночі. Гнатова хата дивилась у п'ятьму трьома червоними вікнами: в хаті горіло світло. Настя, вставши вдосвіта, палила в печі на обід. Гнат коло каганця лагодив шлеї, сидячи на триногому стільчику. Сухе ломаччя весело палало в печі і тріщало. Червоне полум'я виривалось з чорних челюстей, лізло в комин здоровими язиками, осявало противну стіну. Настя стояла біля печі, осяяна рожевим світлом. Її повні, трохи бліді щоки спашнули рум'янцем, в тихих очах світились спокій та щастя. Обсипана рожевим світлом, свіжа та гарна, Настя здавалась запашною трояндою. Гнат порався коло шлеї та часом споглядав на Настю. Він чув, що йому добре. На серці було так легко, радісно, як часом у малої дитини гарного погідного ранку. Йому хотілось співати, і він почав тихим голосом:

Ой з-за гори буйний вітер віє,
Там удівонька та пшениченьку сіє...

– Отакої ще! В п'ятницю, та ще й вдосвіта співати! – докірливо обізвалась Настя.

Гнат замовк. Він і забув, що нині п'ятниця. Але радісний настрій не розвіявся від Настиної уваги. Якись солодкі, любі спогади та думи колисали його серце; в серці мимохіть лунала пісня. Гнат був щасливий. Відколи Настя вступила в його хату, в хаті стало тихо та весело, мов янгол перелетів її та навів спокій. Навіть у хазяйстві пощастило Гнатові; перш, було, за що не візьметься – у всьому невдача, мов заворожено; а тепер і на корову спромігся, і коненята купив, і вівці мекають на оборі. Гнат став на ноги, зробивсь хазяїном.

Звідкись припала охота до праці, десь взяли нові сили, енергія. Здається, гори перевертав би і не чув би втоми: хоч кривавиця на чолі, та рай у серці. Так, Гнат був щасливий. Одно тільки – Олександра... Думка про неї наганяла хмару на Гнатове чоло; він жахався тої думки, мов мари, силкувався одкараскатись від неї; і справді грізна постать Олександрина, якою малювала йому його уява, щезала десь, мов туман під промінням сонця. Думкою про Олександрю боявся Гнат скаламутити своє тихе щастя... Пообідавши, Гнат узяв сокиру і подався на двір.

Займався пишний січневий ранок. Золотий промінь сонця перелинув зі сходу на захід, і вершечки синіх хмар зайнялись червоним полум'ям. Сонце, мов здорова червона діжа, випливало з-за краю землі та обгорталось блискучими хмарками, що спажнули від сонячного проміння, мов солома від вогню. Виплило. Дерев, одягнені в легеньку одежу з срібного інею, облились делікатним рожевим світлом. Проти синіх тяжких хмар, що оповили захід, здавались вони делікатними рожевими тінями. А на сході, між блакитним небом та білим снігом, зависла рожева імла, мов блискучий рожевий серпанок. По твердому рипливому снігу стелились довгі тіні від дерев, хат, тинів. Ясний сонячний промінь срібною доріжкою лягав по снігу межі довгими тінями. Синій дим цівкою знімався від коминів і змішувався вгорі з рожевою імлою... Ранок дихав морозом.

Гнат оглянув хуру дров, що привіз учора з лісу, і заходився рубати дрова. Стук сокири по сухому дереву далеко котився в рожевому морозному повітрі...

Помивши посуду після обіду та поприбиравши в хаті, Настя сіла на лаві під вікном вишивати сорочку й закинула на шию червону та чорну заповоч. Біле шитво вкрило її коліна. Настя взялась до роботи та ще раз глянула на хату. В хаті було чисто та гарно, як у квітничку. З білих стін дивились гарні боги, завітчані сухим зіллям, обвішані рушниками. Чепурний комин білів, аж сяв. Долівка була гладенька та жовта, як віск. Веселий ранішній промінь грав на полив'яних мисках,

що стояли в миснику, ушиковані, як військо. Настя любила свою веселу, теплу хату. В сій маленькій хатині зазнала вона щастя. Гнат любив її, жалував, як малу дитину; він не давав їй робити важкої праці, аж Насті спершу трохи чудно було, що про неї так піклуються. І мати, і перший чоловік її не конче звертали увагу, чи їй було тяжко, чи не тяжко. А Гнат – то води вкине у діжку, то дров унесе до хати, то так у чому допоможе Насті. А прийде з ярмарку, то вже неодмінно принесе гостинця: хустку, або ковтки, або й разок намиста. Про сварку забулася Настя, яка вона й буває: ніколи не чула вона від Гната згiрдного, зневажливого слова. А проте у Настиному серці, мов павутиння, снувався смуток. Вона думала про Олександру і боялась її гірш смерті. Відколи Мотря сказала, що Олександра нахваляється за коси витягти її з хати, полохлива Настя тремтіла від одної думки про се. Їй часом здавалося, що Олександра неминуче має прийти, і тоді... вона боялась подумати, що тоді буде, і лише тремтіла, як осика на вітрі.

І тепер вишивала Настя та думала про Олександру. От, прийде Олександра, вижене її з хати, наробить слави на ціле життя, і минеться щастя, мов сон хороший, і поб'є її недоленька, мов мороз квітку... Настя схилила голову над розкішним полицком, а серце її сповнилось жалем невимовним, мов криниця водою.

Перед вікнами мигнула якась висока постать; заскрипіли сінешні двері, потому відхилились двері до хати і на порозі стала... Олександра. Настя так і прикипіла до лави, угледівши Олександру. Їй здалося, що то смерть її прийшла за нею, серце в неї перестало битись у грудях, голос наче втік глибоко-глибоко в груди, так що звідти несила добути його й крикнути. Настя немов захолола, затерпла вся та лише дивилась на Олександру здоровими, переляканими очима. А Олександра стояла висока, грізна, бліда та жовта; чорні очі світились лихим ворожим вогнем.

– Чом же ти не вітаєш мене, не просиш сідати, Настусю? – засичала Олександра.

Насті здалося, що то гадина засичала, обвившись коло її серця.

– Чи так запаніла, розлучнице люта, влізши до моєї хати, що сидиш, мов княгиня, закопилівши губу? Ти думала, паскуднице, що я не прийду до тебе? Що ти будеш господинею в моїй хаті, а я буду пропадати по жидівських наймах?! А не діждеш сього, не діждеш! – скрикнула Олександра, приступаючи до Насті.

Настя сиділа непорушно на лаві біла-біла, як шитво на колінах. Їй здавалось, то кожне слово Олександрине бігло на лотоках, шуміло під колесом і спадало на її голову тяжким, пекучим водоспадом.

Олександра сатаніла. Її дратувало мовчання Настине.

– Ти думаєш, чарівнице, що зчарувала мого чоловіка, то воно так тобі й минеться? Ти думаєш, що я тобі терпітиму?.. Ні, годі!! По сей дуб милі!.. Зараз мені збирай своє манаття та про мене хоч в очерет тікай з моєї хати, бо я тебе за коси тягтиму через село, як останню паскуду! Чуєш?! – крикнула високим голосом Олександра і сіпнула Настю за рукав.

Настя зірвалась з лави. Кров кинулась їй в лице, залила його аж до хустки.

– Геть, сатано! бо як дам, то й перекинешся! – скрикнула Настя.

– Хто? Ти мене битимеш? Ти, слинява, задрипанка?! Ану вдар! вдар! – Олександра наближалась до Насті грізно, як чорна хмара.

Настя стояла з піднятою догори рукою, червона, тремтяча.

– Ну, бий! бий! – Олександра присунулась до Насті, аж налізла на неї. Настя стусонула її кулаком.

– От же тобі за це!.. – Олександра збила хустку й очіпок з голови в Насті і потягла її за коси до порога.

Настя вереснула не своїм голосом, вчепилась за груди Олександрині і розірвала на ній намисто. Намисто заторохтіло, мов горох, розкотившись по долівці.

– Оце тобі чари, оце тобі чужі чоловіки, розлучнице! – верещала Олександра та тягла Настю до порога. Старенькі двері відскочили під натиском Олександриних плечей.

– Ѓвавт! – крикнула Настя в сінях. – Ѓвавт! – закричала вона дико на дворі і, пручаючись, впала на сніг.

Саме тоді Гнат почув крик Настин. Він, як стій, з сокирою, побіг до хати. Сцена, що побачив він перед хатнім порогом, мов мороз, стяла кров в його жилах. Та се була лише одна хвилина. В другій Гнат, мов ранений ведмідь, кинувся до Олександри і схопив її за груди.

– Пусти! – не своїм голосом заревів він, струсивши Олександрю, як грушею.

– Ба не пущу! – й собі крикнула Олександра; очі її запалали вогнем, як у голодної вовчиці.

– Пусти, бо зарубаю! – крикнув Гнат і замахнувся на неї сокирою.

– Зарубай, то підеш у Сибір із своєю любовницею, – захрипіла Олександра, сіпнувши Настю за коси.

Настя йойкнула.

Гнат не стямився від того стогону; він підійняв сокиру над Олександриною головою.

– Ой! – дико скрикнула Олександра і зняла руки, щоб закрити голову... та не встигла. Блискуча сокира, мов блискавка, впала їй на голову і глибоко розколола череп. Олександра хрьопнулась на землю. З глибокої рани линула кров та закрасила білий сніг.

Настя підвелась і, бліда, простоволоса, тремтячи як у пропасниці, дивилась на труп Олександри.

Гнат важко дихав, наче ухекавшись від довгої біганини. На білому, як папір, обличчі застигли гнів та невимовний біль. Широко розкриті очі нестямно дивились на червоні плями на снігу.

На крик збіглись люди. Звідусюди було лише чути: «Ох, Господи! чоловік жінку зарубав!.. Ох, лихо, та ж то Олександра!.. Ой Боже мій, Боже мій! Та біжіть хто до старости!..»

Деякі жінки плакали. Ніхто не смів наблизитись до хати; юрма народу товпилась коло воріт, гомоніла та шуміла, як ливний дощ улітку.

А Гнат усе стояв на одному місці та уважно витирав полою свити закривавлену сокиру. Він ще не тямив, що се сталося.

В голові у Насті уперто ворушилась одна думка: в хаті відчинені двері, треба їх зачинити, бо найде холоду та настудиться хата. Думка

ся кружляла в Настиній голові, однак Настя стояла на одному місці, мов зачарована, і не чула навіть холоду, не помічала, що була в одній сорочці, простоволоса.

– Староста йде, – загомоніли в юрмі, – староста...

Староста, високий, саме в силі чоловік, подався на двір. За ним йшли десятники та соцький. За десятниками потовпились на подвір'я й люди.

Староста оглянув Олександрю – вона була мертва.

– Ей, візьміть його, зв'яжіть, – показав староста десятникам на Гната, – треба доставити його у волость...

– Не треба в'язати, він і сам піде, – обізвались в юрмі.

– В'яжіть! – крикнув староста. – Тепер і батькові рідному не вір!..

Десятники обступили Гната. Вони відібрали від нього сокиру, зв'язали ззаду руки поворозкою. Гнат не пручався; він стояв, як покірنا дитина або, краще, як пень, з котрим можна все зробити.

Десятники вже мали рушати з Гнатом, коли враз почулося страшне, розриваюче душу: «Ой!.. О-ой, що ж се сталося? Господи, що ж се сталося?» То Настя опам'яталась і кинулась до Гната, страшна, простоволоса, з заломаними руками.

Вона припала до Гната, обіймала його, умліла на його грудях. Той крик, той плач гіркий зробив на Гната дивне враження. Він став, глянув навкруги і наче зразу все зрозумів, все уявив собі: і те, що сталося, і те, що мало статися... Гнат порушився; зв'язані руки ще більше вияснили йому його стан. Він застогнав і почав випрочуватись з поворозок.

– Ой, пустіть мене!.. Ой, що ж я зробив?.. Ой, пропав же я навіки!.. Пустіть мене, люди добрі, пустіть... – благав Гнат, і на його блідому виду малювався безмір муки.

Настя припадала до його та голосила.

Громада стояла німа, глибоко порушена. Дехто просив розв'язати Гната, але староста не звелів. Надбігли Мотря з Семеном; вони якомсь відірвали Настю від Гната. Гната повели. Мотря взяла Настю до своєї

хати. Труп Олександрин поклали в Гнатовій хаті, приставили до нього варту і дали знати Максимові.

* * *

Раніше почало вставати сонце, щиріше доглядати землю. Поринули весняні води, задзюрчали струмочками, заклекотали в ярках, розіллялись широкою повіддю. З-під снігу зазеленіла травиця і звеселила жайворонка. Звився жайворонок високо під чисте, неначе нове, небо і заспівав про те, що мертва земля ожила знов, що сонце, зрадивши щастям землі, стало ласкавим, теплим, ясным, що повіяли вітри і принесли на своїх крилах невідомі досі пахощі, що забриніли у веснянім повітрі мухи та набубнявіли на деревах бруньки, готуючись зеленим листом замаїти гаї та діброви... Жайворонок співав, аж луна йшла під блакитне небо, а в лісі слухав того співу первоцвіт і, здійнявши догори, мов руки, два зелені листочки та схиливши білу головку, неначе дякував золотому сонечку, що воно йому першому дало спроможність побачити веселе свято весни...

Саме напровесні Настя злягла: знайшлось хлопчатко.

Стара Явдоха поралась коло слабої дочки, а сама ходила, мов з хреста знята. Тяжкі пригоди згризли, з'їли її, мов іржа залізо. Явдоха вірила, що Бог покарав її за дочку, що жила на віру, та все розкидала розумом, куди б краще піти на прощу та відмолити свої й доччині гріхи. Настя теж змарніла; вона стала мовчазна та сумна-сумна і часто плакала. Коли вродилась дитина, Настя змила її гіркими. Охрестили дитину Івасиком. Взяла Настя вивід і, почекавши, поки земля прочахне, подалась з дитиною в город відвідати Гната, що сидів у тюрмі, очікуючи суду.

Настя вперше зроду вступила до тюрми. Важкий дух, високі та чорні хати з заґратованими вікнами, арештанти в широких сіряках – все те вразило її дуже прикро. Настя почула брязкіт кайданів, і їй стало страшно.

Гнат зрадів, побачивши Настю та сина, і заплакав. Він не знав досі, що в його є син. Настя й собі плакала. Вони тихо плакали, повні невимовного смутку та жалю. Настя дивилась на Гната й не пізнавала його; обстрижений, блідий, аж жовтий, в широкій сірій свиті, він не скидався на того Гната, яким вона бачила його в селі.

Гнат узяв сина на руки і довго дивився на нього; сльоза закрутилась йому в оці та гарячою краплею впала на лице дитини. Дитина заплакала.

– Рятуй мене, Насте!.. Піди до адвоката, заплати йому, що схоче... Перекажи тітці Мотрі, най продадуть усе моє добро та визволять мене з тюрми...

Настя ходила до адвоката. Адвокат розпитався, переглянув справу і похитав головою. Він сказав, що справа погана через те, що люди чули ще перед вбивством похвалки Гната забити Олександрю. Проте обіцяв боронити Гната на суді, як скоро дадуть йому половину умовлених грошей тепер, а половину саме перед судом. Настя переказала тітці Мотрі благання Гнатові рятувати його. Мотря попродала Гнатові коні й вівці і віднесла гроші адвокатові. Всі почали чекати того суду, який мав бути, либонь, восени, як казав адвокат.

За роботою в городі, за жнивими збігло літо, як один день. Холодна осінь оповила землю сивими туманами, зілляла дрібними дощами. Настав день, в який мали судити Гната.

Гната приведено з тюрми у суд. І здорова кімната з високими вікнами, і юрма панів, і судді в мундирах з золотим коміром – все здається йому чужим, незвичайним, байдужим до його горя, до його долі. Білий, як крейда, стає Гнат за ґратами, неспокійно водить очима за кожним рухом суддів, уважно ловить ухом кожне слово. Ось читають, як він убив Олександрю, яка завширшки була рана на голові, що казав Гнат на слідстві... Викликають свідків. Свідки доводять, що Гнат сварився з жінкою, вигнав її з хати, нахвалявся вбити. Ось устає з-за стола якийсь пан з золотим коміром і починає розказувати, який Гнат злочинець, як він довго намірявся вбити

Олександрю, як він бив її, нівечив, мов звір, лютував над бідною офірою... Гната раз обсипає снігом, другий – жаром.

Ах, се неправда!.. Він не злочинець... він не хотів її смерті... се так якось склалося... Гнат кілька разів поривається сказати, що той пан помиляється, що він не знає, як се було, але його зацитькують... Опісля говорить оборонець Гната. Він розповідає, як Гнат любить Настю, як він розійшовся з жінкою, як розпалився серцем, побачивши, що Олександра б'є його кохану, як, засліплений гнівом та жалем, не тямлячи, що робить, зарубав покійницю... Оборонець говорить довго та гарно, а Гнат цілою істотою відповідає на його мову: «так, так»... Промінь надії блиснув у Гнатовім серці, він вірить, що аж тепер дізнались судді, де правда... Довгі, довгі хвилини-роки переживає Гнат, очікуючи, що скаже суд. Аж ось читають рішенець, і Гнат дізнається, що його засуджено на заслання в Сибір...

Світ гасне в очах Гнатових, в ушах шумить, він заточується і мало не падає... Москалі беруть його попід руки і знов ведуть кудись... мабуть, у тюрму...

Настя все чула й бачила. Їй здавалось, що серце в неї ось-ось пукне з жалю, що вона вмре... Перелякана, збентежена, вийшла вона з суду, гірко плачучи та не знаючи, що з собою діяти...

Другого дня відвідала Настя Гната. Гнат видався Насті спокійнішим. Він говорив мало.

– Чи підеш за мною в далеку дорогу, Насте? – спитав він, прощаючись.

Настя нічого не відповіла, але подумала: «Піду! яке мені життя без його?..»

Настя сказала матері, що хоче йти за Гнатом. Явдоха в плач. Як? В неї одна дочка, та й та покине її на старості літ, піде десь у чужу, далеку сторону, щоб вже ніколи не вернутись звідти!.. А хто ж її догляне на старість, хто очі закриє, хто поховає? Та вже коли старої матері не жалко, то пожалувала б хоч дитину маленьку: де ж таки вибиратися в таку далечінь під зиму, в холод та студінь, з малою дитиною?..

Настя не думала досі про дитину. Їй жаль стало маленького Івасика. Чутливе материне серце обіллялось жалем на одну думку, що дитина мерзла б або й зовсім замерзла в далекій холодній дорозі. Завзяття, з яким думала Настя про мандрівку з Гнатом в заслання, трохи прохоллоло. Але вона все ще вагалася та не знала, що чинити.

Дивлячись на материні сльози, слухаючи, як усі відраджали їй покидати свої сторони, Настя непомітно звикала до думки, що йти за Гнатом в далеку Сибір – річ неможлива. Вона любила Гната, жалувала його, плакала за ним і... все-таки лишилась у Мовчанах.

* * *

Минуло два роки. До Насті заслав старостів удовець з другого села. Старости заміняли хліб. Справили весілля. Гукаючи та співаючи, гучно проминула весільна перезва кладовище, де лише мріла поміж могилками зелена Олександрина могила...

15 листопада 1891 р., с. Лопатинці

Ціпов'яз

Оповідання

Тихою ходою, ледве ступаючи натомленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом парубок Семен Ворон. Сиві круторогі воли, помахуючи рогатими головами, поспішались з гори в долину на спочинок, бо Семен нині трохи припізнівся, доорюючи панський лан. Справді, було нерано. Осіннє сонце давно вже сховалось за горою, забрало з собою й проміння; лиш холодне небо кидало на чорну землю блакитне сяйво, дихало холодом й вогкістю.

Сумна та непривітна картина була перед очима в Семена: справа і зліва, скільки оком захопиш, чорніли свіжою ріллею зорані на зяблю гори, а в ярах та видолінках було ще чорніше, ще сумніше... Десь далеко, край небосхилу, здіймалась сива імла, виповняла повітря... Чорними ярами покотився білий туман, одежа вкрилась дрібненькою росю... Вогкий холод зціплював крок у жилах, доймав до костей... Вгорі – темне, непривітне небо, долі – холодна, мокра земля і більш нічого...

І втома від цілоденної важкої праці, і холод, і ся сумна картина мимохить насували мрію про теплу хату, гарячу страву, суху постіль, а Семенові якраз треба було ночувати в полі, укупі з нічліжанами, такими ж наймитами, як і він, бо до економії було далеко. Так пан звелів, щоб парубки не згаяли часом якої годинки... Семен важко зітхнув, згадавши про се, і поспішився за волами, що саме збігали з гори в долину, де табором розташувались на ніч парубки.

Семен розпряг волів, пустив їх на пашу, а сам примостився біля парубків. Нічліжани вечеряли, чим хто мав. Страви не варили, багаття не розкладали, бо лісу не було поблизу. Семен витяг з торбинки хліба, кілька яблук і намацав насподі шматок сала, котрого він не клав туди.

«Домна!» – промайнуло в голові його, і він почув, що якийсь промінь закрив його серце, осяяв пільму, що оповила долину, розвіяв густий туман... Так, се його Домна піклується про його, сирота, наймичка, що служить разом з ним у дворі; його любя Домна, що незабаром стане його вірною дружиною. Бідна дівчина! Скільки вона горя прийняла від тих самих панів, на котрих робить! Скільки наруги! І чому вона мусить так тяжко працювати на шматок хліба, той гіркий та солоний шматок, коли панночка, дочка дідича, живе в розкоші, нічого не роблячи? Чому вона родилась бідною мужичкою, чом не панночкою? Чого в них така неоднакова доля?..

Семен стривожився. Він помітив, що з ним починає діятись те, чого він так боявся. «Дурні думки», як він називав їх, «дурні питання», на які він не вміє дати відповіді, починають мучити його, заколючувати спокій, гнобити серце й мозок.

– Хай йому цур! – сплюнув Семен і рішивсь відкараскатись від дурних думок. Він глянув на зоране поле і сливе силоміць напрямив свої думи на щоденну роботу. «Скільки-то ще доведеться виорать панського лану? Чи впаємо за два дні?.. Де там, де там! Ще того поля – безмір! І скільки ж то ланів, скільки тої землі в одного чоловіка? Чому се так, що пан має необмежені ґрунта, а мені не дав Бог і клаптика землі?» – непомітно для себе звернув Семен на тую ж стежку. «От тепер, – марив Семен, – пан сидить десь біля стола в гарній теплій хаті, а Домна подає на стіл вечерю, гарячі, смачні страви, а я, напрацювавшись за цілий день на полі, натомившись, що й ногами не здвигну, мушу, мов пес той, мерзнути на мокрій землі? Де ж правда?.. Боже! – схаменувся Семен. – Чого мене такі думки морочать? Адже розумні письменні люди (хоч би й брат мій Роман – нащо письменний, навіть за писаря в селі служить) кажуть, що так воно мусить бути, що інакше не буде... А пани? Адже вони дивляться у письмо, знають, що гріх, як на світі треба жити по правді, не те, що я – темний – дивлюсь і не бачу, мов той заєць, що лежить, витріщивши очі, а нічого не бачить... Тільки... тільки... Чого ж се Бог

сотворив одного чоловіка, а не двох: пана й мужика? Чого се так? Чого?..»

Семен лежав горілиць, звертаючись з своїми питаннями до неба, а воно, холодне та темне, байдужно блимало зірочками у відповідь на ті гарячі питання бідного наймита.

І враз ізгадались Семенові його літа дитячі. Ясно, виразно, мов перед очима, встала в його пам'яті одна подія, що розбуркала в десятилітньому хлопцеві мозок, вкинула в серце зерно нових, не діточих бажань.

Се було літом, саме в жнива. Семен пас худобу. Воли та телята розбрелись по толоці, а він, лежачи в холодку під полукіпками, вигравав на сопілці якусь сумовиту думку. Думка обірвалась на тихому жалібному тоні, сопілка вислизнулась з рук, і Семен заплющив очі, заколисаний тою чудовою тишею, що буває виповнена усякими згуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзижчанням польових мух, і тихим мелодійним шелестінням стиглого жита, підрізаного серпами.

Враз за полукіпками, в житі, почувлась розмова. Семен розплющив очі, підвівся і насторожив вуха.

– Нема там, доню, хоч шматочка хліба? – виразно почувся старечий голос.

– Нема, мамо... Таже вчора поїли... – розтявся дзвінкий, але сумний-пресумний голос.

Затихло.

– Ні, я так не можу... сили не стає... Скільки ж то день морились голодом... а сьогодні й рісочки в роті не було, аж мене коло серця пече, аж мені млосно... А тут жни... Господи! Чи тому Богові хліба шматка жалко для нас, бідних, чи що?.. От життя!.. І... де... та смерть... моя... заподіялася?.. – Чутно стало голосне хлипання, чутно було біль, муки голоду в тому плачу...

– Цить, доню, цить... не сварися з Богом... перетерпімо...

Семена зняла цікавість, і разом якийсь острах обгорнув його. Він потихеньку обійшов полукіпок, наблизився до жита і заглянув, що

робиться на ниві. Картина, яку він побачив, дуже вразила його. На стерні, під полукіпком, сиділи дві жінки. Молодиця, з блідим, змарнілим обличчям, з нервовим поспіхом витирала рукавом свої заплакані очі; стара сиділа непорушно, схиливши побіденну голову, і рясні сльози зрошали її старечий вид.

Семен почув, що його стиснуло щось коло серця. Він ніколи не бачив, щоб дорослі плакали з голоду, і якось зразу, дитячим чутливим серцем збагнув весь трагізм сцени. Рука його мимохіть опустилась на торбинку з хлібом, що висіла через плече. Та торбинка заважала йому, він се якось зразу почув. Йому стало прикро, навіть соромно мати хліб... Скwapно, хапаючись, скинув він торбинку з хлібом і, весь червоний, засоромлений, наближавсь до жінок.

– Тітко!.. не плачте, тітко... ось хліб.

Семенові здалося, що то хтось другий проказав тії слова, – таким чудним, не своїм голосом були вони сказані.

Молодиця здивовано глянула на Семена червоними від сліз очима і нічого не відповіла. Стара ще дужче заплакала. Семен стояв ні в сих ні в тих, тримаючи в руках торбинку, не знаючи, чи залишитися тут, чи тікати... Кров прилинула йому до голови, в ушах зашуміло... Семен впустив на землю торбинку, а сам метнувсь назад... Він біг стернею, наче тікав від кого, і чув, що йому чогось соромно, що в серці здійсмається злість, а проти кого злість – він і сам не знав. Йому хотілось зігнати ту злість на чім-небудь, і він пожбурнув ціпком у корову, що паслась на межі.

– А-а, ти, бісова худоба, бодай тебе вовки із'їли!.. А куди?..

Ціпок засвистів у повітрі, корова стрибнула і побігла далі, а Семен й не бачив сього: він прожогом вбіг на межу поміж жита і причаївся у високому житі. Спершу він тільки чув, як калатало його серце, а далі, трохи заспокоївшись, почав пригадувати собі сцену, що перед хвилиною бачив. Надаремне дитячий мозок працював над питанням: чого се одні мають що їсти, а другі плачуть з голоду? Відповіді не було ніякої. Незабаром думи перейшли в мрії...

«От якби я був паном, – марив Семен, – я б мав багато-багато грошей, хліба, усього... Я б конче дізнавався, хто голодує, та давав би йому хліба, страви, одежі, щоб не було в селі голодних та бідних... Та хіба то так важко паном зробитись? Треба тільки таку книжку вивчити. От Романко наш вчить тую книжку, каже, що хоче паном бути. «Їздитиму, – каже, – в такій хатині на колесах, з здоровими шибками, як часом наш пан їздить!..» Он він який, Романко наш!.. Невідмінно вчитимусь. Попрохаю Романка, він мені покаже...»

І так притьмом забаглося Семенові вчитися, що бідний хлопець не міг дочекати, аж сонечко закотиться за обрій, і погнав товар з поля раніше, ніж звичайно.

Романко зареготавсь зразу, почувши бажання Семенове вчитись, але, трохи подумавши, згодився.

– А що мені даси за науку? – поспитав він брата.

– Та що ж тобі дати?

– Сопілку даси?

– Дам! – рішив Семен, хоч йому дуже жаль було сопілки.

– А пліті на бриль даси? Ти ж собі налагодив!..

– Дам! – згодивсь Семен і на се.

Романко налапав на полиці стару, заяложену граматку, і хлопці подались у стодолу. Почалось вчиття. Поважно, з острахом, наче до першої сповіді, приступивсь Семен до граматки і силкувався таким самим, як в Романка, голосом проказувати за ним: аз, буки, віди... Вчиття скінчилось, але в голові Семеновій усе лунали чудні слова, яких він не розумів. Навіть уночі приснились йому ті карлючки, хрестики, бублики, що прозиваються літерами, і Семен краще вивчив їх уві сні, ніж увіч. На другий день Семен знав цілу азбуку. Почались склади. Бра, вра, мра пішло трудніше. Семен ніяк не міг скласти до купи літер, а дванадцятилітнього вчителя брала нетерплячка – і він скуб учня за чуприну, крутив вухо. Семен усе терпів та все перекручував, намагаючись скласти як треба. «Осе, – думав він, наморившись по лекції, – поки станеш паном – треба балакати попташиному. Кра-кра! – згадав він склади. – Се зовсім, як ворона. Або:

ку-ку! – наче зозуля кує». Йому навіть почулось, що над головою заскреготала сорока: че-че-че!.. зацвірінькав горобець: цвірінь! цвірінь!.. «Невже й це було нині в книжці?.. Ні, не було, се, мабуть, завтра буде...» – думав сонний хлопець, засипаючи на лаві.

Вчиття посувалося поволі, а все ж посувалося. Однак, неважаючи на те, що Семен поборов перші труднощі синтезу і міг вже абияк читати друковане, в йому, непомітно для його самого, зростала нехіть до вчиття, до книжки. Семен не розумів того, що стояло в книжці, а Романко чи не тямив сам, чи не хотів розповісти до ладу, лиш за кожним разом з презирством здвигав плечима, лаявся «мудьом солоним» та «нерозчовпою», а то й цілком покидав лекцію. Далі Семен не раз помічав, як дівчата та парубки глузують з тих, що, повернувши з москалів, намагаються балакати «по-панськи», і як він не раз й сам реготавсь, почувши яке кумедне нерідне слово. Йому часом чудно було слухати, як Романко хвалився хлопцям своєю панською мовою та плескав таке, що й купи не держиться. І Семен соромився вихопитись з яким «панським» словом, бо йому здавалось, що воно ще поганіше бринітиме, ніж з уст Романкових.

Романко ходив до школи, приносив якісь книжки від вчителя та часто-густо голосно марив про те, що то буде, як він вивчиться та зробиться великим паном. А буде от що. Насамперед поставить він собі «двір», такий високий, як дзвіниця, або й вищий, а сам сидітиме в кімнаті на стільчику та дивитиметься крізь вікно, як «мужики», проходячи повз двір, здійматимуть шапку та кланятимуться панові... і то здалеку, бо він не звелить слугам пускати їх у двір, щоб йому й не тхнуло в горницях «мудьом солоним». Потому купить дві пари баских коней та візок з шибками, поїде в містечко й закупить в жида крамницю з усяким добром... Ні, краще він одурить жида, скаже йому: «Прийди завтра за грішми», а як жид прийде, то зацькує його собаками і грошей не дасть... А щоб грошей не меншало, то він візьме мужиків «у шори». Що то таке – «взяти мужиків у шори» – Романко й сам не знав. Він чув сей вираз від батька, колишнього економа панського, і чванився ним, мов добром яким.

Семенові непоганим видалось мати «двір» високий, мов дзвіницю, та їздити впротяз баскими кіньми, але він плекав інші мрії в дитячому серці і якимось несміливо звірився Романкові, що хоче бути багатим паном, аби запомагати бідних.

Романко зареготавсь спершу, потому вилаяв його «мудьом» і відтяв впевнено, що таких дурних панів немає й не може бути... Семен мав брата за дуже розумного і хоча не поняв йому цілком віри, однак надія на панство трохи поблідла, а охота до вчиття й геть-то зменшилась. Оден випадок поклав кінець вчиттю.

Семен дуже любив свою неньку – стару Наумиху, як її прозивали на селі. Він знав, що не хто, як мати, заступиться за його перед батьком, що вона справедлива й ніколи не гримне на безвинного, хоч ніколи й не подарує вини. Не та, як батько, якого Семен не любив, а боявся: батько все тягне за Романком – своїм пестунчиком. Тому-то Семен звик більш вірити неньці, ніж батькові, більш шанувати її, ніж батька.

Наумиху звано старосвітською жінкою. І справді, вона була тяжким ворогом того, хто калічив рідну мову, ламав прадідівські звичаї або пнувся в пани, намагаючись стати вищим за селянина. Наумиха всіх таких називала «адеськими шарлатанами» і грізно махала рукою, проклинаючи зрадників старосвітщини. Боліло в неї серце дивитись, як її Романко ходить до школи, чути, як він гордує рідною мовою, відбивається від хліборобства, – і стара не раз сварилася з чоловіком, що рішив довести діло до краю – вивести сина «в люди», себто в писарі при волості або в прикажчики при економії.

Бачила Наумиха, що нічого не зробить з чоловіком, і заприсяглась не попустити хоч Семена до загуби, не дати його на поталу чудним батьковим забаганкам. Досі Наумиха не знала, що Семен вчиться грамоти, бо хлопці, щоб не заважати в хаті, вчились або в клуні, або в садку чи деінде. Але одного разу надворі було холодно, і вони розташувалися з книжками в хаті. Наумиха аж скипіла, дочувши, як її Семенко слезував з навісної книжки.

– А се що? – скрикнула вона на всю хату, аж хлопці жажнулись з несподіванки. – А се що за вигадки? Ще я не діждалася, щоб ти, запанівши, гордував матір'ю мужичкою?! Так ти ж не діждеш, сякий-не-такий сину!.. – І Наумиха, як оком мигнути, вхопила граматку та кинула її у піч. Нещасна граматка почорніла, задимилась, а далі спалахнула ясным полум'ям, аж в хаті стало видніше.

Хлопці перелякано дивились то на палаючу книжку, то на грізну постать сердитої матері й не знали, що їм чинити. А Наумиха хвилювалась.

Все той старий виробляє... З глузду з'їхав на старість, чи який хрін... Бач, яке вигадав: дітей вчити, в пани виводити!.. Ще вона мало натерпілася від тих панів, ще вони мало залляли їй сала за шкуру за часів панщизняних?! А тепер щоб власні діти її зростали на сльози людські?.. Та зроду-звіку сього не буде!..

Довго ще гримала Наумиха на чоловіка та совала горщики в піч так енергично, що не раз борщ, хлюпнувши на вогонь, бухав та сичав, мов гадина, гніваючись на незручність господинину.

А по голові Семеновій шибали думки: «Невже пани такі погані, як оце про них усі кажуть – і мати, і Романко? Невже я мусив би відцуратись рідної неньки, ставши паном, через те, що вона мужичка?.. Та Бог з ними, з тими панамі! Бог з ним, з тим панством та з книжками! Не хочу вчитися. Однак настирилось мені те вчиття...»

І Семен зважився залишити назавжди книжку, хоч чув, що він наче загубив щось, що в його чогось не стало.

А Наумиху жаль взяв, що нагримала на свого пестунчика; вона покликала увечері Семена, приголубила його та довго потішала, оповідаючи чудову казку про «Правду та кривду», аж поки Семен не поснув у неї на колінах, забувши уві сні свої турботи дитячі...

Настала осінь. Почали загадувати до школи. Наум гадав віддати Семена, але Наумиха стала руба і затялась, що не пустить. Наум не дуже налягав, вдовольняючись одним Романком, проте покликав Семена, щоб від самого дізнатись, чи має він охоту до вчиття.

– Ну, сину, як маєш охоту, то я тебе в школу віддам.

Семен мовчав, спустивши очі додолу, а далі наважився:

– Ні, не хочу...

– Чому ж ти не хочеш?

– Так, не хочу...

– О, це ще... ціпов'яз! Родивсь мудьом – мудьом і вмреш! – сказав Наум, махнувши рукою.

З того часу й прозвали Семена ціпов'язом.

А Наум хвалився людям:

– Двох синів маю, та... з одного дерева і хрест і лопата, мовляли ви... Цей, Романко, в мене хитрий, хоч кого обдурить!.. І грамоту добре знає, письменний... От – малий ще, а куди хочете «прошеніє» напише... Є його тих прошеній і в волості, і в мирового, і де хочете... Одно аж у «Крестьянское присутствіє» подав! І прийняли! Аякже!.. Я ще виведу його в люди, як дасть Бог прожити... Ну, а молодший, Семен – той отак: за плугом ходити, сіно косити, ціпом махати... Сказано – ціпов'яз!

Росли брати, зростали, та не були друзями, Семен це добре пам'ятав. Неоднакову вдачу мали. Щирий та щедрий Семен ніяк не міг погодитися з лукавим та заздрим на чуже добро Романком. Чого б не попрохав, про що б не поспитав Семен у старшого брата – на все одна відповідь: «А що даси?» Не раз лучалося, що Романко обдурював Семена, звичайно, в дрібничках. Видурить що в його, та ще й регоче, коли той обурюється на брата за хитрощі.

Все це відпихало Семена від брата, і він жив самотньо, не маючи й межі хлопцями приятелів. Сопілка та думи були йому приятелі й побратими. А думи носились по його голові одна за другою, як хмари по небі, коли їх жене вільний вітер. «Чому?», «Навіщо?», «Чого?» не давали йому супокою, і лиш одна буйна фантазія хлопця давала дивоглядні часом відповіді на ті питання... Романка віддали в економію за писарчука, і він дуже чванився новим прозвищем та новою жилеткою, яку батько вперше справив йому. Семен лишився на господарстві помагати батькові.

Збігло кілька років. Семен починав уже двадцятий рік, коли старий помер, лишивши ґрунт – шість шнурів – синам. Романа теж проженено тоді з економії, де він був за прикажчика; він одружився, взяв половину батьківщини – три шнури поля – та поставив собі хату край села, де саме починалась його нива. Других три шнури взяла Наумиха.

Семен мусив йти у найми, бо на батьківщині нічого було робити.

Найми! Він знав, що то найми... «Босий дохід, а голодна харч; зрання води, в полудне пити, а ввечері бити», – як каже жартівлива приказка. Та багато сумної правди в тих жартах.

Одно тільки скрашало його життя невеселе: надія на краще, що жевріла в його серці. За чотири роки служби в економії склав він сто п'ятдесят карбованців; на ці гроші купить він собі ґрунт, що за три сотні продає пан Янковський таки в їх селі (катеринку, може, позичить Роман, а п'ятдесят пан почекає), одружиться з Домною і якось, дасть Бог милосердний, стане на ноги!.. Ця думка так підбадьорила Семена, що він зірвався на рівні ноги й прокинувся з задуми.

Навкруги чорніло зоране поле, а згори, від повного місяця, лилось блакитне холодне сяйво, обгортало мокру землю, переливалось на змочених росою плугах, блищало по лемешах та мокрих рогах волів, що, лежачи оддалік, тихо румигали. Тільки яри та провалля, повні п'тьми, туману й холоду, грізно чорніли геть навкруги, бо місяць, мабуть, жахався послати свої паруси в ці таємничі закутки...

Семен помолився до неба, загорнувся у свиту і заснув твердим сном натруженого робітника.

* * *

Першої неділі після цього відпрохався Семен у пана на часинку до брата. Він застав у Романа гостей: старосту та дяка, що любо бесідували за чаркою. Відколи поставлено Романа сільським

писарем, він ще більше почав цуратись мужицької компанії, а водився з дяком, фершалом та прикажчиками з економії. Скоро гості вийшли, Роман обернувся до Семена, поглядаючи на нього хитрими очима. Ці очі та погордлива рисочка коло уст якось прикро вражали, псували доволі гарне, чепурне Романове обличчя з русявим волоссям на голові, підстриженим під польку.

– Що там, оборались?.. – байдужно обізвався Роман до Семена.

– Та ні ще... ще буде на деякий час... А я оце до тебе, Романе, за порадою...

– А що там таке? – скинув догори бровами Роман.

– Та то бачиш... склав я собі на службі трохи грошенят... маю сто і п'ятдесят... Не вікувати ж мені, думаю собі, у наймах, треба б уже хоч клаптик свого поля мати... А тут лучається купити; панок отой, Янковський, продає три морги, тих...

– Що суміжні з моїм полем? – скрикнув Роман.

– Еге!..

Роман вже не слухав. Як! Цих три морги родючої землі, що наче зумисне притулені до його ниви, мають бути не його власністю, хоч він, складаючи гроші на цю землю, два роки плекав у серці надію купити її?.. І хто ж? Отой ціпов'яз має видерти в нього з-під носа ту землю?.. Ніколи! Краще він собі зуба вирве, ніж попустить кому іншому купити її!

Думи колесом закрутилися в голові Романовій; він почув, що ним починає тіпати пропасниця.

– Ну, та що? – нервово скрикнув Роман, обертаючись до брата.

– А я, бач, й прийшов попрохати, чи не позичив би ти мені катеринку?.. Я тобі дурно не схочу... П'ятдесят пан обіцяв почекати: на рік, може, спроможуся віддати...

– Не дам!.. не маю!.. Чи я тобі жид, чи я тобі банок який, що йдеш до мене по гроші? – кричав роздратований Роман, а усякі думки так і літали по його голові, попереджаючи слова.

– Та чого кричиш?.. Схаменись, чоловіче!.. Не даси, то й обійдеться без свяченого на Різдво!.. Жиди позичать!..

– Найкраще... йди до жидів, йди... най позичають!..

Семен лихий та збентежений вийшов з хати.

А Роман гукнув на жінку, щоб виймала з бодні гроші... Та всі, які єсть!.. Катеринка... десятка... друга... третя... сто тридцять! Мало!.. А проте – треба щось радити! Роман мало що не прожогом кинувся до пана Янковського. Так чи інак, а земля мусить бути його власністю!

За кілька хвилин Роман опинився у пана Янковського. Але там стріла його несподіванка. Панок затявся, що не продасть землі нікому, окрім Семена, бо Семен умовився та дав задаток, а пани Янковські не звикли ламати слова. Надаремне Роман давав більшу ціну, надаремне упевняв пана, що Семен не має грошей, що він крутій і т. ін. Пан не похитнувся. Роман, лютий та скажений, проклинаючи брата, вибіг від пана Янковського і не помітив, як самі ноги занесли його на ниву, що, мов здорового зуба, виривав її в нього Семен.

«От і купив, от тобі й нива! – думав Роман, ходячи вздовж та поперек поля. – І як це могла лучитися мені така пригода?! Мені, що вміє кожного обдурити, кожного підвести... І це я з моїм розумом ловив ґави, коли таке, що не вміє штирьох докупити скласти – ціпов'яз, – з зубів видер мені ниву!..»

І раптом уявляється йому, що Семен оре на цій ниві; його плуг блискучим лемешем ріже поле скибу за скибою. «Ні, він не землю крає, він серце моє крає», – думає Роман. І йому одну мить здається, що він почув би тоді в руках таку міць, що одною рукою вхопив би і плуг, і коней, і Семена та шпурнув би ними далеко-далеко, геть за чужі різи!.. А то перед очима його стає друга картина. Його нива й панська – то одна Романова нива; а на тій ниві росте-зростає, як рута зелена, буйна пшениця і хвилюється на вітрі молодим колосом по розлогому полю... А серце в Романа росте угору від надії, а в кишені немов бряжчать уже грошики любі... «Ні, не моя нива! не моя! а того... бодай йому все зле та лихе!.. Хай купує, хай купує!.. – скаженіє Роман. – Хай!.. і гроші дам!.. аякже, дам!..» А тим часом по голові

снуються якись думи, що то збирають на чолі зморшки, то розгортають їх... «Хай купує!..»

Роман ходить по полю і не знає, чи то ноги носять його, чи думки, що літають по голові, своїми крильцями допомагають йому. Врешті, він стає, рішуче б'є себе по кишені і каже, якось непевно осміхаючись: «Дам!..»

Роман зараз-таки побіг до Наумихи. Він застав ще Семена. Наумиха поралась біля печі, готуючи вечерю.

Роман трохи заспокоївся вже і хитрими очима поглядав то на матір, то на брата. Видко було, що він має якусь думку, якої не хоче виявити. Семен та Наумиха здивувались трохи, вздрівши Романа по такій гострій відповіді братові. Але Роман казав, що він поміркувався, порадився з жінкою і оце прийшов дізнатися, чи справді Семен купує землю, а якщо купує, то скільки потребує грошей. Семен зрадів та прохав брата сідати, але Наумиха чогось була лиха і совала бідними горщиками так, що вони аж сичали.

Роман побавився довгим срібним ланцюжком від годинника, поліз у кишеню і витяг звідти шкіряний пулярес.

– Гроші єсть, – сказав він, зараз же ховаючи пулярес, – та от лихо, що з кишені вони горобцем випурхнуть, а назад їх й волом не зтягнеш!.. Тепер так: зроби кому вигоду, а собі клопіт... Тепер, якщо потрібні тобі гроші, побігаєш не день, не два, висолопивши язика, заким позичиш у жидів... А процент дай, та ще такий процент, що аж пальці знати, що аж в голові засвербить від того процента... Я... чому? Я для брата рідного й пучки, мовляли ви, врізав би... Я гроші дам, та не дурно, бо й мене шкода... Тепер такий світ, що й на волосинку нема дурниці... Тепер комерція!..

– Світ такий! – сердито обізвалась Наумиха від печі. – Світ усе однаковий, то йно люди такі настали... Що брат, що жид – одна ціна!..

– Цитьте, мамо!.. Він таки правду каже, що без процента ніде не позичиш. Краще ж мені йому заплатити, ніж жидові... Та, може, він й

спустить мені дещо. Кажи, Романе, по-божому, що візьмеш на рік від сотні? – обернувся Семен до брата.

– А що тобі казати?.. Тепер усе дешеве, тільки гроші дорогі. Так, як для тебе, візьму за сто – сто двадцять...

– А я ж не казала?! – сердито буркнула Наумиха, сунувши горщиком в піч.

Семен чухав потилицю. Багато! Сильно багато! А він же гадав собі, що брат не заправить такого жидівського процента...

– Про мене, позичайте гроші в жида, я не бороню! Може, жид й дурно позичить!

Роман підвівся з лави і зробив такий рух, наче він глибше запхнув гроші в кишеню. Хіба він набивається з грішми?.. Не хотять – і не треба! Баба з воза – коням легше... Ого! Гроші такий крам, що куди не поткнись, скрізь до їх ласих повно! А то й полежати можуть: ні їсти, ні пити не просять... Ет, хотілося зробити вигоду братові, за спасибі більш, як кажуть... А тут – на тобі: процент великий!.. Глядіть меншого!..

Роман налапав шапку і наважився тікати. Семен жахнувся: ще справді брат розгнівається та не позичить грошей, а в жидів і за такий процент не знайдеш! Він кинувся до брата.

– Та годі ж бо, годі! Навіщо гніватися? – укоськував він Романа. – Я йно казав: коби менше; а як не можна, най буде, як хочеш! Куди там мені по жидах бігати!..

Роман втихомирився.

– Я йно для тебе, Семене, це роблю, бажаючи тобі пожитку з того ґрунту, що купуєш, – казав Роман, дивлячись вбік хитрими очима, в котрих мигнула якась потаємна думка. – Я другому зроду-віку не позичив би!..

Закликали свідків, принесли могорич; коло столу знялась бесіда. Тільки стара Наумиха стояла невесела біля печі, не обзиваючись й словом. Чогось їй було сумно, чогось було журно. Наче віщувало серце якесь лихо несподіване.

«Справді світ інший настає, – думала стара, – бо брат з брата дурнісенко гроші цупить, не соромлячись ні людей, ні Бога. Коли б ще Семен не зашморгнувся тою позичкою, як налигачем за шию... Щось мені тая катеринка, як жарина, пучки пече, – думала вона, загортаючи в хустину гроші, що дав Семен до сховку. – Не моя це дитина, не моя! – казала стара собі, стежачи очима за Романом, що, непевно осміхаючись, виходив у двері. – Не йому я йому віри, не правдою він дише».

А Роман йшов і розважав щось; думки снувалися по його голові, як човник поміж основою. Він ставав на дорозі, щось мимрив під носом, щось міркував... «А земля таки мусить бути моєю!» – закінчив він рішуче і пішов далі.

Семен радий був, що все скінчилось до ладу. За два тижні він одружився з Домною, кинув службу в економії і, оселившись в батьковій хаті вкупі з Наумихою, не раз з вдячністю згадував Романа, що не тільки допоміг купити ґрунт, але й на весілля позичив тридцять карбованців.

* * *

В хаті тепло: від печі йде дух, розходитьсь по всіх закутках. Каганець, потріскуючи, мляво блимає на припічку, нерівно осяває хату. Гарно та мило в такому напівсвітлі, примостившись ближче до печі, вести любу розмову довгим зимовим вечором. Згадки самі зринають в пам'яті, слова самі іллються. Отож і Наумиха з невісткою, сидячи за кужелем, звірялися одна одній з свого колишнього... Чорний кіт солодко спав на припічку біля каганця: йому було байдуже, що холодна зима зазірала крізь вікна білим морозом. Тиша та спокій гостювали в хаті.

І чому той спокій, тиша тая не увіллються в серце Семенове? Чому те серце не хоче вдовольнитись своїм близьким щастям, чого воно скоріше б'ється від одної мрії про щастя других, чужих людей, щастя,

що, може, й не доведеться Семенові побачити його?.. А хіба він знає, чого се так?!

На якийсь час після того, як він одружився з Домною, «дурні думки», що ще змалечку мучили його, почезли. Заколисаний родинним щастям з любою дружиною, Семен забув на свої колишні турботи. Та от тепер, Бог зна звідки, знов з'явилися ті думки, обсіли його, намагались відповіді.

«Мені ще добре, – думав Семен, сидючи на лаві в кутку, – мені ще добре: маю хату, маю поле, та й небагато на нас двоє треба... А скільки ж то, Боже мій, бачив я таких, що в них іно скибочка того поля, а сім'я велика... А що мені до того?.. Що мені чужа біда?.. Як-то що? То йно тому котові, що лежить на припічку, до всього байдуже... А я людина... І дивні ті люди: бідує, горює, гине з голоду, а нічого не радить собі, не запобігає лихові... А що ж робити? Як робити?.. Та хіба ж я знаю? Е, коби-то я знав, я б, здається, на видиму смерть пішов, я б, здається, видер, вигриз би ту землю, бо без землі лихо людям на землі, сумно жити-скніти, сумно бідувати без надії на краще!.. А мені що? Аби мені добре, а там – про мене!.. Це знов обсіли мене дурні думки... І що мені робити з ними, навіщо вони мені?..»

Семен узяв шапку і вийшов надвір, бажаючи розвіяти свої думи десь поза цею душною хатою.

Пожадливо, повними грудьми втягаючи в себе морозне повітря, подався Семен дорогою ген за село. Твердий сніг рипить під ногами в Семена, легко дихати йому на цьому холодному роздоллі. Ось поминув він останню хату, ось розкинулось, аж до самого небосхилу розляглося засипане снігом поле і спить під поблискуючою тисячами іскорок одежею, чекаючи, поки не збудить його весна... Широке, розлоге поле, та не людське воно, а панське. Люди не мають ланів, у них усе різи. Нащо одному такого поля? Хіба для розкошів, бо цього поля стало б на сто чоловіка... Один розкошує, другий сльози ковтає... Де ж та правда в світі Божому?.. Течія думок Семенових знов попливла в той бік, куди звичайно зверталась, скоро він починав

думати про поле. «Чи я божевільний? – спинивсь урешті Семен. – Тьфу, відкашись, сатано! На що не гляну, про що не помислю – усе зведу на одно... Коли б уже та весна швидше приходила, може б, за працею не лізла в голову всяка нісенітниця!» – казав Семен, повертаючись додому.

Весна не забарилась. Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле. Подався і Семен з плугом на ниву. Побіч з ним, на своїй різі, орав Роман. Семенові було гарно. Чорна рілля рівно клалась скиба за скибою з-під нового плуга, молоді волики тягли щиро, не лінуючись. Семен обчищав істиком леміш та, щиро налягаючи, йшов за плугом. Він упивався весняним повітрям і тими пахощами чорної вогкої землі, що були йому найкращими над усі пахощі. Він любив землю, як пташка повітря, риба – воду. Та й що варт селянин без землі? Усе одно, що пташка без повітря, риба без води. А землі з кожним роком усе меншає та меншає. Не те, щоб менше ставало її на світі, а ділять її межі собою мало не на грядки, бо на світі дедалі стає людніше... І що воно буде, як люди отак пошматують землю, з чого вони хліб їстимуть тоді? Погана справа. Треба землі і то конче треба. Де ж її узяти?.. А ці розлоги, що розкинулись ген-ген горами та долинами, скільки оком захопиш!.. Адже то панське!.. Хіба що? Хіба та земля, де орю я, Роман, усі люди, не була колись панською? Була панська, а тепер людська. Знайшовся такий, що дав волю, дав і землю... Та як же так? Прийти – віддай землю, що маєш, бо мені мало! Так не можна, не по правді. А це по правді, що оден має такого землі, що й за день не об'їдеш, а другий – на яму лиш на кладовищі?.. Дурно не треба, можна на виплат, як і ту землю, що тепер маємо... Хай панам гроші, а нам земля. Земля для того, хто коло неї ходить... І це можна зробити!.. Можна!..

Семен упрів від цих думок. Він обтер мокре чоло рукавом свитки і глянув на небо, де ключем пролетіли журавлі, курлюкаючи в блакитній високості.

– Гей, соб, сивий, соб, моругий! соб! – підбадьорив він воликів, налягаючи щиро на плуга.

«Це можна зробити... Громада – великий чоловік... великий, та мов той Іван, що великий, а дурний... Чому досі нічого не роблять, чом не піклуються про дітей власних?.. А що ж зможе мужик? Куди його пустять?.. Та що! Хоч я й мужик, хоча я й неписьменний, темний, а пішов би Бог зна куди, до самої столиці, впав би навколішки й сказав би: царю мій ясний! так і сяк, поля в нас обмаль, випасу нема, без лісу бідуємо... Якщо не хочеш, щоб ми погинули, дай нам землі... Ми не хочемо нічиєї кривди, ми не хочемо дурно, виплатимо що до копійки... Рятуй, бо гинемо... А там – най хоч голову мені стинають! Послужив би я громаді, коли ніхто не хоче! Дурний, дурний, що се я вигдавав?.. Тьфу!..»

– Гей! соб, сиві, соб, бодай ви скрутилися!.. Тпру!

Семен дійшов до обніжка. Він витяг плуга і перекинув його набік.

– Х-ху!.. – сказав Семен, здіймаючи шапку та витираючи впрілого лоба. Його гірше змордували «дурні думки», ніж орання. Весь мокрий, тремтячий та лихий на себе, сів він на обніжок, думаючи в одно:

«Боже, який я дурний та чудний собі вдався!..»

А навкруги його гарно, як бува напровесні в полі. Сонце грає промінням, весняний легіт жене по небесній блакиті, як пух, легенькі білі хмаринки, в повітрі бринять мухи, цвірінькають горобці, пахне свіжою ріллею, травицею, фіалками, пахне весною! Серце розкриває обійми і тим розлогим нивам, що, порвавши кайдани, збудились до нового життя, і тим дітям повітря – вільним птахам, що з далеких країв прилетіли до нас у гості, і тому кущикові фіалок, що, захистившись межи травицею, тихо процвітає, віддаючи свої пахощі чудовим пахощам весни!..

А тим часом Роман, орючи свою нивку, скося поглядає на брата лихим оком. Йому теж щось муляє серце. Муляє йому серце ота нивка ціпов'яза. Гарна нивка, та чужа. Його ображає згадка про те, що молодший брат, котрого він не мав і за боже пошиття, знищив усі його заміри, два роки плекані в серці, як найкращі мрії!.. І хто ж кого підвів? Семен – його, розумного, хитрого, досвідченого!.. Та дарма,

дарма!.. На віку, як на довгій ниві, усього буває... Буває, наприклад, і так, що хтось позичить кому гроші, а той не має заплатити чим на реченець, от і продають землю... І та земля переходить таким робом до того, хто позичав... Буває й так... Тепер такий світ: дурний впустив з рук – розумний підняв; дурний дає – розумний бере... Тепер тільки розумний та хитрий здолає жити, а дурні мусять геть до крихти вигинути... І чому б, наприклад, тому Семенові не послужити ще який рік в економії, чого замолоду пхатися в хазяї?.. А!! Гірко дивитися на ту ниву, що оре Семен; так вона прийшлася до його, Романової ниви, так пристала, наче столяр припасував... Та нічого, можна почекати: дурний впустить, розумний підійме...

Загегали дикі гуси, простуючи кудись високо під необмежним небом, заспівав над нивою жайворонка, зашумів вітер, пробігаючи синім лісом, а Романові в усіх тих весняних згуках причулось одно: «дурний впустить, розумний підійме...»

Семен ходив сумний, замислений. Наумиха помітила це; Домна падала коло чоловіка, розпитувалась:

- Що тобі, Семене? Чого сумуєш? Не тайся з лихом перед мною!
- Нічого мені... Голова трохи болить...

Домна була певна, що Семена наврочено, а Семен міркував, як би йому звіритись громаді з своїх думок, як би підбити громаду, щоб вона щось робила, не чекала, згорнувши руки, лихої години...

Незабаром мала зібратись рада. Семен, насилу дочекавшись того дня, подався на майдан, де вже купчились громадяни. Дідугани з довгими сивими бородами, заклавши руки на ціпки, сидять на призьбі під розправою і щось гомонять. Молодші стоять купками, розмовляють, кричать, вимахують руками. Он якийсь добродій, підживляючи свою мову енергичними рухами, то пересовує високу шапку з лівого вуха на праве, то насовує її аж на очі, то знов відкидає назад, на потилицю, так що шапка ледве-ледве тримається на маківці й не падає на землю. Очевидячки, та шапка в повній згоді зо всіма почуттями його рухливої вдачі і, мов вражливий барометр, показує всі сутіні добродієвого настрою... Ось і староста, почепивши на груди

медаль, сперся на довгу карлючку і киває головою до Романа, сільського писаря.

Семен зразу не може зважитись зняти бесіду про те, що його так кортить виявити, але, дослухавшись, як хтось жаліється, що нема куди товар вигнати, бо немає пасовиська, кидає в громаду:

– Кажете: «нема пасовиська», і не будете його мати!

Дехто звертається до його. Ну, звісно, з пальця його не виколупаєш!

– І поля не матимете!..

– Оце вигадав! Хіба його хто відбирав? І так того поля мало...

– Мало! А тоді буде більше, як поділите межі діти на грядочки? Тоді ж що буде?.. А гроші тягни з себе, мов жили: подать дай, мирське дай, сюди дай, туди дай, а поля в іншого скибка, а в іншого й нічого, випасу нема, ліс дорогий!.. Тоді хоч лягай та вмирай і «пробі» не кричи!

– Це таки правда!.. Це таки так!.. – зашуміла громада, мов злива. – Ой, потерпає шкура, як подумаєш собі, до чого воно йдеться... Вже й тепер сутужно, вже й нині трудно, як з каміння...

– Ґрунт можна роздобути!.. Були ми панські – тепер вільні... Дали нам волю, дали й землю... Мало тепер землі – дадуть ще! – говорив Семен, запалючись.

– Ой, коби-то дав Господь милосердний, коби-то дав!.. А таки чутно між людьми, що будуть відбирати панські Ґрунти та давати людям... Коби-то!

– Еге, «коби-то»! Казати «коби-то» не трудно... Тут треба щось робити, а не теревені-вені правити... Тут треба подати «прошеніє», та до самого царя! Так і так, написати, обідно нам, кривда, пропадаємо, землі нам треба й дітям нашим!.. Та щоб до того «прошенія» всі поприкладали руку, геть усі, ціла громада, бо громада – великий чоловік, сила... Або ще краще: вибрати з громади чоловіка або двох, хай йдуть аж у столицю, до самого царя, хай розкажуть йому всю нашу біду, всі наші потреби...

Люди, потовпились до Семена, оточили його. Зробилось сум'яття. Одні кричали, поривались щось говорити, другі зацитькували: цитьте, цитьте, най каже!..

– Я сам, – провадив далі Семен, а очі й лиця палали йому, – я сам піду, аби ваша згода! Я нічого не боюсь!.. Я піду, куди треба, я впаду навколішки, я виблагаю і принесу вам землю!..

Громада загуділа, як рій! Кожний мав щось казати, щось вигукувати.

Роман стояв оддалік і мінився на обличчі. Він якось чудно осміхнувся під вусом, слухаючи палку бесіду Семенову. Але, почувши про мандрівку в столицю від громади, Роман раптом стрепенувся, очунявся. Перед його очима промайнули гроші, навіть зашелестіли під пучками.

«А він не такий дурний, як я гадав собі, – подумав він. – То землю купив, а тепер, бач, хоче мандрувати на громадські гроші! Знаємо ми ті мандри з чужими грішми!.. Їй-богу, Семен розумніший, ніж я мислив!.. Але нічого з сього не буде. Куди такому мудьові та до такого діла! Вже як йти в столицю, то кому ж, як не сільському писареві, людині, що і грамоту знає, і обдурити кожного потрапить!.. Чекай-но, братику, не туди тобі ніс стирчить...»

Роман протовпився межі громаду.

– Чекайте, люди добрі! – гукнув він. – Це діло непевне! Ходили за ним трохи більші голови, ніж Семенова, та й то повернули ні з чим!.. Таж би там, у столиці, побачивши таке диво, зараз би нагнали ік лихій матері: «Ачу, невмиване, на село до ціпа!..» Нема кого вибрати, та ціпов'яза!..

– А що ж, тебе післати? – крикнув хтось з юрми.

– Хіба я кажу, що мене?.. Хіба нема кого вибрати?.. О, якби я пішов, я б уже знав, як там обернутися, я б там знав, що, куди і до чого!.. А то – ціпов'яз!.. Ха-ха-ха!..

Семен хотів щось казати, але громада так заметушилась, що ніхто нічого не чув, ніхто нікого не слухав. До молодших пристали діди й зашамкали.

Воно добре було б так зробити, як радить Семен, та це справа не така, як з горіхом: розкусив та й вилущив зернятко... Тут ще треба поміркувати, розумом розкинути... Чи буде що з неї, з тої справи, чи ні, а гроші дай... Гроші дай! Еге! Так-то тепер легко за гроші: вийняв та й на!..

Громада погомонила, погомонила та й розійшлась.

Семен, лихий та сердитий, швидко поспішав з майдану. Злість поняла його.

«Турма... отара, – думав він, – а не громада. Сеє-теє, теє-сеє, а як дійде до діла, то й розточуться, розповзуться, як тая купа черваків на сонці... Тьху!.. Та дарма! Я сам зроблю діло, сам! Не треба мені нікого!.. Обійдеться!..»

* * *

На жидівському заїзді, в маленькій кімнатці, осяяні блимаючим світлом шабасівки, близько сидять оден коло одного Семен і жид-адвокат. Витрішкуватий лисий жид, підсунувши на чоло здорові окуляри і заткнувши перо за вухо, любенько нахилився до Семена і поспитав:

– То вам «прошеніє» написати в суд, пане хазяїн? Можна... Певно, побились з ким у корчмі?.. Ну, чому не побитися: на те дав Бог свято й горілку...

– Та ні!..

– А може, до мирового: певно, судитесь з ким за землю...

– Та ні!.. Напиши мені, Мордку, до самого царя...

Мордко з жахом відкинувся назад, підсунув окуляри аж на лисину і вирячив витрішкуваті баньки на Семена.

– Чи ви не п'яні часом, пане хазяїн, бодай ви здорові були? – поспитав він з непевністю в голосі.

– Ні, не п'яний... Напишеш, що скажу... Тільки кажи, що тобі дати за «прошеніє»? А не заправ, як за рідного батька!

Мордко, склавши руки на череві, пустив млинка великими пальцями і підвів вирлоокі баньки на стелю. Він щось думав.

– Так, пане хазяїн, – озвався, врешті, жид, – як я пишу в суд, то беру карбованця, як пишу до мирового, то дев'ять злотих, а як до царя, то хіба багато буде – синю?

– Гм... а менше не буде?

– Ні!

– Ей, бійся Бога, спусти хоч трохи...

– Не можу!

– Ну то пиши...

Мордко швидким рухом скинув на ніс окуляри, поплював на пальці, об'яснив шабасівку і налагодивсь писати.

– Пиши так, – почав Семен, присунувшись ближче до жида, – пиши так: «Ясний наш царю й батьку! Ми всі твої діти – і пани, і мужики. Мужик дає рекрута, мужик платить подать...»

– Ай-ай-ай, пане хазяїн! Бійтеся Бога, чи ж я можу писати до царя по-мужицьки? – скрикнув здивований жид.

– Пиши так, як кажу. Адже не дурно пишеш.

Мордко здвигнув плечима, осміхнувся сам до себе і взявся до писання, а Семен почав проказувати. Його думки, що зродились у серці, а зростали в голові, пливли вільно, як прозора течія в зелених берегах, і клались рядками на папері. Ще ніяка супліка в світі не була написана в такій щирій, нештучній формі, і, може, ні в одну не було вкладено такого незарного почуття, такої глибокої віри в свою правду, такої надії на перемогу над усім тої правди!

Лойова шабасівка стікала на ліхтар розтопленим лоєм, тріщала і чаділа чорним ґнотом, а Семен розжеврілими очима стежив за Мордком, що виводив на папері рядок за рядком, осміхаючись інколи непомітно над своєю роботою.

Скоро Семен заніс на пошту та послав своє «прошеніє» – йому легше стало на серці, немов він скинув якусь вагу з його. Тепер усе буде гаразд, тепер доля не за горами! Подякують колись йому за піклування. Не батьки, то діти подякують. Він буде старий,

немоцний, то любо буде чути, як звідусюди дякуватимуть йому: «Спасибі, діду, спасибі, що порятували». Гарно було Семенові, та він чекав ще кращого.

Минув місяць і другий, а з столиці відповіді щось не присилають. Та байдуже, незабаром мусять надіслати. Поминули й жнива. Семен спродав трохи хліба й заплатив пану Янковському п'ятдесят карбованців довгу. Романові ні з чого було виплатити хоч би й частини, і це трохи гризло Семена, бо вже брат натякав йому за довг.

Настала й осінь, а з столиці – нічирк. «Що за диво? Чого там рахаються так довго? Та хіба ж там одна справа, там, мабуть, сила роботи!» – заспокоював себе Семен, хоч чув, що йому чогось мультко на серці. Так щось часом точить серце, мов червак... Через кого пришлють відповідь? Чи через пошту на Семена, чи через волость, чи через станового? Ця думка турбувала Семена; його серце починало голосніше калатати, скоро до вуха долітало теленькання дзвоника або коли він стрічався з соцьким. Семен частенько навідувався на пошту, розпитував, чи немає до його листа з столиці. Відповідь не прибувала, хоч час линув, несучи землі снігові шати...

Семен чекав, не тратив надії. Але дедалі невпокій опановував Семеном. Він зробився уразливим, нетерплячим. Його дратувало кожне жалісливе слово бідної Домни, котра не знала, що діється з чоловіком, кожне материне запитання. Він тремтів та схоплювався з лави, як хто ввійшов до хати. Часом уві сні вбачалося йому, що соцький приніс так довго очікувану бомагу. І Семен зіскакував з полу, вибігав на подвір'я. А то видасться йому, що незабаром, або й зараз-таки, мають покликати його до станового. Він сідав тоді на лаві і чекав. І досить на той час стукнути кому-небудь сінешніми дверима, щоб серце Семенове зупинилось в грудях, перестало битись, а змарніле обличчя вмить пополотніло. Семена жерла гарячка, він був сливе недужий. Хрестини сина, що породила Домна восени, не змогли розважити засмученого Семена, не розпорошили його гірких думок, його гризоти...

Минуло Різдво, відсвяткували й Водохреще, а із столиці ні чутки.

«Не пустили, – думав Семен про своє «прошеніє», – не дійшло...»

Ця думка трохи заспокоїла Семена. Не дійшло – значить, нічого сподіватись відповіді. Але мара безземелля в будучності, що була зникла на якийсь час, знов з'явилась і стала перед ним у грізній постаті. Колишні думки знов турбують Семена, знов точать його, мов шашіль дерево; він не має вже сили спекатись непроханих гостей. Думка за думкою, мрія за мрією котяться в бідній голові ціпов'язовій, як хвилі на безкрайому роздоллі моря, котрим годі змагатися з невпинним, могутнім вітром.

Розпалена уява Семенова переносить його в пришлі часи, в тії часи, коли людям стане тісно на своїх ґрунтах, коли, зубожілі, голодні, вони враз з усіх грудей скрикнуть: «Смерті нам або поля!..» Але поля нема, смерть не приходить, і голодні, зворохоблені лави, повні розпуки й зневір'я, ринуть на багатих, на тих, що то мають ґрунта необмежені, що не знали досі голоду й холоду. Ламається всяка правда, розливається море крові людської... І не спинити тоді тої колотнечі, як не спинити хуртовини, не спинити зливи, що затоплює землю, клекоче бурчаками, руйнує греблі й все, що на дорозі...

Семенові стає моторошно. Чи він не хорий, буває? Що се йому верзеться, що се привиджується?.. І він силкується оту нісенітну уяву розпорошити здоровими думками. Чи може так бути, як йому уявилося? Що земля поділяється на шматочки, що людей все більшає, а землі не прибуває, що вже й тепер чимало бурлаків, а далі й більше буде – це кожний бачить й знає. Далі. Голодний вовк серед дня, не боячись смерті, хапає вівцю з отари, а голодна людина не багато краща за вовка. І це очевидячки. Ну, а коли так... а коли так, то все це може справдитися... Семен чує, що його уява зростає в ідею, в яку він вірить і якої разом жахається... «Але як це може бути, щоб до таких простих речей не доміркувались досі? – тремтячи, як у пропасниці, думає Семен. – Невже до цього ніхто ще не дійшов розумом? Мабуть, що ні, бо не запобігають лихові... Се вже мені десь так Бог дав, зняв більма з очей, щоб я других, розумніших та сильніших за себе, навів

на стежку... І я виявлю, я мушу виявити свою думку, та одному лиш цареві і більш нікому... Не посилатиму «прошеній», однаково не пустять... Треба конче самому, на словах...» Семен згадує, що на мандрівку в столицю потрібні гроші, а в нього поки що самі йно довги, але згодом заспокоюється: байдуже! Як не тепер, то в четвер, аби діп'яти свого...

Надія знов закриває болуче серце Семенове, ціпов'яз знов має чим жити.

І Роман має ідею, ще й гарну ідею, але то таку гарну, що навіть на саму згадку про неї усмішка осяває його обличчя. Роман доміркувався, що ті три морги землі, які недавно купив Семен і які наче сам Бог притулив до його, Романової, ниви, не потрібні Семенові. Авжеж не потрібні, бо він не вміє шанувати їх. Брат не матиме пожитку з того ґрунту, бо він марнує свою працю, розсіває її на дурницю. Ось недавно Мордко хвалився, що взяв від нього п'ять карбованців за якесь там «прошеніє»... І що з того «прошенія»? Якби користь яка, а то – халепи ще не бачив!.. Ну, з'їв би за ті гроші ласо, пропив би їх – усе б була признака, а то по жидах-дерисвітах розсівати!.. Ні, не потрібна такому земля, однаково змарнує... А це гріх. Адже й батюшка в церкві каже: «Всякому маючому дасться, а від немаючого й що має – відбереться...» А кому ж відібрати її? Роман нікому не дасть відібрати, він сам відбере землю... Тільки як же це зробити? Правити через суд довг з Семена – так мало ще напозичив... ще не час... Питання це забило клин у тім'я Романові, але він в кінці заспокоїв себе: «Якось воно буде! Не кабак же в мене на плечах, а голова, та ще й неабияка!»

Промайнула метеликом весна, збігло, мов день оден, й літо. Почали люди серпи гострити, лаштуючись до жнив. Семенове жито зародило на диво. Густе, високе, воногнуло додолу важкий колос, наче згиналось до Романового, що зараз-таки на суміжному полі стирчало догори, рідке та мізерне. Ця картина несказанно драгувала Романа.

– Скажусь, збожеволю, як не відберу цього поля! – казав він, затискаючи зуби. – Я його підпалю... Бігме, підпалю... Хай пропадає... Та не пропаде, ледащо: дам грошей на хату, ще раз позичу, а поле таки буде моїм... Вже як сказав, що буде, то буде...

І Роман грізно поглядав на молодшого брата, що почав уже жати стигле жито край поля. А Семен не знав, не відав й не причував навіть свого ворога. Він жав, заклопотаний власною думкою. Пішла чутка, що до Межибожа, де зібралась сила війська, має незабаром прибути хтось з царської родини. Ця новина дуже була на руку Семенові. До Межибожа не так-то далеко, можна туди поїхати, от коли б тільки обжатись та звезти хліб. Вже він конче подасть «прошеніє», виблагає дозволу й грошей на дорогу, приїде в столицю й виявить свою таємницю цареві...

Люди обжались. Заскрипіли вози, замотали головами круторогі, здержуючи з гори високі, мов хати, хури, наладновані золотими снопами. Почалась возовиця. Семен звів свій хліб раніше від других і склав у стодолу. Він квапився вирушити в дорогу.

Був чудовий серпневий ранок. Сонце встало ясне, веселе, умите і зараз-таки почало гратись з золотими стіжками жита й пшениці, що стояли, пишаючись, на кожному обійсті. Горобці цвірінькали та чубились коло стіжків, де було чимало витрушеного зерна. Тільки людям було загайно, бо вони ще не покінчили цілком у полі. В селі було пусто й тихо. Двері в хатах були всюди зачинені. В Наумишиній хаті теж не було нікого, бо Семен, маючи увечері їхати до Межибожа, хотів налагодити жінці дров і подавсь у ліс, а жінки копали в полі бараболю.

Роман йшов улицею, йому треба було до тестя. Він ще здалеку наглянув братові стіжки й стодолу, що стояла повна снопів край дороги. Романа так і шпигнуло щось у серце.

«Якого хліба навозив!.. – подумав він з заздрістю, мало не з ненавистю до брата. – Оце попродасть і принесе мені довг... хоч не ввесь, частину... та не бачити мені його поля, мов свого носа... Має він хліба... має!.. а якби теє... – Роман поправив вогонь у люльці, –

взяло б ся вогнем – і нема... І лиш купа попелу лежить замість хліба... Не взяв би його кат, позичив би я йому на хату... Зате б і ниву мав!.. І чого, дурний, налякався? – казав Роман, цокаючи зубами, мов у пропасниці, та озираючись навкруги. – Й духа живого немає... не побачать... От взяти так... – Роман вийняв губку з кишені, – зробити так... – він запалив шматок губки з люльки... – а далі так... і годі...» Роман кинув тліючу губку на ожеред соломи, що лежав коло стодоли, і поваживсь тікати... Але – ой леле!.. Що ж се таке? Ноги Романові мов прикипіли до місця, сили десь раптом щезли, і він не може порушитись, разом тямлячи, до болю в мозкові тямлячи, що й стояти не можна... А проте він стоїть і чує, як уся кров його збіглась до серця, і не може відвести широко розплющених очей від губки, що жарить на соломі проти вітру...

Роман натужує всі свої сили, усю волю і, зрошений холодним потом, непевним кроком сливе біжить далі...

А над тихим мертвим селом вже понеслось від дзвіниці тривожне: бов, бов, бов... То хтось, побачивши стовп чорного диму, що звився аж під небо, дзвонить на пожежу. Хто був лиш на селі – складав стіжки або копавсь на городі – усі висипали на улицу, озираючись навкруги, шукаючи того невблаганного ворога сільського в літню посуху... Хто горить!.. Де?.. Либонь Іван Галузка... Ні, Яків Коваль... Наумишина хата!.. «Наумиха горить!..» – кричить хтось зі стріхи, куди виліз роздивитись краще... І всі ринуть туди, де хмарою в'ється чорний дим, попереджаючи хвилі полум'я...

Ось чутно, як лопотить хтось босими ногами по улиці. То десятник, без шапки, розхристаний, придержуючи груди руками, кричить, важко відсапує:

– Пожежа!.. ххе!.. ххе!.. ххе!.. Поже-жа! ххе..! ххе!..

Десятник уже зник, його поклик «пожежа» тихіше лунає з-за хат, але те лопотання босих ніг, те відсапування розхвильованих грудей, невгаваюче бовкання дзвона, чад з диму, що разноситься вітром, сповняють повітря несказанною тривоною, і тривога обхоплює всіх, хто віддихає лиш тим повітрям...

Ось біжать з поля сполохані люди, прямуючи на чорну хмару диму.

– Ой матінко, наче наша хата... ой!.. ой!..

– Та це ж на нашім кутку! Десь коло Наумихи!..

Курява звивається з-під прудких від жаху ніг, вузькі підтички жінок лопотять, черкаючись об халяви.

Біля Наумишиної хати – содома. Вогонь обхопив стодолу, стіжки, перекинувся на хату. На подвір'ї спека, як у пеклі. З розпеченими обличчями, обілляні потом, замазані болотом, метушаться люди коло вогню, намагаючись вгасити його.

– Хліб рятуйте! хліб! Розривайте стодолу!..

– Не розривайте, не треба! Гасіть так!..

– Розривайте, кажу!..

Палаючі крокви рухнули під одностайним натиском, стріливши догори ясними іскрами, а з середини стодоли вихопилось раптом полум'я й загоготіло.

– Води!!

Кілька відер води бухнуло на вогонь; огонь засичав, причаївся, дихнув чадом і чорним димом, а далі вискочив й сам, ще потужніший, ще могутніший, як незвитяжний переможець...

– Тягніть снопи!.. Гасіть снопи!..

Але ця робота мало на що придалася: колосся вже обсмалилось, придиміло, і сніпки лиш чаділи, облиті водою...

З хати виносили одягу, всілякий дріб'язок і складали все на купу. Люди скупчились біля хати, бажаючи обрятувати хоч її. Але надаремне: вогонь бурхав, скаженів, мов лютий звір, кидався на все, що могло горіти, вихоплювався там, де його й не сподівались. Він наче глузував із свого ворога – води, – що не міг дати собі з ним ради.

Вже хата сливе догорала, коли прибігли з поля Наумиха з Домною. Як уздріла Наумиха, що діється, так руки й заломила.

– Ой, праця ж моя, праця надбаная!..

Вона кинулась до хати, але там жевріли лишень головешки та стрибало де-не-де полум'я. Наумиха метнулась до стіжків, а вони

стояли то чорні й спопелені, то жевріли ще, як жар у печі... Наумиха зняла руки до Бога.

– Боже мій, Боже!.. Що з нами сталося!.. Люди добрі, – благала Наумиха, простягаючи до людей руки, – рятуйте моє добро, рятуйте!..

Та нічого було рятувать уже.

Домна ревно плакала, притискаючи дитину до лона, мало не омлівала.

– Сину мій, сину, побила нас лиха година... Пропали ми, бідолашні, загинули...

Молодиці обступили Домну, зацитькували, гомоніли.

– Бог зна, звідки й з чого занялося... Може, де діти вогнем бавились, а може, жар у печі лишили, буває...

Аж ось верхи прискакав Семен із лісу. Він як зліз з коня, як став, мовчазний, згорнувши руки, на пожарищі, так і захолов. Він сам не знав, що з їм робиться. Так, наче дурний камінь, відірвавшись од високої-превисокої гори, впав йому на голову.

Роман теж з'явився на пожежу. На обличчі його малювався неспокій, але що ж, – на те він брат, щоб його боліло братове лихо. Він усе розпитувавсь між людьми: звідки почалось горіти – з хати чи з стодоли – і яка б могла бути причина пожежі: чи підпалено, чи, може, самі необережними були з огнем? Але ніхто нічого не знав, кожний мав свою догадку.

Роман підійшов до матері й почав вмовляти стару, дивлячись кудись убік неспокійними очима.

Годі журитися... Так уже десь мало бути... Якось-то воно буде: він, Роман, не дасть їм загинути, підпоможе і лісу купити, і хату поставити... Ось він побалакає з Семеном, може, щось удвох й поворожать...

Наумиха слухала і лиш хитала безнадійно головою. Вона, мов той слимак у свою шкаралущу, сховалась у власне горе й не сподівалась вже кращої днини...

Семен ледве очумався. Він підходив до обгорілих снопів, що лежали скрізь по подвір'ю й димілись, перевертав їх, оглядав. Ось

лежить його праця, його кривавиця, його надія: чорна, мокра, чадна...
Ось дивиться на його чорна, обсмалена руїна хати, жужмом лежить
на позаливаній землі усяке добро, ламає руки дружина, як смерть,
ходить мати...

Але чудна річ: Семен дивиться на все це, як на чуже, в його серці
немає того острого болю, того жалю, який повинен би бути. Семен
це сам помічає, і йому навіть дивно... Він чує, що ноги самі, без його
волі, носять його по подвір'ю, руки самохіть підіймають усяке
манаття, складають у повітку, що мов чудом яким заховалась від
вогню... Йому наче байдуже до всього. Чи то справді камінь який,
впавши на голову, пригнітив мозок, що там не ворухиться нічого,
таки нічогісінько?..

Пожежу вгасили, люди розійшлись. Тільки три постаті хазяїв
сновигали по пожарищі, мов тіні. Так захопила їх ніч. Ніхто й не
мислив спати; про вечерю теж не було гадки. Всі вони скупчились під
хатою в садку. Наумиха, напнута чорною хусткою, з складеними на
грудях руками, стояла, спершись на риг безверхої хати, і гріла босі
ноги на теплій ще землі. Домна з запухлим від сліз видом, сидячи на
призьбі, годувала дитину. Семен теж притулився оддалік під
осмаленим деревом. Вони мовчали, а думи їх круком чорним літали
по пожарині, розбивались між чорними стінами.

«Пішло моє добро, – думала Наумиха, – шумом збігло та вже не
вернеться... Не одну я нічку не спала, не оден день гірко працювала,
здоров'ям накладала, а тепер де воно? Попелом узялося... В цій хаті
зросла я, звікувала, зазнала добра й лиха... Я ж її сама й мастила, й
вигладжувала, пилочок обдмухувала, як дитину доглядала... Умру,
мислила я собі, у своїй хаті, де кожний закапелочок бачив мою долю
й недолю... Та не довелось... Що ж, з Богом не сваритися, на все його
воля й змога...»

Дитина закоришмалась на руках в Домни, запхикала чогось,
прокинувшись, а Домна так і розіллялась слізьми.

– Не плач, доню, – обізвалась Наумиха, – не поможеться з плачу...
Більш на світі землі горовитої, ніж рівної, більш чоловік мусить горя

прийняти, ніж радості...

Наумиха не плакала. Горе посухою впало на її очі, висушило сльози.

А Семен сидів і без думки дивився на зоряний обрій, що світивсь межі деревами. Себто в його голові мигтіли якісь шматки думок, просувалися якісь неясні образи, та він ніяк не міг впіймати їх, зв'язати до купи. Врешті він почув, що по тілі його мов комашня залазила. Семен загорнувсь у свиту, але його взяли дрижаки. Він наваживсь зняти з місця, обернувся до хати і глянув на чорні, пошарпані стіни. І враз ясно, виразно вдарила йому в голову думка: «Згоріла хата, згорів хліб...» Семен почув, що серце його раптом обірвалось, впало... у грудях щось стиснуло, в голові закрутились думки колесом, колесом... Далі колесо пішло вільніше, тихіше і за кожним рухом одкривало дійсність... Мозок Семенів почав вбирати в себе усі найдрібніші подробиці тої дійсності, і з тих подробиць складалась невесела картина його стану, малювалась безрадівна пришлість...

Семен знявся з місця і почав ходити вздовж обсмалених стін.

– Сину, – обізвалась Наумиха, – не сумуй, не гризись... З Богом не битись... Треба щось радити, а не сумувати...

– Знаю, що треба... – наблизився Семен, – та що мені діяти, за що руки зачепити?

– Здається мені, що Роман, як був на пожежі, казав, що допоможе... Лісу, казав, куплю, чи що... От вже не згадаю... Пішов би ти до його, порадився...

– Добре, мамо, піду...

– Він-бо, той Роман, не такий вже й поганий, як я гадала... – казала наче до себе Наумиха, та Семен її не слухав; він міркував, що почати...

А на сході вже порожевіло. Подихнув пустотливий вітерець, той віщун світання, побудив пташки, дерева, збудив і нічну тишу від солодкої дрімоти та виповнив її передранішніми голосами.

Почули й коні Семенові, що має на світ благословитись, й заіржали, голодні, в повітці.

Семен стрепенувся: те іржання нагадало йому, що він збирався вчора в дорогу. «А я й забув! – осміхнувся прикро Семен. – Невже оце мені й не їхати?.. Як? Щоб я випустив з рук таку okazію?.. Ніколи! Поїду, сьогодні-таки поїду, та й годі!..»

Ця думка підбадьорила Семена, і він навіть заснув на хвилинку, примостившись на траві під деревом.

Вранці пішов Семен до Романа. Роман позичив грошей на хату, ще й обіцяв дати хуру до лісу під матеріал. Семен заспокоївся трохи. Він зважився конче їхати нині до Межибожа, щоб не опізнитися. Сказавши жінці й матері, що він поїде по лісах оглядати, де кращий матеріал, та забариться, мабуть, зо два дні, Семен подався в свою мандрівку з налагодженим заздалегідь «прошенієм».

* * *

З заспокоєним серцем, повним надії на щасне скінчення справи своєї, повертав Семен з Межибожа додому. Правда, не все так склалося, як жадалося... З царської родини нікого не було в лагерьх, і Семен подав своє прошеніє найстаршому генералові, що весь так і сяв від хрестів та золота... Генерал, спасибі йому, людяний такий, ні кришечки не сердитий, узяв прошеніє, віддав сховати... Уже ж він, певно, вірний царський слуга, уже б він не повинен змикитити...

Жваво, з юнацькою енергією, заходився Семен ставити хату. Він звів матеріал, полагодив обсмалені стіни, звів дах. Баби мастили стіни, Семен пошив покрівлю – робота кипіла, горіла в руках. Не оглянувшись, як стала хата ще вища та рівніша за стару. Обрятовані від огню сніпки вимолотили, зібрали трохи зерна, присмаленого, правда, але, змішавши з позиченим в гамазеї, можна було їсти. Просо стояло ще на полі, кукурудзу Наумиха теж не виломила ще – тож була надія на приварок. Е, якось воно буде... Зимою можна

хурманкою заробити якого карбованця, баби візьмуть у пана на буряки на відробіток, теличку можна продати... Тра якось ворожити... Що ж, живий чоловік живе й гадає...

За клопотами, за працею Семен й забув про своє «прошеніє». Але так коло чесного хреста прибіг соцький кликати Семена до станового. У Семена так і тьохнуло серце.

«Це, мабуть, відповідь із столиці прийшла», – подумав він, поспішаючи до станового. Йому було і радісно, і боязко заразом, тривога здіймалась у серці, усякі здогадки снувались по голові. Семен мало не скрутився з нетерплячки, чекаючи, поки становий пообідає. Врешті його покликано в канцелярію. Становий стояв серед канцелярії з папером у руках.

– Ти подавав «прошеніє» на царське ймення? – поспитав він у Семена.

– Я.

Становий поклав папір на стіл і глянув на Семена.

– А тепер скажи мені, що ти маєш казати цареві?

– Сього я нікому не виявлю, ваше благородіє, oprіч царя самого.

– І мені не скажеш?

– Ні!

– А як я тобі звелю?

– І тоді не скажу...

Становий здивованим поглядом змірив Семена від голови до п'ят, наче не сподівався такої упертості.

– Тут прийшла відповідь на твоє «прошеніє», – сказав він врешті, схилившись над столом і роздивляючись в паперах.

Семенові затамувало дух у грудях. В голові роєм заметушились різnorodні думки, випереджаючи зміст відповіді, очі неспокійно стежили за рухом пальців станового, що шелестіли паперами... В шелестінні тому причувалося Семенові: приїзди, розкажи свою таємницю... Страх обгорнув Семена. Семен чув, що не витримає довго натуги, в якій були його нерви...

А становий, як на те, повагом перекидав листки паперу, нахилившись над столом, наче забув на Семена.

– Прийшла відповідь... – обізвався, врешті, становий. – Велено мені об'явити тобі, що «прошеніє» твоє «оставлено без последствія».

– Як се... «без последствія»? – не зрозумів Семен.

– А так... признали, значить, що воно не слушне, не варте уваги, і казали мені оповістити тебе про це...

– Так і стоїть у тому папері?

– Так і стоїть, – усміхнувся становий. – Ну, чого ще чекаєш? Дізнався та й йди собі з Богом! – додав він.

Але Семен не поворухнувся та лиш дивився на станового широко розплющеними очима, повними остраху, жалю, розпуки.

– Соцький! – гукнув становий, стривожений непевним Семеновим поглядом.

Вбіг соцький.

– Ти знаєш сього чоловіка?

– Знаю, ваше благородіє... Адже це Семен Ворон, з нашого-таки села...

– Як він там у вас?.. Чи в його всі вдома? – покрутив пальцем становий коло чола. – Зайця часом в голові немає?.. Га?

– Ні, ваше благородіє, не помічали... Людина спокійна...

– Ну, то йдіть собі з Богом...

– Ходім! – торкнув соцький Семена, відчиняючи двері.

Семен вийшов з канцелярії і нерівною ходою, з шапкою в руках, сливе непритомний, подався дорогою... Він йшов, не помічаючи, що йде не додому, а кудись навмання... В ушах його лунали слова: «без последствія»... «без последствія»... і мов довбешкою стукали по голові... Він чув, що його щось пече глибоко... там... під серцем... Семен зупинивсь.

– Та й тільки? – сказав він наголос. – Та й тільки з мого заходу?! – І сльози стали йому в очах. – А! Бий його лиха година! – скрикнув з розпукою Семен і вдарив шапкою об землю. Він сів долі і закрив обличчя руками. Ще ніколи не було йому так важко, так гірко, ще

ніколи не щеміло так серце... Чого він чекав, чого сподівався? То був дим, імла, що розвіялись од подиху дійсності... і разом з тим, як та імла розсівалася, в голові йому немов світало, а на серце налягала вага безнадійності...

І ця безнадійність боліла Семена гірше, ніж найтрудніші рани в світі. Вже смерком опам'ятався Семен і, розбитий, зневірений, подався додому.

А дома чекало його нове лихо. Наумиха стріла його з оповісткою з суду, що приніс десятник. Роман позивав Семена за позичені гроші. Семен так і вдарився руками об поли.

– От тобі маєш! Що ж це за диво?..

Він побіг до брата.

«Розбійник!.. Людожер!.. Він хоче моєї загуби!.. – хвилювався дорогою Семен. – Піду і задушу його, як гадину!..»

Але душити було нікого. Семен не застав брата дома, він кудись поїхав у дорогу.

Не було його на другий й на третій день. Навіть на суд Роман не ставився, а післав замість себе лисого Мордка.

Гроші, звичайно, присуджено з Семена, а що Семен не мав чим заплатити, то продали три морги родючої землі, купленої від пана Янковського. Нехто ж, як брат рідний, й купив тую землю. «Дурний впустить, розумний підійме», – як каже Роман.

* * *

І знов перед Семеном чорне, пооране поле з ярами та видолинками, ще чорнішими, ще сумнішими. І знов Семен – наймит, орючи панську ниву, погукує на чужі воли.

Осіннє сонце сідає за горою, на обрії стає червоно, як у горні, білий туман котиться ярами та видолинками...

Семенові байдуже, що сідає сонце, що з ярів виступає ніч, несучи спочинок усім трудящим. Він, як і зрання, щиро налягає на плуга,

рівно крає чорну землю скибу за скибою...

– Не журись, Семене, – гукає на його погонич, – бач, як сонечко тягне за наймитом, поспішаючись на спочинок... О, ще вершечок жевріє... ще скалочка... ще одна мить – і край роботі...

28 січня 1893р.

Маленький грішник

Оповідання

I

Дмитрик, восьмилітній хлопчик, вискочив з душної низенької хати, що по самі вікна влізла в землю. Надворі було краще, ніж у хаті. Сонечко підбилося вже височенько і пригрівало. Сніг так блищав, що Дмитрик не міг на нього дивитись і кліпав очима. Була відлига, з стріх капало, з горбка збігали, мов весною, струмочки талої води, горобці весело цвірінькали, жидівські кози никали по майдані, чи не лишилось де на торговиці хоч стебла сіна від учорашнього ярмарку. Се тепло, ся немов весняна днина серед зими вабили Дмитрика, тягли його в далечінь, на волю, он в те місто, що здіймається до блакитного неба шпичастими вершечками церков, зеленими та червоними дахами на кам'яницях. Але мати його, Ярина, виходячи з відрами на щоденну роботу, звеліла йому сидіти вдома. Тому-то Дмитрик був сумний. Він стежив очима за матір'ю, що, зігнувшись під важкими відрами, повними води, переходила вулицю, бачив, як у брудних хатках уздовж вулиці відчинялись двері, висовувалися звідти жидівки і гукали на його маму:

– Ярино! а несіть швидше води, бо діжка порожня!

Дмитрикові на хвилинку жаль стало неньки, що – слаба не слаба – увесь день мусить носити воду, заробляти на хліб. Та не така була погода, щоб смуток затримався в його серці. Все навкруги було таке радісне, веселе, що з пам'яті Дмитрикової вилетіли десь і мати, й наказ її сидіти вдома, він не помітив, як самі ноги, озуті в здорові зашкарублі чоботи, винесли його на вулицю. Дмитрик скубнув по дорозі за хвіст козу і весело засміявся, побачивши, як коза кумедно закрутила рогатою та бородатою головою. Далі, вчепившись ззаду до

панських саней, проїхав до мосту, а звідти, пошкрябуючи здоровими чобітьми та інколи ковзаючись, побіг через лід на місто.

На Дмитрикові була стара руда материна юпка з клаптиками вати, що висіли крізь дірки з пошарпаної одежини, довгі рукава теліпались нижче рук, заважали йому. Русяву головку прикривав старенький картузик з одірваним козирком. Але, незважаючи на свої непишні шати, Дмитрик весело дививсь на світ Божий здоровими сивими очима, весело підстрибував по людських вулицях.

Враз він зупинивсь, скривив жалібно обличчя і простяг руку до якогось пана, що проходив улицею.

– Дайте копійку!.. мати слабі... хліба немає...

Пан глянув на бідний видочок хлопчиків, на його одягу пошматовану й сягнув у кишеню.

Дмитрик побіг далі, затискаючи в руці мідяну монету. Се Гаврилко його так навчив. О, той Гаврилко розумний і сильний, страх який сильний!.. Але де ж він, той Гаврилко?

– Дмитрику, а сюди!..

Дмитрик впізнав знайомий голос і став.

– Ну, що? – привітався Гаврилко, підходячи до Дмитрика.

– А диви, що маю! – похвалився той десяткою, що випрохав у пана.

– Мало! – рішив Гаврилко. – Що за неї купиш? Проби ще, та не лілуйсь, кривись, добре, як середа на п'ятницю, та приказуй жалібно: «Дайте, милостивий пане, дайте... мати вмирають... я їсти хочу!..» І не відчепись, за поли хапай, аж поки дасть.

Дмитрик осміхнувся.

– Хіба я не знаю? Ти ж мене вчив... А ти чом не пробиш? – поспитав він у товариша.

– Оце вигадав! Сказано: мале – дурне! Мені ніхто не дасть, бо я вже великий, мені вже десять літ, та й свита на мені ціла, не така, як твоя юпка... Гав не лови! – раптом штурхнув Гаврилко під бік Дмитрика.

Дмитрик зрозумів і побіг за якимсь паном, простягаючи руку.

– Дайте, пане, милостивий... хоч копійку дайте... мати вмирають... два дні без хліба сидимо.

– Проси ще! – казав Гаврилко, одбираючи випрохані гроші. – Біжи он за тією панею, що на голові пір'ячко теліпається.

Дмитрик побіг і ще щось приніс.

– А де ж Марійка? – поспитав він.

– А там на вулиці з жиденятами бавиться... Марійко! Агов!

За хвилину надбігла Марійка, так замотана здоровою хусткою, що самий гострий червоний носик визирав на світ Божий, мов рознюхуючи, чи нема де чого цікавого.

– Знаєте що? – зібрав раду Гаврилко. – Маємо трохи грошей... А я нині вранці такі бачив медівники в пекарні... ну, такі, що ніколи не бачив... Оце тобі коржик, а на коржикові наче сметана солодка-солодка... зверху помащено червоним та притрушено маком... – Гаврилко сплюнув, бо йому набігло повен рот слини. – А на самому вершечку, маєте собі... вишня! Мов тільки її з дерева зірвав.

– Еге?! – скрикнули враз Марійка з Дмитриком.

– Їй-богу!.. ходім купимо!

– Ходімо!

– А на шостака візьмемо цигарок, – додав Гаврилко.

– І сірників!

І діти, мов зграя горобців, знялись з місця і покопотіли вулицею.

– Стережись! – гукнуло щось іззаду і баскими кіньми проскочило повз дітей.

– Лови!.. лови його! – скрикнув Гаврилко, і всі троє щосили побігли навздогінці за саньми.

Дмитрик з Гаврилком вчепилися ззаду за сани і причаїлись. Але, озирнувшись за Марійкою, вони так і зареготались наголос. А де ж: Марійка, наздоганяючи сани, посковзнулась і шубовснула просто в калюжу. Брудна вода стікає з мокрої спідниці, а Марійка стоїть, ще й пальці розгорнула, завалені в болоті. На лихо, почув той регіт візник і шмагнув назад себе батогом. Дмитрик з Гаврилком попадали з галасом на землю. Хлопці підбігли до Марійки.

– Маріє, звідкіль вітер віє? – зачепив її Гаврилко, смикнувши за кінець хустки.

– Маріє, звідкіль вітер віє? – смикнув з другого боку Дмитрик.

– Не займай, бо їй-бо мамі скажу! – запхикала Марійка, сякаючи червоного носа.

Хлопці попустували трохи, а далі з заспокоюною Марійкою майнули на базар.

Гаврилко накупив медівників, цигарок і сірників. Всі троє примостились десь під барканом і поділились ласощами. Гаврилкові, звичайно, припало найбільш. Поласувавши, він добув з кишені цигарок і дав одну Дмитрикові.

– Дай і мені! – обізвалась Марійка.

– На, коли хочеш!

Дмитрик затягнувся цигаркою і почервонів увесь од їдкого диму, аж очі слізьми забігли. Однак він не кинув цигарки, боячись глузування Гаврилкового.

Марійка закашлялась.

– Тю на них! Таке гірке та недобре курять, – сказала вона, кидаючи цигарку.

– Ет, баба! – з погордою сплюнув Гаврилко, хоч його й самого нудило від цигарки.

– А тепер гайда бити того жидка, що нас займав учора! – загадав Гаврилко.

Всі знялись і подались поміж жидівські вулиці.

Жидка не знайшли, а так проवेशтались на місті до вечора.

– Гляди ж, Дмитрику, виходь завтра! – наказував Гаврилко.

– А як мамка не пустять?

– То втечи!

Дмитрик біг через лід, пошкрябуючи здоровими чобітьми, і з жахом думав, що то скаже йому мамка за неслухняність.

А мамка нічого не сказала: вона лежала на полу й стогнала. Побачивши врешті Дмитрика, Ярина обізвалась:

– І де ти бродиш, заволоко? Візьми отам кашу в печі та повечеряй!

Дмитрик виїв з горщика кашу, ліг коло матері і зараз же заснув.
Йому снились горобці, кози, ласощі та інші втіхи бідних дітей.

II

Другого дня Ярина ледве звелася з постелі; вона взялась за відра, щоб піти на роботу, але почула, що не має сили.

– Чогось я занедужала, Дмитрику, – обізвалася Ярина, – сили не маю... Я трохи полежу, а ти побіжи на місто та купи хліба... Ось тобі гроші... Та не барись...

Сумно було Дмитрикові, жалко недужої мами, але тільки до сінешнього порога. За порогом він забув і маму, і свої турботи. Сонечко гріло, як і вчора, небо синіло в високості чисте, безхмарне; струмочки жебоніли щось межи собою, по снігу плигали жовтобрюшки та снігурі. Весело! Дмитрик з радісним серцем трюхав по льоду, затискаючи в жмені гроші на хліб.

Коли це, саме під містом, з'явився Гаврилко з ґринджолятами, а на їх сиділа Марійка.

– Сідай, підвезу! – гукнув він на Дмитрика.

Дмитрик з розгону наскочив на ґринджолята, мало не перекинув Марійки, а Гаврилко повіз їх, мотаючи головою та іржучи, мов кінь.

– Тпру! Дай, Гаврилку, я повезу!

Дмитрик скочив з санчат і взявся за мотузок.

– А що се у тебе в жмені? – лапнув його за руку Гаврилко.

– Гроші... мамка на хліб дали.

– Дай сюди!

– Еге, не можна – мамка битимуть.

– Дурний! скажеш: загубив, то й не битимуть. Давай!

Дмитрик, вагаючись трохи, віддав гроші.

– От що я вам скажу, – почав Гаврилко. – Я тому жидкові, що нас раз у раз зачіпає, таки нам'яв учора пейси. Але жидок нахвалявся: як зберу, каже, жиденят, тоді не попадайтесь нам у руки. А ми собі знаєте, що? Ми собі покупуємо козики, жиденята не посміють підступитись, як покажемо ножі.

Думка купити ножі дуже всім сподобалася. Діти метнулись до крамниці і купили три козики. Лишилися ще два шаги, за які не знали, що купити.

– А я їсти хочу! – обізвався Гаврилко.

– І я! І я!.. – скрикнули разом Дмитрик та Марійка.

– Рушай просити, Дмитрику! – загадав Гаврилко.

Та, як на лихо, сьогодні не щастило, хоч Дмитрик дуже жалібно кривив обличчя та квивив, мов сирота:

– Дайте сиротині копійчку... згляньтесь над голодним!..

Ніхто нічого не давав, а їсти хотілось.

– Ет, що твоє старцювання! От як той дід сліпий, що сидить біля мосту, – ну той має всякого добра повну торбу: там тобі й бублики, й яблука, й медівники!.. – облизалась на одну згадку Марійка.

В Гаврилковій голові промайнула думка.

– Знаєте, що? та торба буде наша! – рішив він.

– Еге, так тобі дід і дасть: ти за торбу, а він тебе костуром! – змагалась Марійка.

– Не бійсь! Зробимо так: ти, Марійко, купиш за двоячку булку і подаси дідові, а як дід ховатиме її в торбу, ми вдвох з Дмитриком, – я з одного боку, а він з другого, – черкнем ножем по мотузці... Марійка вхопить торбу та навіткача, а ми за нею!.. Добре, Дмитрику?

– Еге, «добре»! А як дід зверху костуром?

– Не бійсь, не влучить! Гайда!

Сліпий дід співав побожні пісні і не чув свого лиха. Він, ховаючи в торбу булку, обіцяв Марійці «спасете душеньки», коли враз почув, що його торба кудись сунеться, що її вже нема!

– Калавур! Грабують! – зарепетував дід, але в відповідь на його крик залопотіли ноги втікачів.

А Гаврилко паює вже здобич, причаївшись з своїм гурточком за стосом дров на жидівському подвір'ї.

Дмитрик чує дитячим серцем, що так погано чинити, як вони чинять, але боїться й натякнути про се, бо Гаврилко просвітку не дав би, глузуючи.

Аж ось і вечір. Дмитрик знає, що йому пора вже додому, але він боїться з'явитися до матері без хліба і без грошей. Адже мати напевне картатимуть його! Ся думка так гризе Дмитрика, що він звіряється з нею Марійці.

– Ночуй у нас! – рішає Марійка. – А завтра мати забуде, і минеться тобі отак.

І Дмитрик уперше в житті ночує під чужою стріхою, далеко від матері.

Другого дня знов іграшки, сміхи, ласощі. Але надвечір Дмитрик помічає, що йому чогось мулько на серці. Так чогось кортить додому, до матері. Хай вже й виб'ють його, аби бути вдома, аби почути голос неньчин. Дмитрик не витримує далі, кидає своїх товаришів і біжить додому. Йому хочеться пригорнутися до матінки, перепросити її, поцілувати ту руку, що не раз пестливо гладила його по головці. Та чи дома тепер матінка, чи ще носять воду? Он іде назустріч та жінка, що вони наймають у неї хату, вона, мабуть, знає...

– Тітко, чи мамка вже дома, чи ще воду носять? – підбігає до неї Дмитрик.

Жінка стає і сумно хитає головою.

– Відносила вона вже своє, дитино!.. Вже більш не понесе! – з слізьми в очах каже жінка.

Дмитрик не розуміє гаразд сих слів, але його щось стискає коло серця. Він бачить сльози на очах у жінки, і неспокій охоплює його.

– Сирітка ти нещасний!.. Вже твоя мати десь з Богом бесідує... – ридає раптом жінка і хоче приголубити Дмитрика.

Але Дмитрик випрочується з обіймів і кидається далі. Він усе зрозумів, і страшна безнадійність обняла йому серце.

– Матінко моя!.. – кричить він. – Матінко!.. – Сльози течуть йому по обличчю, серце маленьке рветься з болю, а Дмитрик біжить все далі і нічого не бачить перед собою. Він давно вже загубив свого картузика, кілька разів падав на слизькій дорозі, поли з рудої юпки, мов крила, мають за ним від прудкого бігу, а він усе біжить далі та голосить:

– Матінко моя!.. матінко моя ріднесенька!..

Але що це? Чию це труну везуть на санях?

«Се мою мамку везуть ховати», – думає Дмитрик і щосили поривається наперед. Він не бачить, що за ним басують коні, не чує, як кричать: «стерезись!» А коні вже близько, ось вони дихають гарячою парою над Дмитриковою головою, ось спиняються над ним, рвуться наперед... і Дмитрик зникає десь під кінськими копитами...

III

Дмитрик лежить у лікарні. Зламану ногу його взято в лещата; нога вже не так болить, як перше, і Дмитрик може підвестись на постелі. Він розглядає простору кімнату, де лежать хворі, дивиться на сестру-жалібницю, що зігнулась над недужим, і зупиняється, врешті, на своєму столикові. Там, межи усякими пляшечками з ліками, червоніє колодочка з його козика. Ох, той козик! Він нагадує Дмитрикові стільки прикростей, стільки смутку, що Дмитрик не може дивитися на його.

«Може, мама їсти хотіли, як я купував козики... може, вони голодні й померли, не діждавшись хліба... Не скажуть матінка, не признаються, бо нема вже їх на світі... і нікого в мене немає... сирітка я безрідний... Та чи вибачать мені матінка за все, що я накоїв? – думає Дмитрик, не втираючи сльози, що скотилась йому на обличчя. – То десь Бог покарав мене: нащо було обдурювати усіх, просячи для слабої неньки? Нащо було казати, що я сирітка?.. От тепер Бог і дав так... А все той Гаврилко: недобрий він хлопець, він мене на все підводив... Ні, то я недобрий, що слухався Гаврилка... Не вибачить мені Бог, не вибачить...»

І Дмитрик поглядає в куток, де з чорних рам дивиться на його суворе обличчя Бога-батька, і здається Дмитрикові, що не варт він пробачення, що ніхто не дарує йому вини його...

«Що зо мною буде? – турбують думки дитячу голову. – Де я подінусь?.. Хто мене нагодує, хто зодягне мене, каліку

непотрібного?.. Знов старцювати?.. Ні, не буду, не хочу й бачити того Гаврилка, що навчив мене руку простягати... Буду щось робити, на хліб заробляти. Добрі люди допоможуть... А де ж ті добрі люди? Є! Я знаю, що є! Адже матінка недурно казали, що світ не без добрих людей!..»

Посол від чорного царя Оповідання

Спека врешті знесилилась. Сонце ще не зовсім сховалось за обрій, немов – зачепилось за гору, а ніч уже облягалась по вогких та холодних долинах й чигала звідти на мент, коли можна буде обняти гори, оповити широкі бессарабські лани кукурудзи.

Дзвоник земської пошти, якою я їхав, дзеленькав монотонно – по долинах глухо, по горах гучніше – і разом із карканням ворон розносив сум по сутеніючим просторі.

Коні, важко ступаючи, злазили на гору; в далекому закруті долини чорніли купою садки і виноградники. Поштар пужалном показав мені на ту чорну пляму як на ознаку близькості людських осель і ознаймив, що незабаром проїдемо через руснацьке село^[20]. Але я не дуже йняв віри тому «незабаром», знаючи з топографічного боку середню Бессарабію, де пасма гір, чергуючись із долинами, затаюють далечінь. Здавалося, що земля тут у хвилину гніву наморщила свою кору, як дикий звір шкуру, та й так і захолола. Щоб доїхати до якого близького на око пункту, треба було без кінця спускатися в долину, здійматися на гору, немов плисти з хвилі на хвилю по розбурханому морю.

Отож ми проїхали добрих п'ять верстов, поки побачили врешті село, що привітало нас серед темряви осяяними вікнами та гавкотнею собак.

Я попрохав поштаря їхати ступою. Мені приємно було, будши на чужині, опинитись враз немов у закутку України, серед чепурних хат, густих садків, рідної гутірки; мені не хотілося швидко розлучатися з тим, що війнуло просто в душу якимсь близьким, рідним теплом...

Проїздячи повз крамничку, я згадав, що не маю чим запалити цигарки, і зліз купити сірничків.

В крамниці було повно люду; високі й кремезні руснаки гомоніли прудко, з особливим акцентом, так що незвикле вухо не могло зразу вхопити суть розмови. Крамар нахилив голову над касою і чогось там шукав, так що передо мною була лиш копиця чорного волосся. Але коли він підняв голову, я, не вірячи власним очам, зі здивуванням скрикнув:

– Солонина!.. Ви що тут робите?

– А, це ви!.. Крамарюю... це моя крамниця... Посидьте тут, з ласки своєї, хвилинку, я зараз вийду до вас...

І, відчинивши двері до ванькирчика, він кликнув:

– Федьку!..

Федько, хлопець років шістнадцяти, вийшов із ванькирчика і став за касу, а Солонина, закликавши руснаків, що, очевидно, чекали на нього, подався з ними до ванькирчика й причинив за собою двері.

Я нічого не розумів. Мені не містилося в голові, щоб той Солонина, якого я досі звик бачити в товаристві провінціальної «золотої молоді», пишного своєю бездоганно модною одежею, коректністю та аристократичними звичками, цей урядовець із блискучою пришлістю та впливовими родинними зв'язками, – опинився раптом на селі в ролі сільського крамаря!.. Я пригадав собі, що стрічався з ним і в іншому товаристві, де він держався крайніх поглядів та виставляв себе демократом. Він мені не подобався. Його погляди так слабо в'язалися з порожнім життям, його демократизм так трудно було припасувати до панських примх, занадто дорогої одежі і т. ін., що я просто не йняв йому віри. Своїм демократизмом, лібералізмом та іншими «ізмами» він лише прикрашав себе, як-от чесучевим піджаком свою ставну постать, і так же легко, як чесучевий піджак, міг скинути й ті прикраси нематеріального характеру. Ніщо не захоплювало його глибоко; лиш одній фотографії віддавався він із дивним запалом, а його фотографічний апарат, справді дорогий і гарний, був його гордощами. Перед очима в мене встала його хата, закидана ванночками, кліше, об'єктивами, фотографіями, наклеєними і в рурках... Згадалась мені та гарячкова енергія, з якою

він робив екскурсії зі своїм апаратом, вишукував гарні краєвиди, типічні обличчя.

І от цей блискучий панич розлучився з безжурним порожнім життям, проміняв свою кар'єру на становище сільського крамаря! Що привело його до цього стану?

Фантазія чи якісь нещасливі випадки загнали його у сю глушину? Я зацікавився.

Проминуло доброї півгодини, аж двері ванькирчика знов одчинилися, і за селянами, що прощалися з хазяїном та про щось жваво гомоніли, з'явився Солонина.

– Вибачайте, що затримав вас... Ви куди їдете?

Я сказав.

– Знаєте що? – запропонував він. – Вам, певно, обридло тіпатися на поштовій тарадайці, а ночувати-таки доведеться де-небудь. Відправте свою пошту та й підночуйте у мене. Я такий радий вас бачити...

Я згодився.

Ми ввійшли до ванькирчика, бідно вмебльованого двома тапчанами, сільської роботи ослінчиками і великим столом, оден кінець якого служив для писання, а другий призначався для всяких хазяйських потреб. В кутку під стіною лежала купа нових книжок, зв'язаних шпагатом. Дякуючи педантичній охайності, хата здавалась веселим затишним закутком.

Поки Солонина вештався по хаті, лагодячи до чаю, я уважно придивлявся до нього. Рішуче не можна в сій бідно, хоч чисто зодягненій людині признати колишнього салонового панича. Почать з того, що замість ситого задоволення і напускної пихи на обличчі осів новий вираз – вираз поваги і зваги. Сірі очі запали глибше, світилися мислю. Він запустив бороду, а крізь розщібнену сорочку виглядали волохаті груди.

Я бачив в одчинене вікно, як він із відром побіг до криниці, а за хвилину порався вже в сінях, роздмухуючи самовар та тарабанячи бляшаним коминком.

Вскочивши по що-небудь до хати, він перепрашав мене:

– Вибачайте, що лишаю вас на самоті... у мене слуг немає, я все сам...

– Що з вами, Солонино? Я вас не пізнаю.

– Хіба? А й справді я вже не той став, – осміхавсь він та знов біг у сіни.

За кілька хвилин самовар пихкав уже на столі, а мій хазяїн, запевняючи, що дуже радий нашій стрічі, присував мені склянку чаю.

– Ви дуже змінилися з того часу, як я вас бачив у останнє, – почав я. – Я щось і апарата вашого не бачу.

– Ви пам'ятаєте той апарат? – радісно скрикнув він, і вогник блиснув йому в очі, але вмить погас. – Гарна була машина... Отож той апарат і ставсь почасти причиною зміни в мому житті.

Солонина енергично замішав чай, сьорбнув кілька разів і одсунув од себе склянку.

– Ви дивуєтесь?.. А воно так дійсно було, от я вам зараз оповім... Ви, певно, пам'ятаєте мою пристрасть до фотографічних екскурсій? От і добре, пам'ятаєте, значить... Так ото одного разу довелось мені проїздити через невеличке руснацьке село. Вже саме село страх сподобалось мені – в садках, над струмком, із похиленими халупками перших осадчих, утікачів од панщини, з заможнішими дімками нащадків, що, оточивши халупки, розлізлись із балки по горах. Словом, жива історія зросту села. А до того, й нарід гарний, типічний: парубки, як молоді дубчаки – пишні й горді, – ідуть повз пана й шапки не здіймають; дівчата – стрункі, як дикі кози; діди кремезні, загудзовані; молодиці – хоч води напийся... От сюди б забратися з апаратом!.. Привернув я до громадської хати, викликав старосту, хвалю йому нарід.

– Нічого, каже, гарна гуцулія...

– Як гуцулія?

– Та то руснаки з других сел так дражнять нас, тим що діди наші повтікали од панів десь із Буковини чи що... «Гуцулія п'яна не знає робити – іно їсти, пити та в корчмі сидіти», – приспівують нам гицлі.

Я сказав старості, що незабаром приїду до них із такою машинкою, що нею патрети здійсмають, та й подався собі... За два тижні по тому запрохав я ще одного аматора фотографії, поклав на бричку апарат і гайда до гуцулії в гостину...

Була неділя. Днина видалась чудова, тиха, тепла, яка буває лише в маю. Коли ми підїхали до села і я з гори глянув на різнобарвну юрму, якою захряс майдан коло корчми, серце моє – серце завязтого фотографа – жвавїше затріпалось у грудях. Наш візник-молдуван зикнув на коні і пустив їх з гори щодуху. Ми вскочили в село з розгону, серед гуркотні коліс та куряви, промчались проз музики, проз корчму і стали під вербами край дороги. Вийняв я з брички апарат, поставив на приладжений товаришем триніжок і тільки що нап'явся чорним сукном, аби навести на танцююче коло об'єктив, як серед танцюючих зробивсь якийсь рух, якесь сум'яття, дівчата кинули парубків, збились у купу, а відтак із страшним криком урозтіч... Ми бачили, як вони скакали через плоти, з якимсь диким жахом неслись через городи по грядках, вибігали за село на лани і там никли поміж високою кукурудзою... Музики раптом увірвали. Парубки під корчмою глухо загомніли. Що таке сталося? Ми нічого не розуміли. Ми лише бачили, що юрма сунеться в наш бік. Насамперед обступили нас баби. Вони мовчали, в їх поглядах, звернених на нас, було стільки злості, стільки ненависті, що нам аж ніяково зробилось.

– Що таке сталося? чого дівчата повтікали? – поспитав я.

– Га! хіба я не казала? – прискочила до нас одна баба і вдарила кулаком об кулак. – Хіба ж я не казала вам, матінки мої! Приїхали від чорного царя, бодай би ся стік один з другим, щоб запроторити в неволю наших дівчат, та ще ся питає, чого дівчата повтікали!.. А все зле та немудре на вашу голову!..

Бабі не дали скінчити. Її слова були тою краплиною, що перевершає повний ущерть келих. Жінота загула, як злива, як рій роздратованих шершнів. Зчинився врешті ґвалт, на тлі якого чутно

було, з одного боку, плач, з другого – лайки й прокльони. Тут же за нами сиділа долі якась розчіпчена жінка і хлипала:

– Два тижні, кумоньки мої, голосить моя Домаха... щодня, щодня... Цить, дурна, кажу їй, а вона: «Повішуся, утоплюся, каже! Вже май [\[21\]](#)лучше мені не животіти, як під чорного царя йти...» Цить, дурна, кажу їй, а вона...

– Ти чого став, як свиня перед гарбузом! – гукала друга на чоловіка. – Чом не возьмеш ломаку та не потрощиш їм тоту машину, що вони нею людей калічать! Чи й ти під чорного царя схотів?

Що за чортовиння?.. Чорний цар... машина, що людей калічить... Нічого не розумію, хоч забий! Виловлюючи, однак, із нескazanного гвалту окремі слова, я якось вияснив собі, хоч не зовсім добре, що про нас, може, дякуючи неясній звістці про наш приїзд од старости, склалась легенда: нас приймають за послів од якогось чорного царя, який припоручив «вибити патрети» з дівчат, а потому приїдуть другі й половлять тих, що до вподоби чорному цареві. Друга версія, простіша, твердила, що ми анцихристи і машиною калічимо людей... Злість мене просто взяла. Почав я поясняти бабам, по що я приїхав і що то за машина, але де там! Не ймуть віри, все своє плещуть, ще більший шарварок ізняли...

– Тьфу на вас, дурні баби! – кажу врешті. – Може, ваші чоловіки розумніші. – Та за свій апарат, та до чоловіків. Але тільки мій триногий друг зробив зі мною кілька ступенів у сторону чоловіків, що мовчки стояли осторонь, гей, як не шарахне від нього моя гуцулія, немов од чорта...

Що тут діяти в світі божому? Вже я і об'єktiv здіймав, і апарат розбирав, показував, що він не стріляє, як запевняли баби, – ніщо не помогло. Ніхто навіть не підходив ближче: всі з острахом, з неймовірою стежили за кожним моїм рухом, боячись якоїсь несподіванки. А баби все під'юджують, усе наштирують:

– Ото нам батьки! Ото нам парубки красні! Коби їм із-перед носа вхопили дочок та дівчат – вони б лише дивились, роззявивши рота на того...

Чоловіки спершу лише вороже позирали на нас, та дедалі й між ними здіймався гармидер. Якийсь дід в одному шматті, розхристаний, без шапки, почав лаяти й клясти панів. І Господи! чого тільки він не бажав панам, як тільки не кляв їх! Коли б хоч десята частина з його бажань здійснилась, земля б стала вільною від панів, ба й сама пам'ять про них щезла б на віки вічні. Юрма серед реготу й кепкування підхопила дідові лайки – і пішло! Я не буду переказувати вам тих лайок, та й не зможу. Скажу тільки, що лаялися страшенно: oprіч українських, руснаки попереїмали молдуванські лайки, сі ж, останні, пройшовши крізь фільтр української вигадливості, стали гнучкішими, дошкульнішими; тут кляли й матіркували у все, в що хочете: в хрест, віру, Богородицю, душу, ворота і навіть свічку!.. Таку експресію, смакування і сприт у лайках знайдете хіба лиш у італійських лазароні.

Наше становище робилось неприємним.

Юрма дедалі напмповувалась власними вигадками, дедалі розпалювалась. Я хотів звернутися до старости, що принаймні знав мене, та, на лихо, староста поїхав у город на ярмарок.

Та от, на наше щастя чи нещастя, з юрми вийшов якийсь огрядний чоловік, сміливо підступив до нас, оглянув на всі боки апарат, обмацав його і, захочений нами, попрохав «вибити» з його патрета.

Ну, хвала Богові, одітхнули ми: ачей не пропаде марне наша екскурсія.

– Знаєте що, чоловіче? – кажу. – Підмовте-но кілька розумніших парубків, то вже разом сфотографуємо вас...

– А добре! – каже. Та й пішов поміж народ.

Звістка про наш замір «вибити патрета» з парубків блискавкою розлетілась по майдані серед збуреного натовпу; всіх разом осяла одна думка: чорному цареві треба до війська гарних хлопців, і ми, посланці того царя, за тим власне й приїхали у село з проклятою коробкою. До нашого чоловічка прискочила його жінка і з голосінням потягла в юрму. Баби зняли лемент, як по покійнику,

чоловіки грізно загули. З корчми вибігли п'яні парубки, кинулись до плотів, витягли кілля і до нас...

– Бий їх!.. Лупи по голові! Трощи чортову триногу коробку! Не діждуть бачити нас під чорним царем!

Нас оточили зо всіх боків, стиснули. Червона, роз'юшена жінота верещала над нами, сікалась до нас із дрючками. Прудка гутірка «гуцулії» злилась в оден безладний гук, в одно безконечне «май-май-май!» Я вхопив у обійми апарат і тим урятував його від неминучого загину; здоровий кіл, що націлився в нього, мигнув мені лише перед очима і гупнув по землі... Мій компаньйон, наляканий до смерті, вхопив чорне сукно і підняв його високо над головою, мов корогов.

– Гвалт! – кричав він у нестямі. – Рятуйте!

Хто його зна, чим скінчилась би ся історія, коли б наш візник-молдуван, побачивши нашу скруту, не пробився кіньми через тиск. Ми скочили на бричку, молдуван зтяв коні, але ще не кінець на тому. Парубки за нами.

– Перекидай воза... перекидай воза... май борше, бре... май борше! – заохочували їх із юрми.

Кілька здорових хлопців прискочили до брички, підважили васаг і були б, напевне, перекинули, коли б налякані коні не шарпнули враз брички й не помчали нас на гору з такою прудкістю, з якою ми спускались із гори. Ми летіли, аж дух захоплювало, а за нами навздогін із свистом, реготом і зойком гнались парубки, погрожуючи кулаками...

Солонина відсапнув, провів рукою по чолу, немов хотів зігнати звідти хмарку неприємних згадок, і випив духом склянку холодного чаю...

– Цілу дорогу я лютував. Темний, дикий, безглуздий нарід! Через якусь дурну вигадку, якусь нісенітну легенду він ладен був розбити мені дорогий апарат, скалічити або й позбавити мене життя. Та пишна, ставна гуцулія здавалася мені тоді розбійниками, яким місце в тюрмі, а не на волі... Я лаявсь, та не міг із лайками викинути злості,

що клекотіла у мене всередині. Вже дома я трохи заспокоївся, але ніч мав неспокійну. Тяжкі сни, перериваючи сон, чергувалися з прикрими споминами, з якимсь глухим несвідомим почуттям, що здійсвалось десь із глибини й турбувало мене. На другий день мені було недобре. Щось мулило на серці. Надаремно намагавсь я розважити себе в гостях, на забаві. Як ішов, так і повертав сумний, роздратований. Що за мара? Невже ота нещасна пригода, що могла б скінчитися гірше, ніж скінчилася, так сколотила мій спокій? Я сердивсь, нарікав себе мазуном, лемішкою – ні, не помагає. Я втратив сон, апетит, в моє життя влізло щось, з чим ніяк не могла впоратись моя звичайна урівноваженість. Я перестав виходити між люди, нікого не приймав, я зачинавсь у хаті із своїм неспокоєм, зі своїми думками. Але той темний, дикий народ, проклятий мною, і тут не давав мені спокою. Пам'ять уперто малювала недавню пригоду, а думки, як роздратовані оси, напосілись на мою голову... Я думав: поруч живуть люди – одні безпомічні, здичілі з темноти, другі – освічені, узброєні в знаття – і не злучаються, не єднаються, мовби Бог зна які кордони розлучали їх. Се мене вражало. Світло стоїть поруч із темрявою і не розгонить мороку. Навіщо таке світло? Що воно варт? Згадались мені кращі люди, яких-но я знав: згадалось, як на збірках однодумців маніфестували вони свою любов до народу (пам'ятаєте мої промови? Мені й досі соромно за них), – і я побачив, що у тих людей, часто-густо щирих, не стає чогось, не стає властиво зваги взяти розбрат із життям у привілейованих класів і замість великих слів робити хоч мале, та справді позиточне діло... Оглянувся я й на власне життя – сите, безжурне, порожнє. Що воно мені дало? Чи мав я хоч одну чисту радість, чи хоч раз почув задоволення од сповнення кращих, людських обов'язків, хоч пальцем, наприклад, кивнув для того, аби в тій темній безодні, яка недавно мало не поглинула мене, хоч трохи розвиднілось? Всі ці думки не нові були для мене. Скільки раз я красно виголошував їх на зібраннях! Але ніколи досі ці думки не чіпали мене глибоко, та й ніколи не відносив я їх до власної особи. Аж тепер, під свіжим враженням недавньої

пригоди, я чув, як щемить моє серце, не маючи відповіді на пекучі питання, як мучать мене ті думки. Все те, з чим раніш годився лише розум, але не приймала ослаблена воля, не пускали до серця егоїстичні побудки – все те з непереможною силою встало перед мене і прикликло сумління до відповіді. Годі вам розказувати детально про боротьбу, яку я зчинив з собою, із своїми звичками, застарілими поглядами – скучно воно буде, та й ви самі і так усе се найкраще зрозумієте... Доволі, що я, худий і похмурий, ледве плентавсь по світі. Знайомі розпитували, чи не слабкий я? А я й справді був слабкий од зворушених думок, розбудженого сумління, од порожнечі життя. І дивна річ! Відтоді я зненавидів свій апарат, наче він був винуватцем моїх мук... Я зібрав усі фотографічні причандали, скинув їх жужмом у куток біля апарата і накрив усе чорним сукном. Сумний у жалобі позирав на мене з кутка мій колишній приятель, але мені було не до нього...

І знаєте, чим скінчився перший акт моєї драми? Гомеричною гульнею!.. За два місяці я стільки випив усяких трунків, що другому стало б на ціле життя... Два місяці п'яний туман розпирив мені голову, а на серці як нудно, так нудно... Треба мати залізний організм, як у мене, аби витримати хоч два місяці такого життя. Отож тіло витримало, та не витримав збунтований дух... Я не залив черв'яка, що точив мене безупинно, тра було якось інше рятуватись...

І от одної безсонної ночі я зваживсь...

Я кинув службу, продав свій апарат, дорогу панську одіж, склав якусь копійчину і рушив на село, тільки вже не послом від чорного царя, а від царя ясного, що йому наймення світло знаття і любові.

Вас дивує, чого я став крамарем, а не пішов учителювати або писарювати?.. Так, бачите, зручніше. Тут я почуваюся вільним, незалежним, не знаю над собою жодного контролю, ніхто не втручається в моє приватне життя. Навіть ясне око пана станового не зупиняється на такій маленькій особі, як сільський крамар. А маленькій особі тим часом, уже хоч би через її незначність, ліпше наблизитись до селянина, ліпше вплинути на нього, робити діло.

– Тільки чи багато зробить одна людина? – додав Солонина по хвиливі задумі.

Вечір непомітно минув. Крізь одчинене вікно дивилась на нас чорна ніч, на світло лампи летіла роєм нетля і билась крилами об скло, самовар тихо виводив останню пісню, а ми ще довго, до пізньої доби, вели бесіду в бідно мебльованій кімнатці серед глухого руснацького села.

З вірою, з запалом неофіта розгортав передо мною Солонина план своєї діяльності на селі, діливсь зі мною своїми спостереженнями, своїми радощами й смутком, а я слухав і чув, як спочиває моє серце, як мені хочеться разом з ним і вірити, і надіятись.

Пізно ми обляглись тої ночі, а другої днини, лише сонце встало й туман заграв через гору, а чорногузи по стріхах, витягшись на одній нозі, одностайним клекотанням вітали ранішнє сонце, я покидав руснацьке село, розбуджене до праці чудовим літнім поранком...

17січня 1897 р., Вінниця

В путах шайтана

Нарис

Емене сиділа долі на розпеченій землі свого подвір'я. Сьогодні Байрам, свято, мати пішла у хату переспати спеку, а батько, старий хаджі Бекір Мемет-оглу, як і всі правовірні, удруге вже подався до мечету.

Навколо тиша. Лиш од села, з високого стародавнього мінарета, долітають скрипучі, як немазане колесо, різкі згуки побожного поклику мулли:

– Ла алла... іль алла-а... Магомет расуль алла-а...

Емене поклала голову на долоні, уперлась ліктями в коліна і дивилась.

Перед нею, мало не з-під ніг, збігали вниз по кам'яних горбах плантації тютюну й винограду. Рівні лінії кущів виглядали, немов зелені рядки величезної книги, розгорненої до читання; плями тютюну зеленіли на тлі сірого каміння, як здорові лишаї.

Ще нижче, по піскуватій лінії берега, серед тінистих садків, білили розкішні вілли «гяурів» з рядками чорних струнких кипарисів.

А далі було море.

Блакитне, сліпучо-блакитне, як кримське небо, воно мліло у спеці літнього дня, дихало млою і, делікатними тонами зливаючись з далеким небосклоном, чарувало й вабило у свою чисту, теплу й радісну блакить...

З правого боку горбатою тінню ліг в море Аюдаг і, мов спраглий у спеку звір, припав до води.

Емене байдужно дивиться на знайомий краєвид: їй нудно. Вона дівчина – «киз», і не для неї се невідоме, повне чар море: вона ніколи не перепливе його, як ніколи не переступить похмурої яйли, що он там, за батьківською хатою, за селом, грізно здіймає догори кам'яні хребти, одділяючи Аллахів край од сторони невірних.

Ще в будень, коли Емене не покладаючи рук садить тютюн, підгортає виноград, поливає городину або порається коло набілу, – вона не почуває нуди; але в свято, от як тепер, коли буркотлива мати поснула, батько молиться, а робота чекає будня, дівчина не знає, що з собою чинити.

Круг неї тиша і мертвота – як на землі, так і на небі. Сонце стоїть високо, розпечена земля пашисть кожною грудочкою, кожним камінчиком. Рівний, гарячий, мов з велетенської печі, дух іде від землі, з неба, з моря, од сірих кам'яних громад яйли. Блідий широколистий тютюн насичує повітря наркотичною парою. В самому повітрі розлита нуда, про нуду тихо дзюрчить струмок по камінчиках подвір'я, од нуди скаче на ланцюгу старий пес і, глухо побрязкуючи залізом, хрипливим голосом скаржитися небові:

– Алла-алла!.. Алла-алла!..

Одинока жаба вилізла з калабатини і зрідка меланхолійно кумкає... На темних лапатолистих фігах завзято, мов сотня тріскачок, до одуру, до самозабуття тріщать цикади. А проте тихо, а проте нудно од тих одноманітних згуків.

Емене докучило врешті сидіти на гарячій землі. З лінивими рухами одаліски вона потягнулась, розпростувала гнучке молоде тіло, звелася і апатично обвела круг себе очима. Що їй робити, чим заповнити святну нуду? Випадково очі її зупинились на жабі. Велика, розчепірена, вона припала животом до теплої землі, підняла окату голову і випускає з себе згуки, раз жалібні, повні скарги й мелодії, то знов сердиті, буркотливі, немов всередині у неї, в її великому біластому череві, щось клекотить.

Емене тихесенько, навшпиньках, почала закрадатися до одинокої, як і вона, ропухи. Але жаба помітила непроханого гостя і шубовснула у воду, витягнувши задні ноги та піднявши зо дна стовп намулу.

Дівчина стала над ковбаню й дивилась, як поволі осідав намул і вода очищалась. Але й се видалось їй нудним.

Емене скинула з ніг капці, затиснула поміж коліна червоні шаровари і почала мити ноги. Сліпуче сонце осявало струнку постать

татарки, грало на рудих, свіжопофарбованих косах, жовтому халаті і червоних шароварах, і підмальовані чорним брови і червоні, теж пофарбовані, нігті на руках і ногах так і блищали до сонця, мов наведені політурою.

Дівчина хлюпалась у теплій воді, коли враз, глянувши на прибережні оселі, вона так і залякла, зігнута й зацікавлена. Те, що її зацікавило, було не що інше, як троє осідланих коней під ґанком вілли, а коло них татарин-провідник, видимо, чекав на когось. Та ось од білої стіни будинку одділились дві жіночі постаті, тонкі, високі, мов молоді кипариси, і підійшли до коней. Тут Емене не витримала, вискочила з води і без капців, мокрими ногами, перебігла подвір'я, злягла на тин і цікаво виставила голову з-за дерева. Серце в неї тьохнуло: вона пізнала Септара – красу кучуккойського парубоцтва, завзятого провідника, образ якого бідна дівчина довго носить у серці, хоч не сміє й очей звести на свій ідеал, як се й пристало порядній татарській киз. Але тихо! Ось жінки підходять до коней. Септар підставляє долоню, жінка кладе на неї ногу, злегка торкається до його плеча і, мов м'яч, вискакує на коня... Тц... тц... тц... крутить головою Емене і чує, як гаряча хвиля крові б'є їй до серця й голови.

«Алла-алла! – думає Емене. – Ти справедливий, але чому невірним жінкам краще живеться на світі, ніж правовірним?..»

Грішні думки путаються в голові у дівчини. А нині Байрам, а нині свято! Досадно дівчині, що до неї приступає шайтан, і нашіптує неподобні думки, і хвилює дівочу кров... Він приковує очі її до того місця, де перед хвилию бачила вона милого й таке неподібне до власного життя, і вона не може одірвати їх, хоч уже нічого не бачить там, oprіч спустілого місця перед ґанком вілли...

За кілька хвилин тупотіння кінських ніг по твердій дорозі збудило Емене з задуми. Дівчина стрепенулась, сквапно прискочила до частоколу на другому кінці подвір'я і припала лицем до шпари. Серце в грудях тріпалось, як риба в руці, а очі пожадливо захоплювали клаптик дороги, що виднілась у шпарку. Але ще пусто на дорозі, нема нікого. Та ось задудніла земля – і показала кавалькада;

попереду жінка в сірому, а за нею жінка в синьому; поруч з останньою їхав Септар.

Емене так і їла очима провідника. А він, круто упершись рукою в бік, випинав золотом шиті груди і зухвалим хижим поглядом оглядав жінку в синьому... На його гладко голеному, червоному й блискучому, як стиглий помідор, виду, що виглядав з-під круглої з золотим верхом шапочки, малювалась зарозумілість з одтінком презирства до жіноти, яка свідчила, що він добре розібрав смак провідницького життя, та що не одна московська «бариня его любил... денга давал», і що він на ті «денга гулял». Емене любила його міцним, здоровим, як огірок, тілом, тісно затягненим в тонке сукно, його нахабним поглядом, який приймала за ознаку сміливості й лицарського духу. Він здавався їй ясним місяцем, що одбився в морі її серця та простяг блискучий шлях до щастя.

Враз при фіртці калатнув розбитий дзвоник. Емене здригнулась, мов зловлена на гарячому вчинку, і, забувши на капці, прожогом кинулась у сіни. Дзвоник прохрипів ще раз. То був знак, що надходить чужий мужчина. І справді, ледве Емене встигла сховатися, як у двір увійшов її батько, старий хаджі Бекір, в товаристві молодого різника Мустафи. З сим богобійним різником, що наскрізь пропахся овечим лоєм, старий хаджі вічно мав справи, в яких будучність Емене грала не останню роль.

Саме в той мент кавалькада виїхала на найвищий пункт дороги, і ставна постать Септарова виразно вирисувалась на тлі блакитного неба. Хаджі Бекір глянув туди, і його очі блиснули з-під чалми. Він підняв руку і, погрозивши нею в спину провідникові, хрипливим голосом буркнув:

– Кепек!.. [\[22\]](#)

І, сплюнувши з огидженням услід кавалькаді, він повів гостя на веранду, коливаючись на зігнутих, як у рахітика, татарських ногах та похитуючи головою, завитою в білу чалму. Та чалма, вкупі з білою довгою бородою, надавала йому вигляд старозаконного патріарха.

Емене підгледіла ту сцену і почула в серці образу.

«Кепек! За що кепек? – думала вона. – За те, що він не цурається гяурів, з ними їсть, п'є, говорить? Адже й гяури вірять в Аллаха...»

Незвикла до думок голова її якось недобре працювала, зате серце її чуло, що тут щось не так, що справедливість не на батьковому боці, що Септар не має за собою вини, не заробив презирства за свої вчинки. Вона бідна невольниця, замкнена в тісних межах свого подвір'я, в заґратованій, пильно стереженій від мужеського ока жіночій половині, – все ж таки мала очі і дивилась туди, вниз, на білі оселі серед розкішних гаїв, і не могла не бачити іншого, ніж їхнє татарське, життя, не могла не рівняти того життя з власним. Вона, наприклад, бачила там жінку – істоту вільну, товариша – не рабиню мужчини, жінку, до якої належав, як і до мужчини, весь світ... Вона бачила, як та «невірна» жінка гойдалася на човні, сміялася, жартувала з чужими мужчинами, як вона гарцювала на коні або лазила по горах та лісах, заходила до мечету, мов до себе в хату, тоді як вона, правовірна дочка Аллаха, не сміє переступити й порога мечету, немов яке нечисте створіння... «Кепек! Кепек!» – ображено думає Емене, і чує в серці жаль до батька, і чогось зітхає, і знов шайтан нашіптує їй грішні думки, каламутить спокій!

А з веранди, через заґратовані вікна, чуто скрипучий, монотонний голос батьків. Старий хаджі, може, сотний раз оповідає свою подорож до Мекки. Мати прокинулася, бряжчать філіжанки, пахне кавою.

– І прийшли ми до Мекки, до Ель-Хораму, – тягне-скрипить хаджі Бекір, – і запалало моє серце великим вогнем радості...

І враз яскраво, мов перед очима, уявляється Емене картина, яку вона колись бачила з виноградника і яка її сильно вразила. Там, над морем, під злотистими від заходячого сонця кипарисами, танцюють гяури. Мов різнобарвні метелики, пурхають дівчата по зеленому моріжку, а хлопці підбігають до них, обіймають отак впоперек, стискають руки... зазирають в очі і крутяться разом, як зірвані вітром квітки... Співи, сміхи, веселі поклики лунають по гаях, а в Емене росте серце і горять очі. Мов зачарована, дивиться вона вниз. «Хіба

гурії в раю веселяться отак з праведними», – шепче вона і не може відірвати очей від дивовижного видовиська, не може насититися ним... Чудовий образ принесла вона тоді під батькову стріху, і той образ раз у раз оживає в її уяві, і міниться, і грає барвами.

– І сподобив мене милосердний Аллах поклонитись Каабі і очистити гріхи свої, діткнувшись Есваду... – скрипить хаджі Бекір, і покректує в відповідь йому богобійний різник.

Та Емене не слухає.

Очі її, як і думка, блукають десь по далекому безкрайому морю.

А воно, невинне і чисте, як дівчина, в сліпучо-блакитних шатах, з низкою перлів-піни на шиї, радісно осміхається до берега, і пеститься, і тулиться до нього, немов кохаюча істота. Далеко од берега грає в морі табун веселих дельфінів: чорні потвори, мов виводок чортів, виплигують з глибини, перекидаються в повітрі, стрімголов пірнають в море і знов виринають, щоб наново розпочати веселі грища.

А ще далі, де лиш око сягає, – не знать, чи по воді, чи по небі, – легкою тінню просовується пароплав з довжезним позад себе хвостом диму, і розпливається в блакитній далині, і щезне, як привид, як мара... Море дихає; свіжий, солоний віддих його шелестить листвою, пестить обличчя, бадьорить груди.

– Емене! Кель мунда!..^[23] – розтинається з подвір'я пискливий голос матері.

Значить, гостя вже нема і можна вийти з хати.

Емене вийшла на поклик материн і мало не звалила з ніг двох європейок, що розмовляли з її матір'ю, очевидячки не розуміючи одно одного. Дівчата щось поясняли старій на мигах, показували на дім, на село, але все надаремне: стара не розуміла, хоч махала головою та удавала, що дуже добре тямить, чого вони хочуть. З бесіди, проте, нічого не виходило. Спочатку гості були збентежені, але, побачивши, що їх старання йдуть намарне, весело зареготались. Се осмілило татарок. Емене, яка досі скоса поглядала на чужинок, підступилась ближче і почала оглядати їх з голови до ніг. Очі в неї

розбігалися; все їй цікавило у тих не знаних їй істотах. Спочатку вона злегка смикнула одну з дівчат за одягу, а далі зважила на руці важку косу і, з захватом поцмокуючи, промовила:

– Карош... карош урус...

Ті сміялись і не боронились.

Цілком осмілена, Емене просто накинулася на гостей: вона гладила їм руки, лице й волосся, зазірала в очі, плескала по плечах, тулила до себе, розглядала й обмацувала кожну дрібничку їх туалету. Поцмокуючи та похитуючи головою, вона приязно й прудко белькотала щось не зрозумілою їм мовою. Стара татарка теж не одставала од дочки, і незабаром європейки опинились немов у неволі у диких; вони почали уже боятися коли не за цілість боків, то за одягу. Не випускаючи їх з рук, татарки назносили їм усяких ласощів: частували їх кислим молоком з брудної посудини, свіжим інжиром та смаженими на овечім лою коржиками.

– Кушай, урус... кушай! – припрошували вони і заглядали їм у рот.

Коли гості відійшли, Емене ще довго дивилась услід сміливим жінкам, що самі, без провідника-мужчини, прийшли з-над моря і тепер повертають назад, ні перед ким не ховаючи свого гарного обличчя.

І знов Емене сама, і знов їй нудно. Вона никає по подвір'ю, без цілі забігає в хату, скрізь шукає розваги або якого діла. Та діла нема, а для розваги у татарської дівчини оден лиш ресурс – строї. На тому й скінчилося. Емене розчесала й заплела дрібушками свої червоні, як полемінь, фарбовані коси, накинула на себе новий халат з дивними арабесками і підперезалася косинкою так, що яскраво розмальований кінець її закривав її фігуру, відповідно етикетові, ззаду нижче стану. Потому вона начепила на шию своє багатство – рясне намисто з золотих дукачів, а на голову накинула маленький фез, густо зашитий монетами. Легка чадра на плечі і червоні капці доповняли її туалету. Лишалось ще нарум'янити лиця та звести до купи фарбою дуги брів. Коли вона була готова, то виглядала, як індійський божок, і була дуже задоволена з себе.

Та на подвір'ї, куди вона повагом вийшла, нікому було милуватися красунею. Бідна дівчина зітхнула.

День уже гас. Бліде втомлене море ліниво хлюпало в берег. Кам'яні шпилі яйли рожевіли на небі, синій морок ховався по розпадинах скель, а ліси по схилу гір чорніли, немов спалені.

Емене глянула догори, на село. Притулене до горба, воно виглядало, як величезний щільник, поставлений сторч. Ряди небілених хат з плоскими земляними покрівлями стояли оден над другим так, що покрівля одного дому служила подвір'ям для другого. Серед лісу колонок, якими були підперті піддашшя, чорніли двері і вікна, немов входи до печер, а разом все те нагадувало нори річних ластівок на крутому березі річки. По пласких покрівлях сиділа купками жінота та, мов різнобарвні квітки, закрашала святними строями сіре тло голого села. Стара генуезька башта, облуплена й погрижена зубом часу, стоячи оддалік, грізно позирала з високості на татарське муравлисько, що ворушилось у її стіп.

Емене нагледіла врешті кого їй треба.

– Фатьме-е-е!.. – вереснула вона тонким проймаючим голосом.

– Емене-е-е! – почувалася од села така ж писклива відповідь.

Емене жваво вхопила мідний кухоль і подалася до «чішме» по воду.

Вона бігла вгору, поляпуючи капцями по каменистій дорозі – струнка і зручна, як молода кізочка, – і чула передсмак усіх дрібних спліток дріб'язного життя татарської жінки, з якими чекала на неї біля чішме подруга. Однак на шосе вона мусила зупинитись – знайома їй кавалькада чвалом проскочила повз неї: попереду жінки, а за ними красунь Септар, рівний, як кілок, з випнутими золотими грудьми, з нахабним, певним у собі поглядом.

Кавалькада давно вже промчалась, а Емене усе стояла на місці та дивилась услід їй, немов чекала – чи не вернеться її щастя, що зникає з-перед очей, та чи не візьме її з собою у ширший, вільніший світ, ніж заґратована жіноча половина в батьковій оселі? «Кепек!» –

пригадалось їй згідне батькове слово й повна ненависті постать хаджі.

Серце в неї упало, сльози закрутились в очах...

* * *

В селі темно і тихо. Крамниці й ятки замкнені, провідники розсідлали свої коні, всякі продавці «ямурта» (яєць), винограду, чадр і іншого одклали свої справи на будень; взагалі весь той рух, що чигає на повні кишені гяурів, зупинило свято. Муедзин востаннє проскрипів з мінарета «ла алла»... і правовірні спочивають. Тільки невсипуще море бухає десь здалеку, немов незримий велет видихає з себе денну спеку, та зорі тремтять в нічній прохолоді, ховаючись одна по одній за чорні, як хмари, шпилі яйли.

У стіп генуезької башти блимає світло. Там, у закопченій димом розколині, як у дуплі великої деревини, вариться на розжарених вуглях кава. Круг вогню, підобгавши східним звичаєм ноги, сидять бородаті хаджі у великих завоях і прості мусульмани у фезах. Хаджі Бекір займає почесне місце: він сидить попліч з миршавим турком у білому халаті та зеленій чалмі. То софта^[24] з самого Стамбула, і його мудрих та святих речей зібралися послухати правовірні.

Усі мовчать, усі поважні.

Навіть красунь Септар, що примостився оддалік, склавши свої сильні, з духом кінського гною, руки на батіг, якимось не так гордо випинає золотом шиті груди, з меншим зухвальством позирає навколо.

Вогонь білками грає на червоних фезах, осяває смагли обличчя. Мідяний імбрик^[25] сичить на вогні, далеке море ритмічно бухає...

Та ось кава запарувала у малих філіжанках в руках гостей – і софта почав.

Він говорив тихо, скрипучим монотонним голосом, квітисто і довго. Він почав від Адама. Яскравими фарбами малював він

колишню славу й велич татарського племені, його бої з невірними, в яких стяг Магометів обійшов мало не півсвіту. Він звеличав пишність й мудрість великих ханів, розчулився на згадку побожності правовірних й відкрив серце Аллаха, ущерть повне радістю й задоволенням з вірних слуг пророка Магомета. Як місяць серед зірок, як орел серед птахів – такими були мусульмани серед інших народів. Він прикликав у свідки одвічні гори, що в своїй непорушності бачили колишню славу великого народу, здавався на башту, під котрою сидів: вона пам'ятає ті часи, коли по стінах її спливала кров гяурів, а на шпилі сяяв півмісяць...

Майстерно й поетично оповідав він усім відомі й усім дорогі легенди люду, викликав із могил тіні святих і героїв, що поклали голови за віру й на славу Аллаха й Магомета. Тексти й пророцтва з Корану переплітались у бесіді, мов у штучній сітці, з казками люду й чарівним запиналом покривали минувшість. В чорних софтиних очах горів вогонь, а бліде лице ставало ще блідшим. Правовірні слухали, скупивши увагу та в такт гойдаючись на підібганих ногах.

А софта вів далі.

Він пригадав усі кривди, які заподіяли гяури правовірним. Вони знищили їх царство, зруйнували їхні оселі, їхнє добро, цвітущий, як квітка, край обернули в пустиню. Де ті людські селитьби, де той народ, що, мов працююча комашня, оселяв колись родючу землю? Його нема, його прогнав з власної землі ворог. «Погляньте, – гукав він, обводячи навколо рукою, – руїна, все пожерли невірні... Вони залляли берег моря, загарбали кращі землі, одтіснили рештки татар в гори, на камінь. П'ядь за п'яддю, ступінь за ступенем переходять татарські землі до рук невірним, і скоро не буде місця тут для святого мечету, не буде де славити Аллаха й Магомета... Та й чи буде кому? Старі звичаї ламаються, пропала чесність, простота, щезає страх Божий... нечестиві заразили гріховними болячками правовірних... розпуста... ракія^[26], крадіжка навіть... Алла-алла!.. Ти бачиш!»

І блідий миршавий турок зняв руки до місяця, що саме виринув з моря і облив усе синім світлом. В урочистій тиші чулось лиш бухання моря та срібне, мелодійне цвірінкання південного цвіркуна. В далеких гаях тоненьким голоском плакала сплюшка: сплю-ю... сплю-ю... Чорні гори стояли, мов привиди, й дивилися на злотистий від місяця шлях на морі, що весь тремтів і мінився золотою лускою.

Софта зітхнув. В зітханні тому почувся ревний жаль за могутнім колись краєм, уболівання над занепадом одновірного народу.

Але ще не все пропало. Ще милосердний Господь заховав для правовірних землі, де гяур не має сили й не знущається над вірними. Над тою щасливою країною простяг свою потужну руку справедливий і мудрий султан і, як мати дітей, захищає підданих. Туди, серед одновірних і співплеменних, визволяйтесь від гріхів, рятувати свою душу!.. Годі чекати на смертний час у сьому нечестивому краю, бо коли зложиш тут свої кістки, тяжко буде встати на останній суд серед грішного, чужого люду. Правовірні! Старий і малий, багатий і бідний, слабий і дужий – отрусіть з ніг своїх порох нещасної землі; вступіть у сліди богобійних предків ваших, збирайте своє добро, своїх жінок і дітей й виселяйтеся звідси під можливу правицю правовірного монарха, ближче до святих мечетей, до посвяченої стопами пророка землі... І хай западеться ся загарбана гяурами земля, хай справедливий Господь пошле з неба вогонь, спалить її і розвіє попіл по безкрайому морю! Ла алла іль алла – Магомет расуль алла!

І софта зняв руки й простяг над землею, немов прикликав на неї гнів грізного Аллаха.

У хаджі Бекіра горіла душа. Він дививсь на софту блискучими очима, він бачив спадаючий з неба вогонь, а там, за морем, в далекій перспективі, сяли перед ним мусульманські реліквії.

Настала тиша. Жар під баштою попелів, і повний місяць з високості поглядав на зібрання.

Правовірні, однак, сиділи зі спущеними очима, і немов лукава усмішка блукала по їх смаглих лицах.

«Ба, – думали вони собі, – гяур, гяур... А з кого ж ми живемо, як не з гяура?..»

І пригадалися їм всі незчисленні способи заробітків та баришів, які давали їм гяури. Пригадалися усі ті «ямурта», виноград, молоко, підводи, провідники, комірне і т. ін., всякого роду «бакшиш», усі ті багаті жнива, що збирає з гяурів, не сіючи й не орючи, татарин. «Куди їм виселяться? Пощо?» – питали вони себе, і їх брала хіть в живі очі розсміятися мудрому, та несвідомому станові речей софті.

Однак вони мовчали.

Мовчанка врешті ставала прикрою, усім було ніяково, та визволив Септар. Він приступив ближче, сперся своїми здоровенними ручищами на батіг й промовив до софті:

– Ти кажеш, чоловіче мудрий: виселяйтеся звідси... А скажи нам, чого се від вас, з Туреччини, тісниться до нас така сила обдертого робучого народу та відіймає від нас зарібки?.. Чого вони йдуть сюди, коли там добре? А ти нас кличеш туди... Гляди, чи стежкою правди слова твої ходять?.. Ти кажеш: гяур, невірний, – а у нас багатий гяур більш важить, ніж двоє праведних... Гяур жиє і нам дає жити. У нас так: на яйлу ходив – гроші заробив; по морю поплив – гроші заробив; гяура возив – знов гроші взяв... От і нині я маю п'ятнадцять карбованців, – і Септар брязнув в кишені монетою, – а що ти нам даси в Туреччині, де нема гяурів?..

І, випнувши свої гаптовані золотом груди, він з нахабністю видивився на збентеженого софту, чекаючи на відповідь. Правовірні аж цмокнули. Правда, суца правда! Він як вийняв їм з уст ті слова, які вони могли б сказати в відповідь софті.

Тільки хаджі Бекірове серце спалахнуло гнівом праведним, і, мечучи блискавки з очей, він гримнув на Септара:

– Мовчи ти, поганий наймите гяурів!

Та Септар не змовчав:

– Ей, старий, я знаю, тебе заздрощі хапають на мої зарібки, яких ти через власну запеклість не маєш...

Ах, се була правда, глибоко, старанно затаєна правда – і хаджі не витримав. Забуваючи на свою повагу й гідність хаджі, він схопився з місця і все своє обурення виплюнув в лице Септарові:

– Кєпек! Асма кєпек!.. [\[27\]](#)

Очі в провідника налялись кров'ю і вилізли наверх, як у барана. Здавалось, діло скінчиться погано, але Септар переміг себе.

– Ей, старий, пильнуй своєї бороди, коли присвятив її, – погрозив він хаджі і, круто обернувшись, відійшов, насвистуючи до танцю.

Софта отетерів. Чорні очі його стали круглими й великими, в них малювався жах. Він чекав, що зараз розступиться земля й поглине зухвало Септара або грішник знайде собі могилу під руїнами башти, по каменю розібраної обуреним народом. Але все було по-давньому: земля не розступалась, башта стояла на місці, і навіть правовірні сиділи спокійно, немов нічого не сталося, немов вони цілком поділяли Септарові погляди. Ба, навіть за хвилину почали розходитись, вимовляючись тим, що вже пізно, а завтра чекають на них справи...

Збентеженим, здивованим поглядом водив софта навколо себе – в голові його немов щось світало:

– Пута шайтана... пута шайтана... – шепотів він зсинілими устами, звернувши бліде обличчя до обуреного хаджі Бекіра.

Але той в безсилій злості лишень плював та сипав прокльони...

Останніми покинули башту хаджі Бекір та софта.

Мов привиди ті, сунулись вони по залитій місяцем вулиці, волочучи за собою довгі й головаті тіні. Сумні і розчаровані, виливали старі один одному свої жалі – і, немов спочуваючи їм, зітхало оддалік море та тоненьким голоском плакала в гаях сплюшка...

28 вересня 1899 р., Чернігів

Лялечка

Етюд

Triste comme un beau jour
Pour un coeur sans espoir.^[28]

F. Corree

Драбинястий віз, запряжений одною конякою, раз у раз підскакував і немилосердно трусив, не попадаючи в колію. У земської вчительки Раїси Левицької, що їхала на возі, почало од труської дороги боліти під грудьми – і се було добре, бо одривало її од прикрих думок. Вона ще не проходила після історії з попом, мов відламок розірваної вибухом бомби. Перед її очима, як на злість, вставало худе, єзуїтське, скривлене від злості обличчя попа, коли вона прилюдно вигнала його з школи. Що ж, інакше вона не могла вчинити: його вічні доноси на неї, похід проти земської школи, підбурювання селян та втручання в її шкільну працю стали нестерпучими, нерви її не витримали – і вона зробила попові бешкет при школярах та селянах. Піп побіг жалітися інспекторові та своєму начальству, а матушка тим часом ускочила з наймичкою в школу, побила горшки і, світячи зеленими, як у роздратованої кицьки, очима, захлипуючись потоком лайки, кинулась із кулаками на «зухвалу вчительку» – і, напевне, побила б, коли б та не втекла з хати. Ну, приїздив інспектор, член земської управи, було слідство, допити – і все скінчилося тим, що її перенесено до другої школи, куди вона саме й їде. Як тільки скінчилися іспити, вона забрала своє убоге манаття і, не бажаючи й днини лишатися в одному селі з навісним попом, подалась у дорогу. І хоч вона далеко була вже од місця пригоди, а все ж ся гидка історія гнітила її, як сонна мара, – і мутила, й підіймала в серці злість. Се вже вдруге на протязі своєї

тринадцятилітньої служби вона мусить через непорозуміння з попом міняти школу – і хто знає, що чекає її на новому місці, де, певно, – ох, Боже! – є піп і попадає.

Але те, що так трусило і так кололо під грудьми, не давало снуватись гірким думкам.

Край дороги, якою котився віз, лежав білий пісок і пересипався на вітрі. Раїса задивилась, як курився над землею, немов дим, білий пісок і пеленою закривав далеку смугу чорного бору. Чепурні берези, як русалки, маяли на вітрі зеленими косами. Кострубаті й присадкуваті верби з обох боків дороги міцно чіплялися оголеним корінням за землю, немов хижий птах загнав пазури у здобич. Було, неважаючи на травень, душно, як улітку. По гарячому небові повзли довгі й білі, як павутиння, хмарки, на заході вставало щось грізне, і росло, і сварилось далеким гуркотом. Раїса все поглядала туди, з тривогою думаючи, чи втечуть вони од бурі, при одній згадці про яку вона холола і здригалась. Візник, в відповідь на її прохання, цмокав на шкапину і бив її пужалном по сухих ребрах, та це помагало небагато.

Вїхали в лісок. Тут було затишно і пахло смолою. На тлі яро-зеленої молоді березини гаптувались чорні гілки сосни, а там, де березина витісняла сосну та пропускала паруси сонця, все, здавалось, залите було зеленим бенгальським вогнем. Над дорогою часом попадалась уся в цвіту дика груша або кущ черемхи з медовим запахом білих делікатних китиць.

За лісом широкі поля поволі й лагідно спускалися униз, і візок усе котився вузькою, невїждженою дорогою, що бігла кривулькою поміж озиминою до села.

Та ось і село. Серед низькодолу і мочарів стояло воно, прикривши свої убогі оселі вітами крислатих верб. Здалеку здавалося, що то не хати, а стіжки зчорнілої й гнилої соломи ховаються під вербами.

Візок котився вулицею, а Раїса цікаво роздивлялася по обидва боки. Хати здебільшого були старі, чорні, з чорними ж, порослими мохом, стріхами. По дворах стояли багна й зеленасті калюжі. Вулиця

теж блищала баюрами. На всьому одбилися сліди убожества. І житла, і люди, що вічно риються в землі, прийняли, ввижалося Раїсі, колір землі, здавалися деталями мертвої природи. Багнистою вулицею йшов мужик, немов дубове коренище котилось по дорозі: смагле, як кора на дереві, обличчя, цупкі, порепані й припалі землею руки, грубі, як пеньки, ноги. Он вибігла з чорної хати молодиця, приклала долоню до очей і дивилась на подорожню. Сонце грало на її бронзових голих ногах, як на стовбурі похиленої над тином верби. На вулиці, попід хатами, валялася деревня; діди сиділи на ній, схиливши голови, і ледве можна було одрізнити їх од тої темної, зчорнілої маси. Замурзана дівора, впоміш із собаками і свинями, роїлася попідтинню. Худі підсвинки на високих ногах, з заболоченими черевами никали по вулиці. Скрізь тхнуло гноєм. В долині, в озерці, хлюпали праниками, підкасані, з червоними, як у буслів, ногами, молодиці. За вигоном, край села, виднілось друге село, густо заселене сірими хрестами, під якими тихо спочивали, обернувшись у землю, трудівники землі. А далі розлягалось поле, рівне, сіро-зелене, на якому червона спідниця робітниці здавалась одинокою польовою квіткою.

За закрутом, на горбочку, з-за великих пишних кленів виглянула біла церква. У Раїси раптом стиснуло серце, і вона міцно стулила уста. Ну що ж, їй не першинка, коли доведеться, буде воюватись.

Через дорогу, проти церкви, стояла школа, нова, висока, під залізом, на горбочку, як сорока на тину. Візник завернув і вїхав у великий, зарослий споришем двір.

Показалося, що школа замкнена. Раїса обійшла навкруги її, зазирнула у вікно, звідки глянула на неї пуста, поторсала колодкою на дверях од чорних сіней – нікого і нічого. Якийсь чоловік сперся од вулиці на тин і з цікавістю стежив за маніпуляціями Раїсиними.

– Не знаєте, в кого ключ од школи?.. Я нова вчителька... – звернулась до нього Раїса.

– Та, мабуть, у сторожихи, у Тетяни... Бігай-но, та швидко, по Тетяну, вона поле в мачухи на городі!..

Услід за сими словами почулася лопотнява босих ніг, і щось біле мигнуло на вулиці.

Раїса сіла на лавці під школою і чекала сторожиху. Навкруги було тихо і безлюдно. Біла церква серед могутньої зелені робила приємне враження. На великому зеленому дворі паслась розпряжена вже візником коняка, а він сам приліг у холодку під возом.

Минуло так більш півгодини. Врешті лягнула хвіртка і на стежці показала Тетяна. Суха пристаркувата дівка, вона міцно держала в замазаних свіжою землею пальцях ключ, з неймовірою поглядаючи на Раїсу.

– Здрастуйте...

– Здрастуй... одчини школу... я приїхала до вас за вчительку...

Тетяна прожогом, з рухами москаля у спідниці, кинулась одчиняти школу, впустила Раїсу, а сама побігла зносити з воза речі.

Гучно залунали по пустих хатах Раїсині кроки, і сперте, з сильним запахом соснової дошки повітря затамувало їй віддих. Вона швидко поодчиняла вікна. Тепле, зеленасте світло виповнило хати, і глянула у вікна широка блакить неба.

Тетяна тим часом позносила усе манаття з воза, унесла води, подала учительці вмитись і, налапавши в мішку самовар, витягла його звідти за вуха, аж він забряжчав.

– Самовар вам ставити?

– Настав...

Поки сторожиха поралась коло самовара, Раїса пішла оглядати школу.

Школа була простора, нова, недавно поставлена. У великі вікна невпинно перлось сонце і так пекло високі соснові стіни, що на них виступала живиця. Жовто помальовані парти, зсунуті в кутку докупи, були покриті пилом. В шибку билась здорова муха і жалібно дзижчала. Од чорної шафи з книжками до шкільної дошки павук снував павутиння. Раїса обійшла усі покої, скрізь була пустка і тиша, школа нагадувала порожній вулій, перекинутий під хатою на сонці. Кватира вчительки складалась із двох невеликих хатинок. Особливо

мала була спальня. В ній заледве могло поміститися ліжко, маленький столик і невелика скриня. Коли Раїса прилягла на ліжко, їй здалося, що вона опинилась на дні глибокого колодязя, бо нетинковані соснові стіни, що тісно обступали її навкруги та високо здіймались до стелі, дуже скидались на цямрину. Друга хатинка була трошки більша, і з вікон її було видно білу церкву серед зелені високих дерев.

Поки учителька підживлялася, сторожиха стояла коло дверей, уважно розглядаючи її та її пакунки зо всіх боків. Врешті вона насмілилась, сіла скраєчку на канапку, і почалась розмова, в якій сторожиха намагалась якнайбільше довідатись від Раїси та якнайбільше розповісти їй.

Раїса дізналася, що школа стоїть порожньою ще з посту, коли учителька злягла та й хутко й душу Богові оддала; он там, у тій маленькій хатинці, де Раїса буде спати, – там мучилась одинока як палець вчителька, і коли б не стара матушка, не було б кому і очі закрити.

– Хіба піп старий уже?

– Ні, піп не старий, він удовець, має одну дівчинку-підлітка, стара ж матушка – то мати попава... Багатир, великим хазяйством орудує, а що в селі панів нема – нема де й заробити, то люди йдуть, за що дасть, до батюшки, а більш за гріхи йому одробляють... Тепер зажерся з дяком, ніяк не поділять приносів...

Тут Раїса довідне дізналася, що й коли саме сказав піп дякові, що одповів йому дяк, що з того вийшло і як та історія одбилася на кривій Семенісі, якої чоловік доводиться братом у других дяковому кумові...

Оповідання Тетяніне, як хвилі од вкинутого в воду каменя, все ширшими і ширшими кругами розходилося по селу, займало масу осіб, захоплювало далекі кутки і плутало такі деталі різних сторін життя, що в голові Раїсиній усе змішалось, і вона перестала слухати гомінку сторожиху.

Розташувались абияк, нашвидку, в своїх двох покоїках, впорядкувавши свою дівочу постіль, Раїса рано лягла у ліжко. Та спати не могла. Свічка блимала на столику в головах, а вона, витягшись під свіжим рядном, водила очима по дощаних соснових стінах тісної хатини. При тьмяному світлі стіни ще більше нагадували колодязну цямрину. Раїса лежала на дні колодязя, а там, вгорі, куди світло ледве доходило, починався світ і життя.

Життя... вона думала про нього. От їй уже тридцять перший рік пішов, а чи багато дало їй те життя? Вона тільки й жила, що в останніх класах духовної школи, коли семінаристи, називаючи себе родичами її, приносили їй заборонені книжки, вели з нею розмови про любов до народу, про політику й навіть про те, що нема Бога... Їй було страшно і любо; вона ховалась зі своїм скарбом, зачитувалась до болю голови, тремтіла од нових думок і почувала в собі таку любов до нещасного народу, що спочатку хотіла вмерти для нього, а потому роздумала і поклала жити. Вона уважала себе за щось вище од своїх подруг та й од тих людей, що були навкруги, в грудях у неї радісно билась хвиля нової сили. Вона рвалась із шкільних стін на волю, на службу народів. І сталося. Батько, старий убогий дяк, забрав її додому, на село. Але там не було того улюбленого страдника – народу, він був десь далеко, в Росії; на селі були самі мужики, яких Раїса добре знала і не дуже любила. Вдома, у бідності, у великій сім'ї, де не було місця зайвому ротіві, жилось невесело. Правда, батько із шкури ліз, щоб одягти Раїсу не гірш од попівни, аби дати їй спромогу їздити по весіллях та по храмах, де можна було знайти жениха-богослова. Та жених якось не знаходивсь, бо ні багачкою, ні красунею панна не була, біда вдома не меншала, і по двох роках, змарнувавши батькові надії, Раїса мусила піти в учительки. Тринадцять літ вчителькою! Тринадцять літ вона сохла, як яблуко у сушні. Спочатку хоч потішала себе думкою, що вона не зайва на світі, що вона служить високій справі, але ся теорія з кожним роком блідла, половіла і з часом зовсім загинула. Життя, таке одноманітне, таке безбарвне, текло вузьким коритом і нічого не

давало для особистого щастя; вироблялись однобічні, професійні інтереси, поза якими вона почувала себе мухою восени. Вона так і називала себе: осіння муха. Раїса не раз питала себе, чи любить вона свою школу? Так, вона любила школу, любила свою роботу, при якій втрачала голос, хрипіла, надсаджувала груди і вела безперестанну війну зі школярами, їх батьками, попом і начальством. Вона любила се все, як любить мужик оранку, жнива або тверду лаву, на якій спочиває його натомлене, струджене тіло.

Однак для серця було сього мало. Правда, воно не раз розцвіталось під змінливим промінням щастя, цвіло закинуте, невідоме, у тиші і, не маючи надії кинути насіння в родючий ґрунт, зів'яло, зсохло, як зсохли її лице, груди, руки, як зсохла вона вся, мов польова квітка з гербарію.

І ось, кинута долею в чуже село, ще більш одинока, ніж досі, перевертається вона з боку на бік на дні колодязя, і не може заснути, і з жахом думає, що мусить же вийти колись із сього колодязя і стрітися з дійсністю, в якій центральне місце на сей раз займає така дрібничка, як відносини з попом.

Вже почало дніти, коли Раїса заснула. Розбудив її чужий голос під вікном:

– Я ще вчора бачив, як щось під'їхало до школи, та й кажу батюшці: чи не нова вчителька? А вони й посилають: «Піди, – кажуть, – до Тетяни, дізнайся, хто, звідки й що воно...»

Раїса, мов опечена, скочила з постелі і застукала в вікно. Яке йому діло! Се не церковна школа, а земська. Вона його не знає і знати не хоче, він для неї ніщо, він тільки законовчитель, та й то не тепер, на вакації. «Се просто нахабність», – думала Раїса і хвилювалась.

За кілька день була неділя. Раїса не пішла до церкви. Зумисне. Вона никала по порожніх хатах, перечитувала старі книжки, сиділа в садочку під деревом або приймала школярів, що приносили їй суниці, аби познайомитись із учителькою. Поїхати на вакації вона не мала куди, батько давно помер, до родичів не хотілося.

Піп нічим не об'являвся, і Раїса трохи заспокоїлась. Їй найбільше подобалось сидіти під вікном у своїй «чистій» хатинці, звідки було видно білу церкву серед густої зелені. Часом, коли сонце погідно сідало, церква здавалась рожевою, а вершечки дерев золотими.

Одного вечора, коли Раїса милувалася грою світла на церкві, перед вікнами несподівано з'явилась висока постать. У Раїси стрепенулося серце. Одскочивши од вікна, вона кинулась до виходу, та згадала, що обидві двері виходять у двір і вона напевно стрінеться з попом. Раїса перебігла клас, одчинила вікно і вискочила в садок. Піп поторсав двері, постояв трохи і, обійшовши школу, застав Раїсу під стіною.

Обоє змішалися.

Він зняв бриля, і рум'янець збентеження поповз йому аж на лисину.

Вона, зігнута і бліда, стріла його переляканими і сердитими очима.

Він прийшов познайомитися. Він знав, що вона приїхала, і в неділю виглядав її в церкві, але вона не одвідала дому Божого... Вона тут людина нова, нікого не знає... і коли трапиться потреба, він просить звернутися до нього – свого найближчого сусіда. Бо хоч вона земська вчителька, та він думає, що церква і школа мусять іти поруч.

Він не помітив лихого вогника в Раїсиних очах, яким вона метнула в нього при останніх словах, і вів далі:

– І я, і моя мати будемо дуже раді, коли ви нас одвідаєте... Скоро приїде на вакації моя дочка Тася... вам буде веселіше...

Раїсу мучило одно питання: чи покликати попа у хату? Те, що вона була «з духовних», прищепило їй певну повагу до людей духовного стану, але спеціальна нехіть до гостя перемогла.

«Цур йому!» – рішила Раїса і слухала далі.

Гостю докучило стояти. Шукаючи очима, де б сісти, він тихо поніс свою загорнену у білий підрысник, скоріше жіночу, ніж чоловічу, постать до садової лавки.

Раїса теж сіла скраєчку.

Отець Василь за півгодини, яку просидів на лавці у шкільному садку, встиг пожалітися на свою п'яну, ліниву і не дбаючу про церкву

парафію, розпитати у Раїси, хто вона й звідки, і злегка докорити покійній вчительці, що не вміла зацепити молодшому поколінню духу покори.

Раїса неохоче і коротко одповідала свому гостеві, але о. Василь благодушно не помічав того. Прощаючись, він ще раз запросив Раїсу в гостину.

Раїса ускочила в хату. Щоки в неї горіли, в грудях тріпалося прикре почуття несповненого обов'язку. «Треба було покликати до хати... Перший раз прийшов... е, цур йому, – удруге подумала вона. – Образиться? Покірно прошу... Не треба мені ніяких зносин із ним...»

Та зносини не порвалися.

Стара матушка прислала їй якість тарілку малини, а коли Раїса трохи занедужала і Тетяна сповістила про се батюшку, він дав їй кілька порошоків хіни і потому розпитував у Тетяни про здоров'я вчительки.

Проте Раїса не показувалась ані в церкві, ані в попівській господі, хоч була певна, що сим ображає духовну родину. «Нехай!» – уперто говорила вона і одводила тоді очі од вікна, в яке дивилася на неї біла церква в обіймах зелених велетнів.

Минув травень, почалася червнева спека. Один день видався особливо гарячим. Ще з самого ранку Раїса почувала якусь тривогу в тілі. «Неодмінно буде буря», – з жахом думала вона. І справді, після завзятої, хоч тихої спеки якість швидко смерклося і запав морок. Небо і земля стемніли, на обрії з'явилася чорна смуга. Скоро на смузі тій щось блимнуло, немов спалахнув сірник і погас. Трохи згодом показалось слабе світло у другому місці, а далі знов спалахнуло на першому. Небо переморгувалось. Проблиски світла, спочатку такі бліді й тихі, чимдалі розросталися, потужніли. Почало здаватися, що за чорною смугою хмари то здіймається, то падає, щоб піднятися на другому краї, хвиля вогняного моря. Та ось у новому місці щось моргнуло. Світло блискавки притьмарилось, зате вибухи прискорили темп. Чорне небо безперестанку моргало блискавкою, осміхалось кривим усміхом.

Раїса все більше і більше хвилювалася. Бо хоч хмари могли пройти стороною і тоді кінчилося б далекою блискавкою, та могло бути й інакше, а тут, як на те, вона пустила додому Тетяну і лишилась сама у порожній школі. Раїса засвітила перед образом лампадку, забила у куток, далеко від вікон, і здригалась кожен раз, коли вікна раптом блакитніли од сильної блискавки і меблі, заскочені світлом, немов розбігались із якоїсь таємної наради.

Ніч бистро надходила.

Чорні хмари росли на крайнебі, насувалися над чорною землею. Надворі стало чорно, як у комині. Зате блискавка розгорялася, жевріла, ставала сліпучо-білою. Коли вона потоком білої лави роздирала заслону ночі, на обрії на одну мить з'являлась в огняних рамах чорна силуетка з тополь, з хат і вітряків. Околишня тиша насичена була тривогою, жахом навіть, тепле повітря мовчало, як залякана дитина. Здавалося, велетенський звір-потвора наближавсь до принишкої землі, розкривав вогняну пащу і скалив чорні зуби. Од його дихання трусилися дерева і ховалось усе живе. Звір усе наближався, ширше розкривав пащу, частіше дихав полум'ям... чулось уже далеке ричання... І враз сталося щось незвичайне: тихе повітря стрепенулось, скрутнулось, шарпнулось убік, знялось над землею і з божевільним жахом кинулось тікати... Воно мчалось наосліп, у темряві, з свистом і сичанням перестрашу, розбиваючи груди об стіни й баркани, пориваючи за собою пісок, листя, дерева і все, що стояло на його дорозі. А навздогін за ним так само мчалась чорна потвора, нависала над землею і позіхала полум'ям...

Раптом – гар-р-р...

Від того рику затремтіла земля, забряжчали шибки і йойкнуло серце.

Раїса скрикнула. Ще раніше, за кожним гуркотом грому, вона неспокійно кидалась у кутку, поміж двома стінами, і стиха постогнувала. Її витріщені очі і зблідлий, схудлий зразу вид світились у темряві фосфором. Вона чула, що волосся у неї стало тверде, як дріт, і щось холодне раз у раз доторкалося до нього. Ноги й руки

були холодні як лід, а всередині у грудях котилася клубком тривога. Але коли почалась канонада і над головою її прокотились небесні гармати, Раїса скорчилась уся і забила у куточок, з німим жахом чекаючи катастрофи. Лампадка перед образом згасла, і Раїса не мала сили встати засвітити її. Тим часом пальба ставала частішою. По небу літали вогняні стріли, червоні змії, цілі клубки полум'я. Коли з одного боку розлягався дружний постріл, то з другого в відповідь йому вилітав і котився по небу такий могутній грім, що земля тряслась, стіни в школі ходили ходором, а парти в сусідній хаті у дикому сполоху знімались із місця і з грюкотом гасали в порожньому класі.

Канонада тяглась довго і уперто. Та ось все стихло, причаїлось, наче збиралось із силами. І раптом небо пойнялось вогнем, розколось посередині і з страшним тріском завалилось на землю, церква похитнулась, стіни в школі розсипались, і все щезло і затихло.

* * *

– Панно Раїсо, чи ви ще живі й здорові? – почула вона коло себе якийсь чужий голос.

Спалахнув сірник, і в блідому світлі з'явилась перед нею велика фігура о. Василя у білому підряснику. З його парусиного, окованого жовтою бляхою величезного парасоля збігав на поміст струмок води, а чоботи були в болоті. Він приніс з собою в душну й сперту атмосферу зачиненої хати вогкість і свіжість літнього дощу, і надвірне повітря трохи очутило Раїсу.

Побачивши сливе зомлілу вчительку, її бліде, аж жовте, обличчя, широко відкриті очі, о. Василь скрикнув:

– Що з вами, Боже мій!..

Він сквапно засвітив свічку, наблизив її до Раїсиного лиця і стурбовано поспитав:

– Що з вами?

Раїса мовчки дивилась на нього поширшеними зіньками, хоч, здавалося, пізнавала гостя.

О. Василь зложив пучки своєї пухкої, як у попаді, руки і, обвіваючи лице Раїсине холодом вогкого рукава, перехрестив її великим хрестом:

– Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа...

Раїса звелась на ноги, повела тривожно по хаті очима і тихо поспитала:

– Бурі... нема вже?..

Нема... Випав гарний ливний дощ, і небо тепер ясне... Ну й буря була!.. Коли вдарив останній грім, він думав, що запалило церкву, і побіг оглядати, але показалося, що все гаразд, хоч вдарило десь близько коло церкви або коло школи. Тут він згадав, що Раїса лишилась сама, бо пустила Тетяну додому, і схотів довідатися, чи не сталося чого з Раїсою, чи не налякало її... тим більш, що двері од школи одчинені були... Аж тут он що... Ну, як же вона себе почуває?.. Лучче?.. І слава Богу!.. От тільки в хаті душно, нездорово, краще одчинити вікна... Що? Вона боїться?.. Але ж небо зовсім ясне й зоряне, а повітря чисте й тихе... Правда?.. Їй так лучче буде. Чи може він чим допомогти їй? Може б, послати по Тетяну, а то вона ще не зовсім очутилася... Звісно, коли вона не хоче, він не посилатиме, хоч, на його думку, так було б краще... Зате він зараз пришле їй настоянки на зіллі, півчарки якої прожене з лица її блідоту і заспокоїть серце. А тепер він побажає їй на добраніч і сподівається, що завтра вона встане цілком здорова...

І коли він прощався, од його пухкої руки, од білого підрясника, що загортав сливе жіночий торс, од блідуватого обличчя, сірих очей і навіть лисини віяло таким спокоєм, що Раїса не могла пустити його так швидко од себе. Як-не-як – вона була йому вдячна.

– Посидьте ще, – несміливо попрохала вона о. Василя, не випускаючи його руки з своєї. – Чого ви так хапаєтесь? У мене мусить бути готовий самовар, я ще до бурі наставила його... Нап'ємося чаю...

І, не даючи йому часу на відповідь, вона пірнула в темряву сусідньої хати...

Самовар радісно клекотів і випускав пару. Лампа під білим абажуром золотила нові соснові стіни. Дух свіжого чаю мішався з озонованим повітрям, в одчинені вікна дивилось зорями небо. Раїса дзвеніла склянками. Її суха фігурка в білій одежі метушилась по хаті, як на вітрі пір'їнка, чорні очі блищали, на зів'ялих лицах грав легкий рум'янець, а в голосі чулася така нотка, наче електричність, пронісшись над землею, лишила дещо в цьому утлому тілі.

О. Василь, заклавши ногу на ногу і пускаючи струмок диму од папіроси, дивувався сій раптовій зміні в настрої учительки, хоч ся зміна була йому приємна. Йому приємна була й та чистота, якою блищали золото самовара, молочний абажур лампи, соснові стіни, сукня хазяйки і зоряне небо.

Раїса ще не зовсім одійшла після бурі; се було помітно з легкого тремтіння руки, коли вона ставила перед гостем склянку, з її нервових, занадто жвавих рухів, блиску очей і піднесеного настрою. Їй зразу стало так легко говорити з о. Василем, наче він був її давнім і хорошим знайомим.

Показалося, що вона знала його покійну жінку. Фаня була на два класи старша за неї, але вона добре пам'ятає її.

І от вона померла... вісім літ минуло, як померла, а Раїса нічого й не відала.

– Єдина потіха лишилася у мене в житті – се моя дівчинка, Тася... Вона завтра або позавтра приїде...

І коли о. Василь говорив про дочку, обличчя у нього ставало добрим і сірі очі променіли.

Він був радий, що має з ким поговорити про свою улюбленицю, а Раїса цікавилася дівчинкою.

Опріч Тасі, вони згадували багато спільних знайомих, і тут Раїса мала чимало несподіванок. Вона, наприклад, ніяк не могла уявити собі, що той рудий, як голендерська корова, рябий і довгий семінарист, який, сюсюкаючи, провадив їй ідеї Фейєрбаха, носить

тепер камилавку, має наперсний хрест і дослуживсь до благочинного.

– Що ви кажете? – не вірила вона власним ухам.

– Їй-богу... Хіба ви не читаєте «Епархиальных ведомостей»?

Ні, вона ніколи не читала «Епархиальных ведомостей», і він обіцяв принести їй їх.

Тим часом рій згадок і відомостей про смерть, нагороди і щасливу або сумну долю спільних знайомих тихо бринів у хаті під веселий клекіт самовара і викликав у пам'яті давно забуті обличчя й події, колись пережиті почуття, колись пещені надії...

По відході о. Василя Раїса пірнула в ліжку, на дно колодязя. Однак вона не помічала нині сягаючої у височінь цямрини, над якою тріпав крилами морок. Перед очима її стояла велика постать зі спокійним обличчям, з променистими очима, зі складеними над її чолом пучками пухкої руки...

За два дні у школу вбігла дванадцятилітня дівчинка з кругленьким клапоухим видочком поміж піднятими догори плечима. Її бистрі чорні очиці нагадували Фаню – і Раїса зразу догадалася, що то Тася. Погано пошита перкалева сукенка не укривала оцупкуватої фігури, білі панчохи тісно обхоплювали грубі литки, а жовті вушка од рудих черевиків теліпались наверху, як свинячі вуха.

Тася проскочила повз Раїсу і, не помітивши її, оббігла усі класи, стукаючи черевиками та заглядаючи у всі закутки, наче вона вернулася до свого дому і обдивлялась, чи все гаразд. Врешті вона наскочила на Раїсу і засоромилась. Але не надовго. За кілька хвилин вона вже засипала Раїсу безладними питаннями.

Чи є в неї сестра? А вишні в садку вже достигли? Чи й у неї була та сама начальниця в школі? Які конфітури Раїса любить, бо вона любить всякі... і т.д. і т.д.

Тася швидко сприятелювалася з Раїсою, не випускала її руки з своїх, тягла до себе в гостину. Раїса пішла.

В попівських горницях вони нікого не застали. Та о. Василь скоро надійшов і дуже зрадів Раїсі.

– Матусю!.. Матусю!.. – гукав він у другу хату, витираючи впрілу лисину.– Гостя маємо...

Десь іздалеку почувся частий стукіт, наче коза стукала ратицями по помості. Трохи згодом у дверях показалася чорна баба з ціпком у руках, од якого походив той чудний згук.

– «Матусю... матусю...» – передражнила вона сина, – гість... а який то гість? Вчителька... могла б давно вже прийти.

Вона знов постукала ціпком, перейшла, не звернувши уваги на Раїсу, хату, сіла на стілець і замимрила:

– Матусю... матусю... вчителька... вчителька...

Невважаючи на неласкаве вітання, Раїса одразу почула симпатію до сеї старосвітської фігури в чорній міщанській одежі. Голова в матушки була пов'язана чорною хусткою, з якої виглядала замість обличчя печена картопля.

– Мати на всіх нас бурчить отак... – прохав вибачення о. Василь.

– «Бурчить... бурчить...» – повторила стара попадя, встала, перейшла, постукуючи, хату, сіла на другий стілець і замурмотіла собі щось під ніс.

На неї очевидячки не звертали уваги.

Тим часом Раїсі видко було, як у другій хаті Тася присіла перед грубкою, запустила в неї руки, щось довго порпалась там і витягла врешті звідти слоїчок із конфітурами. Знявши обережно папір, вона запустила всередину палець, обмазаний в попіл, і швидко сунула в рот. Вона з такою насолодою лизала конфітури, що чорні очка блищали в неї, як у звірка, а настовбурчені вуха червоніли, як свіжо нам'яті.

О. Василь хвалився своїм хазяйством. Він показав власноручно посаджені яблуні, дав їм добру рекомендацію, познайомив її з запахом стайні, з болотом корівника і скликав для неї усе кудкудакаюче, гегаюче і крякаюче пернате царство. Зо всіх звірків, які оточали Раїсу на великому дворі попівської господи, найбільше жвавим і цікавим була Тася, оцупкувата фігурка якої шмигала поміж телятами або вривалась серед нескazanного гвалту в гусяче стадо.

Пили чай на веранді при тихому заході сонця. Велика й благодужна фігура о. Василя, безперестанне бурчання старої матушки, що нагадувало дзюрчання води з-під ринви, жвавість молоді кізочки у Тасі, ся проста розмова й обстановка навівали на душу спокій. В одчинені у хату двері дивились із портретів архієреї над старинними червоними меблями і збільшували невеличке товариство, в якому Раїса не почувала себе одинокою.

* * *

Лід рушив, знайомість зав'язалася.

Раїса рада була, коли Тася часом із самого ранку забігала до неї і тягла її в ліс або в поле. Часом вони брали з собою о. Василя. Він мусив з ними шукати гриби, насилу згинаючи свою ситую постать у білому підряснику. Коли він втомлювався, а довгі коси мокріли од поту, вони дозволяли йому спочити. Потому часто прибігали дивитися, як він лежав на траві та пахкав папіроскою. Вони носили йому визбирані губи.

Стару матушку Раїса швидко підбила: вона варила їй конфітури, помагала в пекарні, доглядала робітниць. Стара була дуже рада і виявляла се бурчанням, як і на всіх домашніх.

Всі четверо складали немов родину.

Особливо веселими були у них недільні обіди. Зараз після служби божої Тася тягла Раїсу до себе, і та мусила йти до кухні, щоб зготувать для маленької ласухи яку легумінку. Розпечена коло вогню, з засуканими рукавами, влітала вона у столову, гриміла посудом, помагала наймицці накривати стіл і проганяла о. Василя, що валявся з газетою на канапі.

– Ідіть до себе, ви нам заважаєте! – весело кричала вона йому.

За обідом виходила з о. Василем, як звичайно, суперечка. Рахували, скільки о. Василь випив чарок.

– Ви вже п'ять випили!.. – з обуренням гукала Раїса. – Вам се шкодить, а ви п'єте та п'єте!..

– Яка з вас вчителька: до п'яти порахувати не годні; я випив чотири, а не п'ять...

– Ні, п'ять... Я вам забороняю більше пити – чуєте!..

– Овва!

– «Овва!» – дражнилась Раїса і швидко хапала з стола пляшку.

О. Василь боронив свої права і йшов війною на Раїсу, обертаючись раптом зі слуги божого в слугу Марса. За столом здійсмався страшений заколот: Тася вищала, як зарізане поросся, стара попададя бурчала, переходила з місця на місце та невдоволено стукала ціпком, аж посуда дзвеніла.

Кінчалось звичайно тріумфом слабішої сторони, та в ґрунті задоволені були всі, хоч апетит Тасин так загострювався од боротьби, що з солодкого сливе нікому нічого не лишалося.

Разом вони їздили на сіножать, у поле, на пасіку. О. Василь зникав до вчительки. Він часом посилав її доглядати сапальниць на буряках або приручав одвезти полудень косарям. За сими приємними, звичними розривками Раїсі непомітно збігав час, тим більш непомітно, що вона почувала себе в сім'ї о. Василя, як у рідній. В кінці літа Тасю одвезено до школи, і всім стало сумно. Зате о. Василь мав причину частіше навідуватись до школи, щоб поговорити з Раїсою про свою улюбленицю. Опріч того, він приносив з собою «Епархиальные ведомости», які йому ліньки було читати самому, і вони читали удвох. О. Василь насамперед розгортав одділ хроніки. Там стояли все знайомі назвища, описувались всякі випадки й зміни в житті місцевого духовенства. Спочатку Раїса цікавилась сим із ввічливості, щоб не образити о. Василя, а потому втяглася і перейнялася інтересами колишніх, ще за часів бурси, своїх знайомих. Лучалося, що, коли привозили пошту, а о. Василя не було вдома, Раїса перша перечитувала новинки і нетерпляче чекала о. Василя, щоб поділитися з ним тими новинками.

– Чи ви чули, що о. Аркадія переведено на другу парафію, а о. Феогност дістав набедреника? – стрічала вона його.

– Невже? Звідки ви знаєте?

– А ось читайте...

І вони обоє нахилилися над газетою так, що чорна гривка Раїсина лоскотала лисину о. Василеві.

Скоро знайшов о. Василь роботу в школі. Батьки приводили дітей записувати до школи, і Раїса таким способом знайомилася з селянами.

Тут о. Василь був дуже корисним: він знав кожного селянина, його життя, характер і думки, знав його жінку й діти, його скарб тлінний і нетлінний. Пишно розсівшись у класі, о. Василь порядкував:

– Сього можна прийняти... мати його богомільна жінка, ніколи не пропустить служби божої... А! Й ти, Іване, привів до школи хлопця?.. Хочеш, щоб і син був такий великорозумник, як батько?.. Ні, сього не записуйте, я його знаю...

– Змилюйтеся, батюшко, не гнівайтеся, я ж у тому спашу не винен...

Тут починалися рахунки за спаш або за якесь покрадене жито; о. Василь сердився, пирскав, червонів і настоював, щоб хлопця не записували. Се сердило Раїсу, та при людях вона уважала незручним нагадувати попові свої права. Коли ж Раїса довідалась, що селяни почали перше, ніж до неї, ходити до попа з проханням за своїх дітей, вона обурилась і виявила йому своє незадоволення. О. Василь, однак, потрапив заспокоїти Раїсу; все вийшло так, що вона ще мусила дякувати йому. Та й як було не дякувати або не слухати його! О. Василь все знав і все міг. Треба було полагодити дах у школі, бо протікало, – о. Василь зараз знаходив майстрів. Потребувала учителька дров на зиму – о. Василь доглядав, щоб привезено сухих. Здумала Раїса їхати в управу або в містечко – о. Василь ставав у пригоді кінями і т.д. і т.д.

Раїса справді була вдячна йому за незчисленні дрібні услуги та ради, без яких вона у чужому селі почувала б себе далеко гірше.

Опріч того, він їй подобався. На її погляд, він був гарний; од його високого чола біла чесність і шляхетність, сірі очі променіли щирістю, освічували тихим світлом ціле обличчя. І він був нещасний, лишившись так рано удівцем. Раїса чула часом у серці певну ніжність, якесь матернє почуття до сього знівченого життя, їй легше було вибачити о. Василеві, ніж кому іншому.

По від'їзді Тасі Раїса умовилась столуватися у старої матушки. Щодня утрюх вони ділили хліб-сіль. Се зближувало їх, немов ріднило. Раїса навіть де в чому впливала на духовного отця. Вона поволі зменшувала звичайну порцію чарок, яку о. Василь заживав при обіді, і врешті о. Василь зовсім залишив пити. Коли він розповідав їй, як він багато міг випити та скільки часом випивав, серце її сповнялось гордістю, що оце вона змогла своїм впливом викоренити таку застарілу й згубну звичку.

Довгі осінні вечори вони проводили разом за круглим столом попівської їдальні, при світлі тьмяної лампи. Під буркотання старої матушки велись безконечні бесіди про Тасю, згадувалось у найдрібніших подробицях її дитинство, її вигадки, словечка. Вони укладали план її виховання, мріяли про її долю. Атмосфера в їдальні ставала теплішою, ріднішою. Осінній холодний морок, що облягав дім і бив у вікна дрібним дощем, одділяв їх од цілого світу. Вони почували себе на безлюдному острові і через те ще ближчими одне одному.

Часом вони читали довгі і скучні романи без кінцевих карток, витягнені в коморі з покритої пилом завалі. Читала Раїса. О. Василь ходив перехильцем по хаті, заклавши руки в кишені підрясника та схиливши в задумі голову, а по стінах лазила тінь кудлатого ведмедя.

Стара попададя дрімала. Інколи спросоння вона чіплялась до якогось слова, бурчала, стукала ціпком та розходилась так, що Раїса мусила зупинятись. Її вгамовували – і знов точився по хаті рівний голос, брав штурмом хату осінній дощ і лазила по стінах ведмежа тінь.

Та справжніми святними вечорами були ті, коли о. Василь читав написані їм для неділі проповіді. Він присував до себе ближче чадну

лампу, закладав за вуха непокірні коси і обертася в деспота. Найменший шум, найменша, хоч би й похвальна, увага старої матушки просто його розлючували. Він читав свій твір, і ясні очі його метали іскри, а вібруючий голос, злегка гугнявий, викидав цілі стоси енергічних слів. З легким рум'янцем на щоках, з глибокою зморшкою поміж брів – о. Василь громив своїх парафіян, як старозавітний пророк. Крадіжка, неслухняність, п'янство, байдужність, вбивство душі і тіла густою хмарою нависали над головами, а настрічу тій хмарі йшла ще чорніша, ще грізніша хмара страшних обіцянок пекельної кари, і пахла сіркою, і дихала полум'ям. А серед сих чорних хмар, як білий невинний голуб, здіймалась у височінь огрядна постать натхненного проповідника і вбирала в себе зачаровані погляди обох жінок.

– Я їм покажу, я їх допечу!.. – страхав о. Василь неприсутніх парафіян.

Правда, все се було гарне і сильне, та деякі місця не вдовольняли Раїсу. Їй здавалося, що одні думки треба було пояснити, розвинути, другі зовсім викинути; до того алегорії не завжди були ясними і консеквентними. О. Василь не допускав жодної критики. Як написав, так написав.

– Ні слова зміни! – розпалювався він.

Однак Раїса стояла на своєму, доводила. Починалась палка суперечка, в якій часом необережне слово з уст о. Василя ображало Раїсу. Кінчалося на тому, що Раїса брала олівець і робила в рукописі вставки та поправки, з якими о. Василеві таки доводилось згоджуватися.

У неділю Раїса раніше бігла до церкви, з нетерплячкою чекала проповіді. Вона уважно помічала, який вплив зробить проповідь на парафіян особливо в тих місцях, що були змодифіковані нею, і їй здавалося, що баби з більшим почуттям сякають носи, а обличчя чоловіків набирають розумнішого виразу.

Проповідь здавалась Раїсі величною, а о. Василь гідним здобутого тріумфу. Проміння тої слави осявали і її, бідну вчительку, бо й вона

частиною свого «я» впливала на маси. Се її підносило у власних очах.

Потроху й непомітно Раїса прив'язалась до о. Василя.

Особливо відчувала вона се у ті дні, коли о. Василь їздив до благочинного або на з'їзди попівські і Раїса вечорами лишалась вдома. Вона нудилась, сновигала по своїх чистих хатинках, не знаходила собі місця. Школа видавалась їй тоді сосною домовиною. Не знаючи, що з собою робити, куди себе подіти, Раїса бігла до старої матушки. Цілий вечір удвох вони розмовляли про високі душевні прикмети о. Василя й про те, яке то нещастя лишитись удівцем у молодому віці.

В дивному настрої верталась вона од матушки і довго не могла заснути. Лежачи на своєму вузькому келійному ліжку в слабо освітленій свічкою кімнатці, вона чула в грудях приплив теплої хвилі. Мимохіть згадувався їй той радісний трепет, з яким приступала вона, дівчинкою, до причастя, або тепла, солодка, до млості приємна молитва віруючого серця! Давно се було...

Вона хотіла б знов пережити ті хвилі, упитися ними. Та чи можливо ж се?

Вона лежала і сподівалась, що воно прийде знов, те чисте, зазнане в дитинстві почуття, і, як весняний дощ, оживить засохле серце. Вона сподівалася і разом з тим боялася сподіватися.

І воно приходило.

З високості, де вився морок і куди Раїса зводила очі, спливала на одиноке серце Божа ласка, і воно розцвіталось, як квітка папороті, пишним, хоч недовговічним цвітом...

Вона засипала з одсвіженим теплим тілом, їй було соромно і хороше, як дитині після довгого і ревного плачу.

Часом після такої ночі Раїса почувала у грудях гостро-гранчасту крицю. Та криця різала її, ранила, доводила до розпуки.

– Не треба ілюзій, не треба омани... – сердилась на себе Раїса. – Годі закривати дійсність... я не дитина. Коли моє життя не вдалося, не могу ж я осолодити його цукерком в розмальованій обгортці... Я не

хочу себе дурити, не треба мені марних надій, не треба мені нікого й нічого... Так, нікого й нічого...

Вона нікого не хотіла тоді бачити, не ходила обідати, жовкла і худла за один день і сухими гарячими очима різала, як ножем.

Стурбований, що вона не з'являється на обід, о. Василь заходив у школу, і хоч Раїса кричала йому з спальні, що не хоче його бачити, що в неї голова болить, сідав у світличці і доти потішав її, доти розважав, поки вона не заспокоювалась.

І знов-таки вона мусила бути йому вдячною...

Раїса старалася оддячити о. Василеві чим могла, користувалась всякою нагодою. Здоров'я ж о. Василя взяла вона спеціально під свою опіку. Доволі було о. Василеві вискочити без шапки в холодні сіни або у двір, як се він звик завжди робити, уже Раїса мчалась за ним навздогін із шапкою та з хусткою на шию. Спочатку о. Василь байдужно приймав се піклування, та врешті воно почало йому докучати, особливо коли Раїса робила йому сцени за те, що він не бережеться.

Вона не розуміла, як можна не дбати про здоров'я людині, що має обов'язки не тільки родинні, але й громадські. Він, такий чесний, такий ідейний, з могутнім даром слова, може і повинен впливати, мусить жити для вищих цілей, для добра своїх парафіян. Він має місію.

Вона говорила з селянами про ту місію. Правда, вони притакували їй, та часом дивувались трохи, що слова проповіді і вчинки батюшки не зовсім сходяться якимось. Раїса гнівалась, замикалась у собі і почувала відразу до невдячних.

Однак, поминаючи моменти невдоволення, Раїса мала свої приємності. Раніш вона ніколи б не могла повірити, що така проста, звичайна річ, як піст, якій вона не надавала досі жадного значення, може бути джерелом втіхи. Столуючись у матушки, Раїса почала постити. Вона худла і блідла, чуючись трохи ослабленою від посту при великій праці у школі, але та стриманість, та дисципліна, якими вона підіймала дух в утлому тілі, давали насолоду.

Другою втіхою її стала рання служба. Вона схоплювалася з ліжка в темній, вистудженій за ніч хаті, боячись заспати утреню, й кидала оком на годинник. Було ще рано. У вікно дивилась зимова ніч, зорі тремтіли в морозному повітрі, досвітчане світло в далеких хатах блимало, як вовчі очі. Вона блукала по темних, ледве освічених свічкою хатах, кулилась і тремтіла од дотику холодного повітря, а кроки її гучно лунали в околишній порожняві. В чорній одежі (іншу вона перестала носити), з накинутою на голову темною хустинкою, вона, немов послушниця, бігла до церкви з першим дзвоном. Там при двох-трьох жовтих плямах світла сторож замітав поміст, і пил од ніг людських сідав на грубо помальованих богах, на убогій позолоті. Вгорі висіла темрява і гучала жалібним акордом розбитих дзвонів.

О. Василь, розгладжуючи ще мокрі од вмивання коси, великими кроками проходив через церкву до віттаря і нашвидку стискав руку Раїсі. Архангел Гавриїл усувавсь йому з дороги, і о. Василь зникав у віттарі.

Поволі по церкві то тут, то там займались вогники, мов сходили зорі, на образах виступали сухі і чорні обличчя, од входу чулося чалапання ніг, а по церкві розходилась струмками сива пара з ротів і носів перемерзлого люду.

Вся ся обстановка викликала у Раїси молитовний настрій. Вона ставала за криласом із правого боку перед дерев'яним богомазом середніх віків. За нею сякався на цілу церкву старий дяк і помекував, пробуючи голос.

Служба починалася. Раїса перебирала в голові молитви; деякі з них здавались їй поетичними. Стоячи на колінах, вона виливала їх з повного серця і все дивилась на о. Василя, наче чекала, що він забере ті молитви і однесе до Бога.

Шепчучи слова покори й благання, вона помічала у нього тремтіння червоних уст під темним вусом, ловила полиск сірих очей і була певна, що од високого, аж до лисини, чола б'є тихе світло.

А коли о. Василь у хмарах синього диму здіймав свої пухкі руки до першого проміння ранішнього сонця і волав до Бога м'яким, трохи

гугнявим баритоном, душа Раїсина здіймалась на тих згуках у височінь і розпускалась там разом із димом ладану в золоті недільного сонця.

Раїса перша підходила цілувати хрест. З солодким стисканням серця, з трепетом побожності припадала вона устами не тільки до холодного металу, але й до м'якої руки о. Василя, наче з тим поцілунком переходила в її тіло благодать Божа...

Погідною й тихою верталась Раїса з церкви. Тіло її робилось таким легким, наче вона зразу схудла, спина трохи мліла, віддих ставав вільнішим. Вона сідала у своїй скромній світличці, застеляла стіл скатіркою і заживала проскурку, се пречисте тіло Боже, з таким настроєм, немов святний день далекого дитинства кидав на неї свою тінь.

Праця в школі втомлювала Раїсу, та не вдовольняла. Її більше цікавила зміна в поглядах, нові почуття, напрямок думок – все се було таке нове, несподіване. Не можна сказати, щоб ся зміна дивувала її, – навпаки, вона не могла зрозуміти, як вона могла жити так довго іншим життям, не пила живої води з криниці, яку носила у власному серці. Вона просто сама себе обкрадала.

Тепер, дякуючи небесній ласці й помочі о. Василя, перед нею простяглися нові стежки, знайшлась нова пожива для серця. Раїса мала таке почуття, наче під твердою шкаралущею лялечки у неї виростають барвні крила і набирають сили до льоту.

З покорю називала вона себе ученицею о. Василя. Вона мала потребу раз у раз чути й бачити свого вчителя. Весь вільний час свій Раїса пересиджувала в попівській господі. Вона навіть рахувала день свій з тої хвилі, коли могла врешті бути з о. Василем. Решту ж вона охоче викреслювала зі свого життя.

Коло Різдвяних свят о. Василь трохи занедужав. Раїса присвятила хорому весь свій час, всі свої сили. Вона з таким запалом вповняла обов'язки милосердної сестри, що навіть докучила о. Василеві.

Раз вона прокинулась серед ночі з ясною і страшною думкою: о. Василь вмирає. Вона могла б присягти, що хтось їй зараз сказав:

«Умирає». Вона боялась думати про се – і разом з тим уявляла собі бліде обличчя з заплющеними очима на руці чорної матушки і розхристані, схвильовані передсмертним віддихом груди.

Вона прихапцем накинула на себе одержу і, мов загіпнотизована, вибігла зі школи. Надворі сніг синів та грав вогнями, в морозному повітрі предмети здавались твердішими, гострішими. Навкруги було тихо й пусто. Сніг рипів під Раїсиними ногами (калоші вона забула взути), а вона бігла і уявляла собі світло у вікнах, грюкання дверима, оханья і лемент, а на руках у чорної матушки смертельно бліде обличчя і напівмертві уста вимовляють її ім'я...

– Іду... – шепче Раїса, поспішаючи.

Вона біжить щосили, хоч ноги під нею тремтять і вгинаються. Вона не вірить, що добіжить, і посилає наперед свою душу. Вона певна, що варто їй добігти – і станеться чудо, він оживе і одужає. Вся кров збігається до її серця, і тільки одно воно живе та готове на боротьбу.

Раїса чує, що ноги її не витримають, ось-ось підігнуться. Вона добуває останніх сил... додає ногам жвавості рухами цілого тіла. Та ось врешті блимнуло світло... В одному вікні, в другому... і Раїса грудьми наскочила на хвіртку у високому баркані...

Хвіртка зачинена. Раїса припала лицем до шпари. В широку розколину хвіртки глянув на неї білий і холодний, як з криги, дім з чорними заспаними вікнами. Було тихо. Навіть пси спали.

Раїса обперлась плечем у хвіртку й заплющила очі. Не радість, а втома обняла її. Наче кров, що збіглась до серця, парою взялась у морозному повітрі, в грудях стало пусто і слабо.

Коли Раїса відкрила очі, перед нею в синьому сьайві білили сніги, блищала в'їжджена дорога, дрімали убогі хати, немов білі гриби на чорних корінцях. Навіть сліди у глибокому снігу бачила вона виразно, значить, се був не сон, а дійсність.

Їй стало соромно.

Схиливши голову, вона тихо попленталась назад.

«Коли б хто не побачив», – думала вона озираючись.

Вона боялась стріти свідків своєї нічної мандрівки. Скрізь було безлюдно й тихо. Тільки коло церкви сторож так несподівано ляпнув у калатало, що Раїса мало не впала.

На другий день Раїса довідалась, що о. Василь спокійно проспав цілу ніч і почуває себе сливе здоровим...

О. Василеві почала докучати безперестанна опіка над його особою. Коли він виходив із хати, його одяга підлягала контролю, на нього намотували стільки хусток, наче він збиравсь за тридев'ять земель, фуфайки ж, сплетеної Раїсою, він не мав права скидати цілу зиму. Кожен кашель, навіть дуже легкий, викликав докори в необережності. Брак апетиту вів за собою усильні припрошування, а великий апетит – благаання не об'їдатися. Се дратувало о. Василя. Се просто якась змова проти нього. Чого їй треба від нього, тій старій панні?

– Ви мені в рот дивитеся, а самі нічого не їсте, скоро з вас моці будуть...

Грубий тон і роздратування о. Василя ображали Раїсу. Вона покійно зносила його деспотизм, нічого не сказала йому, коли він прогнав Тетяну та найняв на її місце, кого сам схотів, хоч новий сторож вічно стирчав у попівській пекарні і нічого не робив у школі. Вона навіть не протестувала, коли о. Василь вигнав зі школи двох найкращих школярів через якісь свої рахунки з їх батьками. Але та зневага до найкращого її почуття боліла Раїсу.

О. Василь не помічав того. Однак Раїса бачила, що він ухиляється од давніх бесід та суперечок, які так подобались Раїсі.

Вечори вони проводили разом, хоч то вже були не давні вечори.

Після чаю стара матушка примощувалась під грубою, ставила перед собою решето з пір'ям і скубла, злегка дрімаючи. Раїса протягувала руку до книжки і несміливо питала:

– Може, прочитаємо?

– Е, не хочу, докучило... Що там у тих романах... Не знаю, для кого вони пишуться... Хіба для старих панів, щоб кров розгрівати.

З сими словами о. Василь кидав скісний погляд на Раїсу і позіхав. Він чалапав по хаті, позіхав, нудився або сідав на канапу... і знов позіхав, з смаком і з кряканням.

Матушка за пір'ям вторувала.

– Ти б пішов спати, а то щелепи роздереш... – радила вона йому.

– А справді, піду... чогось сон наліг на мене, – позіхав о. Василь і йшов спати, неважаючи на те, що було ще рано і що Раїса сиділа в столовій.

Часом він забирався до писання церковних книжок, немов не помічав Раїси.

Інколи ж його просто гедзь нападав – і тоді він ставав нестерпучим: пускав Раїсі шпильки, глузував із її екзальтації, осміював навіть її поверховність, сперечався проти того, що сам раніш обстоював. Стара матушка мусила брати під оборону збентежену й засмучену Раїсу, сварилась на сина і стукала ціпком, щоб перервати неприємну розмову.

З приїздом на Різдво Тасі відносини поправилися, о. Василь знов став милим і веселим, а Раїса почувала себе добре, немов викинула з пам'яті усе неприємне.

Та згода була недовгою. Тася швидко поїхала, і о. Василь занудивсь. Він блукав по хатах млявою ходою, спустивши голову, і не знав, що з собою робити.

Врешті одного вечора підійшов до шафи, вийняв пляшку з горілкою і налив собі чарку. Раїса видивилась на нього великими переляканими очима. О. Василь походив, походив і знов налив чарку. Раїса з жахом дивилась на нього. Та коли він згодом налив третю чарку, вона раптом знялась, мовчки попрощалась з о. Василем і вийшла з хати.

Не роздягаючись, не світячи світла, Раїса впала на канапку у своїй світличці. Вона лежала така тиха, пригноблена, розтоптана і розуміла лиш одно, що вона одинока. Одиноке, самотнє, занедбане всіма серце сходило кров'ю у темній сосновій домовині.

Надворі вив пес. Уперто, жалібно тяглася нота скарги у темряві. Отак вона могла б вити, коли б мала силу. Та нащо вити! Вона буде лежати тут без руху, без надії, аж поки ся пітьма не зміниться у вічну. Як жива квітка поміж картками книжки. Вона не хоче чути того чикання дзигарів, виття собаки, не треба тих усіх згуків, що нагадують життя, хай буде тиша і невтишний, щемлячий біль одинокого, безнадійного серця. Хай воно сходить кров'ю...

Як довго лежала отак Раїса, вона не знала. Вона пам'ятає тільки, що раптом почула на своєму серці чиюсь теплу, м'яку руку. Вона розплющила очі. Над нею, схилившись, стояв Христос, а на чорному ліфі, там, де було у неї серце, лежала його біла і м'яка рука. Раїсі стало соромно і страшно. Вона скрикнула і зірвалась з місця. Привид щез. Тремтячою рукою засвітила вона свічку і обтерла піт з чола. Вона не могла з певністю сказати, чи то був сон, чи привид, вона тільки й досі чула на серці дотик теплої чужої руки.

З того часу Раїса скорилась. Вона з покорою приймала грубість о. Василя, його усмішки, нехтування, а о. Василь немов упивався силою влади над старою панною і все частіше виявляв їй погорду. Єдиною обороною в Раїси стала покура. Чим більше о. Василь одпихав її від себе, тим з більшою саможертвою вона присвячувала йому свій час, свої сили. Вона залюбки оддала б йому останню краплю крові свого серця. Коли б він одтрутив її, як ледачу собаку ногою, вона б з любов'ю й покурою припала б устами до тої ноги. Покора дивилась з її великих очей, світилась у жовтому, висохлому тілі.

Вона черпала сили у тій покорі, знаходила в ній терпку насолоду, високу поезію. Грубі вибрики о. Василя Раїса приймала за об'яв енергії та непохитної волі, а його неухажне, нерівне і часом згірдне поводження з нею поясняла собі тим, що о. Василь живе вищими інтересами і йому трудно звертати увагу на дрібниці.

І вона залюбки приносила в дар незвичайній людині своє серце і свою покуру, як її навчив той, що лишив на її серці теплий слід руки. То був Христос, напевне, Христос. І вона чула, що любить його. Вона

йому молилась. В тиші й самотині вела з ним солодкі бесіди. І він розумів її.

Тим часом Раїса танула.

Разом з весняними водами спливало й її здоров'я.

– Ви б порадились у лікаря, полічили б ся, – говорив о. Василь, зупиняючи погляд на її восковому лиці.

Вона нічого не одповідала і тільки дивилась на нього прозорими, смутними очима.

Весна здалась Раїсі на те, щоб щослужби божої ставити у віттарі свіжі букети. То була її офіра. Вона вставала удосвіта і зеленими, росяними ранками блукала по луках, збираючи квітку до квітки.

– Чи ви не закохались часом, що ходите по досвітках на rendez-vous^[29] аж за село? – жартував о. Василь, дізнавшись про ті ранішні екскурсії.

Після служби один із букетів Раїса брала собі. Їй здавалося, що він змінювся. Запах і барва квіток ставали сильнішими, свіжішими, наче ласка Божа, що сходила під час відправи на віттар, радісно розтуляла їх віночки. Раїса притискала букет до уст і серця і ставила у себе в спальні на столику.

Там, у сій монастирській келії з білосніжним дівочим ложем і чорною одежею на стіні, під чистим рядном, вона спорудила собі щось на взір віттаря, заквітчаного запашним зіллям, свіжими й сухими квітками. На видному місці стояла рядом із букетом велика фотографія о. Василя.

Раїсі мало було церковної відправи; вона ставала ще на коліна перед своїм віттарем із очима, втупленими в портрет о. Василя, думала про Христа й посилала йому молитви свого серця. Йому, одному йому, одкривала вона серце. Вона скаржилась йому на своє життя, безбарвне, бліде, невдовольняюче. Навкруги її пуста, німа, без радощів, холодна. Вона не хоче такого життя, воно не потрібне їй... Нащо ж ти, Боже, вклав у нього вогонь, коли той вогонь лиш у попіл обертає її серце!.. Ти сам бачиш, як вона страждає, візьми її до себе, дай їй щастя, якого вона не зазнала на землі, якого прагне, мов

пити в гарячці. До ніг твоїх, пробитих на хресті, вона складає своє одиноке серце і всю силу його кохання. Ти добрий, ти гарний, вона буде тобі вірно служити, буде твоєю покірною невільницею. Потіш її. Освіжи її смажні уста. Положи на її серце свою руку, утиш бунтівливий трепет його, як ти се зробив раз... Боже!.. Ісусе!..

Затуманена запахом квіток, сп'яніла скаргами з дна серця, вона здіймала руки до неба, завмирала в благаючій позі і з вірою в чудо прикликала до себе потіху.

Потіха приходила звідти.

Тиха, лагідна постать Христа спускалась до неї. Сірі очі його променіли тихим полум'ям і пестили ласкою. Він брав її на руки, таку бідну, таку маленьку, як пір'їнку, підіймав її, – вона чула, що одривається од землі, – і клав собі на груди.

Невимовна розкіш сповняла її тіло од того дотику, в солодкій млості вона тратила тям, а спопеліле серце знов наливалось гарячою кров'ю, палало небесною радістю...

Невпинні сльози змивали її обличчя.

* * *

– Ти розумієш, – вела далі своє оповідання Раїса близькій приятельці і шкільній подрузі, що несподівано заїхала до неї, – ти розумієш – се людина незвичайна, не простий сільський піп... Коли б ти знала його високі думки, благородне серце, його ідейність, чистоту душевну... ти б була зачарована їм... Він гарний... Його сірі очі променіють тихим світлом, на блідому виду й високому чолі спокій і погода... Волосся трохи рудаве, але се не псує їх, навпаки, уста при них здаються свіжішими... Голос музикальний... Ти його побачиш, ти мусиш побачити... Його, може, не всі люблять, бо він має енергію і непохитну волю... Сій людині не тут місце, не на селі... Тут він пропадає... І от уяви собі моє горе – він збирається до о. Івана на храм...

– Яке ж тобі тут горе? Хай їде...

– Ти не розумієш, ти не хочеш розуміти... Він не повинен туди їхати... Там не місце йому... там буде лише п'янство, карти, гульня... Він мусить бути сильним, він мусить бути вищим... Він кинув пити... Я його так прохала, так благала, щоб не їхав... Невже я... Невже він...

Раїса сиділа мовчки, а рясні сльози тихо котились по її виду, такому жалібному, нещасному, з виразом питання й муки. Пальці хруснули од внутрішнього болю, а затуманені сльозами очі дивилися кудись у простір...

– Ти не розумієш, – почала вона знов, звертаючи мокре лице до приятельки, але та перепинила:

– Ні, я дуже добре розумію: ти його кохаєш.

– Що ти сказала?

– Я кажу, що ти його... – і не скінчила.

Раїса раптом одхитнулась од приятельки і тихо скрикнула, як ранений птах.

Перед нею мигнула блискавка, а під ногами запалась земля. Глибока, морочлива, чорна безодня. Раїса потиху спускалась туди, і з очей її поволі щезала рожева од заходу, закутана в зелень кленів церква.

20 вересня 1901 р., Чернігів

На камені

Акварель

З садинокі на ціле татарське село кав'ярні дуже добре видно було і море, й сірі піски берега. В одчинені вікна й двері на довгу, з колонками, веранду так і перлась ясна блакить моря, в нескінченність продовжена блакитним небом. Навіть душне повітря літньої днини приймало м'які синяві тони, в яких танули й розпливались контури далеких прибережних гір.

З моря дув вітер. Солоня прохолода принаджувала гостей, і вони, замовивши собі каву, тислись до вікон або сідали на веранді. Навіть хазяїн кав'ярні, кривоногий Мемет, пильно стежачи за потребами гостей, кидав свому молодшому братові: «Джепар... он каве... бір каве!»^[30] А сам вихилявся в двері, щоб одітхнути вогким холодком та зняти на мить з голеної голови круглу татарську шапочку.

Поки червоний од задухи Джепар роздував у коминку жар та постукував рондельком, щоб вийшов добрий каймак^[31], Мемет вдивлявся у море.

– Буде буря! – обізвався він, не обертаючись. – Вітер дужчає. Он на човні збирають вітрила!

Татари повернули голови до моря.

На великому чорному баркасі, що, здавалося, повертав до берега, справді звивали вітрила. Вітер надував їх, і вони виривалися з рук, як великі білі птахи; чорний човен нахилився і ліг боком на блакитні хвилі.

– До нас повертає! – обізвався Джепар. – Я навіть пізнаю човен – то грек сіль привіз.

Мемет теж пізнав греків човен. Для нього це мало вагу, бо, опріч кав'ярні, він держав крамничку, також єдину на все село, і був різником. Значить, сіль йому потрібна.

Коли баркас наблизився, Мемет покинув кав'ярню і подався на берег. Гості поспішили вихилити свої філіжанки і рушили за Меметом. Вони перетяли круту вузьку вулицю, обігнули мечет і спустились каменистою стежкою до моря. Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною. Баркас підскакував на місці, хлюпав, як риба, і не міг пристати до берега. Сивовусий грек та молодий наймит-дангалак, стрункий і довгоногий, вибивались із сил, налягаючи на весла, однак їм не вдавалося розігнати човен на береговий пісок. Тоді грек кинув у море котвицю, а дангалак почав швидко роззуватися та закасувати жовті штани вище колін. Татари перемовлялись з берега з греком. Синя хвиля скипала молоком біля їх ніг, а відтак танула і шипіла на піску, тікаючи в море.

– Ти вже готовий, Алі? – крикнув грек на дангалака.

Замість відповіді Алі перекинув голі ноги через край човна і скочив у воду. Зручним рухом він підхопив у грека мішок з сіллю, кинув собі на плече і побіг на берег, його струнка фігура в вузьких жовтих штанах та синій куртці, здоровий, засмалений морським вітром вид та червона хустка на голові прегарно одбивались на тлі блакитного моря. Алі скинув на пісок свою ношу і знов скочив у море, занурюючи мокрі рожеві литки в легку й білу, як збитий білок, піну, а далі миючи їх у чистій синій хвилі. Він підбігав до грека і мусив ловити мент, коли човен опускався врівень з його плечем, щоб зручно було прийняти важкий мішок. Човен бився на хвилі і рвався з котвиці, як пес із ланцюга, а Алі все бігав од човна на берег і назад. Хвиля здоганяла його та кидала йому під ноги клубки білої піни.

Часом Алі пропускав зручний мент, і тоді хапався за бік баркаса, і піднімався разом з ним догори, мов краб, приліплений до кораблевого облавка.

Татари сходились на берег. Навіть у селі, на пласких дахах осель, з'являлися, незважаючи на спеку, татарки і виглядали звідти, як купки квіток на грядках.

Море дедалі втрачало спокій. Чайки знімались із одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвилі і плакали над морем.

Море потемніло, змінилось. Дрібні хвилі зливались до купи і, мов брили зеленкуватого скла, непомітно підкрадались до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало, а він підскакував і плигав, немов нісся кудись на білогривих звірах. Грек часто обертвся назад і з тривогою поглядав на море. Алі прудкіше бігав од човна на берег, весь забризканий піною. Вода при березі починала каламутитись і жовкнути; разом з піском хвиля викидала зо дна моря на берег каміння і, тікаючи назад, волокла їх по дну з таким гуркотом, наче там щось велике скреготало зубами й гарчало. Прибій за якої півгодини перескакував уже через каміння, заливав прибережну дорогу і підбирався до мішків з сіллю. Татари мусили відступити назад, щоб не замочити капців.

– Мемет! Нурла! Поможіть, люди, а то сіль підмочить! Алі! Йди ж туди! – хрипів грек.

Татари заворушились, і поки грек танцював з човном на хвилях, з нудьгою позираючи на море, сіль опинилась у безпечному місці.

Тим часом море йшло. Монотонний ритмічний гомін хвиль перейшов у бухання. Спочатку глухе, як важке сапання, а далі сильне і коротке, як далекий стріл гармати. На небі сірим павутинням снували хмари. Розгойдане море, вже брудне й темне, наскакувало на берег і покривало скелі, по яких потому стікали патьоки брудної з піною води.

– Ге-ге! Буде буря! – кричав Мемет до грека. – Витягай на берег човна!

– Га? Що кажеш? – хрипів грек, намагаючись перекричати шум прибою.

– Човен на берег! – гукнув щосили Нурла.

Грек неспокійно закрутився і серед бризків і рику хвиль почав розпутувати ланцюг, ув'язувати мотуззя. Алі кинувся до ланцюга. Татари скидали капці, заковували штани й ставали до помочі. Врешті грек підняв котвицю, і чорний баркас, підхоплений брудною хвилею, що з ніг до голови змила татар, посунув до берега. Купка

зігнутих і мокрих татар галасливо витягала з моря, серед клекоту піни, чорний баркас, немов якусь морську потвору або величезного дельфіна.

Та ось баркас ліг на піску. Його прив'язано до палі. Татари обтріпувались і важили з греком сіль. Алі помагав, хоч часом, коли хазяїн забалакувався з покупцями, він нишком позирав на незнайоме село. Сонце стояло вже над горами. По голому сірому виступу скелі ліпились татарські халупки, зложені з дикого каміння, з пласкими земляними покрівлями, одна на одній, як хатки з карт. Без тинів, без воріт, без вулиць. Криві стежки вились по каменистій спадині, щезали на покрівлях і з'являлись десь нижче просто од мурованих сходів. Чорно і голо. Тільки на одній покрівлі росла якимсь чудом тонка шовковиця, а знизу здавалось, що вона розстеляла темну корону на блакиті неба.

Зате за селом, у далекій перспективі, відкривався чарівний світ. В глибоких долинах, зелених од винограду і повних сизої імлі, тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця або синіючі густим бором. Круглі лисогори, мов велетенські шатра, кидали од себе чорну тінь, а далекі шпилі, сизо-блакитні, здавались зубцями застиглих хмар. Сонце часом спускало з-за хмар у імлу, на дно долини, скісні пасма золотих ниток – і вони перетинали рожеві скелі, сині ліси, чорні важкі шатра та засвічували вогні на гострих шпилях.

При цій казковій панoramі татарське село здавалось грудю дикого каміння, і тільки рядок струнких дівчат, що вертали од чішме^[32] з високими кухлями на плечах, оживляв кам'яну пустелю.

Край села, у глибокій долині, біг поміж волоських горіхів струмок. Морський прибій спинив його воду, і вона розлилась поміж деревами, одбиваючи в собі їх зелень, барвні халати татарок та голі тіла дівчор.

– Алі! – гукнув грек. – Поможи зсипати сіль!

За ревом моря Алі ледве дочув.

Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків. Каламутне море скаженіло. Вже не хвилі, а буруни вставали на морі, високі, сердиті, з білими гребенями, од яких з луском одривалися довгі китиці піни і злітали догори. Буруни йшли невпинно, підбирали під себе зворотні хвилі, перескакували через них і заливали берег, викидаючи на нього дрібний сірий пісок. Скрізь було мокро, поналивано, в берегових ямках лишалась вода.

Раптом татари почули тріск, і рівночасно вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула їм на палю. Грек підбіг до човна і ахнув: у човні була діра. Він кричав од горя, лаявся, плакав, та рев моря покривав його лемент. Довелось витягти човен та й прив'язати знов. Грек був такий сумний, що, хоч запала ніч і Мемет кликав його в кав'ярню, не пішов у село і лишивсь на березі. Мов привиди, блукали вони з Алі серед водяного пилу, сердитого бухання та сильного запаху моря, що проймав їх наскрізь. Місяць давно вже зійшов і перескакував з хмари на хмару; при світлі його берегова смуга біліла од піни, наче вкрита першим пухким снігом. Врешті Алі, зваблений вогнями в селі, намовив грека зайти в кав'ярню.

Грек розвозив сіль по прибережних кримських селах раз на рік і звичайно боргував. На другий день, щоб не гаяти часу, він наказав Алі лагодити човен, а сам подався гірською тропою збирати по селах довги: берегова стежка була затоплена, і з боку моря село було одрізане од світу.

Вже з полудня хвиля почала спадати, і Алі взявся до роботи. Вітер тріпав червону хустину на голові дангалака, а він порався коло човна та курникав монотонну, як прибій моря, пісню. У відповідний час, як добрий мусульманин, він розстеляв на піску хустинку і ставав на коліна в богомільному спокої. Вечорами він розкладав над морем огонь, варив собі пілав з підмоченого рижу, що лишивсь на баркасі, і навіть лагодився ночувати при човні, та Мемет покликав його в кав'ярню. Там лиш раз на рік, як наїздили покупці винограду, трудно було здобути місце, а тепер вільно й просторо.

В кав'ярні було затишно. Джепар дрімав коло печі, завішаної блискучою посудиною, а в печі дрімав і попелів вогонь. Коли Мемет будив брата покликом: «Каве!» – Джепар здригався, схоплювався і брався за міх, щоб розбудити вогонь. Огонь у печі скалив зуби, пирскав іскрами і поблискував по мідяній посуді, а по хаті розходилась запашна пара свіжої кави. Під стелею гули мухи. За столами, на широких, оббитих китайкою, ослонах сиділи татари; в одному місці грали в кості, в другому – в карти, і скрізь стояли малі філіжанки з чорною кавою. Кав'ярня була серцем села, куди збігались усі інтереси людності, все те, чим жили люди на камені. Там засідали самі значні гості. Старий суворий мулла Асан, у чалмі й довгому халаті, що мішком висів на його кістлявому задубілому тілі. Він був темний і упертий, як віслюк, і за це всі його поважали. Був тут і Нурла-ефенді, багатир, бо мав руду корову, плетену гарбу і пару буйволів, а також заможний «юзбаш» (сотник), посідач єдиного на ціле село коня. Всі вони були родичі, як і ціла людність того невеличкого закинутого села, хоч це не заважало їм ділитися на два ворожі табори. Причина ворожнечі таїлась у невеличкому джерелі, що било з-під скелі і стікало течійкою якраз посередині села, поміж татарськими городами. Тільки ця вода давала життя всьому, що росло на камені, і коли одна половина села спускала її на свої городчики, у другої боліло серце дивитись, як сонце і камінь в'ялять їм цибулю. Дві найбагатші й найбільш впливові особи в селі мали городи на різних боках течійки – Нурла на правому, юзбаш на лівому. І коли останній спускав воду на свою землю, Нурла затамовував потік вище, одводив його до себе і давав воду своєму куткові. Це гнівило всіх лівобережних, і вони, забуваючи за родинні зв'язки, боронили право на життя своїй цибулі та розбивали один одному голову. Нурла і юзбаш стояли на чолі ворогуючих партій, хоч юзбашева партія немов переважала, бо на її боці був мулла Асан. Ця ворожнеча помічалась і в кав'ярні: коли прихильники Нурли грали в кості, то юзбашеві з презирством дивились на них і сідали до карт. В одному вороги сходились: усі пили каву. Мемет, що не мав городу і, як комерсант,

стояв вище партійних суперечок, усе шкандибав на кривих ногах од Нурли до юзбаша, зацитькував і мирив. Його гладке обличчя і голена голова лисніли, як у облупленого барана, а в хитрих очах, завжди червоних, бликав неспокійний вогник. Він вічно був чимсь заклопотаний, щось вічно розмірковував, пригадував, лічив і раз у раз бігав у крамничку, у льох, то знов до гостей. Часом він вибігав з кав'ярні, піднімав лице уверх, до пласкої покрівлі, і кликав:

– Фатьме!..

І тоді од стін його дому, що здіймався над кав'ярнею, одділялась, мов тінь, завинена в покривало жінка і тихо проходила через покрівлю до самого її краю.

Він кидав їй наверх порожні мішки або щось наказував різким скрипучим голосом, коротко і владно, як пан служебці, – і тінь зникала так само непомітно, як і з'являлась.

Алі раз побачив її. Він стояв коло кав'ярні і стежив, як тихо ступали жовті патинки по кам'яних сходах, що єднали Меметову хату з землею, а ясно-зелене фередже складками спадало по стрункій фігурі од голови аж до червоних шароварів. Вона спускалась тихо, поволі, несучи в одній руці порожній кухоль, а другою притримуючи фередже так, що тільки великі довгасті чорні очі, вимовні, як у гірської сарни, міг бачити сторонній. Вона спинила очі на Алі, відтак спустила повіки і пройшла далі тихо і спокійно, як єгипетська жриця.

Алі здалося, що ті очі пірнули в його серце і він поніс їх з собою.

Над морем, лагодячи човна та курникаючи свої сонні пісні, він дививсь у ті очі. Він бачив їх скрізь: і в прозорій, як скло, та, як скло, дзвінкій хвилі, і на гарячому, блискучому на сонці камені. Вони дивились на нього навіть із філіжанки чорної кави. Він частіше поглядав на село і часто бачив на кав'ярні, під самотнім деревом, невиразну фігуру жінки, що була звернена до моря, немов шукала своїх очей.

До Алі скоро звикли в селі. Дівчата, проходячи од чішме, ніби ненароком одкривали обличчя, коли стрічались з красунем турком, потому паленіли, йшли швидше й шептались поміж себе. Мужській

молоді подобалась його весела вдача. Літніми вечорами, такими тихими й свіжими, коли зорі висіли над землею, а місяць над морем, Алі виймав свою зурну, привезену з-під Смірни, примощувався під кав'ярнею або деінде і розмовляв з рідним краєм сумними, хапаючими за серце згуками. Зурна скликала молодь, мужську, звичайно. Їм зрозуміла була пісня Сходу, і скоро в тіні кам'яних осель, перетканій блакитним світлом, починалась забава: зурна повторяла один і той самий голос, монотонний, невиразний, безконечний, як пісня цвіркуна, аж робилось млосно, аж починало під серцем свербіти, й запаморочені татари підхоплювали в такт пісні:

– О-ля-ля... о-на-на...

З одного боку дрімив таємний світ чорних велетнів гір, з другого – лягло долі погідне море й зітхало крізь сон, як мала дитина, і тремтіло під місяцем золотою дорогою...

– О-ля-ля... о-на-на...

Ті, що дивились згори, з своїх кам'яних гнізд, бачили часом простягнену руку, що попадала під промінь місяця, або тремтячі у танці плечі і слухали одноманітний, в'їдливий приспів до зурни:

– О-ля-ля... о-на-на...

Фат'ма теж слухала.

Вона була з гір. З далекого гірського села, де жили інші люди, де були свої звичаї, де лишились подруги. Там не було моря. Прийшов різник, заплатив батькові більше, ніж могли дати свої парубки, й забрав її до себе. Противний, неласкавий, чужий, як усі тут люди, як цей край. Тут нема родини, нема подруг, прихильних людей, це край світу, нема доріг навіть звідси...

– О-ля-ля... о-на-на...

Нема доріг навіть, бо як море розсердиться, то забирає єдину прибережну тропу... Тут тільки море, скрізь море. Вранці сліпить очі його блакить, удень гойдається зелена хвиля, вночі воно дихає, як слаба людина... В годину дратує своїм спокоєм, в негоду плює на берег, і б'ється, і реве, як звір, і не дає спати... Навіть в хату залазить його гострий дух, од якого нудить... Од нього не втечеш, не

сховаєшся... воно скрізь, воно дивиться на неї... Часом воно дрючиться: укриється білим, як сніг на горах, туманом; здається, нема його, щезло, а під туманом усе-таки б'ється, стогне, зітхає... Ось як тепер, о!..

– Бу-ух!.. бу-ух!.. бу-ух!..

– О-ля-ля... о-на-на...

...Б'ється під туманом, як дитина в пелюшках, а потому скидає їх з себе... Лізуть угору довгі подерті шматки туману, чіпляються до мечету, закутують село, залазять у хату, сідають на серце, навіть сонця не видно... Та от тепер... от тепер...

– О-ля-ля... о-на-на...

...Тепер вона часто виходить на дах кав'ярні, притуляється до дерева і дивиться на море... Ні, не моря вона шукає, вона стежить за червоною пов'язкою на голові чужинця, немов сподівається, що побачить його очі – великі, чорні, гарячі, які їй сняться... Там, на піску, над морем, зацвіла тепер її любима квітка – гірський крокіс...

– О-ля-ля... о-на-на...

Зорі висять над землею, місяць – над морем...

* * *

– Ти здалеку?

Алі здригнувся. Голос ішов зверху, з даху, і Алі підняв туди очі.

Фатьма стояла під деревом, а тінь од нього вкривала Алі. Він спаленів і заїкнувся:

– З-під... Смірни... далеко звідси...

– Я з гір.

Мовчанка.

Кров бухала йому до голови, як морська хвиля, а очі полонила татарка й не пускала од своїх.

– Чого забився сюди? Тобі тут сумно?

– Я бідний – ні зірки на небі, ні стебла на землі... заробляю.

– Я чула, як ти граєш...

Мовчанка.

– Весело... У нас у горах також весело... музики, дівчата веселі... у нас нема моря... А у вас?

– Близько нема.

– Йохтер ^[33]? І ти не чуєш у хаті, як воно дихає?

– Ні. У нас замість моря пісок... Несе вітер гарячий пісок, і ростуть гори, немов горби верблюжі... У нас...

– Цсс!

Вона наче ненароком висунула з-під фередже білий, випещений вид і поклала з фарбованим нігтем палець на повні рожеві уста.

Навкруги було безлюдно. Блакитне, як друге небо, дивилось на них море, й лиш біля мечету просунулась якась жіноча постать.

– Ти не боїшся, ханим ^[34], розмовляти зо мною? Що зробить Мемет, як нас побачить?

– Що він схоче...

– Він нас заб'є, як побачить.

– Як він схоче...

* * *

Сонця не було ще видно, хоч деякі шпилі яйли вже рожевіли. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало внизу під сірою поволокою сну. Нурла спускався з яйли і сливе біг за своїми буйволами. Він поспішався, йому було так пильно, що він не помічав навіть, як копиця свіжої трави зсувалась із гарби на спини буйволам і розтрушувалась по дорозі, коли високе колесо, зачепившись за камінь, підкидало на бігу плетеною гарбою. Чорні присадкуваті буйволи, покручуючи мохнатими горбами й лобатими головами, звернули в селі до свого обійстя, але Нурла опам'ятався, повернув їх у другий бік і зупинився аж перед кав'ярнею. Він знав, що Мемет там ночує, і шарпнув двері.

– Мемет, Мемет! Кель мунда! ^[35]

Мемет, заспаний, скочив на ноги і протирав очі.

– Мемет! Де Алі? – питав Нурла.

– Алі... Алі.. тут десь... – і він обвів зором порожні лавки.

– Де Фатьма?

– Фатьма?.. Фатьма спить...

– Вони в горах.

Мемет витріщив на Нурлу очі, спокійно перейшов через кав'ярню і виглянув надвір. На дорозі стояли буйволи, засипані травою, і перший промінь сонця лягав на море.

Мемет вернувся до Нурли.

– Чого ти хочеш?

– Ти божевільний... Я тобі кажу, що твоя жінка втекла з дангалаком, я їх бачив у горах, як повертав із яйли.

Меметові очі полізли наверх. Дослухавши Нурлу, він одіпхнув його, вискочив з хати і, коливаючись на своїх кривих ногах, поліз по східцях наверх. Він оббіг свої покої і вискочив на дах кав'ярні. Тепер він справді був як божевільний.

– Осма-ан! – крикнув він хриплим голосом, приклавши долоні до рота. – Са-алі! Джепа-ар! Бекір! Кель мунда-а! – Він обертався на всі сторони і скликав, як на пожежу: – Усе-їн! Мустафа-а-а!

Татари прокидались і з'являлись на пласких покрівлях.

Тим часом Нурла помагав знизу:

– Ас-ан! Маму-ут! Зекерій-а-а! – гукав він не своїм голосом.

Сполох літав над селом, знімався вгору, до верхніх хатин, скочувався вниз, скакав з покрівлі на покрівлю і збирав народ. Червоні фези з'являлись скрізь і кривими та крутими стежками збігались до кав'ярні.

Нурла поясняв, що сталося.

Мемет, червоний і непритомний, мовчки поводив по юрбі вибалушеними очима. Врешті він підбіг до краю покрівлі і скочив униз зручно й легко, як кіт.

Татари гули. Усіх тих родичів, що ще вчора розбивали один одному голови в сварці за воду, єднало тепер почуття образи. Зачеплено було не тільки Меметову честь, але й честь усього роду. Якийсь злидений, мерзенний дангалак, наймит і заволока. Річ нечувана. І коли Мемет виніс із хати довгий ніж, яким різав овець, і, блиснувши ним на сонці, рішуче застромив за пояс, рід був готовий.

– Веди!

Нурла рушив попереду, за ним, налягаючи на праву ногу, поспішався різник і вів за собою довгу низку обурених і завзятих родичів.

Сонце вже показалось і пекло камінь. Татари злазили вгору добре відомою їм стежкою, витягшись у лінію, як колонка мандруючих мурах. Передні мовчали, і тільки ззаду рядка сусіди перекидались словами. Нурла виступав з рухами гончого пса, який нюшить уже дичину. Мемет, червоний і понурий, помітніше шкандибав. Хоч було ще рано, сірі маси каміння нагрілися вже, як черинь печі. По їх голих випнутих боках, то круглих, як велетенські шатра, то гострих, мов вершки заклятих хвиль, слався м'ясистим листом отруйний молочай, а нижче, туди і к морю, сповзав поміж синяві груди каміння яро-зелений капорець. Вузенька стежка, ледве помітна, як слід дикого звіра, щезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі. Там було вогко й холодно, і татари піднімали фези, щоб освіжити голені голови. Звідти вони знову вступали у піч – розпалену, душну, сіру й залиту сліпучим сонцем. Вони уперто дерлись на гори, подавшись тулубом трохи вперед, погойдуючись злегка на вигнутих дугою татарських ногах, або обминали вузькі й чорні провалля, черкаючись плечем об гострий бік скелі та ставлячи на край безодні ноги з певністю гірських мулів. І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло їх зверху сонце, а знизу камінь, тим більше завзяття одбивалось на їх червоних упрілих обличчях, тим сильніше запеклість випирала їм з лоба очі. Дух цих диких, ялових, голих скель, що на ніч умирили, а вдень були теплі, як тіло, обняв душі покривджених, і вони йшли

обороняти свою честь і своє право з незламністю суворої яйли. Вони поспішалися. Їм треба було перейняти втікачів, поки вони не добралися до сусіднього сільця Суаку та не втекли морем. Правда, і Алі, й Фатьма були тут людьми чужими, не знали стежок і легко могли заплутатися в їх лабіринті – і на це рахувала погоня. Проте, хоч до Суаку лишилось небагато, ніде нікого не було видно. Робилось душно, бо сюди, в гори, не долітав вогкий морський вітер, до якого вони звикли на березі. Коли вони спускались у провалля або злазили на гору, дрібні колючі камінці сипались їм з-під ніг – і це дратувало їх, упрілих, стомлених і лихих: вони не знаходили того, чого шукали, а тим часом кожен з них покинув у селі якусь роботу. Задні трохи припинилися. Зате Мемет поривався наперед з затуманеним зором і головою, як у роз'юшеного цапа, і, шкутильгаючи, то виростав, то опадав, як морська хвиля. Вони почали тратити надію. Нурла опізнився, це було очевидячки. Проте йшли. Кілька раз заломистий берег Суаку блиснув їм згори сірим піском й зникав. Раптом Зекерія, один з передніх, сикнув і зупинився. Всі озирнулись на нього, а він, не мовлячи ні слова, простяг руку вперед і показав на високий кам'яний ріг, що виступав у море. Там, з-за скелі, на один мент мигнула червона головна пов'язка і зникла. У всіх закалатало серце, а Мемет стиха рикнув. Вони зирнулися – їм прийшла до голови одна думка: якби вдалося загнати Алі на ріг, то можна взяти його там голіруч. Нурла мав уже план; він поклав на уста палець, і коли всі замовкли, розділив їх на три частини, що мали оточити ріг з трьох сторін; з четвертої скеля стрімко спадала в море. Всі стали обережними, як на влогах, тільки Мемет кипів і рвався наперед, просвердлюючи жадним оком скелю. Та ось виткнувся з-за каміння краєчок зеленого фередже, а за ним злавив на гору, мов виростав із скелі, стрункий дангалак. Фатьма йшла попереду – зелена, як весняний кущ, а Алі, на своїх довгих ногах, тісно обтягнених жовтими ногавицями, в синій куртці і червоній пов'язці, високий і гнучкий, як молодий кипарис, здавався на тлі неба велетнем. І коли вони стали на вершечку, з прибережних

скель знявся табун морських птахів і вкрив блакить моря тремтячою сіткою крил.

Алі, очевидячки, заблуdivся і радився з Фатьмою. Вони з тривогою оглядались на кручу, шукали стежки. Здалеку виднілась спокійна бухта Суаку.

Раптом Фатьма жажнулась і скрикнула. Фередже зсунулось з її голови і впало додолу, а вона з жахом втопила очі у налиті кров'ю скажені чоловікові баньки, що дивились на неї з-за каменя. Алі озирнувся, і в ту ж мить з усіх сторін полізли на скелю, чіпляючись руками й ногами за гостре каміння, і Зекерія, і Джепар, і Мустафа – всі ті, що слухали його музику і пили з ним каву. Вони вже не мовчали; з грудей їх разом з гарячим віддихом вилітала хвиля змішаних згуків і йшла на втікачів. Тікати було нікуди. Алі випростувався, уперся ногами в камінь, поклав руку на короткий ніж і чекав. Од його вродливого лиця, блідого й гордого, біла відвага молодого орла. Тим часом за ним, над кручею, кидалася, як чайка, Фатьма. З одного боку було ненавидне море, з другого – ще більш ненавидний, нестерпучий різник. Вона бачила його побаранілі очі, недобрі сині уста, коротку ногу і гострий різницький ніж, яким він різав овець. Її душа перелинула через гори. Рідне село. Зав'язані очі. Грають музики, і різник веде її звідти над море, як овечку, щоб заколоти. Вона розпучливим рухом закрила очі і втратила рівновагу. Синій халат в жовті півмісяці нахилився і зник серед крику сполоханих чайок...

Татари жажнулись: ця проста і несподівана смерть одкинула їх од Алі. Алі не бачив, що сталося позад його. Як вовк, поводив він навкруги очима, дивуючись, чого вони ждуть. Невже бояться? Він бачив перед собою полиск хижих очей, червоні й завзяті обличчя, роздуті ніздрі й білі зуби – і вся ця хвиля лютості раптом наскочила на нього, як морський прибій. Алі оборонявся. Він проколов руку Нурлі і дряпнув Османа, та в ту ж хвилю його збили з ніг, і, падаючи, він бачив, як Мемет підняв над ним ніж і всадив йому між ребра. Мемет колов куди попало, з нестямною смертельно ображеного і з

байдужістю різника, хоч груди Алі перестали вже дихати, а гарне обличчя набрало спокою.

Справа була скінчена, честь роду визволена з ганьби. На камені, під ногами, валялось тіло дангалака, а біля нього стоптане й пошматоване фередже.

Мемет був п'яний. Він хитався на кривих ногах і вимахував руками, його рухи були безглуздими і зайвими. Розіпхнувши цікавих, що товпились над трупом, він ухопив Алі за ногу і поволік. За ним рушили всі. І коли вони йшли назад тими самими стежками, спускаючись униз та злязючи на гору, розкішна голова Алі, з обличчям Ганімеда, билась об гостре каміння і спливала кров'ю. Часом вона підскакувала на нерівних місцях, і тоді здавалося, що Алі з чимсь згоджується і каже: «Так, так...»

Татари йшли за ним і лаялись.

Коли процесія вступила врешті в село, всі пласкі покрівлі вкрились барвними масами жінок і дітей і виглядали, як сади Семіраміди.

Сотки цікавих очей проводили процесію аж до моря. Там, на піску, аж білому од полудневого сонця, стояв похилений трохи чорний баркас, мов викинений в бурю дельфін з пробитим боком. Ніжна блакитна хвиля, чиста й тепла, як перса дівчини, кидала на берег мереживо піни. Море зливалось з сонцем в радісний усміх, що досягав аж ген далеко, через татарські оселі, через садки, чорні ліси – до сірих нагрітих громад яйли.

Все осміхалось.

Без слів, без наради татари підняли тіло Алі, поклали його в човен і при тривожних жіночих криках, що неслись із села, з пласких дахів, як зойк наляканих чайок, дружно зіпхнули човен у море. Шурхнув по камінцях човен, плюснула хвиля, загойдався на ній баркас і став.

Він стояв, а хвиля гралась навкруги його, плюскала в боки, бризкала піною і потиху, ледве помітно односила в море.

Алі плив назустріч Фатьмі...

10 січня 1902 р., Чернігів

Цвіт яблуні

Етюд

Я щільно причинив двері од свого кабінету. Я не можу... Я рішуче не можу чути того здушеного, з присвистом віддиху, що, здається, сповняє собою весь дім. Там, у жінчиній спальні, вмирає моя дитина. Я ходжу по своєму кабінету, ходжу вже третю безсонну ніч, чуткий, як настроєна арфа, що гучить струнами од кожного руху повітря. Моя лампа під широким картоновим абажуром ділить хату на два поверхи – вгорі темний, похмурий, важкий, під ним – залитий світлом, із ясними блисками і з сіткою тіней. Послана на кушетці й неторкана постіль особливо ріже око. За чорними вікнами лежить світ, затоплений ніччю, а моя хата здається мені каютою корабля, що пливе десь у невідомому чорному морі разом зо мною, з моєю тугою і з моїм жахом. Мені дивно, що я усе помічаю, хоч горе забрало мене цілком, полонило. Я навіть, проходячи повз стіл, поправив фотографію. О! Тепер симетрично!.. А свист не вгаває. Я його чую й крізь зачинені двері. Я не піду до спальні. Чого? Я й так бачу все, бачу свою дівчинку, її голі ручки на рядні; бачу, як ходять під рядном її груди, як вона розтулює спечені губи й ловить повітря. Оце мале, звичайно таке дике, тепер обіймає пухкими рученятами шию лікаря й само одкриває рота. Таке покірливе тепер, котенятко... Се мені крає серце. Коли б швидше кінець!..

Я прислухаюсь. Найменший шелест або стук – і моє серце падає і завмирає. Мені здається, що зараз станеться щось незвичайне: проникне крізь вікно якась істота з великими чорними крилами, просунеться по хаті тінь або хтось раптом скрикне – й обірветься життя. Я прислухаюсь. Ні, дім не спить. У ньому живе щось велике, невідоме. Я чую, як вона дихає, зітхає, як неспокійно калатає його серце і б'ється живчик. Я знаю – то тривога. Вона держить у своїх

обіймах навіть хатнє повітря, й так хочеться вибитись з-під її гніту, вийти з дому і скинути її з себе!..

А я ходжу. Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток. З кутка в куток. Я не чую своїх ніг, не керую ними, вони носять мене самі, мов заведений механізм, і тільки голова моя, мов павук павутиння, снує мереживо думок. У вікна дивиться ніч, без кінця довгі, глибокі, чорні простори. Десь далеко стукає калатало нічного сторожа. Скільки віків будить воно нічну тишу своїм дерев'яним язиком, скільки людей, поколінь пережило... Воно завжди викликає у мене настрій, почуття зв'язку з далеким минулим, із життям моїх пращурів. Щось є просте й миле у тій промові калатала, якою воно серед тиші й безлюддя обіцяє боронити спокій твого сну... Чому б мені не взяти такої ночі до того епізоду розпочатого мною роману, де Христина, покинувши свого чоловіка, опинилась раптом із великого міста у глухому містечку? Їй не спиться. Вона відчиняє вікно своєї хати... Ціле море дерев у цвіту... м'якими чорними хвилями котиться навкруги... Спить містечко, як купа чорних скель... Ні згуку, ні блиску під хмарним небом. Тільки запахи душать груди та тріпочеться оддаль глухе калатало, немов перебої серця незримого велетня... Яке се нове для Христини, невидане... Вона відчуває...

Я стрепенувсь. Боже. Що зо мною? Чи я забув, що у мене вмирає дитина? Я приклав ухо до дверей. Свистить? Свистить... Як їй трудно дихати, як вона мучиться, бідна пташка... Мені самому сперло віддих у грудях од того свисту, і я починаю глибоко втягати повітря, дихати за неї, наче їй від того легше буде... Х-ху!

Однак мене морозить... Щось од спини розлазиться холодними мурашками по всьому тілу, і щелепи трясуться... Я не спав три ночі... мене гризе горе, я втрачаю єдину й кохану дитину... І мені так жалко стає себе, я такий скривджений, такий бідний, самотній, я весь кулюся, лице моє жалібно кривиться, і в очах крутиться гірка сльоза...

Що то? Щось грюкнуло дверима й полопотіло босими ногами... Кінець?

Я завмер на місці, й серце моє стало. Щось переливається, і дзвенить відро залізною дужкою. То Катерина внесла щось у хату. Я бачу сю стурбовану й заспану жінку; вона покірливо товчеться по ночах, вона теж любить нашу Оленку. Добра душа!..

І знов усе тихо, коли б не той свист здушеного горла, не те сичання чигаючої смерті... Куди мені втекти од того свисту, де мені подітися? Я не маю вже сили слухати його... А тим часом я цілком певний, що я не вийду з сеї хати, бо *я не можу не слухати його*. Він мене приковує. Поки я чую його, я знаю, що моя дитина ще жива. І я ходжу і мучусь, і в мене всі жилки болять од того свисту...

Вже пізно. Лампа починає чадіти й гаснути. Я чую, що тріщить ґніт, і бачу, як блимає світло – то підіймається, то падає, мов груди моєї дитини. Я з жахом вдивляюсь у сю боротьбу світла з життям, і мені здається, що в той мент, як воно погасне, одлетить душа моєї Оленки.

Страх який я став забобонний! Я засвічую свічку і раптом, набравшись зваги, гашу лампу. В хаті стає темніше, пропали блиски й різні тіні, на всьому ліг сірий сумний колорит. Сумно стало в моїй хаті. Я волочу втомлені ноги поміж сірими меблями, а за мною тихо волочиться моя згорблена тінь. Голова снує думки. Про що я думаю? Я думаю про щось чуже, стороннє, неважне, а проте тямлю, що я не забув свого горя. Якись голоси говорять у мені. «Чи не хочете оселедця?» Що? Якого оселедця? Я не задумуюсь над тим. Хтось чужий поспитав, і так воно лишилося. «Гідрохінон... гідрохінон... гідрохінон...» Чогось се слово мені вподобалося, і я повторяю його з кождим кроком і боюсь пропустити в йому якийсь склад. Воно якусь дивну полегкість робить моїм гарячим очам; вони спочивають, солодко спочивають, і перед ними починають простягатися довгі зелені луки з такою свіжою травою... Не чую свисту, затихло калатало...

Годинник у столовій пробив другу. Голосно, різко. Сі два дзвінки впали мені на голову, як грім із неба, як ніж гільйотини. Вони мене мало не забили.

Коли ви в горі, коли ви щохвилини сподіваєтесь якогось лиха і душа ваша напружена, мов струна на струменті, раджу вам зупинити годинники. Якщо ви стежите за ними, вони без кінця продовжують ваші муки. Коли ж забуваєте за них, вони нагадують про себе, як цегла, що падає на голову. Вони байдуже рахують ваші терпіння й довгими стрілами-пальцями наближають хвилину катастрофи.

З-перед очей моїх пропали зелені луки, і я знов почув далеке калатало...

Вікно сіріє. В хаті все так само, як і досі було: так само нагинається од руху повітря жовте полум'я свічки, так само хилитаються тіні й висить морок, а проте є щось нове. Певно, сіре вікно.

Я роблюсь занадто чутким, мої очі помічають те, чого раніш не бачили. Я бачу навіть себе, як я ходжу з кутка в куток поміж не потрібними мені й наче не моїми меблями; бачу своє серце, в якому немає найменшого горя. Що ж, смерть – то й смерть, життя – то й життя!..

Двері од кабінету рипнули, і в хату тихо входить лікар. Хороший, давній друже! Він тільки що зі спальні, од моєї дитини. Він стискає мені руку й дивиться в очі. І я розумію його: «Нема рятунку?» – «Нема», – кажуть його чесні очі. Він непотрібний і одходить, а на порозі стоїть жінка і повним благанням й надії поглядом проводить його через усю хату, наче він несе з собою життя нашої Оленки.

Потому вона переводить очі на мене. Гарячі й темні од нічниць і тривоги, блискучі од сліз і гарні. Її чорне волосся, зав'язане грубим жмутом, таке м'яке і тепле. Все се я бачу. Я все се бачу. Я бачу її миле заплакане обличчя, її голу шию і злегка розхристані груди, звідки йде запашне тепло молодого тіла, і в той мент, коли вона лежить у мене на грудях і тихо ридає, я обіймаю її не тільки як друга, а як привабливу жінку, і наче крізь сон тямлю, що в голові моїй лишається невисловлена думка: «Не плач. Не все пропало. Ще у нас будуть...» А, підлість!.. Як може родитись така потіха під свист здушеного смертю горла? Оленка вмирає... Ні, се не може бути... Се дико... се безглуздо... Хто її забирає? Кому потрібне її життя?.. Хто може

виточити кров мого серця, коли я ще живий... Мою Оленку, мою радість, мою дитину єдину... Ні, не може того бути... не може бути... А, се безглуздо врешті, кажу я!..

Моя жінка, сполохана стогоном із спальні, метнулась туди, а я кидаюсь по хаті, як зранений звір, і в непогамованій злобі розпихаю меблі, й хочу все знищити. «Се підло, се безглуздо», – кричить у мені щось, і зуби скриплять од скритого в серці болю. «Сто чортів! Се насильство!» – бунтує моя істота. «Се закон природи», – говорить щось іззаду виразно, але я не слухаю і бігаю по хаті. З моїх уст готові зірватися грубі слова лайки, і я говорю їх, говорю уголос і сам лякаюсь свого голосу. Щелепи мені зводять, холодний піт вмиває чоло... Я падаю в крісло, закриваю очі долонею... А-а!

Я сиджу так довго.

Чи то мені здається, чи справді свист тихшає? Що ж воно – кінець? Але жінка мовчить, не чуто плачу. А може, їй легше? Може, їй легше, моїй дитині? Може, все минеться, вона засне і завтра її очка будуть сміятися до тата? Хіба ж се неможливо? Хіба ж я сам, як був дитиною, не вмирав уже, навіть лікарі од мене одмовились, а проте... Господи! Єсть же якась сила, яку можна вблагати!

Свистить? Ні, справді, наче легше їй дихати... Коли б тільки заснула. Коли б заснула... То я, мабуть, помилився при прощанні з лікарем. Він не міг би дивитись так сміливо мені в очі...

Раптом дикий крик, крик матері, викидає мене з крісла. Ноги мої мліють, але я біжу... Я мчусь наосліп, все перекидаю, б'юсь руками об двері й наскакую на жінку, що в істеричному нападі ламає руки... Я все розумію... Аж ось кінець.

Ну, з *тою* мені вже нічого робити, треба заспокоїти жінку. Я її обіймаю, втишую, говорю якісь слова, яким сам не вірю, і цілую холодні, мокрі од сліз руки. За поміччю Катерини, лаврових крапель, поцілунків і холодної води мені вдається врешті очутити жінку й вивести її зі спальні. Вона вже не кричить, вона гірко, нерозважно плаче. Хай виплачеться, бідна.

А я біжу у спальню. Чого? Хіба я знаю? Щось тягне мене. Я стаю на порозі й дивлюся. Я чую, що моє лице присохло до вилиць, очі сухі і не змигнуть, наче хто вставив їх у рогову оправу. Я бачу все незвичайно виразно, як у гарячці.

Посеред хати, на великому подвійному ліжку, на білих ряднах, лежить моє кришенятко, уже посиніле. Ще дихає. Слабий свист вилітає крізь спечені уста і дрібні зубки. Я бачу скляний уже погляд напівзакритих очей, а мої очі, мій мозок жадібно ловлять усі деталі страшного моменту... і все записують... І те велике ліжко з маленьким тілом, і несміливе світло раннього ранку, що обняло сіру ще хату... і забуту на столі, незгашену свічку, що крізь зелену умбрельку кидає мертві тони на вид дитини... і порозливану долі воду, і блиск свічки на пляшці з лікарством... Щоб не забути... щоб нічого не забути... ні тих ребер, що з останнім диханням то піднімають, то опускають рядно... ні тих, мертвих уже, золотих кучерів, розсипаних по подушці, ані теплого запаху холодючого тіла, що виповняє хату... Все воно здасться мені... колись... як матеріал... я се чую, я розумію, хтось мені говорить про се, хтось другий, що сидить у мені... Я знаю, що то він дивиться моїми очима, що то він ненажерливою пам'яттю письменника всичує в себе всю сю картину смерті на світанні життя... Ох, як мені гидко, як мені страшно, як ся свідомість ранить моє батьківське серце... Я не витримаю більше... Геть, геть із дому якомога швидше...

Цвітуть яблуні. Сонце вже встало і золотить повітря. Так тепло, так радісно. Птахи щебечуть під блакитним небом. Я машинально зриваю цвіт яблуні і прикладаю холодну од роси квітку до лица. Рожеві платочки од грубого дотику руки обсипаються і тихо падають додолу. Хіба не так сталося з життям моєї дитини?

А проте природа радіє.

І чого не змогла зробити картина горя, те викликала радість природи. Я плачу. Сльози полегкості капають услід за платочками, а я з жалем дивлюсь на не потрібну мені зелену чашечку, що лишилась у руках...

Я не можу вернутись до хати і лишаюсь у саду. Ну, що ж – сталося. Факт. Може, їй ліпше тепер. Хіба я знаю?

Факт!.. А як трудно повірити мені сьому фактові, погодитися з ним. Ще недавно, усього шість – ні, п'ять день, як вона бігала тут, у саду, і я чув лопотіння її босих ноженят. Чи ви завважили, яка то радість слухати лопотіння босих маленьких ніжок? Ще недавно – просто, здається, вчора було – стояли ми з нею під нашою любимою вишнею. Вишня була вся в цвіту, як букет. Ми держались за руки, підняли догори голови і слухали, як грають у цвіту бджоли. Крізь білий цвіт виднілось синє небо, а на траві гралось весняне сонце.

А от тепер...

Вона була така втішна, ми з жінкою часто сміялись із її вигадок.

Коли я чесався щіткою, вона називала те «тато замітає голову», мої комірчики прозвала обручами, не вимовляла літери «р», а замість «стидно» казала «стиндо».

Хіба я можу забути, як вона, роздягшись на ніч, приходила до мене сказати на добраніч, у коротенькій сорочечці, вся тепла й рожева, з голими рученятами і з пухкими ніжками. Одною рукою вона притискала до грудей свою одягу, а другу закидала мені на шию й підставляла для поцілунку розпалену грою щічку.

Я не забуду щастя дотику до її шовкових кучерів, не забуду її душі, що дивилась крізь сині очі, – моєї душі, тільки далеко кращої, чистішої, невинної.

Яка-то вона тепер, моя маленька донечка? Ні, треба не думати, її нема. Нема. Де її поклали? Яка вона тепер? Я цікавлюся. Я нариваю цілі пучки цвіту яблуні, повні руки, і несу в хату. Я не знаю, де знайду свою дитину, де її поклали, – і в першій хаті, в яку вступаю, в гостиній, натикаюсь на стіл, а на ньому...

То ти тут лежиш, моя маленька! Якою ж ти великою стала, як ти виросла зразу, наче тобі не три роки, а цілих шість...

Я обкладаю її цвітом яблуні зі всіх боків, засипаючи тими квітками, такими ніжними, такими чистими, як моя дитина.

Потому дивлюся на неї.

Вона лежить, простягши голі ручки, витягнена й ненатуральна, як воскова лялька. На ній коротенька біла сукеночка, і жовті нові капчики з помпонами, що я недавно купив їй. Вона так тішилася ними.

В її головах горить світло. Се чудне, неприродне, бліде, мов мертва, світло серед білого дня. Тремтячим блиском воно цілує мертві щічки.

Я дивлюсь на се воскове тіло, і дивний настрій обхоплює мене. Я почуваю, що воно мені чуже, що воно не має жодного зв'язку з моїм живим організмом, в якому тече тепла кров, що я кохаю не те, що я сумую не за ним, а за чимсь іншим, живим, що лишилось у моїй пам'яті, відбилось там золотим промінням.

А моя пам'ять, той нерозлучний секретар мій, вже записує і сю безвладність тіла серед цвіту яблуні, і гру світла на посинілих лицах, і мій дивний настрій...

Я знаю, нащо ти записуєш усе те, моя мучителько! Воно здасться тобі... колись... як матеріал...

Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?

10 листопада 1902 р., Чернігів

Він іде!

Образок

Прикмети були погані. Становий, здається, незадоволений був з того, що взяв, і хоч запевняв, що не допустить погрому, але йому вірили мало. Найгірше було те, що ніхто напевно не знав, чи одмінять процесію з образом Спаса, яка мала відбутись завтра по церковній відправі. Про се з тривогою говорили в містечку, і крамарі, забувши за покупців, лишали свої крамниці на Божу ласку, а самі збирались купками на майдані серед містечка. Тут притишеними, таємничими голосами, тривожно озираючись навкруги, переказували одні другим про якихсь непевних, чужих людей, що з'явилися недавно в містечку, про чорносотенних панків, які були б раді погромові, та про те, що їхні «пуриці», багатші купці, ще зрання почали тікати з містечка з своїми жінками й дітьми. Часом розмова ставала гарячою, бурхливою, слова бряжчали, немов вози з залізом, і білі крамарські руки тільки мигтіли перед рудими бородами. Але коли розтинався раптом голосний туркіт коліс по бруку і велика балагульська бричка підкочувалась під один з багатших домів, що всіма вікнами дивились на площу, розмови стихали і всі похмуро і злістю дивились, як виносили похапцем із дверей всяке манаття, скрині та подушки і бричка ущерть виладновувалась жінками та кучерявими дітьми. Коли ж бричка зникла нарешті у хмарі сірого пилу, розмови знов оживали і переходили в крик. Візник Йосель, міцний, високий чоловік, метушився по базару з батіжком у грубих вузлуватих руках і хвалився, що вже одправив усі три свої фургони. Він запевняв, що до вечора не буде в містечку ані одної хурманки.

Ще сонце не зайшло, а вже крамниці почали зачинятись. Скрізь рипіли залізні засуви, бряжчали колодки й ключі, стукали двері, заслоняючи чорні отвори, і вмить сірі старезні мури ринку викинули з себе людей. Майдан на хвилину ожив, залюднився. Старі

«балабусти» зібрали з столиків бублики й булки, покриті пилом, – увесь свій мізерний крам. Охали, стогнали та, вгинаючись під важкими кошиками, поспішали додому. Чорні купки похилених, схвильованих людей розтікались з базару по тісних вуличках, і на площі зробилось так пусто і тихо, наче весь вереск життя обернувся раптом у сірий камінь.

Наближався вечір. Сонце росло, палало і тихо спускалось додолу. Червоний туман уставав на заході, і немов криваві примари насувались звідти на місто. Спочатку несміливо, поодинці, а далі цілими лавами. Безгучною процесією пройшли вони поміж спустілими мурами, лишаючи на камені гарячі червоні сліди та одбиваючи у шибках вікон свої криваві обличчя. Старезні мури тремтіли з жаху усіма зморшками стін, і тільки червоні маки, що росли вгорі по карнизах, вітали гостей сміхом. А коли сонце сіло і прийшла ніч, як чорна дума землі, червоні гості щезли, й містечко зовсім завмерло...

В хаті старого шохата Абрума при світлі лойових свічок ішла нарада. Там зібрались самі старі поважні люди, зі зморшками досвіду на блідих лицях, з білими бородами, як у далеких предків. Всі говорили разом, бо всіх одно турбувало. Одні хотіли зібрати ще грошей для станового, другим приходила до голови думка прохати попів, щоб заступились. Інші знов радили зійтись до синагоги і в молитвах провести ніч. Великий Бог, що вивів Ізраїля з пустині, що не дав йому досі втопитись у хвилях зненависті інших народів, ще раз одверне од нього ворожу руку. Все се було добре, але не могло ні об'єднати, ані заспокоїти. Коли ж візник Йосель, що мав сильніші груди, таки перекричав усіх і заявив, що молодь поклала оборонятись, що вона буде стріляти – і витяг перед себе батіг, як револьвер, – жах стулив всім уста, і білі борода, немов зів'ялі, упали на груди. Потому зчинився ґвалт. Старий шохат Абрум, який на своєму довгому віку спокійно перерізував горло тисячам курей та гусок, збілів увесь і закричав. Як! Вони хочуть стріляти! Ті нерозумні, ті божевільні! Оті «політики»! Вони хочуть пролити кров, яка впаде

на наші ж голови. Вони викличуть помсту – і помста, як вовк, пожере наші діти, увесь спокійний народ!.. Ай-вай!..

І всі кричали разом з Абрумом, кричали беззубі роти, кричали зморшки мудрості й досвіду, скакали бороди й білі та худі руки. І од обурення й крику всім стало душно і навіть легше, так наче криком вони прогнали з хати тривогу.

Те гостре обурення, однак, скоро пройшло, і крики поволі затихли. Знов встало питання – те саме, що і спочатку, – що ж мають робити? Час ішов, і кожна хвилина, що конала навіки, родила другу, а та наближала страшну невідомість. Ніхто вже нічого не радив. Всі почували втому. І чим ясніше ставало, що нема ради, що не можна навіть втекти, бо нема коней, люди почали вірити в чудо. Станеться щось таке, що одверне біду, процесія пройде тихо і не зачепить нікого. Ще, може, нічого! Може, нічого не буде!

Комусь прийшла думка: що скаже сліпа Естерка? Ведіть сюди Естерку!.. Вона вгадає...

І всі забажали почути, що скаже Естерка.

Візник Йосель і зять Абрумів піднялись привести сліпу.

Вона ще не спала. На порозі темної, як і хазяйка, хати вона сиділа чорною купою і, здавалось, співала. Тихі жалібні згуки, мов плач дитини, йшли знизу, з чорної купи, і було так чудно і навіть страшно чути той спів, що Йосель спинив свого товариша і не зважувавсь обізватися до старої. Він не міг розібрати, чи вона співає, чи плаче. Врешті наваживсь і стиха покликав:

– Бобе!.. бобе Естерко!..

Долі тремтіли ті самі згуки.

– Бобе!.. Слухайте, бобе.

Спів стих, і почулось довге жалібне сякання носа.

Коли їй розповіли, чого прийшли, вона мовчки встала і простягла у пільму тремтячі руки, шукаючи опори. Її взяли під руки і повели. Двері од темної хати лишились отвором.

Скрізь, де вони проходили попід освітлені вікна й одчинені двері, до них приставали жінки й чоловіки; діти бігли за ними, неначе

курява. Одні другим шептали, що сліпу Естерку, яка вгадала смерть своїх дітей, а потому виплакала очі за ними, ведуть до шохата.

В світлиці Абрума набилось стільки народу, що стало дихати трудно. Коли ж одчинили вікно, щоб впустити повітря, світло впало на ціле море напружених схвильованих облич, і крізь вікно в хату влетіла стоока тривога.

І всі побачили Естерку, її скаменілий од горя вид, її червоні очі, з яких без упинку стікала сльоза. Мов вітер повіяв по всіх обличчях. Ай-вай!

Абрум хотів її посадити, але вона не сіла. Тільки оперлась на поруччя стільця. Її щось питали, щось говорили, але вона не чула. Що їй було до того? Вона, що носила у серці велике горе, яке не могло там зміститись і спливало крізь темні очі, бачила тільки своїх синів, про них говорила. Вона описувала усі подробиці, яких ніколи не бачила, бо була далеко від того, малювала картину так, наче вона випечена була у неї на червоних повіках, що закривали очі. І голос у неї гучав, як в стародавніх пророків:

– Я бачу звірів... скрізь звірів... В очах у них вогонь, а на зубах кров... людська, червона... А в серці мають вовчу жадобу... Вони несуть свого бога, і на дрючках, що в їх руках, кров... кров синів моїх бідних... Ай-вай!

– Ай-вай! – стиха зітхнули десятки грудей у хаті й попід вікном.

– А їхні попи співають і чорними устами хвалять Господа Бога, а на ризах в них кров... людська кров... І ричать разом із попами криваві звірі, і розбивають об камінь голови діток маленьких... Ай-вай!

– Ай-вай! – тремтить зітхання довкола, і меркне од нього у хаті світло.

– Ось під ногами у мене кров... чорна, запекла... великі чорні калюжі... Лежать жінки, білі як крейда, і дивляться їх мертві очі на чоловіків... на трупи дітей... І скачуть по дітях сп'янілі звірі, і ревуть: смерть! смерть!

– Ай-вай! – стогнуть у хаті і плачуть надворі.

– Вогонь і смерть!.. Я бачу руки, я бачу очі, що благають рятунку... Я чую крик... Валяться стіни... стріляють... пекло... Ой, мені душно... Ой, моє серце... А тепер чуєте? Ша! Біжать по сходах... ламають двері... А там мої діти... мої сини любі. Ай-вай!.. Рятуйте. Не бийте... Лежить мій Хаїм... лежить мій Лейба, що годували стареньку маму... і більше не встануть... Ой-ой! Ай-вай!..

– Ай-вай!.. ай-в-вай!.. – усі підхоплюють лемент, і стає сумно і страшно, як в Судний день.

А бобе Естерка все говорила, а сльози усе стікали з її сліпих очей. Розбитий старечий голос часом дзвенів, як голос пророка, і тоді довкола робилось тихо, люди таїли віддих і складали на дно серця кожне слово старої, як важкий жаль. Може, то не Естерка говорить, а їхня доля, і той червоний туман, що тепер навис над ними, перетвориться завтра у дійсність. Може, ті діти, що тепер тулять теплі обличчя до колін матерок, завтра будуть валяться по вулицях мертві і їх будуть толочити важкі чоботища п'яної юрми... Ай-вай!..

Народ навис над вікном і все прибував. Якась розхристана, в одній сорочці жінка просовувалась крізь натовп ближче до хати і притискала до грудей кривий семисвічник із старого срібла – єдину, може, цінну родинну річ. Великі жили на руках у неї ясно синіли на світлі. Налякані діти починали ревіти, жінки їх гамували і витирали сльози руками. Крайні зітхали; і весь той жаль, і всі ті сльози збирала блакитна ніч та громадила в хмару, що вже здіймала чоло на нічному крайнебі.

Коли ж Естерка замовкла і її, схилену, спустілу, вивели під руки з світлиці, народ розступився, загомонів і посунув за нею аж до її хати.

Шохатові гості теж розійшлись, рознісши з собою на ніч тривогу.

Неспокійну ніч перебуло містечко перед християнським святом. До рання світилось по хатах світло і товклись люди, готуючись на завтра, як до пожежі. В'язали клунки й ховали все, що тільки можна було сховати. І скрізь був плач та стогін.

А коли сонце зійшло, до нього всміхнулись тільки червоні маки з карнизів ринку та ще дороги, зарослі маком, що розтікались, немов

криваві ріки, поміж зеленим хлібом од мурів містечка. Будинки були похмурі, всі в тінях, і тіні лягли в людей під очима. Старий мечет, сповнений нині так густо зерном, як колись правовірними за панування турків, був чорний од чорних згадок про криваві події, що минули, здавалось, навіки, а сірий ринок стояв похмурий, весь в зморшках, як дід, що все вже бачив і розгубив надії.

Містечко було безлюдне. Спустілими вулицями блукали лиш кози. Коли сонце стало високо, вдарив з дзвіниці дзвін; хитнув повітря й ножем пройшов у серце. З'являлись люди. Спочатку рідко, як і окремі дзвони. Та коли дзвони, схитнувшись разом, пішли у танець, великі, середні й маленькі, і заскакали в повітрі, як метелиця, з усіх усюдів сипнули люди, так наче дзвони тягли їх до себе. І сотки наляканих очей дивились услід їм крізь шибки вікон...

Блідий невиспаний шохат Абрум теж слухав дзвонів, хоч вони вже давно замовкли. Він весь тремтів і сам дивувався, що у нього так скачуть щелепи, так трусяться руки і ноги. Бо ще невідомо, чи піде процесія, чи ні, чи буде що, чи не буде. Але ж він поважна духовна особа і не може бути лише свідком народного лиха. Врешті він зважився і переступив поріг своєї оселі. Дрібним, непевним кроком, озираючись та оглядаючи стрічного «гоя», так наче вперше стрічався з ним, він спочатку пішов бічною вулицею, тепер безлюдною, а далі звернув як до майдану. З вікон і з дверей дивились на нього його одновірці, і він привітно хитав їм головою та кривив в усмішку свої бліді уста. Він навіть пробував щось говорити хриплим та здушеним голосом, але за кожним разом змовкав, таким чудним та дивним здавався йому його власний голос. Та й взагалі йому здавалось, що то не він іде, а хтось чужий, незнайомий так чудно ступає тремтячими ногами по якійсь чудній, немов легкій, землі. І він навіть бачив, як той «чужий» іде. По дорозі йому стрічалась молодь, що бігла з майдану, од церкви. Йому здавалось, що він питає, але він тільки стояв і мовчки дивився стрічним у вічі. І йому оповідали. На ходу, поспішаючись, коротко, уривчасто. Багато народу... з сіл... і з

околиць... Ідуть до церкви, а збирають каміння... кладуть за пазуху... Хтось бачив сокиру... попід полою... І бігли далі.

На одній вулиці, де народ у тривозі висипав з хат, він бачив, як якась кругловида кучерява дівчина (чия вона?) кидалась поміж люди з тхоревим хутром і всіх благала, щоб заховали. Її стрічали болісним усміхом і одмовляли, але своїми благаючими, сливе божевільними очима вона сіяла жах.

Абрум пішов далі. Повз нього проскочив кіньми становий, злегка підплигуючи на м'яких ресорах. Абрум підняв руки і щось закричав, щоб його зупинити. Але той навіть не озирнувся. Блиснув на сонці білим мундиром та золотом погонів і зник. І раптом шохат почув у серці пекучу злість. Його аж струснуло. Тепер він опам'ятався і міг говорити. Він переймав стрічних і всім кричав, що так не можна... Треба оборонятись. Треба стріляти із револьверів і всіх перебити... Закидати дровами, бити дрючками, колоти ножами... Підняв страшений галас. Залякані люди вибігали із хат та благали, щоб він замовк...

– Тихо, реб Абруме, тихо будьте... ша!

Але він не міг вгамуватись.

Блідий, запінений, з страшними очима, він кричав на цілу вулицю, немов хотів заглушити криком свій власний жах:

– Для чого мовчати? І доки мовчати? Ми все мовчали...

– Реб Абруме... ну, будьте ж тихо... ша, реб Абруме...

Ті, що не знали, від чого зчинився крик, гадали, що вже почалося. Вони вибігали з домів наготові, з жінками, з дітьми, з клунками в руках, і задвірками, через городи, тікали в поле, у високу пшеницю.

Коло Абрума збирався народ. До нього простягалися руки, його оточали бліді, зжовклі обличчя, червоні од нічниць очі. І всі благали: ша! Тихо... не клич біди... Абрум замовк. І серед тиші йому зробилось страшно. Тут, в тім містечку, де він родився та зріс, де стільки літ, до старості самої, провів у праці для себе й других, він опинився як серед моря на кораблі, який зараз потоне, а навкруги б'ють хвилі і реве вітер у чорних просторах. І нізвідки нема рятунку. Абрум обвів

усіх очима. Ті неспокійні блискучі очі, з якими стрівся, так само казали: нема рятунку...

Все тіло дивно напружилось у нього, і він відчув серцем той крик розпуки, що глибоко таївся в серці його народу, боячись навіть вирватись звідти.

Йому зробилось страшно... страшніше тут, серед людей, ніж в своїй хаті...

Раптом Абрум почув, як щось звалилось на нього й розбіглося по тілу дрібними кольками. То серед тиші впали на голову дзвони і побігли по місту з вискоком й реготом. Од майдану щось тупотіло і чувся крик: «Вже йде!.. вже йде!..»

Може, там бійка, може, там кров... Він нічого не знав. Може, там ріжуть, грабують... Він тільки тямив, що все круг нього заворушилось і якась сила раптом вхопила його, що його з усіх боків штовхають, що над ним важко дихають, що він біжить, і чує довкола великий тупіт ніг, і чує у грудях, як скаче серце. Щось велике, стоніє, гаряче бігло з ним разом, а він бачив перед собою лиш довгі поли чийогось халата, що кумедно розлітались на вітрі. За ним щось гналось. Він мчав по тісних вулицях, місив ногами глибокий пил, минав дома, звертав убік, і піт заливав йому очі. Ось дім Мойше Цвейлібе, а ось хата убогої Хани. Знов якась вулиця... ще один дім, – і чий то дім? Чий же то дім? А там уже поле... Аби добігти, аби добігти... Ось уже й шлях. І на нім кров? Дві довгі річки з обох боків? Ах, ні, то ж маки, такі страшні, червоні... як людська кров... Коли б добігти, коли б схватись, щоб вже не чути дзвонів, червоних дзвонів, що мчать навздогін, б'ють в саме серце, скачуть і регочуть, як божевільні...

Містечко спустіло. Всі, хто лишень міг, утекли в поле або у ліс. Лишилась тільки сліпа Естерка, яку забули взяти з собою, та голодні негодовані кози, що блукали круг неї з жалібним плачем. А в дивній мертвій тиші містечка справляли танець дзвони. Великі, середні й маленькі. Сонце сміялось і вистеляло дорогу дзвонам, як килимами.

Естерка сиділа на порозі своєї хатини, закривши лице руками. Вона сама стріне те, від чого всі повтікали, що там, в Одесі, одняло

од неї синів. Але вона не почувала страху. Чого боятись, коли найстрашніше пройшло вже крізь її серце вогнем і спалило там все? Не страх, а зненависть запікалась у її грудях, коли вона слухала дзвонів. Естерці здавалось, що то не згуки, а сотки кривавих рук простяглися од дзвіниці і жадібно тріпочуть довгими пальцями понад домами. І їй хотілось вступити в бій з тими руками та власним тілом одвести од людей лихо. Вона встала з порога, простягла вперед руки, підняла лице, по якому стікали з сліпих очей сльози, й пішла назустріч дзвонам. Згорблена постать старої з простертими перед себе руками, суха й рішуча, здавалась страшною серед безлюддя. Вона йшла і жадібно вбирала у себе згуки, що перетворювались в зненависть.

Раптом Естерка серед дзвонів почула щось інше. Спочатку як тихий плач, а далі мов виття вітру. З часом ті згуки грубшали, хрипіли, оберталися в рик. Немов товар ревів на оборі або градова хмара неслась по небу.

То йшла процесія.

Тисячі ніг толочили землю, тисячі тіл колихали повітря, лопотіли на волі корогви, і грубими, нелюдськими голосами ревіли гладкі попи, як з бочки, а довгі коси їх, розмаяні на вітрі, тріпались по цупких золотих ризах. Високо над ними хмурилось зчорніле лице убогого Спаса, що ледве витикалось із кованих багатих риз, важких і незручних. І грали Богові славу дзвони, і співали її од повного черева грубі попи.

Естерка спочатку не розуміла, звідки ті згуки. Може, то хмара, страшна і чорна, надходить над головою і паде дощ? Але згодом, коли процесія була вже близько, вона почула знайомий спів і зрозуміла. І раптом спалахнула злістю; недобра радість налялась їй в серце.

– Ага! Він іде!.. Він іде!.. – кривились в усмішку її уста, і навіть сльози з очей перестали спливати. Вона спішила назустріч.

Процесія все наближалась.

Коли ж нарешті її обвіяв дух людської маси і обхопили страшні для неї голоси, сліпа Естерка стала, підняла руки, немов бажала спинити лаву, і закричала. Слова зливались у неї в горлі у невиразний крик. Вона трясла руками і так стояла з відкритим ротом. Сильне зворушення, гнів відняли їй мову. Вона кричала щось невиразне, а їй здавалось, що вона говорить і викидає з себе весь біль, все горе і всю зненависть.

– Слухай ти, жидівський сину! – кричала вона словами, що лишались у неї у горлі. – Ти знов ідеш? Ти, що одняв моїх дітей! Мого Лейбу і мого Хаїма... Ти знов благословиш розливати кров твого народу! Слухай, віддай мені моїх синів... Се я тобі кажу, я... сліпа Естерка, що виплакала очі... я, мати синів моїх бідних... Слухай, куди ти йдеш, спинись... Доволі крові...

І вона трясла кулаками і кричала словами, що лишались глибоко в грудях. Сльози, що спливали з невидющих очей, заповняли старий чорний рот із двома пеньками жовтих зубів.

А повз неї тупали тисячі ніг, дихали тисячі грудей, ревіли баци і танцювали, як божевільні, дзвони. Великі, середні й маленькі...

25 серпня 1906р., Чернігів

Сміх Оповідання

Бліда, невиспана пані Наталя одхилила двері з спальні в столову, де вже стирала порохи Варвара. Зацібуючи на ходу білу ранішню блузу, вона тихо і наче з острахом поспитала:

– Ви ще не одчиняли віконниць?

Варвара кинула стирку і наважилась бігти.

– Зараз поодчиняю.

– Ні... ні, не треба... Хай будуть зачинені цілий день! – бистро й налякано наказала вона наймичці.

Кремезна Варвара здивовано підняла на неї своє широке, землистого кольору обличчя.

– Сьогодні десь неспокійно в городі. Лихі люди ходять тепер раз у раз по вулицях. Коли б ще до нас не залізли. Не ходіть сьогодні на базар. Чи в нас є що варити?

– М'яса нема.

– То нічого. Обійдеться... Варіть що є. На вулицю ж не виходьте і нікого не пускайте в хату. Нас нема вдома... розумієте? Усі виїхали. Хіба хто з знайомих, то інше діло.

Пані Наталя говорила ті слова притишеним голосом сливе на вухо Варварі, а її ясні короткозорі очі неспокійно тоді блукали.

Коли Варвара вийшла, пані Наталя розглянулась по хаті. В хаті стояв присмерк, і тільки жовті смужечки світла пробивались крізь шпари зачинених віконниць та розтягались в повітрі каламутними течійками. Пані Наталя поторсала залізні прогоничі од віконниць, поправила гайки і тихо посунула в інші хати, зігнута і біла, як мара. Оглядаючи всі віконниці од вулиці, вона прикладала часом до вікна вухо і напружено слухала. Звідти неслись якісь невиразні, змішані звуки, що видавались їй часом незвичайними та тривожними.

Вона думала про сьогоднішній день. Чим-то він скінчиться? Мало ще топтали людей кіньми, не доволі пролили крові, – треба було ще нацькувати темний народ на інтелігенцію. Скільки вона прохала чоловіка: поїдьмо куди на сей час, заберім діти, – не схотів... і от тепер дочекалися... Ах, Боже! І за що ж?

Їм мимохіть пригадалися брудні, безглуздо складені, брутальні відозви, якими від кількох днів засипувано місто. Скликали бити та різати всіх ворогів уряду. Там виразно стояло і їх прізвище. Так, адвокат Валер'ян Чубинський... Се прізвище було ненависне поліції, й тепер воно стояло у списках...

В сусідній хаті почувся дитячий регіт і крик.

Пані Чубинська кинулась туди.

– Тс! Цитьте!.. Ах, Боже мій! Перестаньте ж кричати!..

Вона розпучливо махала широкими білими рукавами, як птаха крилами, а коло блідих уст лягли у неї складки невимовного болю. Вона зацитькувала дітей і озиралась на вікна, немов жахалась, що ті живі голоси долинуть крізь них на вулицю.

На поміч прийшла Варвара. Її спокійні рухи, з якими вона вешталась по хаті, збирала одержу та натягала дітям панчішки, певний, важкий хід босих ніг, поважне обличчя – все те навівало на паню Наталю спокій. З такою вірною, розсудливою людиною було немов безпечніше.

– Ви були, Варваро, на вулиці? – поспитала пані Наталя.

– Ні, не була. Постояла трохи на хвіртці.

– Що ж там... спокійно?

– Та так... Приходили якісь люди, питали пана.

– Люди приходили? Які ж ті... люди?

– А хто їх знає... люди...

– Що ж у них... було що в руках?

– В руках? Ціпки були.

– Ціпки?

– Я сказала, що пана нема... Усі виїхали.

– Добре зробила, Варваро, добре... Пам'ятайте ж, Варварочко, що в домі, oprіч вас, нікого немає... Ах, Боже!..

– Варваро! Варваро-о! – почувся з столової роздратований голос пана Чубинського. – Чому досі віконниці не одчинені?

Пані Наталя затримала рукою Варвару і метнулась в столову.

Там стояв напіводягнений чоловік її і жмури́в посліпуваті очі. Він ще не встиг накласти окуляри, погано бачив, і лице його серед білявого волосся здавалось змішаним і пом'ятим.

– Валер'яне, милий, нехай так буде... То я звеліла... Ти знаєш, який сьогодні день. Я тебе сьогодні нікуди не пущу...

– От дурниці. Нехай зараз одчинять віконниці.

– Ах, Боже мій... Ну, я тебе прошу... Для мого спокою... для наших дітей...

У пані Наталі виступили на ли́цях червоні плями.

Пан Валер'ян сердився. Що за вигадки! Однаково нікуди не втечеш! Але в глибині душі він чув, що жінка зробила добре.

Незабаром Варвара внесла самовар. Всі сіли до столу.

В хаті було темно і якомсь чудно. Жовті зайчики світла тремтіли на стінах і на буфеті, вітер рвав віконниці і стукав ними. Діти – хлопчик і дівчинка, – здивовані незвичайною обстановкою, шептались поміж себе, пан Валер'ян роздратовано тарабанив по столі пальцями. Склянка чаю холола перед ним, а він нетерпляче закусував свою біляву ріденьку борідку та дививсь кудись поверх окулярів. Вже кілька днів помічав він якихсь непевних людей, що стежили за ним, куди б він не йшов. По ночах біля вікон бовваніли якісь темні фігури і тислись попід паркани, коли на них звертали увагу. А вчора, проходячи по вулиці, виразно почув позад себе лайку, що напевне відносилась до нього. «Оратор, оратор», – злісно шипів якийсь здоровенний чорний хлоп і блимнув на нього очима, коли він озирнувся. Пан Валер'ян нічого не сказав про те жінці, щоб не турбувати її. І враз промайнуло у нього перед очима ціле море голів... голови, голови й голови... впрілі, загіріті обличчя і тисячі очей, що дивились на нього з туману сизого випару. Він говорив. Якась

гаряча хвиля біла йому в лице, влітала з віддихом в груди. Слова вилітали з грудей, як хижі птахи, сміливо й влучно. Промова, здається, удалась йому. Йому вдалось так просто й яскраво змалювати протилежність інтересів тих, хто дає роботу, і тих, що мусять її брати, що навіть самому ся річ стала яснішою. І коли йому плескали, він знав, що то б'є в долоні розбуджена свідомість... Так, але що буде сьогодні?.. Чи буде що справді сьогодні?

Чубинський глянув на жінку. Вона сиділа витягнена і прислухалась. На блідому обличчі застиг вираз наляканого птаха.

Ті зачинені вікна справді дратують. Що там за ними, на вулицях, на тих невідомих річках, якими пливе чужий тобі народ, що кожної хвилі ладен розіллятись морем пристрасті та затопити береги?

Раптом щось грюкнуло в віконницю.

Пані Наталя аж підскочила на стільці.

На хвилину всі зацікавилися.

– Ну, чого ти жахаєшся? – розсердився пан Валер'ян. – Певно, діти, пустуючи, зачепили віконницю, як се часто буває, а ти зараз не знаєш що подумала...

З кухні вбігла Варвара.

– Що сталося, Варваро? – налякалась пані Наталя.

– Панич Горбачевський прийшли... Вони через двір зайшли до кухні.

– А-а!.. нехай заходить, нехай...

Студент Горбачевський уже вихилявся з-за спини Варвари.

– Що там чувати, розкажіть!.. – привітався до нього господар.

– Здається, погано. Цілу ніч, кажуть, у Микитки був чорносотенний мітинг. Пили і радились, кого мають бити. Насамперед буцім поклали знищити «раторів» та «демократів»...

– Ах, Боже...

– Ви не лякайтесь, пані... може, нічого й не буде. На вулицях якийсь непевний рух. Бродять купками по три-чотири... Обличчя сердиті, суворі, а очі хижі, лихі, так і світять вогнем, як вглянуть інтелігента... Дайте мені чаю...

Пані Наталя тремтячими руками наляла склянку чаю і, розплюскуючи по дорозі, подала студентові.

– Ну, що ж далі? – питався пан Валер'ян, зриваючись з місця та бігаючи по хаті.

– Спасибі. Пройшов через базар. Народу багато. Там роздають горілку. Ідуть якісь таємні наради, але про що говорять – трудно сказати. Чув тільки кілька фамілій: Мачинського, Залкіна, вашу...

– Ах, Боже...

– Ви не лякайтесь. В неділю звичайно більше народу і п'ють горілку... Чи не можна попрохати хліба? Спасибі. А все-таки дивуюся, чому ви не виїхали на сей час з города? Біжу оце до вас – бачу: віконниці зачинені, значить, нікого нема, забіг тільки поспитати – куди й чи надовго, – аж ви тут сидите собі... Ви ризикуєте, ви дуже ризикуєте...

– От бачиш. Чи ж я не казала, чи ж я не благала його – поїдьмо куди, заберім діти... – мало не плакала пані Наталя, притискаючи руки до грудей та дивлячись на гостя благаючим поглядом, як тоді на чоловіка.

– Ет, що тепер про се говорити! – роздратовано скрикнув пан Валер'ян і далі бігав по хаті. Він курих папіроску за папіроскою і розбивав головою хмари синього диму, що повзли за ним довгими хвилями, як туман в горах.

– Ах, що робиться... що тільки робиться...

Се говорив хтось інший, високим жіночим голосом.

Всі обернулись до дверей з кухні, звідки, впускаючи на мить світло, влетіла в столову маленька кругленька жінка. Шапочка зїхала в неї на бік голови, руде волосся розтріпалось і палало, наче вона принесла на ньому пожежу з вулиці.

– Ах, як тут темно. Де ви? Де ви? – Вона ні з ким не привіталася, підбігла до столу і впала на стілець.

– Мої милі, мої дорогі... ви ще живі? А я думала... Вже почалося... Юрма ходить по вулицях з царським портретом. Я тільки що бачила, як били Сікача...

– Котрого?

– Молодшого, студента... Не зняв шапки перед портретом. Я бачила, як його, уже без шапки, червоного, в подертій тужурці, зігнутого вдвоє, кидали з рук до рук і всі били. Очі в нього такі великі, червоні, божевільні... Мене обхопив жах... Я не могла дивитись... І знаєте, кого я бачила в юрмі? Народ... Селян... в сірих святних свитах, в великих чоботях, простих статечних хліборобів... Там були люди з нашого села, тихі, спокійні, працьовиті...

– То гірший елемент, Тетяно Степанівно, – обізвався студент Горбачевський.

– Ні, не кажіть, я їх знаю, я вже п'ять літ учителюю в тому селі... А тепер втекла звідти, бо мене хотіли побити: то стара, дика ненависть до пана, хто б він не був. У нас усіх зруйнували. Ну, ще там багатих... Але кого мені жаль, то нашої сусідки. Стара вдовиця, бідна. Один син у Сибіру, другий в тюрмі сидить... Тільки й лишилося, що стара хата та сад. І от знищили все, розібрали хату по брусіві, сад вирубали, книжки синів подерли... Вона не хотіла прохати, як другі. А деякі виходили назустріч юрмі з образами, з дрібними дітьми, ставали на коліна в грязь і благали цілими годинами, руки мужикам цілували... І тих помилували...

– Ах, жах який, – шепнула якомсь механічно пані Наталя.

Вона все ще сиділа витягнена, напружена, немов чогось чекала.

– Тс... цитьте... – нетерпляче перебила вона розмову.

З вулиці донісся далекий галас.

Усі замовкли, обернулись до вікон і, витягши шиї, завмерли в увазі.

Шум немов наближався. Було в ньому щось подібне до далекої зливи, до глухого урчання звірів. «А-а-а... а-а-а...» – одбивали високі стіни змішані згуки, і тут десь близько почулось тупотіння ніг по камінню вулиці.

– А, підлість... підлість... Я йду на вулицю... – стрепенувся Чубинський і забігав по хаті, чогось шукаючи.

Але на нього накинулись всі. Вони кричали на нього притишеними, зміненими голосами, що він не повинен виходити, бо його тільки шукають, що там він нічого не вдіє, що не можна кидати жінку й діти. Жінка казала, що вмере без нього.

Тим часом галас зменшався і скоро затих.

Тільки налякані діти плакали в кутку, хлипаючи все голосніше.

– Варваро! Варваро! – гукав пан Валер'ян. – Заберіть дітей у другу хату, втихомирте як-небудь...

Ввійшла Варвара, важка, спокійна, з червоними, голими по лікоть руками, і заговорила до дітей так, що вони зразу замовкли. Вона обняла їх тими грубими голими руками і забрала до себе.

В столовій теж стало спокійніше.

– Які ви щасливі, – обізвалась Тетяна Степанівна, – маєте таку славу наймичку.

Пані Наталя зраділа, що знайшла хоч один ясний пункт серед тих страшних подій, на якому можна спочити.

– О! Моя Варвара золота жінка... Се наш справжній друг... Спокійна, розсудлива, прихильна. І, уявіть собі, бере всього-на-всього три карбованці на місяць...

– Добрий характер має, – додав пан Валер'ян. – Четвертий рік служить... Ми звикли до неї, вона до нас... І дітей любить.

Поговоривши на ту тему, гості почали прощатись, але тут Тетяна Степанівна згадала, чого вона, властиве, прийшла. Їй здається, що панові Валер'янові після його промов на мітингах небезпечно сидіти вдома. Лучче б перечекати сей лихий день десь у сусід, в певному місці.

Горбачевський перечив. Навпаки, лучче сидіти вдома, не з'являтись на вулиці. Квартири їхньої добре не знають, бо вони недавно переїхали сюди, а коли побачать замкнені віконниці, то подумують, що дім порожній.

– Ні, ні, я лишуся вдома... Що буде, те й буде... – заспокоював їх на прощання Чубинський.

Чоловік і жінка лишилися самі. Він бігав по хаті серед хмар з диму, немов хотів розбити неспокій.

Пані Наталя сиділа пригноблена.

Нарешті Чубинський сів біля жінки.

– Ну, не турбуйся ж так дуже, – заговорив він до неї, намагаючись бути спокійним. – Ніхто нас не зачепить... От погукають трохи та й розійдуться...

– Я... я спокійніша... Ти не звертай уваги... так, трохи нерви... Я теж гадаю, що нічого не буде...

Вона ледве здержувала себе, щоб не тремтіти.

– Я певний, що хуліганів мало, народ не піде за ними...

– Та-ак, певно, що хуліганів...

– ...І не дійде до того, щоб проливалась кров...

– Ах, Боже!.. певно, не дійде до того, щоб...

Тепер, коли вони лишилися самі, без людей, в сій темній хаті, оточеній чимсь грізним і невідомим, та намагались скрити в розмові один од одного свої думки і свій неспокій, тривога зростала, збиралась круг них, немов гримлячий газ.

Бо чи ж він годен опертись сліпій злобі дикої маси, яка не знає, що чинить, він, беззбройний!

Вона те знала.

Ну, а коли придуть до них? Що ж, коли придуть, вони заставлять двері меблями і будуть захищатись до краю. Вони забарикад...

– Дзень-дзелень... дзень-дзень!

Сильний, різкий дзвінок вдарив у передпокої.

Чубинський аж скочив.

– Не ходи... не одчиняй, – благала пані Наталя, заламуючи руки.

А дзвінок скакав, хрипів, казився.

Чубинський кинувсь до кухні.

– Варваро! Варваро!..

– Тс... не кричи так...

Але Варвари не було.

Що ж робити? Треба щось робити.

Де ж та Варвара?

Вбігла нарешті Варвара.

– То пан доктор дзвонять... Зараз ідуть через кухню.

Доктор сливе вбіг. Високий, здоровий, він махав руками, як вітряк крилами, і ще на ходу кричав:

– Сидите собі, голубчики, і не знаєте, що діється... Б'ють, забивають... Поріжуть, кажу вам, як курчат... Розбили квартиру доктора Гарньє, знищили всі його струменти. Жінку волочили за коси, а Гарньє забрали з собою: носить тепер портрет на чолі хуліганів. Маєте раз.

– Ах, Боже!

– Іваненка стягли з звощика і розбили голову. Маєте два. Залізко мусив присягати на самодержавіє, бо били люто. Маєте три. Акушерку Рашкевич, кажуть, на смерть забили. Поліції нема, щезла. Нас оддали п'яній голоті... Треба всім зібратись на майдан коло думи. Чуєте? Зараз. Зараз треба зібратися і одбиватись оружно!

Доктор кричав так сильно, немов на площі перед народом.

Пані Наталі той крик розривав груди. Ах, тихше... тихше... почують... – благали її очі і болісний вираз.

Притискала до грудей руки і все з жахом шептала:

– О пане докторе... пане докторе... будьте ласкаві... Ах, Боже...

Але доктор не слухав.

– Беріть револьвер, – кричав він, – і ходім зараз!

– Я не маю револьвера, – сердито скрикнув Чубинський.

– Ф'ю-у! – аж свиснув доктор. – Як, ви не маєте оружжя? То ми вміємо тільки промови говорити, а як прийде що до чого... Не-е, голубчики, так не можна... Сидіть же собі тут, поки не накриють, як курку решетом, а я піду...

– Куди? – кричав собі пан Валер'ян. – Це ж безглуздя, ви нічого не вдієте...

Але доктор махав руками і з криком вибіг із хати.

На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, підлий страх. Він це розумів. Що ж робити? Куди подітись? Він не хотів загинути такою

безславною, страшною смертю. Сховатись? Ні, не самому, о ні, а всім, це очевидячки... Він озирнувся по хаті. Жінка стогнала напівпритомна і стискала руками голову. Варвара тупала біля столу. Втекти? Куди? Десятки планів займались у його мозку, як блудні вогники, і зараз гасли. Ні, не те... не те... Звірячий жах ганяв його по хаті, од дверей до дверей, а він намагавсь гамувати його і весь тремтів. «Не втрачай голови... не втрачай голови...» – говорило щось у ньому, а думки так і бігали в нього, як у звіра, що піймався в пастку. А? Що таке? Чого вона хоче? Що-о?

– Сніданок чи подавати?

Ах, то Варвара.

Це трохи опам'ятало його.

– Що ви говорите?

– Чи подавати, питаю, сніданок?

– Сніданок? Не треба. Ви ж чули?

– Чому не чула... Х-ха!

Те «х-ха!» зупинило його серед хати. Він помітив, як здригнулось лице Варвари, мов спокійна вода од виплеску риби, і одна з хвиль докотилась до нього.

– Панів б'ють... – жалібно пояснив пан Валер'ян і з здивуванням побачив, що сите тіло Варвари тіпається, немов од стриманого сміху.

– Чого ви?

– Я та-а...

І раптом сміх той прорвався.

– Ха-ха!.. Б'ють... і нехай б'ють... Ха-ха-ха!.. Бо годі панувати... ха-ха-ха!.. Слава ж тобі, Господи, дочекалися люди...

Вона аж перехрестилася.

Лице в неї налялось кров'ю, очі спалахнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками і хиталась од сміху, як п'яна, аж великі груди її скакали під заялуженим убранням.

– Ха-ха-ха!.. а-ха-ха!..

Вона не могла здержати сміху, непереможного, п'яного, що клекотів у грудях і лиш, як піну, викидав окремі слова:

– Ха-ха-ха!.. всіх... викоренити... ха-ха-ха!.. щоб і на насіння... всіх!.. а-ха-ха!.. – вона аж хлипала.

Той дикий регіт один скавав по хаті, і було од нього так болісно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів, блискучих і холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убійче і смертельне в його переливах і наводило жах.

Чубинський аж ухопився за стіл, щоб не впасти.

Той сміх бив йому просто в лице. Що вона говорить? Щось неможливе, безглузде...

Пані Наталя перша скочила з місця.

– Геть! – скрикнула вона тонко й пронизувано. – Геть!.. Вона ще дітей мені поріже!.. Жени її геть!..

Варвара вже не сміялась. Лиш груди в неї все ще скакали, а голова схилилась низько. Вона поглянула скося на паню й, забравши в оберемок посуду, важкою ногою подалась до кухні.

Босі ноги гупали по помості. Чубинському зробилось душно. Він увесь тремтів. Зробив кілька кроків услід Варварі і став... Щось неможливе... незрозуміле... Якийсь кошмар.

Побіг до кухні й одчинив двері.

Там було ясно.

Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зів'яла, спокійна і щось стирала.

– Вар...

Хотів говорити і не міг.

Лише дивився. Великими очима, наляканими, гострими і незвичайно видющими. Обіймав ними цілу картину й найменші дрібниці. Побачив те, біля чого щодня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя... синці під очима... То ми все з'їли, разом з обідом... Синій чад у кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду й чаду... ледве прикриту... Як у берлозі... Як та тварина... Зламану силу, що йшла на других... Сумне, каламутне життя, вік у ярмі... Вік без просвітку, вік без надії...

робота... робота... робота... і все для других... для других... для других... щоб їм було добре... Їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приязні!..

Не міг говорити. Пощо? Все таке ясне і просте.

Вибіг із кухні назад в столову.

– Ти бачила? – кинувсь на жінку. – Не бачила? Піди подивися...

– Чом вона не страйкує? – кричав якимсь незвичайним для нього голосом. – Чом не страйкує?

Бігав по хаті, наче хто бив його пугою; йому було душно, не мав чим дихати.

Підбіг до вікна й, не пам'ятаючи, що діє, почав одкручувати гайку. Швидко й нетерпляче.

– Що робиш? – кричала на смерть перелякана жінка.

Не слухав. Пхнув щосили прогонич. Залізний бовт з брязком ударив у віконницю, аж луна пішла під високою стелею. Вікно відскочило, вдарилося половинками в лутки, і в хату віллялось жовте каламутне світло. Осінній вітер кинув досередини цілу хмару дрібного холодного пилу і якихсь невиразних хаотичних згуків.

– Чом вона не страйкує?

Ловив грудьми холодне повітря і не помічав навіть грізного клекоту вулиці.

А вулиця стогнала.

– А-а-а... – неслося десь здалеку, як од розірваної греблі.

– А-а-а... – котилось ближче щось дике, і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні розпуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми... Скавав по вулиці звощик, і гнався за ним туркіт коліс, як божевільний... Осінній вітер мчав жовті хмари й сам тікав з міста.

– А-а-а... а-а-а...

7 лютого 1906р., Чернігів

Persona grata Оповідання

Лазар ненавидів тюремного смотрителя, якому тюрма дала прізвище Морда. За все: за грубу пику, на якій не хотіло рости волосся, за маленькі жорстокі очі, що завжди дивились кудись поза людину, хоч все помічали, за його вдачу мучителя. Ті рідкі випадки, коли їх очі стрічались, були пам'ятні Лазареві і віщували недобре. Через те Лазар почував себе якось непевно, коли помітив, що останніми днями Морда наче навмисне спиняв на ньому свої маленькі очі, мов мацав ними все його тіло, руки, і ноги, і похилені кремезні плечі. Тоді Лазар залазив у себе, запинав арештантський халат, душив у собі злість, а опісля довго чув ще у зморшках обличчя чужий застряглий погляд. Дійшло до того, що, проходячи двором, Морда нерішуче спинявся, підходив до Лазаря, встромляв у нього очі і щось хотів казати: ворушив губами, але мовчав. Оглядівши цілого, переводив погляд в простір і мовчки йшов далі. Се помічали і другі, бо покидали роботу, і з-під сірих суконних шапок блимали вогкі блискучі білки, цікаві й глумливі.

Раз Морда заговорив:

– Що, братец Лазар, погано живеться у нас?

Лазар загорнув поли халата і весь підібрався, як перед нападом. «Чого нав'яз?» – говорила вся його постать, якось зразу вкорочена і ствердла. Але Морда не дав йому одповісти. Приторкнувся двома пальцями до його руки понад ліктем і, дивлячись кудись через голову, загадково промовив:

– Нічого, братец... може бути і краще...

Потому пішов через двір військовим маршем, обережно несучи на плечах свою нерухому, як дерев'яна коробка, голову.

Лазар скопив жовті білки і, скривлений, дивився услід йому з лихою цікавістю.

На другий день після тої пригоди покликали Лазаря до контори. Розмова велася довго, коло години, а на тюремному дворі сірі халати перекидались догадками, цинічними увагами та переморгувались.

Врешті Лазар з'явився. Його обступили, питали, кололи очима. Він щось їм плів, просте, незначне, а в очах у нього лежало щось скрите і запечатане. Се було помітно. Щось він приніс в собі, якийсь посів, що давав проріст десь в глибині.

Здавалось, все йшло, як і перше, а таки була якась одміна. Бо серед зойку тюремної юрми Лазар раптом стихав і слухав тільки себе. В хвилях спочинку сідав десь оддаль, клав жовте обличчя на жовту руку, прижмурював очі і прислухався. Там, усередині, щось ворушилось. Давнє, забуте і неприємне, засипане вагою новіших подій, останніх вражень. Робив розкопки, порпався, збирав окремі дрібниці, складав докупі і намагався зліпити ціле. Все, як воно було. І коли перше, за свіжої пам'яті, йому вчувались передсмертні крики порізаних ним людей, ввижались дитячі руки, підняті до нього, щоб захиститись од смерті; коли він бачив перше п'ять трупів у глухій корчмі, що не могли вже спинити грабунку, тепер увагу займало друге – він сам. Чи думав вбивати? Чи було страшно? Хіба тоді, як почали кричати, щоб хто не почув. Як він зарізав першого? Чи других легше було забити? Чи кінчав зразу, чи, може, мучив? Дивився в очі? В обличчя? Лінива пам'ять, важка й каламутна, ледве тяглася у його мозку. Невважаючи на те, що він напружував її і підганяв, йому не вдавалося ясно згадати всього, уявити себе, всі свої вчинки і почуття. Він ще й ще раз вертався до тих самих дрібниць; і коли втомлена пам'ять, одмовляючись брати, сковзалась на місці, як ключ у зіпсованому замку, його думка стрибала у інший бік та блукала по іншому полі. Як буде тепер? Трудно чи легко? Страшно чи, може, звикне? І враз згадалось, як ще малим хлопцем повісив kota. Нещасного, з обдертим хвостом і вухами, зацькованого псами kota...

Йому не дали скінчити згадки, треба було виносити цебер, – і він став на роботу спокійний, байдужий, хоч в очах було щось скрите і

щось запечатане.

Дрючок лежав на плечах, великий цебер плавно гойдався, і хлюпали млявими хвилями сірі помиї; попереду стирчала чужа спина і жовта воскова шия, а обдертий, заморений кіт знов несподівано вплив, бився на мотузку, корчив хвіст, лапи і витріщав великі криваві очі. Що буде далі? Чи довго буде скакати? Чи скоро заплющить очі, опустить додолу лапки? Тріпалась в ньому тоді цікавість, як кіт на мотузці.

А як буде тепер?

Втомлявся. Важко краяли мозок думки, як плуг суху землю, і докучали. Щоб одпочити, починав сварку, грубу, сердиту, без всякого приводу, глушив себе й других цинічними лайками, од яких гнило повітря. Радів, що помічав у собі злість, і намагався її роздути, збудити, роздратувать.

– Гей, ти! Один з другим! – кричав тонким баб'ячим голосом. – Сволоч, драбуги! Перевішать би вас на одній гілляці, коли б така здорова знайшлася!..

Сірі халати забавлялись тим криком, і сміх розходивсь по їх обличчях, як вогкість по стінах...

А Лазаря брала ще більша лють, і він підіймав ще вище голос, робив рухи, так наче тягнув когось за ноги, аби прискорити смерть. Йому хотілось тоді різати, вішати, колоти не тільки тих, що гидко сміялись з нього, а й других, що були там десь, поза мурами. Хіба велика штука! Скрутив горобцеві головку – і амінь... А разом з тим, немов комар коло вуха, бриніла настирлива думка: як воно буде?

Заспокоївшись трохи, він знов приймавсь за роботу – носив воду і дрова, замітав двір, так наче нічого не сталось. Очі дивилися в себе, губи під стриженним вусом стулені щільно, і те, про що він знав, було в нім скрите. На ходу часом він діловито щось собі мимрив, загинав пальці і рахував.

– Один – двадцять п'ять, за двох – півсотні... за десять буде триста без п'ятдесяти... та ще одежа...

Щось шелестіло в уяві, щось так принадно дзвеніло, що раптом щезала тюрма і сірий халат, зникав з-перед очей повішений кіт і затихало передсмертне хрипіння.

Згадував тільки розмову: «Справишся, братец?» – «Будьте спокійні...» – і круглу безвусу Мордину пику, немов не таку вже противну.

Життя Лазареве круто змінилось ще з тої ночі, як його потай од всіх забрали з тюрми і посадили в вагон. Замість халата була на нім жовта сорочка, картуз і високі халяви. Яюсь так чудно було бачити ноги в чоботях, а не в «котах», такою легкою і чужою здавалась сорочка, що Лазар не радів зміні. Але жандар, що сидів проти нього, розмовляв просто і так прихильно, що Лазар почав звикати. Забув, що він арештант. Ну, що ж, він справді хурман або який двірник з багатого дому, що сів собі вільно в вагон і веде приємну розмову з сим важким жандармом у синім мундирі й при шашці. «Ну да... положим...» Ніхто не впізнає. Жандар дедалі ставав говіркішим, усе щирішим. Оповів перше, що тепер їм на службі «трудно», а далі звів мову на тих, через кого стало «трудно». Лазар притакував. Коли ж жандар приніс пляшку горілки і вони випили вдвох, обидва стали кричати і проклинати, стискали один одному руки і щось обіцяли. В голові злегка шуміло, було так тепло і так приємно од того, що сей важний жандар, в мундирі й при шашці, стискає руку і говорить, як з рівним. Вони їхали ніч, цілий день і приїхали знов уночі. Після довгих переїздів на звозику Лазар опинився в тюрмі. Тут, неважаючи на пізню пору, його прийняв смотритель. З того, як оглядали його, ззирались та щось шептались, Лазар виводив, що він не проста особа. Короткий прийом скінчився, цокнув замок – і Лазар вступив у камеру. Хтось незвичайно поспішно повісив лампу, і Лазар побачив високу хату з одним вікном, доволі чисту, з ліжком, чепурно засланим, стіл під настільником, а в кутку образ: Спас підняв руку і благословив.

– Ну, тепер спи, – кинув смотритель якимсь тремтячим, наляканим голосом. – А коли треба – звертайсь до Івана або до Каленика.

Всі вийшли, цокнув замок два рази, і Лазар лишився між чистим ліжком, столом під настільником, напроти Спаса. Він сів на ліжко, помацав ковдру, подушку – все було добре, м'яке, якого ніколи не мав. Коло столу стілець, новий, блискучий, в кутку миска й вода – все як для пана. І коли б не високе, в залізних ґратах вікно, коли б не «параша» – Лазар міг би подумати, що ночує десь в горницях в пана. Обвів очима стелю, лампу і образ, поклав свої плечі на рябенюку подушку, підняв в чоботях ноги і за хвилину заснув, не гасячи світла, не роздягнувшись.

Вранці Каленик приніс чайник, а під пахвою булку. Поклав на стіл, обернувся до ліжка і згорнув руки на животі. Лазар побачив низеньку людину, наче не злу, на якій все – вуси, волосся, старий мундир – звисало і опадало, наче довго лежало в воді і тільки що вийняте звідти. Його вимоклі очі спочили на Лазарі, а далі полізли по плечах, руках і ногах, і усмішка вдоволення повзла йому під затабаченим носом. Лазар подумав, що ся людина мусить довго і вперто кашляти блідим скрипучим кашлем.

І справді, Каленик скрипнув, мотнув ласкаво головою і мокро втягнув у себе повітря.

– Здоровий дяденька! – тихо сказав він і розсипав легенький сміх. – Йдіть чаю пити... А спати на ліжку в халявах не помагається... Ну, та то другим... вам усе можна...

– Ти почім знаєш, що мені можна? – зацікавився Лазар і навіть зліз з ліжка.

– А знаю... приказано, значить... – І він знов розтрисив сміх, як сніжок.

– Бо ви казенний чоловік, – додав він згодом зовсім поважно, – для отечества, значить...

– О, так-таки й все? Ну, а горілки?

– Можна.

– І карти?

– Скільки завгодно... зо мною можна... І тут которий другий, Іван... приказано.

Однак показалося, що не все можна. Не вільно було одчиняти вікна, виходити з камери хоч на поріг. Приказано. З вільної людини, якою Лазар почувавсь у дорозі, він знову став арештантом. Тут, видко, гірше, ніж там, звідки приїхав. Бо там ходив він по двору, бачився з людьми, і хоч робота була часом важка, а проте звична. І знов стукнуло в голову те саме настирне питання, що вже забувалось: як воно буде?

Лазар умився, бо чай холів і булка принадно всміхалась. Не встиг він напитись чаю, як одчинились двері і щось загуркотіло. Високий, худий прислужник пер в двері м'яке велике крісло, обдерте ззаду і споловіле. З грюком пересадив через поріг і поволік у куток, де й притулив до стіни. Слідом ввійшов Каленик. Ніс обережно в обох руках царський портрет, трохи засиджений мухами, і ворухив ротом, наче жував.

– Подержи, Йване!

Іван підбіг, приклав портрет до стіни, а Каленик, пожувавши ще трохи, вийняв хліб з рота і приліпив. В камері стало ще краще. Видно було, що про Лазаря дбають.

Обід подали хороший, ситний, була горілка, а по обіді – карти. Іван все програвав і сердивсь; Каленикові везло: йшла раз у раз карта, і кожну щасливу гру він притрушував сміхом, хоч грав нечисто: за ним треба було дивитись.

Дні минали за днями. Лазар спав досхочу, наїдався і грав у карти, напивався горілки і, розлігшись у м'якім кріслі, коверзував. Бо він тут пан! І що він хоче, те і роби. Спочатку на самоті його турбувало: коли ж се буде? І як воно буде? Лазар чекав. Ось-ось покличуть і поведуть; почнеться нова робота, нове життя. Час йшов, а Лазаря ніхто не кликав, життя не змінялось, і він вже думав, що про нього забули.

Але раз несподівано його збудили вночі. Спросоння не розібрав, що то не Каленик, а невідомий жандар торса за плечі. Лаявсь, не хотів вставати, і світло лампи різало очі. Однак мусив звестися, довго натягав чоботи, одягав жовту сорочку. Жандар стиха бряжчав

острогами, мовчки подав йому якийсь піджак поверх сорочки, і вони вийшли. Ще ледве-ледве світало. Повітря було холодне. Коли ж минули тюремну браму і Лазар побачив коні, він догадався, і щось сіпнуло його за серце.

Їхали довго, серед безлюдних вулиць, поміж тихих домів з сонними вікнами. Потім звернули в поле. Стало ясніше, і жита вже синіли, холодні та свіжі. Жандар позіхнув й перехрестив рота.

– М-да-а! – протяг він ліниво. – Хороші жита!

А повітря ставало ще дужче прозорим. Далеко на обрії чорнів лісок, а в долині, під лісом, слався туман, густий і білий, як вата.

Врешті приїхали. Лазар ще здалеку побачив стовп. Він виліз з брички, підійшов до риштування і тупо поглянув на мотузку, нерівну і трохи скручену.

– Ну, приготовсь! – сказав жандар.

Лазар зліз на риштування, доторкнувся до петлі, гойднув її і так само тупо стежив за її рухом. Він був неначе сонний. Все в йому спало: злість, мозок, кров.

– Засукуй рукава! – коротко кидав жандар.

І зараз Лазар почав одщібати рукава, без думки: навіщо? Піджак заважав. Він стяг його з себе і пожбурнув назад; тоді поволі, розважно почав одгортати рукава аж вище ліктя і сам розглядав свою руку, темну, всю в синіх жилах, як в мотузках.

Жандар наблизивсь до нього і приклав злегенька до голого місця пучку. Потім зараз вийняв годинник.

– Вже скоро будуть...

І закурив цигарку.

Пройшло у мовчанці кілька хвилин.

Ранішній вітер стиха гойдав мотузку та обвівав заголені руки. А в синім, холоднім полі дирчав деркач і вився димок од цигарки жандара.

Враз несподівано збоку почувся брязкіт рушниць, показалися люди. Попереду плутався в полах високий піп, за ним смотритель, ще якісь люди; позаду – чорні солдати, між ними щось біле. І була та

ясна плямка серед чорної купи така чудна і незвичайна, що потягла до себе Лазарів погляд. Перше, що він побачив, – се ясне, як льон, волосся. Біла хустинка сповзла з них на плечі, і тонкі волосинки світились, як золоті. Щось йшло маленьке, ніжне, якесь дівча, і так бадьоро, весело навіть, що Лазар одвів од нього очі і став шукати іншого – того, для кого зійшлися сі люди й поставили стовп.

Вдивлявся в кожне обличчя – такого не було.

«Невже дитина?» – питав він в себе і чув усередині якесь невдоволення, так наче його обдурили. Згорнув на грудях заголені руки й чекав. Ось підійшли близько й поставили дівчину під риштування. Чому не плаче? Чом не кричить? Ні, стоїть тихо, дивиться просто, а золоті волосинки сяють круг лоба. Сказав щось смотритель, підійшов піп, простяг до неї хрест. Ні, їй не треба – і одвела рукою. Гукнула щось твердо, голосно, ясно, так наче крикнула чайка. Усі пани й солдати стояли бліді, винуваті, а вона обернулась і сама збігла на риштування. Лазар стояв і дивився, неначе забув, що має робити, мов бачив все те у сні. Не почував в собі ні злості, ані цікавості.

– Зв'язи їй руки! Балван!

Се його опам'ятало; накинувсь на неї грубо й незручно. Не боронилась. Сама заклала руки, так, хрест-нахрест, і тихо стояла, поки він, мокрий од поту, плутав мотузку та в'язав вузлик.

– Де запинало? Йолоп!..

А він забув.

Врешті подали – білий і довгий мішок. Він так старався і поспішав. Руки тремтіли, зачіпляли волосся, а потім сковзнули по теплій і м'якій шиї. Той дотик його опік, стрепенув усім тілом. А проте Лазар був як у сні. Щось в йому спало й не прокидалось. Сонний, напівсвідомо накинув на шию зашморг, поправив і, замахнувшись, вибив з-під ніг у неї дошку. Фуркнула мотузка, наче струна, а біле стрибнуло і закрутилось. І стало довге, велике, закрило обрій, людей, весь світ. Як біла стіна. Потому зменшилось зразу, зсохло і заблищало на сонці, що сходило саме. Тоді тільки Лазар побачив поле й почув тишу, якусь

незвичайну, смертельну тишу, що ссала серце. А в тій порожній тиші тріпалось плечима біле, дирчав сухим горлом деркач й блищав годинник в руках у лікаря.

До Лазаря наблизивсь смотритель. Він підняв руку, щоб потріпати його по спині, і зараз одсмикнув руку, не приторкнувшись. Блідий, чудним здушеним голосом кинув:

– М-молодець!..

Одвернувся од нього і підкрутив вуси. Тоді забряжчали рушниці, заметушились люди, і був кінець...

Того дня Лазар міг пити, скільки хотів. Іван і Каленик втомились носити пляшки, а він все пив і все говорив, щоб не було у хаті тихо, а сам надаремне старався згадати, що вона крикнула тоді, перед смертю? Голос він чув, але слова сховались в тумані, у соннім сповитку, яким окутало мозок. Докладно нічого не міг згадати. Підвечір упився і намагався битись, та Іван і Каленик втекли, а Лазар звалився на ліжку й заснув.

У п'яному сні йому щось верзлося, але помалу туман шугнув, розтанув, і він виразно почув слова, так гордо кинуті всім у лице, хоч їх не розумів й не думав над ними. Ясно побачив тонкі волосинки, мов золоті нитки. Дрібненькі руки, як у дитини. А теплий дотик ніжної шиї жив на його руці та розлазивсь по тілу, неначе мурашки. Тепер він бачив всі її рухи, вираз очей, бліде обличчя, зморшку на чолі, подолок спідниці, як розвівався, коли ступала. Всякі дрібнички, всю її постать, малу, м'якеньку, наче курчатко з жовтим пушком. Бачив, як тріпотіла під білим рядном, схиляла голову, шию, а довгі, гострі передки черевичків стирчали в обидва боки, мов хвіст у ластівки. І йому снилось, що він дивився на свої руки, чи не пристало до них чого...

Після сього випадку будили Лазаря часто. Вставав серед ночі і йшов на роботу, байдуже, холодно, без цікавості. Тепер не цікавило його вже питання: як воно буде? Не почував злості, яку старався роздути у собі перше, ще там, в тюрмі. Було навіть дещо приємне: він

бачив поле, зеленіли жита, повзли по небу хмари, і шумів вітер. Бачив схід сонця.

Мав діло з різним народом. Одні йшли сміливо, гордо, говорили гарні слова, що йшли од серця. Другі, бліді, як трупи, ледве сунули ноги, мліли, і треба було зводити їх вгору. Інші знов лаялись, кляли і не давались. Таких волік він за шию, крутив їм руки і вовтузився довго, аж прів. Чоловіки й жінки, старі і саме в силі, малі та сухорляві, мов діти, пани й свій брат. Часом вдавалось – і робота виходила чисто. Іноді зашморг зсувався з шиї і крутив голову вбік. Тоді білий клунок скакав, корчився довго і не міг вмерти. Щоб покінчити муки, Лазар чіплявся за ноги, витягував тіло, аж щось хрустіло, – і був кінець. Раз обірвався мотуз – і довелося вішати вдруге.

Іншим знов разом трапилось так, що шнур був занадто довгий, і, коли він вибив дошку з-під ніг, тіло стрибнуло немов скажене і одірвалось. А в білій сорочці лишилась голова і літала на шнурі, як змії, заливаючи кров'ю все полотно. Тоді його лаяв смотритель і довелося наново прати білий мішок.

Кожний з «клієнтів», стрічаючись з Лазарем в останню годину, лишав йому дещо на спомин: погляд, якийсь особливий і незвичайний, голос, колір волосся і форму шиї, рухи, слова. Всі ці дарунки прилипали до нього, жили у ньому своїм таємним життям. Се те живе, що лишалось по мертвому. І дивна річ – усе те спливало на пам'ять лиш в сні, а не увіч. Вдень найчастіше він нудився або ходив похмурий, сердитий, вередував. Ганяв Каленика, Івана, шпурляв у них чобітьми, коли не зараз робили, що загадав. Лаявсь і пив. П'яний туман повивав йому голову, родив химери, дикі бажання і люті. Кричав на всіх, лупив у двері і докучав.

Раз вранці, своїм звичаєм, Іван подав окріп до чаю, та Лазар не схотів пити: «Подать самовара!» Іван перечив і поясняв, але Лазар захопив чайник й шпурнув ним в Івана. Побив посуду, а Івана попик. Приходив старший, почав кричати, а Лазар став як скажений, бив кулаками в стіл і ревів дико: «Подать самовара!» Старший утік, а

самовар принесли. Почувши силу, Лазар все більше та більше з них вимагав. Окрім горілки, він схотів пива – і щодня давали пиво. Носили на його бажання дорогі страви; всю хату прибрали у килими, бурчали, низали плечима, а слухались далі. І се п'янило Лазаря.

– Сволоч! – гукав він на них. – Робіть, що схочу, бо я ваш пан!..

Слухняність тих, що були сторожами й начальством, викликала у ньому потребу мучить. Здавалось, його затуманений мозок безупинно був зайнятий тим, щоб вигадати щось нове, докучливе та понижаюче.

Він кликав Каленика – і коли той ставав перед ним, наказував коротко й гостро:

– Кашляй!

Каленик всміхався і нерішуче мовчав.

– Кашляй!

Каленик тупав на місці, кривив сердито рота, але починав вже покашлювати стиха.

– Ну, дужче, йолопе, чуєш?!

– Кахи-кахи! – скрипів Каленик.

Незабаром той штучний кашель переходив у справжній і виповняв хату невпинним бухиканням, з свистом й затягуванням.

А за кілька хвилин Лазар знов кликав:

– Каленик! Кашляй!..

З п'яних очей він уявляв себе графом, великим начальником, що приїхав в тюрму, аби дати у всьому лад, захистити арештантів од кривди. Починав з того, що робив «смотр» Іванові і Каленикові. Вивертався у кріслі, одкидав ноги у довгих халявах, підпірав боки у жовтій сорочці й сердито наморщував сіре, у цеглястих плямах обличчя, а жовті вуси у нього кумедно стирчали, як у собаки.

– Як тебе звать? Йваном? Брешеш. Я знаю, що ти Кручок. Мене не обдуриш, я тебе бачу, шельма! Зачим ти мучиш людей? Він дума, свиняче рило, як арештант, то вже не людина. А може, він кращий за тебе, бо за гріхи приймає муку, а тобі за них платять. Гля-а-ди! Як тільки дізнаюсь, я тебе... я тебе... в двадцять чотири години...

– Ну, тепер другий. Як звать? Каленик? А, чорт з тобою, нехай Каленик. Ну, лепортуї. Ногу... як ти ногу держиш! З ким ти говориш, га? Крадеш? Годуєш борщем з червою? Б'єш в морду? На арештантах сорочки чорні! Пацюк ти з квасу, обсмоктана миша... Скрізь непорядки, я вас!.. Подать смотрителя!..

Смотрителя не подавали, тоді Лазар ліз битись. Ті йшли жалітись, і врешті приходив смотритель, якийсь несмілий, немов боров щось в собі, перемагав. Не сердивсь, а умовляв, прохав, соромив, і кисла, винувата усмішка розтягала його обличчя.

А Лазар розумів, що йому годять, що він потрібний, що все йому можна, як важній особі.

Й вигадував далі.

Часом на нього нападав страх; усього боявся, все було вороже, все проти нього; закрадалось, чигало і не давало спокою.

Чогось йому здалось, що за ним стежать Іванові очі. Підкрадуться стиха, ляжуть на шию або на спину й шукають місця, щоб влізти всередину. Лазар притихне, причаїться і раптом крутнеться на місці. Але очі встигли втекти вже і сміються в Івана під лобом та переказують, що вони бачили.

Лазар тоді приходив у люті і кричав на Івана:

– Не дивися на мене! Забери свої очі, чуєш, бо видеру з лоба!..

Але очі верталися, лазили по обличчю, по шиї, грудях і, злегка лоскочучи, вертіли дірки углиб. Се дратувало, приносило втому. Взагалі було важко. І все докучало. Стіни, горілка, Іван і Каленик. Немов легше було в першій тюрмі. Легше носити цебер, замітати подвір'я, тягати воду. Там було сонце, рух, люди. Про нову роботу Лазар не думав удень, зате по ночах чув під рукою то м'яку шию, то теплі коси. Злітали до нього десь з темряви очі – карі, сірі і голубі, а з них розпучливим криком кричали смерть і життя. Розцвітались, як квіти, гарні слова і, мов будяки з пилом, – прокльони. З'являлось все, все, що лишалось йому на спомин, всі подарунки смерті, які прилипли до нього і жили в ньому своїм окремим таємним життям. І се будило знеохоту і втому.

Його одривали од снів. Він мусив іти по нові подарунки, хоч старі не забулись і не давали спокою. Лазар бурчав, насилу підводив обважнілеє тіло і одягавсь. А після того знов нудний день, п'яний туман, коверзування.

Так минали дні й ночі.

А ночі все ж були кращі.

Одної ночі прийшов до нього той, що залишив на спомин великі очі. Сів на постелі край ліжка, там, коло ніг, і межі ними почалась розмова.

В і н. За що ти мене вбив?

Л а з а р. Хіба я знаю? Звеліли.

В і н. Неправда. Хіба можна звеліти комусь забити, коли він сам не схоче. Признавайся: ти вбив за гроші?

Л а з а р. Я ще раніш зарізавав п'ять душ.

В і н. Ти не крути. Нащо зарізавав?

Л а з а р. Вони кричали... Мені страшно стало... боявся, набіжать люди і зловлять.

В і н. Ну, далі.

Л а з а р. І сам не знаю, як се зробив. Я не хотів... не мав на думці.

В і н. От бачиш. Ти не хотів. Ти з переляку взяв гріх на душу й за се прийняв кару й покуту. Ти захищався. Ну, а тепер? За що ти губиш людей? Чи за горілку? За гроші? Що вони винні тобі?

Л а з а р. Не дивися на мене! Забери очі... чуєш, ти! Чуєш!

В і н. Ні, буду дивитись на тебе. Приліплю очі на твої груди і буду крутити ними, аж поки не влізуть у серце. Бо ти ще кращий за тих, що тебе спокусили і що звеліли вбивати... Ти темний, ти невидючий, ти, може, з нужди йшов на погане, а вони книги читають, у них достатки...

Лазар. Ти думаєш – легко мені? Втомився я дуже... душею і тілом. І все мене щось коло серця... Не дивися ж на мене... забери очі... чуєш, що кажу: забери очі...

Але той не забрав: одділилися очі, страшні, великі, з яких кричали смерть і життя, поплили в повітрі і тихо сіли йому на груди. І Лазар

чув, як крутились на однім місці та влазили в груди все глибше, глибше...

Прокинувся Лазар з важкою головою. Було дуже нудно і світ немилий. Так було тісно, сіро і душно у камері, а тіло стало лінивим, млявим. Не хотілось навіть горілки, але він пив. Горілка сьогодні була гірка, смердюча й не мала сили – не брала. Тоді Лазар почав кричати й коверзувати, знущатись з Івана, мучить Каленика. Почув потребу, щоб хата сповнилась криком, гамором, рухом, щоб стіни двигтіли, вікна бряжчали і все тріщало. Трощив посуду, грюкав у двері і в стіл кулаком. Не прогнав тиші. Вона дивилась на нього з високої стелі, зо всіх кутків і вищиряла зуби. Перемогла.

Лазар замовк, поклався на ліжко, заплющив очі і став чекати. Чи не прийде до нього той, що був уночі. Але той не прийшов. Лазар встав з ліжка. Плентавсь важкими ногами по хаті, натикався на стіни, прихилився до холодного муру, щось думав і, скрививши обличчя, говорив вголос: «Сволоч!» Знову ходив, знов снував думки, як павутиння, і крізь зуби шипів на когось: «Сволоч!»

Стискав кулаки.

Вночі до нього знову прийшло. Правда, не той, що сподівався, а та, перша, з русявим волоссям. Сіла в ногах і зараз спитала:

– За що ти вбив?

Лазар не знав. Не мав що їй казати, а хотів, щоб вона говорила, все розказала, все пояснила. Коли він хоче – добре! Тоді тим голосом, що жив у нього в вухах, вона розповіла, що в неї лишилась старенька мати і тепер плаче. Що їй не хотілось вмирати, а він забив її лиш через те, що йому заплатили. За гроші. Невже так було треба тих грошей? Дали вони спокій, принесли щастя, веселість, здоров'я? Позбавить життя людину і за те мати тюрму, горілку і гріх? Чи йому краще тепер, ніж перше?.. Вона говорила, а тонкі волосинки світилися в неї над лобом як золоті.

Лазар хотів, щоб вона ще щось сказала, про що він знав, та сам не смів сказати, а бліде, як хмаринка, дівча немов вгадало його бажання:

– А все ж ти кращий за тих, що звеліли вбивати, бо не сокира рубає, а той, хто її держить...

Щось ворухнулось у Лазаря в серці. Радість чи жаль? До неї? До себе?

Тепер він хотів тільки знати, що вона крикнула тоді, перед смертю.

Але дівча тихо всміхнулось і з докором сказало:

– Чому не слухав?

* * *

Іван і Каленик поклали, що Лазар, мабуть, перепився. Се вони вивели з того, що він якось чудно поводивсь. Став невеселий, тихий і все щось дума. Ходить по хаті і раптом, ні з того ні з сього, простягне руки, огляне долоні, пальці й сховає в кишені. Потім знов ходить, зирне, чи не стежать, виймає руку, огляне уважно і зараз ховає. Що він там бачив?

Ся нова звичка особливо була їм помітна, коли грав в карти. Часом серед гри він кидав карти на стіл, так що вони бачили, яка у нього масть, і ховав руки під стіл. Коли ж йому здавалось, що Іван або Каленик скидали оком на його руки, він кидав грати, засував руки в рукави або ховав позад себе і, сердитий, розлючений, виганяв їх із хати.

Тепер Лазар їв мало. Каленик розказував Іванові, що Лазар боїться хліба. Раз він підгледів, як Лазар простяг руку до хліба і враз одсмикнув. «Бо він святий», – сказав наголос. Ха-ха! Бо він святий! Хо-хо! – і обидва сміялись.

Вже кілька днів по Лазаря не приходив жандар. Та кожен раз, лягаючи спати, Лазар думав про нього і сподівався. Хто посилає жандара? Смотритель? Ні, він сам, як Лазар, він теж сокира в чужій руці. Хто ж посилає? Які ті люди? Один чи багато? Він хотів би побачить людей, од яких він навіть кращий. Людей, що тільки сонця їм стидно, бо кінчають роботу, поки не встане. Але де їх побачиш, і

хто їх покаже? Хто їх вгадає? Його немічна думка билась, як муха об шибку, й, знесилена, падала вниз. Зате всередині в нього росло щось, як тісто у діжці, бродило, немов опара. Йому робилось душно од думок, не ставало повітря для грудей. Він залазив на стіл і одчиняв вікно, хоч сього не дозволяли. До нього з-за ґрат влітали вогкість і тиша, а око жадливо ловило все, що могло. Там було вільно й спокійно. Там були високі чорні дерева, а між ними синіло небо, як глибокі блакитні озера, ущерть повні води, в яких плавали зорі, як золоті рибки. Понад землею тривожно спала важка та чорна хмара й здригалась од легкої блискавки. А долі, на вогкій землі, світилися червоні вікна, і скрізь був спокій.

Тільки Лазар не мав спокою, бо зараз з'являвся Каленик, щоб зачинити вікно. Щоб хто не побачив Лазаря часом.

Ось як! Його ховають. Їм навіть сором показати його. Які ж ті люди?

* * *

– Лазар, вставай!

То йому снилось; слова повзли по тілі, як гусінь. Хотілося скинути гусінь, і не ставало сили. А вона лізла по ньому, бридка, волохата, і лоскотала плече.

– Лазар, вставай!

Лазар розплющив очі – над ним схилився жандар.

Лазар підвівся, спустив з ліжка ноги.

Посидів хвилину, покліпав очима до світла і знов ліг на ліжко.

– Ну!

– Я не піду.

Ха-ха! Се було забавно! Він не піде! Жандар сміявся, і бряжчала враз з сміхом жандарова шабля.

– Ну, не дурій, Лазар, пора!

Але Лазар не думав дуріти. Похмуро й уперто він кинув знову:

– Я не піду.

В голосі була така рішучість, що жандар вже розсердивсь.

Він не піде! Коли начальство чекає! Коли все вже готове! Та що він дума собі, нарешті? Хто він такий? Великий пан, старший, начальник? Ще розмовляй з ним, з якимсь мерзенним катом! Вставай, говорять!

І Лазар встав, але так швидко, що жандар аж відскочив. Відскочив й побачив нове обличчя, скривлене гнівом, два вовчі ока, голі широкі груди, покриті волоссям, і кулаки. І все те лізло на нього, пашіло жаром, хрипіло.

– Ти кращий за мене? Кращий? Ти сам не вішав? Сволоч!

Велике тіло хиталось на босих ногах та викидало, як із безодні, лють.

– Покажи руки: чисті? Я тільки кат? Нащо ж ви годите катові, сволоч!

І перше аніж отямивсь жандар, Лазар схопив м'який фотель і кинув долі. Крякнув фотель і розсівся на всі чотири ноги.

– На ж тобі, на!.. Збирай своє...

– Він п'яний! – гукнув жандар. – Зв'яжуть його зараз!

Нелегко було зв'язати. Лазар кидався по хаті, великий, сильний, немов сердитий ведмідь з вилами в грудях, і нищив все, що попадало в руки: стягав килимки, мотлошив, рвав, кидав під ноги.

– На тобі... на... бери!..

Здавалось, не люди його гнівили, а все, чим прибрана хата.

Знявся в хаті пил, як хмара, тріск, стогін і метушня.

На його напали, а він боровся і не давався.

Проте в'язали і били.

Приходив смотритель, лаявся та умовляв. Як можна? Йому так годять, так доглядають. Хто з арештантів має такі вигоди? Не треба багато пити горілки, бо от що з того виходить...

Зв'язаний Лазар лежав серед руїни. Він важко дихав, втомлений бійкою, а всередині в нього тремтіла зла радість, що сьогодні страти не буде і що від нього, ката, залежать ті невідомі, що мають силу вбивати.

* * *

Потім, надалі, Лазар скорився. Затих і вже не сперечався, коли будили по ночах. Йшов на роботу байдужий, як ремісник, але в очах у нього з'явилося знову щось скрите і запечатане.

Тепер він більше мовчав, покинув коверзування, був тихий, слухняний. Каленик з Іваном не могли нахвалитися ним. Навіть стежили менше.

Вони покляли, що з того часу, як ката провчили, він краще збагнув силу начальства, бо найчастіше розмовляв з ними тільки про старших. Ну, от смотритель або жандар – вони ж не самі, хтось є над ними. Так. А у тих старших є знову начальство. А там знову є хтось, хто каже: хай буде – і так усі роблять, як каже він...

Той «він», далекий, таємний, про якого ані Іван, ані Каленик не могли до ладу розказати, найбільше цікавив Лазаря. То «він» скаже: «Забий» – і становлять стовп, ведуть до нього людину, жандар приходить по Лазаря, а Лазар накладає на шию мотузку. Немов павук, гладкий, окатий, сидить в павутинні і стежить, чи не літає муха. У темній, тісній голові ката, де думки перше були такими, як спутані нитки, тепер вони звивались в тугий клубок. Йому здавалось, що зло сидить в одному місці, простяга звідти руки на усі боки і все ворухить. Що коли б отак підійти, узяти в пригорщу зло і здушити, всі б руки спустились безсилі і перестав би будити його по ночах жандар.

Тепер вже Лазар думав про нього. Хто він? Який? І де шукати? Йому уявлялось, що він такий, наче смотритель Морда: груба безвуса пика, маленькі жорстокі очі. Лазар підходить близько до нього, до самої пика, і каже: ти зло? – і бац-бац! по щоках. Ти лихо? Ти кривда? – і знову – бац-бац!.. Ти розливаєш кров?

Потім він би його повісив. Не так, як других, ні, без запинала. Щоб видно було обличчя і всі на йому муки, щоб корчився довго, без краю, щоб тіпали плечі, зчорніло лице і вилізли з ямок неситі очі.

Він знає, як се зробити: його навчили.

І перший раз, після втоми і знеохоти, після огиди до своєї роботи, – уперше почув він смак душогубства.

Почув ненависть у серці і розкіш муки.

20 червня 1907р.

В дорозі Оповідання

Де б Кирило не був, що б не робив, скрізь оточала його атмосфера, густа й своєрідна, що заслоняла багато предметів, наче їх зовсім не було на світі. Атмосфера гаряча, тривожна, вся – небезпека і боротьба, вічний упад і підойма, розквіт надії й розпука, почуття сили й знесилля і безконечно довга дорога, на якій стільки вже полягло... Дорога, якій, здавалось, кінця не видно. Цілий ряд жертв, загин благородних, найближчих, чад крові і танець смерті, гарячий ворожий віддих, що припадає до сліду, й те вічне «мусиш», що гнало зв'язувать там, де розірвали, розжевріти те, що пригасало. Ту атмосферу носив Кирило з собою, як квітка запах. Вона одіпхала од нього родину, у ній розплились колишні звички й потреби молодого життя, розвіялось навіть прізвище власне. «Кирило», «товариш Кирило» – хіба він звався коли інакше?

Краса природи, принадність жінки, чари музики і слова – все се котилось, як хвилі в далекому морі, чужі й невидимі. Природа – се були день або ніч, зима чи літо – час зручний або незручний задля роботи; жінка – товариш чи ворог, пісня – лиш те, що кличе до боротьби. І двадцять три роки, подвоєні в тінях на худому обличчі, у зморшці на чолі, немов зреклись своїх прав, зсушили молодість...

Високий, стрункий, білявий; блакитні очі, притомлені трохи; темна сорочка, широкий пояс – такий приїхав він в город.

Учинив «явку», сказав пароль. Добре! Тільки треба зачекати листа.

А тим часом Кирила повели аж на край міста, де в певному захисті міг перебути.

Йшли довго душними вулицями, повними пилу, аж сіло сонце, і на золоті неба, як на тлі візантійського образу, зачорніли сільвети ^[36] тополь та дахів. Товариш говорив щось нервово, наче хотів впевнити не тільки Кирила, але й себе, що справа цікава, а тим часом в його

облізлій фігурі і в поруділім пальті чулось щось винувате і безнадійне.

На квартирі їх стріла хазяйка і показала кімнату. Ну, тепер на добраніч. Як тільки надійде лист, зараз можна почати роботу. Кирило лишився сам і байдужно дивився, як ніч обгортала садок – чорна, густа і тепла. Сів на порозі і закурив. Було так тихо, спокійно. Червоний вогник цвів серед ночі, як квітка щастя, в п'ятьмі думалось ясно, як ніколи при світлі. Він думав про те, задля чого приїхав, що має зробити, і чорний павук-турбота почав уже ткать свої сіті.

Несподівано, раптом у чорну тишу щось впало. Живе, веселе і безтурботне. Заскакало по листі, збудило повітря, штовхнуло землю і вогко дихнуло просто в лице. Пронеслось шумом, обмило землю і щезло. А тоді вплив на небо місяць. Кирило вийшов у сад і якось разом убрав у себе важкі дерева, повні, як губка, водою, сріблястий регіт мокрих листочків, шептання крапель поміж галузок, обійми тіней з зеленим світлом і синє глибоке небо, просте, спокійне. Природа зітхнула повними грудьми, зітхнув і Кирило.

Невже він сього ніколи не бачив?

Було якось чудно і по-новому приємно, що лоскотали чоло холодні краплі, що спливало на нього зелене світло, що в серці стало так само спокійно, як і на небі...

Довго не міг заснути.

На другий день прокинувся пізно – і перша думка була про лист. Побіг до хазяйки і одчинив двері.

– Добридень! Ніхто не приносив до мене листа?

– Ай!

Високе, чисто жіноче і різко-дзвінке, воно в блискавку злилось з рожевим тілом та з лопотом ніг. Ляснули двері і – стало пусто.

Знадвору в сіни вступала хазяйка. Ні, лист не приходив.

Се було дивно, що ту одповідь прийняв так байдужно.

Взяв шапку.

День був блискучий, літній. У праву руку їживсь дахами та коминами фабрик задимлений город, наліво стелились зелені луки і

вигинались фестони лісу. Направо? Чи вліво? Вагався хвилину – і подався на луку.

Наче нічого не одмінилось за сей короткий час, а чогось очі не так дивились і думки були не ті. Щось наче згубив і не хоче підняти, щось наче змив з нього вчорашній дощик – через те, може, було так легко. Приємно було ступати по твердій стежці, відчувати роботу тугих мускулів ніг. Раз-два!.. Підставляти лице під сонце і вітер і йти кудись без цілі, без думки про обов'язки, людей, роботу. Йти серед поля, купати тіло в золотих хвилях, а очі в блакиті. Як дикий звір. В тім було нове щось і ганебно солодке. Надвечір тільки повернув втомлений, чорний од сонця, як циган, з руками, повними квітів.

Вечерю подала хазяйська дочка. Се було те «ай!», сполохане вранці, молоденьке, біляве, з ніжною лінією тіла, курносе і синьооке.

Кирило простягнув руку.

– Я налякав вас уранці?

Воно пирснуло сміхом й надуло рожеві губки, повні і вогкі.

І знов Кирило почув у собі чудне щось: його надила лінія губ і їх рожева вогкість.

Ну, звісно, вона налякалась; прибирала, була неодягнена і не сподівалась, що хтось одчинить двері. Він просить вибачити, бо не міг знати, що в сьому домі є така... «Яка така?» – «Ну, така, така... панна Олена...» – «Олена?» – «Хіба не вгадав, що її звати Олена?» – «Ха-ха! А може, і не Олена?» – «Ну, то Наталя». – «Якраз! Ха-ха!» – «Ще не вгадав? Тепер вже напевно: Варвара, Настя, Оксана, Марія...» – «Ні й ні, ніколи він не вгадає, а от вона знає, що він Петро». – «Бач, не так...» – «Петро, Петро, Петро...»

З другої хати гукала хазяйка:

– Усте, де ти там щезла!

Ага, ось воно й вилізло шило з мішка. Для першої стрічі з панною Устею він їй дарує оці квітки. «Оцей бур'ян?» Ну, коли се бур'ян, то він забирає назад.

Але Устя уже вхопила квіти й побігла з кімнати.

Й на другий день листа не було. Кирило обурился. Свинство, мерзота! Він марнує дорогий час, а вони там сидять собі згорнувши руки. І се партійна робота! Чорт знає що за порядки! Ходив по хаті великим та легким кроком, наче злість одривала його од землі, і дув на полумінь злості, щоб роздути в пожежу. А разом з тим, десь з глибини, сочилися підземні джерела і гасили вогонь. Ловив нещирість і чув знеохоту, що блукала у ньому, як тінь бистроплинної хмарки. І се викликало у ньому гнів. Треба піти у город і розпитатись. Швидко зібрався, вийшов на вулицю і... повернув в поле.

А як тільки в розкриті очі вступило зелене, що котилось буйними хвилями луків та лісу, як тільки небо спустилось і ніжно торкнулось обличчя, немов пушинка, як тільки в груди ввіллявся золотий напій повітря, його сповила солодка втома, як у людини, що встала з смертельного ложа, і впало десь у безодню все, чим досі жив: спека роботи, вогонь небезпеки, чад крові і боротьби... Так наче він тільки вчора родився, в один день з молодією природою. І не мав сили, не хотів спинитись над тим, що з ним робилось, струшував з себе всі думки й сумніви, як гуси з крил воду, перепливши нарешті річку.

Брів серед жита і дивився новими очима... ні, не новими, а тими, що довго спали під вагою безвладних повіків, – дививсь, як скипало молоде жито синім шумовинням колосся, як било хвилями у чорний ліс. А ліс кудись йшов. Йшли кудись сосни, ряди високих пнів. На вершечках, жовтих, як ананаси, лежали чорні корони, мов волохаті папахи. Здалека йшли, переходили річки, фіолетові дороги, глибокі багна – й замазали ноги, бо до половини пні були сірі, як засохле болото. Йшли і щезали у сизій млі.

Коли ж Кирило вступив у ліс, ноги сковзались у нього, як на паркеті, над головою химерно корчилися гілки – клубки жовтих гадюк, гойдалися кошлаті віти, наче фотелі, де спочивало сонце, а маленькі галузки, пучечки соснових гілок стелились на небі, як дороге гаптування по блакитному шовку. І сонце горіло за ними, як за китайським екраном.

За лісом дрімали луки, наче стоячі води під матом ряски. По них блукали тіні летючих хмар, наче хорти припадали, нюшили й щезали у резедових просторах.

Попадались маленькі озера, що грали лускою і тріпотіли, як срібна риба, кинута з річки на надбережну траву. Або великі – з муром синього очерету, з білим обличчям водяних лілій, з багnistими берегами, чорними і блискучими, як мокрі спини гіпопотамів, з теплим духом води і намулу.

І все було таке здорове, ціле, безжурне, і все співало хвалу безлюддю...

* * *

Кирило не питав вже хазяйку про лист. Але одного разу, як збирався виходить, вона сама подала йому листа.

Ага! Хіба се до нього? Ну, добре, добре... Взяв машинально і, не глянувши навіть, поклав у кишеню. Що вона каже? Приходив до нього і не застав? Се панна Устя склала той гарний букет? Що? Прохав зайти і конче сьогодні? Ну, добре, добре... Чудесні квіти, – і який смак має та панна Устя...

Тепер по цілих днях лежав над берегом річки і дивився на небо. Його займали хмари – ся неспокійна небесна людність, за якою він стежив; вічно жива, вічно рухлива. Часом здіймались там бучі, народні повстання. Мчали обурені юрми, чорні од гніву, грізні, з риком, з громом рушниць, з вогнями бомб, з червоними прапорами. Точились небесні війни, падали трупи, а їм толочили груди все нові лави. І невідомо, хто переміг.

Або знов було спокійно – і людність гуляла, як на бульварах. Радісно й легко пливли веселі громади в білих та синіх серпанках, ніжні дівчата, пишні жінки, рожеві діти, – і скрізь було повно радощів, сміху.

Часом з'являлись бліді хмаринки, довгі, худі, прозорі, немов сухотники проходились десь на курорті понад блакитним морем.

Або паслися вівці – цілі отари білих ягнят, і як пастух – золоте сонце.

Кирило стежив творчі процеси, що відбувались на небі. Хтось невідомий, великий майстер, ліпив з сірої маси звірів, людей, птахів, будинки, вежі, городи цілі – і пускав їх на волю, щоб заселити небо. Але все те було сире, не встигало ствердіти і утрачало форму. Звірі змінювались у вежі, з людей виходили гори, з городів – птахи; будинки приймали форму людей, а ті знов змінювались у скелі, що оточали глибокі, повноводі озера. Валились розкішні храми, розставали на альпах сніги, і з пишних троянд осипались рожеві платочки. А невідомий вже шаленів – творив драконів, крилатих коней, грифів та крокодилів; але й ті жили тільки хвилинку, щоб перетворитись у щось нове. Тоді, знемігшись, в розпуці, мішав все разом у сірий хаос і сам розпливався у сум.

Цікаві теж були тіні і їх життя. Кирило зорив за ними, як вони корчилися попід кущами, пнями дерев, під берегом річки. Їм було боляче і не вигідно. І тільки тоді, як сонце втомлялось і од вершечка слави спускалось униз, тіні помалу і обережно простували скорчені члени, росли і лізли все далі та далі. Надвечір вони лягли вже у весь свій зріст, лягли по долинах без краю довгі чорні тополі, тонкі крилаті вітряки, шпильясті дзвіниці, димарі фабрик – весь город циклопів, чорний, німий і нищий.

Кирило не чув докорів. Красу природи і її спокій пив хтиво, як спраглий воду, без думки і без сумніву. Як щось належне. Загублене щось і знайдене знову. Здалеку часом, як з-під землі, долітала до нього луна знайомих сигналів, але така бліда, безсила, що зараз вмирала. І він не хотів її слухать. Зате по ночах його мордувало. У сні здавалось, що він щось мусить, щось конче мусить зробити – й не може. Не має сили. Збирає всю міць, напружує волю, змивається потом – й не може. А мусить... Боліло.

Будився розбитий, безсилий, та перший сонячний промінь, що тягся до нього крізь шибку, вбирав у себе ту сонну мару і вертав сили.

Тепер Кирило ходив вже не сам – панна Устя знала чудові куточки, оази квіток. Вона йшла перед нього, свіжа і чиста, з блискавичною лінією тіла, і сміялась весело й тепло, як сонце. В лісі вона сідала десь на галузку і гойдала ногами, тугими і молодими. Наче русалка.

– Не дивіться на мене.

– Коли я хочу.

– А я не хочу.

– Мені байдуже.

– А я закриюсь.

– А я одкрию.

– Тільки насмійтесь.

– Уже насміливсь.

– Ай!

І знов те «ай», таке високе, лоскотливо-жіноче і срібно-дзвінке.

Він держав руки, а вона жмурила очі, ховала лице, і сміх сипавсь їй з горла, як лісові горіхи у кришталеву вазу.

Перекидались словами, пустими і незначними, аби подати один одному голос, і слова ті приставали до них, як будяки, що трудно одірвати з одежі.

Над берегом річки вона роззувалась, бродила по мілкій воді. Вода позволяла дивитись на її ноги, такі бліді, як віночок нарциса. По блакитній воді пливли й щезали легенькі хмари, а вона здавалась одною з них – рожева, прозора, позолочена сонцем.

Кирило надимав легкі і пускав берегом, наче стрілу:

– Ус-тя!

Тоді високий берег й його заломі, мур лісу і всі горби складали губи, так як Кирило, і вертали в відповідь:

– Ус-тя!

А Устя сміялась.

Разом, як дві берізки з одного пня, вони з'являлись тут, там, збирали квітки, вигрібали з-під листя гриби, купались в сонці і в холодках або, взявшись за руки, збігали з горбів у сочисті долини. І він не міг одрізнити її од шелесту лісу, од льоту хмар, запаху зілля. Вона була така наївна і така хитра, так мало і так багато знала, як та мурашка, що будує пишні палати і живе в темних комірках.

Лежали у високій траві, серед моря квіток, і роздивлялись: там, на самому споді, жовтіли черевички і дрібна потентиля, як зерна золотого піску, а над ними здіймались топольки вероніки, то сіро-блакитні, то густо-сині. Червоні помпони конюшини, немов їжачки, стовбурчили щетину з трилистих підставок, а пахучий чебрець ткав по схилу гори геліотроповий килим. Кашка розкрила скрізь парасольки. Серед білих наметів її тріпались крильця синіх метеликів. Часом на парасольку спускався жук і ловив сонце в зелене дзеркало крил. Устя таїла віддих, щоб його не злякати. Похмурий звіробой викидав купи зірок, яскраво-жовтих, проте сумних, як золоті кутаси на чорних боках домовини, а обік нього виганяв сіре та вузлувате стебло петрів батіг, по якому дряпались зрідка блакитні квіти, полинялі й нечесані. З трави на Кирила наводив око ромен. Дрібні дзвіночки розбігались по луці і сіяли сум, такі делікатні і такі ніжні, що самі дивувались, як животіють на світі. Недоступна кропива, обважніла насінням, немов бджола пергою, хазяйновито шепталась по своїх леговищах.

А там знов волохата центаврія хилилась на всі чотири боки, немов хотіла засипать синьо-рожевим цвітом усі простори. Оддаль кінський щавель, зруділий на сонці, куривсь брунатним димом, як похоронний факел, і стояли поважно, як золоті семисвічники по древніх храмах, коров'яки. Кирило показував Усті долини, де евфорбія таємничо котила в сочистих та сирових, як дійки корови, стеблинах молоко од темно-соснового низу до жовтих кругленьких розеток. На високих місцях поріс, як джунглі, сивий полин і п'янив повітря гіркими пахощами, густими й задушливими.

То там, то сям простягались до сонця котячі лапки, сухі, бездушні, м'якенькі, немов оксамит, а між ними польова м'ята кожну пару листочків прибрала в пояс з геліотропів. Усті з Кирилом здавалось, що наївні діантуси червоніли в траві, як дитячі обличчя, а над ними схилив свої віти журливий дрік і плакав золотими сльозами. Окремо займали великі простори будяки, сині, аж сизі. Вони здавались покинутим вогнищем, що конало передсмертним блакитним димком. А там, по луках, світила жовта кульбаба, як зорі на небі, крутилась на одній ніжці берізка, міцно тримався землі деревій, кивала сірими вітами собача рожа і на горохах сиділи, як метелі, біло-рожеві, червоно-сині і жовтогарячі квіти. Се була оргія квітів і трав, п'яний сон сонця, якесь шаленство кольорів, пахощів, форм...

Устя лежала і гризла якесь стебло, а Кирило нагнув до себе куш зілля й припав до нього гарячим обличчям. І от без слів, без намови очі їх стрілись, як чотири найкращих квітки, і уста простяглися до уст. І разом з солодкою вогкістю в одно зіллявся смак гіркої трави...

* * *

Раз після того щось сталось. Коли був сам, серед ночі у своїй хаті, хтось кинув слово:

– Зрадник.

Голосно і виразно.

Зрадник? Хто?

Кирило озирнувся, але тіні спокійно лежали, і спокійно блищали при світлі лампи малюнки на міщанських шпалерах.

Він сів на ліжку і несвідомо схопивсь за кишеню, де й досі лежав нерозпечатаний лист. Але не вийняв. Якась ворожнеча, якась відраза загарчала у ньому, немов збуджений пес, й рука безвладно впала назад. Почув утому і тихо сидів та прислухався, як у порожніх грудях лунало те слово. В грудях, од яких раптом одпливла кров і шугнув холод, як у щілину. Потому одразу зробилось душно, гаряча хвиля

піднялась десь знизу, залляла ту порожнечу, вдарила в голову й зігнула Кирила з ліжка.

Чорт! Він має право. Право на повне життя... право двадцяти літ... Право одного життя, що не повториться більше... Хто заборонить? Хто може? Хто може згасить його «я», стерти всі кольори, знищити запах... хоч би то було потрібне для тисячі других? Других, яких навіть не знає. Чорт! Він не оддасть їм всього... він має право й собі щось лишити...

Все в нім кипіло і гнало по хаті, од стіни до стіни, з кутка в куток.

«Зрадник!» Хай йому скажуть се у лице! Тоді побачать...

Йому сказали се у лице! Те друге, що жило у ньому, те справжнє і невгомоне «я». «Я», що так ясно горіло у ньому... палило в полум'ї все особисте, нечисте, звіряче. Але перше змагалось, боролось, хотіло жити, кричало про своє право й тягло до себе.

Їх помирила втома. Безбарвна і каламутна, вона дрімала десь в глибині, наче туман під водою, і тільки ждала, щоб простягти звідтіля свої липкі обійми...

* * *

Що діялось в світі? Хіба він знав? Не мав навіть охоти. Газет не читав, листів не було, і ніхто не приходив до нього. Спочатку навідувався хтось, але не міг застати Кирила й покинув ходити.

Вечорами, правда, як місто тихо світилось і тихо зітхало після денної втоми, він брав Устю за руку і йшов туди.

Бродили по вулицях, як по чорних каналах, притулившись до себе, і врешті спинялись десь під вікном, щоб послухать музику. Ховались у затінку й ловили згуки. Устя любила веселе, приспівувала стиха і стукала каблучками у такт, а в Кирила згуки скакали, як вогники, розцвітались, як квітки до схід сонця. Пливли на хвилях світла, що лилися з вікна, й родили тугу. За чимсь прекрасним і невідомим, таким далеким і таким близьким...

Раз щось чорне та пелехате закрило світло і розірвало музику.

– А!

– А!

– Се ви?

– Я.

Чорне трясло бородою та великим брилем, трясло Кирилові руку.

Яким побитом?

Обняло злегенька за стан і повело.

Нагнулось й прохало.

Не можна? Пусте. Тут недалеко, на дачі. Побачить жінку і їхнє життя, згадають колишнє. Два роки... так, так, два роки, як вони бачились...

Рука Кирила лежала в чужій руці, і дружнє тепло пестило збоку, але він чув якусь нехіть. А! Знову газети... і ті розмови... знов чорний привид, що потребує, як жертви, крові і сил.

Ні, він не може.

Він пам'ятає того «бандита», що гримів на зібраннях, кликав до бою, гарячий, одважний, любимий... і його жінку, таку маленьку, рухливу, що ще недавно була осередком. «Товариш Марія...» Яким чудом вони ще на волі?

Ні, він не хотів би опинитись між ними.

Його прохали, силоміць брали, і ранком він був вже на дачі.

Їх стріла «товариш Марія». Яка вона стала гладка й сирова у своєму капоті, що нашвидку застібала на голій шиї, оця годована гуска! Вона була така рада, тільки скрізь – ай, які непорядки!

Стискала руку і кинулась до стола, звідки посипались раптом газети в опасках, нерозпечатані, в тумані пилу.

Чи ж їх тут не читають?

Іван сміявся так добродушно і передягся зараз в широку блузу. У вікна дивились грядки капусти і ліс кукурудзи, а квочка квокотала десь поблизу так хазяйновито, як і «товариш Марія».

На балконі їх чекав чай.

За чаєм Іван зразу, немов поспішався, підвищеним тоном почав розмову про сучасні події. Марія стиснула уста і з виразом затятого болю уперто мішала чай. Виходило голосно дуже, може, занадто, так наче слова спадали в порожню бочку і там вже зростали. І щось непотрібне і легке було у них, так наче хорий потішав хорого на смертельному ложі. Всі почували – Марія, що уперто мішала чай, Кирило, з ворожнечею втоми, Іван, який голосно кидав гарні слова, – всі почували, що десь недалеко, в сусідній кімнаті, лежить мрець, якого треба і не можна забути. І через те тільки ведеться розмова.

Навіть квочка квотала про се біля ніг, але на неї не звертали уваги. Тільки тоді, як стрибнули курчата на ноги, а звідти на стіл і покотились, мов жовті клубочки, поміж склянками, слова Івана розпливлись в усмішку і скотились додолу по чорній бороді.

– Цип, цип, цип... – лепетав ніжно Іван не тільки устами, але й очима, і вплив жовтий клубочок у чорну бороду бандита.

– Цип, цип, цип... – витягала губи Марія і тулила до рожевої шиї жовтий пушок.

Повітря зробилось легшим, порушились вільно стільці, розмова зразу ожила і перейшла раптом на породи курей.

Кирила прохали оглянуть дачне хазяйство.

Корова звалася Гашка, мала чудове вим'я і всім лизала руки. Каченята котились поміж ногами, сірі й кругленькі, як грудки землі, чепурні кури, задерши нескромно шпичасті хвости, порпались в гною і справно неслися на радість хазяйці. Може, він хоче оглянуть яйця? Рудий бичок розставив ноги і тупо вперся очима в баркан, але він був високого роду: його життєпис варто послухать. Свиня рила подвір'я.

– Не бійтесь, нагніться... Чухайте... чухайте... поміж ногами, бо він се любить... Ах ти, кабасю!.. Чистої крові беркшир...

– Але ж, Іване: йоркшир...

– Гм... дивно... вічно ти плутаєш...

І раптом очі впали в город, на синє море капусти.

– Марусе, бачиш?

– Ах, Боже... свині в городі... Біжи переймай...

Тріснув патик, плигнуло тіло... Ач-чу! Гуч-га!.. Гупали ноги, мигтіли блузи поміж зеленим... Ас-са! Ги-ги!.. Одчиніть хвіртку!.. Ку-ві... ку-ві...

Тверде, щетинясте розтяло повітря, як куля, й черкнулось об ноги... Війнуло теплом людської пари, свиснув короткий віддих, мигнули червоні обличчя – і тоді тільки Кирило побачив, скільки сил коштувала гонитва...

Все се було таке далеке од того, чого Кирило боявся, як їхав на дачу. Тут можна бути спокійним. Звідки ж, замість спокою, ворухнулось у грудях щось неприязне, дразливе? Якесь гостре питання, що стало поперек грудей й кололо? Щось несподівано прикре?

В будні Іван їздив на службу і повертався пізно – в обідню пору. Лаяв сучасне земство, в якому служив, глузував злісно з тих лібералів, що так швидко змінили овечу шкуру на вовчу. Збирав всю погань сучасних відносин, брудне й криваве шумовиння життя, – і в тому чулась зла радість. Так краще. Нехай так буде. Чудесно!.. Привозив новини. Між одною й другою ложкою борщу подавав звістки про страту на смерть. Вісім повішених. На смерть засуджено троє. Все молоді, ледве почали жити. Слова заїдались борщем, а в антракті ставало відомим, що по селах стріляють людей, як дичину. І все говорилося з таким спокоєм, з холодом навіть, наче факти з середніх віків, які можна згадати, але не можна збагнути. Марію цікавили часом деталі – одірвані бомбою ноги, скалічені діти, місце смертельної рани, але все се вмить витісняла турбота, що перепікся пиріг. Забувала одірвані ноги, мертвих дітей, повішану молодь і бігла до кухні сваритись.

По обіді вони лягали спати. Спати – і по обіді! Вони, може, навіть хропли – мітинговий оратор Іван і «товариш Марія»!..

Кирило вибігав з хати, щоб того не чути.

Спав і Кирило – правда, не вдень, – і по ночах його мучили сні. Уперто снилось, що він щось мусить... от конче, до болю чує, що він щось мусить... мусить – й не має сили, і сам не знав, що таке мусить...

Вечорами приходила з сусідньої дачі кучерява курсистка, заслана звідкись. Вона приносила на обличчі казковий, не з сього світу, захват, а під пахвою книжку. Її стрічали радо. Марія цілувала, а в Івана усмішка хвилями плила по чорній бороді. Вони наче цілий день ждали її приходу і зараз сідали за стіл. При світлі лампи, в маленькій кімнаті, що була як острів на морі ночі, вони читали. Щось чудне, нездорове, химерне, з запахом мускусу – «А Rebours» Гюїсманса, «Сад муки», де кохання гнило, як рана, а «я» розцвіталося пишним отруйним цвітом; оргії духу і тіла, надприродні інстинкти і той протест всього проти усього...

Або сперечались.

Тоді їх обличчя горіли, в Марії червоніли кінчики вух й блищали очі, Іван ходив по кімнаті з натхненним обличчям та дивував всіх зразками найкращих промов, а курсистка сиділа в казковому захваті, як королева в підводному царстві.

І чим далі стояла думка або уява од того жаху й скорботи, якими повилась дійсність, тим міцніше чіплялись за неї всі троє, наче спішили проплисти, заплющивши очі, над глибиною, де спочивали уламки розбитого недавно корабля.

Читання кінчалось пізно. Іван одводив курсистку додому, а повернувшись, заставав жінку при лампі. Затуливши долонями вуха, вона гарячково дочитувала книжку, і в тиші лопотіли сторінки, наче їх вітер перегортав.

Треба було лягати спати, але вони не могли помиритись, хто на ніч забере книжку.

– Ти дочитаєш завтра, бо я піду вранці на службу, – протестував Іван.

– Мені лишилось кілька сторінок. Можна б, здається, дати мені спокій... – сердилась Марія.

– Ти дбаєш тільки про себе...

– А ти?

І виходила сцена.

Тепер ніхто вже не знімав гострих, пекучих питань, як першого дня, коли Кирило приїхав на дачу. Гість дістав вже належну честь, чого ж ще треба? Але се, як контраст, вставало непрохане і говорило. Щось невиразне, гнітюче, тривожне, – і тільки часами здавалось Кирилові, що він ось-ось зловить, ось-ось розв'яже, що саме мусить зробити...

Кожен раз, як Іван прокидався по обіді з припухлими трохи очима, блідим обличчям та збитим волоссям і позіхав довго і смачно, – Кирило корчився якимось та тікав з хати, щоб того не бачить...

А хіба ж завтра не буде те саме – служба, телята, символізм і капуста? Припухлі очі і позіхання?

Він мав доволі того «спокою». Йому робилось душно од того повітря – і, не стямившись навіть, він кинув нарешті:

– Як можете... ви... Свинство!

Він хвилювався; слова виривалися трудно, наче з-під купи грузу, де довго лежали.

– Ви, що... коли навкруги...

Вони боліли, били не тільки Івана, оті слова, такі короткі і обом зрозумілі. Розривали всі перепони і вилітали, наче ракети.

Як він міг! Іван здвигнув плечима. А що ж він має робити? Серед загального знищення, апатії, втоми?.. Він не герой... і хто має право вимагати од нього геройства!.. Він робив, коли можна було робити... Ніхто не має права... так, так, ніхто не має права його пострікнути...

Підняли голос і обидва кричали. Сердито, злісно. І в кожному зокрема кричав власний біль, сором, кричала утома... кричала потреба, б'ючи другого, ранить себе...

Розбіглись сердиті, обидва схвильовані.

Кирило довго блукав, поки вгамувався трохи. Чи він був правий? Чи не образив даремне Івана? Ні, треба наново розглянуть справу, без гніву, спокійно. Він мусить зараз побачить Івана. Певно, він, бідний, мучиться десь після грубої сцени. Назад, додому!.. Тут близько... Ось вже біліють стіни... баркан, синя капуста... А ось...

Побачив Івана й Марію. Вони пололи на грядці, зігнувшись.

На зеленій низині, облитій вечірнім сонцем, серед капусти виднілись тільки їх круглі зади, великий чорний і менший синій, що нерухомо тулились рядочком, як емблема спокою. І було в образі тому таке гидке щось, таке противне, що Кирило здригнувся.

Не пішов на город, а подався до себе. І перше, що він зробив, – заклав руку в кишеню і витяг лист. Потертий, пом'ятий і сірий. Роздер коверту й читав. Ні, ще не пізно. Знайшов нарешті, що мусить зробити! І коли розбирав так при тьмяному світлі знищений лист, до нього з балкона донісся голос Марії:

– Йдіть чаю пити! У нас сьогодні пиріг!..

– Пи-ріг, ріг-ріг... – проспівав басом Іван у добрім настрої, так наче нічого не сталось.

Але Кирило не обізвався.

Збирався в дорогу.

1 вересня 1907р.

Intermezzo

Новела

Присвячую Кононівським полям

Дійові особи:

Моя утома.

Ниви у червні.

Сонце.

Три білих вівчарки.

Зозуля.

Жайворонки.

Залізна рука города.

Людське горе.

Лишилось тільки ще спакуватись... Се було одно з тих незчисленних «треба», які мене так утомили і не давали спати. Дарма, чи те «треба» мале, чи велике, – вагу те має, що кожен раз воно вимагає уваги, що не я їм, а воно мною уже керує. Фактично стаєш невідьником сього многоголового звіра. Хоч на час увільнитись від нього, забути, спочити. Я утомився.

Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а і чуже. А врешті – хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води притоків у річку. Я не можу розминутись з людиною. *Я не можу бути самотнім.* Признаюсь – заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину.

Так, ти стаєш мені на дорозі і уважаєш, що маєш на мене право. Ти скрізь. Се ти одягла землю в камінь й залізо, се ти через вікна будинків – тисячі чорних ротів – вічно дихаєш смородом. Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітря

пилем та димом, ревеш від болю, з радості, злості. Як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд; твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтості кольорів й форм, застрягаєш в моїй зіниці. Я не можу розминутись з тобою... я не можу бути самотнім... Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш всередину в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість і звірячі інстинкти. Весь жах, весь бруд свого існування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Ти хочеш виссать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти се робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незліченних «треба», у безконечних «мусиш».

Я утомився.

Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміяться. Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що сміяться. Нехай увійдуть у хату чистота й спокій.

Хто дасть мені втіху бути самотнім? Смерть? Сон?

Як я чекав їх часом!

А коли приходив той прекрасний брат смерті і брав мене до себе – люди і там чигали на мене. Вони сплітали своє існування з моїм в химерну сітку, намагались налити мої вуха та моє серце тим, чим самі були повні... Слухай-но, слухай! Ти й тут несеш до мене свої страждання? Своє мерзенство? Моє серце не може більше вмістити. Воно повне ущерть. Дай мені спокій...

Так було по ночах.

А вдень я здригався, коли чув за собою тінь від людини, і з огидою слухав ревучі потоки людського життя, що мчали назустріч, як дикі коні, з усіх городських вулиць.

* * *

Поїзд летів, повний людського гаму. Здавалось, город витягує в поле свою залізну руку за мною і не пускає. Мене дратувала непевність, що тремтіла в мені: чи розтулить рука свої залізні пальці, чи пустить мене? Невже я вирвусь від сього зойку та увійду у безлюдні зелені простори? Вони замкнуться за мною, і надаремне клацати буде кістками залізна рука? І буде навколо і в мені тиша?

А коли все оце сталось, так просто і непомітно, я не почув тиші: її глушили чужі голоси, дрібні, непотрібні слова, як тріски і солома на весняних потоках...

...Одна знайома дама п'ятнадцять літ слабувала на серце... трах-тарах-тах... трах-тарах-тах... Дивізія наша стояла тоді... трах-тарах-тах... Ви куди їдете?.. Прошу білети... трах-тарах-тах... трах-тарах-тах...

Якийсь зелений хаос крутився круг мене і хапав бричку за всі колеса, а неба тут було так багато, що очі тонули в нім, як в морі, та шукали, за що б зачепитись. І були безпомічні.

Врешті ми вдома. Білі стіни будинку вертають мені притомність. Як тільки бричка вкотилась на широкий зелений двір – закувала зозуля. Тоді я раптом почув велику тишу. Вона виповняла весь двір, таїлась в деревах, залягла по глибоких блакитних просторах. Так було тихо, що мені соромно стало калатання власного серця.

* * *

Десять чорних кімнат, налитих п'янкою по самі вінця. Вони облягають мою кімнату. Я зачиняю двері, наче боюся, що світло лампи витече все крізь шпари. От я і сам. Навкруги ні душі. Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стіною. Воно мені заважає. Що там?

Я чую твердість і форму затоплених на дні чорної п'янкою меблів і скрип помосту під їх вагою. Ну що ж, стійте собі на місці, спочивайте спокійно. Я не хочу про вас думати. Я краще ляжу. Погашу лампу і сам

потону у чорній п'їтьмі. Може, і я обернусь тоді у бездушний предмет, який нічого не почуває, в «ніщо». Так добре було б стати «нічим» – безгласним, непорушним спокоєм. Однак там, за моєю стіною, щось є. Я знаю, що коли б отак увійти в темні кімнати і чиркнуть сірником, як все скочило б раптом на своє місце – стільці, канапи, вікна і навіть карнизи. Хто знає, може б, око моє встигло зловити образ людей, блїдих, невиразних, як з гобеленів, всіх тих, що лишили свої обличчя в дзеркалах, свої голоси по шпарах і закамарках, форми – в м'яких волосяних матрацах меблів, а тіні – по стїнах. Хто знає, що робиться там, де людина не може бачити...

Ну от! Якї дурниці. Ти хотїв тиші й безлюддя – і тепер маєш. Хитаєш головою! Не віриш в безлюддя?

Хїба я що знаю? Хїба я знаю... Хїба я можу впевненим бути, що не відхиляться двері... отак трошки, з легким скрипінням, і з невідомої темряви, такої глибокої та безконечної, не почнуть виходити люди... всі ті, що складали у моє серце, як до власного сховку, свої надїї, гнів і страждання або криваву жорстокість звіра. Всї ті, що я не можу розминутись із ними, що мене утомили... Що ж дивного в тім, коли вони ще раз прийдуть... От я їх вже бачу. Ба, ба! Як вас багато... Се ви, що з вас витекла кров в маленьку дірку від солдатської кульки, а се ви... сухі препарати; вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрїбали собаки... Ви дивитесь на мене з докором – і ваша правда. Знаєте, я раз читав, як вас повішали цілих дванадцять... Цїлих дванадцять... і позїхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків заїв стиглою сливою. Так взяв, знаєте, в пальці чудову сочисту сливу... і почув в ротї приємний солодкий смак... Ви бачите, я навіть не червонїю, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплї гарячої кровї й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете, як кривава мара. Проходьте! Я утомився.

А люди йдуть. За одним другий і третїй, і так без кінця. Вороги й друзї, близькі й сторонні – і всі кричать у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі лишають на душі моїй слїди своїх

підшов. Затулю вуха, замкну свою душу і буду кричати: тут вхід не вільний!

...Розплющую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берези. Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін – ку-ку! ку-ку! – і сіє тишу по травах. Уявляється раптом зелений двір – він вже поглинув мою кімнату, – я зскакую з ліжка і гукаю в вікно до зозулі: «Ку-ку... ку-ку... Добридень!..»

Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені.

Біжу на подвір'я. А там бряжчать залізні цепи і люто гвалтують собаки. Великі білі вівчарки, наче ведмеді, скачуть на задніх лапах, і скаче на них довга кудлата вовна. Підходжу ближче. Ну, чого ти, собако... як тебе звать? Ну, годі, Оверко... Не чує, не бачить. Скачуть червоні очі, скаче широкий лоб і білі хутрянні ногавиці. Рветься й не може вискочить зовсім зубата лють з глибокої пащі і лиш підкида копицею вовни. Ну, чого ж ти, Оверко? Чого горять твої червоні очі і стоплюють у вогні разом страх і зненависть? Я не ворог тобі і тебе не боюсь. Ти можеш, найбільше, видерти шматок мого тіла або вточити крові з моєї литки... Ах, яка се дрібниця! Яка се дрібниця, коли б ти знав... Ну, цить же, собако, цить. Правда, я розумію, ланцюг... Може, ти більше на нього сердитий, аніж на мене... То через нього твої передні лапи мусять хапати повітря, то він душить за горло і вганяє назад у нього твою вогняну злість. Почекай трошки. Зараз будеш на волі. Що-то тоді ти мені зробиш? Ну, стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг... а тепер гайда. Куди ж ти, куди? Ха-ха! От дурна псина. Очі заплющила, голову вбік, взяла разом ногами – і без пам'яті мчиться наосліп. Рве пазурами траву, відкидає від себе, і летять навздогін за нею збиті на задку кудли. Ну, а я ж – як? Забула?

Тепер у кружка... у кружка... ще раз... отак. У, благородна псина, – тобі воля дорожча, ніж задоволена злість.

Тим часом мені рекомендують Паву, поважну матрону, і її другого сина. Се страшний Трепов. Тоді як Оверко чистий сангвінік і на все накидається осліп, наче перед червоними очима вічно висить у нього рожевий туман, – Трепов солідний, розважний. Він зовсім солідно,

обдумано наче, перекусить вам горло, і в його сильних ногах, що стануть на ваші груди, буде багато самоповаги. Навіть коли він спокійно лежить і вичісує бліх з рожевого живота, пильнують підрізані вуха, дума широкий лоб і так солідно звисає мокрий язик з ікластої пащі.

* * *

Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, налітої зеленим хлібом. Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в краї неба. Я тепер маю окремий світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві половини – одна зелена, друга блакитна – й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там ходжу і шукаю спокою. Йду. Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу подумати, що я планета, яка посувається разом із сателітами. Бачу, як синє небо надвоє розтяли чорні дихаючі крила ворони. І від того – синіше небо, чорніші крила.

На небі сонце – серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі – киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче.

Хвилює серпанок. Стежки зміяються глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий, безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі – усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду,

самотній на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість.

Врешті стаю. Мене спиняє біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю.

Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна. І повні очі саява сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад вертає відбитий від себе блиск.

Раптом все гасне, вмирає. Здрігаюсь. Що таке? Звідки? Тінь? Невже хтось третій? Ні, тільки хмарка. Одна хвилинка темного горя – і вмить усміхнулось направо, усміхнулось наліво – і золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передо мною встала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць. Вівса, пшениці, ячмені – все се зіллялось в одну могутню хвилю; вона все топить, все забирає в полон. Молода сила тремтить і пориває з кожної жилки стебла; клетотить в соках надія й те велике жадання, що його звати – плодючість. Я тільки тепер побачив село – нужденну купку солом'яних стріх. Воно ледве помітне. Його обняли й здушили зелені руки, що простяглися під самі хати. Воно заплуталось в ниві, як в павутинні мушка. Що значить для тої сили оті хатки? Нічого. Зілляються над ними зелені хвилі й поглинуть. Що значить для них людина? Нічого. Он вийшла в поле дрібна біленька цятка і потопла у нім. Вона кричить? Співає? І робить рух? Німа безвладність просторів все се ковтнула. І знов нічого. Навіть сліди людини затерті й закриті: поле сховало стежки і дороги. Воно лиш котить та й котить зелені хвилі і хлюпає ними аж в краї неба. Над всім панує тільки ритмічний, стриманий шум, спокійний, певний у собі, як живчик вічності. Як крила тих вітряків, що чорніють над полем: байдужно і безупинно роблять в повітрі круг, немов говорять: так буде вічно... так буде вічно... *in saecula saeculorum... in saecula saeculorum...*^[37]

* * *

Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. В складках своєї одежі приносив запах полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотній, сідав десь на ґанку порожнього дому й дивився, як будувалась ніч. Як вона ставила легкі колони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні, тремтячі стіни, а коли все се зміцнялось й темніло, склепляла над ними зоряну баню.

Тепер я можу спокійно спати, твої міцні стіни стануть між мною і цілим світом. На добраніч вам, ниви. Й тобі, зозуле. Я знаю, завтра з ранішнім сонцем влетить до мене в хату твоє жіноче контральто: «Ку-ку!.. ку-ку!..» І зразу дасть мені настрій привіт твій, моя найближча приятелько.

* * *

Трепов! Оверко! Пава! Чотири пальці у рот – і дикий степовий свист. Біжать. Як троє білих ведмедів. Може, вони мене роздеруть, а може, приймуть запросини в поле. Хо-хо! Той Оверко не може без штук. Стрибає, наче дурне теля, і скоса наводить червоне око. Трепов гордо несе свою вовну і ставить ноги, наче білі колони. Його підрізані вуха стрижуть. Пава ступає поважно, меланхолійно хитає задом і одстає. Я йду за ними, і мені видно легке гойдання всіх трьох крилатих хребтів, м'яких, вовнистих й звіряче сильних.

Їм трохи не до вподоби, здається, занадто гаряче сьогодні сонце, яке робить із них такі яскраві плями, але я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице. Повернутись до нього спиною – крий Боже! Яка невдячність! Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним тут, на просторі, де ніхто не затулить його обличчя, і кажу до нього:

сонце! я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів – хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогні?

Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий зцілющий напій, п'ю, як дитина молоко з матерніх грудей, так само теплих і дорогих. Навіть коли ти палиш – охоче вливаю в себе вогняний напій й п'янію від нього.

Я тебе люблю. Бо... слухай:

З тьми «невідомого» з'явився я на світ, і перший віддих, і перший рух мій – в темряві матернього лона. І досі той морок наді мною панує – всі ночі, половину мого життя стоїть він між мною й тобою. Його слуги – хмари, гори, темниці – закривають тебе від мене – і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпущусь в нім навіки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість, – і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лампі, у феєрверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене – твою подобу, даю наймення їй «ідеал» і ховаю у серці. І він мені світить.

Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмарило тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала... (Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує товариства людей?)

Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я. Тихий шепіт пливе перед нами, дихання молодих колосків збирається в блакитну пару. Десь збоку вогко підпадьомкає перепел, бренькнула в житі срібна струна цвіркуна. Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. Широко, гарно, спокійно.

Собакам душно. Лягли на межі, як три копиці вовни, звисили з ротів язики і носять боками з коротким свистом. Я сів біля них. Всі тільки дихаєм. Тихо.

Час зупинився чи лине? Може, пора?

Ліниво всі встали, ліниво ступаєм з ноги на ногу й несемо обережно додому спокій. Йдемо повз чорний пар. Тепло дихнула в

лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар...

* * *

Ніколи перше не почував я так ясно зв'язку з землею, як тут. В городах земля одягнена в камінь й залізо – і недоступна. Тут я став близький до неї. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. Коли порожнє відро плескалось денцем об її груди, вона ухала гучно спросоння у глибині й ліниво вливалась у нього. Потому тремтіла, сиза на сонці. Я пив її, свіжу, холодну, ще повну снів, і хлюпав нею собі у лице.

Після того було молоко. Білий пахучий напій пінивсь у склянці, і, прикладаючи його до уст, я знав, що то вливається в мене м'яка, як дитячі кучері, вика, на якій тільки ще вчора цілими роями сиділи фіолетові метелики цвіту. Я п'ю екстракт луки.

Або той чорний разовий хліб, який так гарно, по-сільськи пахне. Він мені близький, наче дитина, що зросла на моїх очах. Он біжить він полями, як дикий вовнистий звір, і вигинає хребет. А край ниви стоять вітряки, наче пастки на нього, і готують вже зуби, щоб стерти зерно на білу муку. Я все се бачу, і прості, безпосередні мої стосунки з землею.

Я тут відчуваю себе багатим, хоч нічого не маю. Бо поза всякими програмами й партіями – земля належить до мене. Вона моя. Всю її, велику, розкішну, створену вже, – всю я вмещаю в собі. Там я творю її наново, вдруге, – і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї.

* * *

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні згуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля, і тоді на мене, як дощ, спадають небесні. Тоді пізнаю. Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може, співає, може, сміється, а може, зайшлося від плачу.

Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі? Я так і зроблю. Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі згуки, і дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати у пам'яті – і не виходить. От-от, здається... Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трійю-тіх-тіх... І не подібно.

Як вони оте роблять, цікавий я знати? Б'ють дзьобами в золото сонця? Грають на його проміннях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?

Розплющую очі. Тепер я певний, що то з того посіву зійшла срібна сітка вівсів, гнеться й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь, пливе текуча вода пшениці.

А згори сипле та й сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. Он зірвався один яскравий згук і впав між ниви червоним куколем.

Я вже більше нічого не годен слухати. Та пісня має у собі щось отруйне. Будить жадобу. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути. Чим більше ловиш, тим трудніше зловити.

Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри.

Вночі прокидаюсь, сідаю на ліжку й напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок, лоскоче серце і тремтить біля вуха чимсь невловимим.

Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так.

Цікавий я знати, як вони оте роблять?

Врешті таки підгледів.

Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо униз, натягала другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах симфонію поля.

Се було прекрасно.

* * *

Так протікали дні мого intermezzo серед безлюддя, тиші і чистоти. І благословен я був між золотим сонцем й зеленою землею. Благословен був спокій моєї душі. З-під старої сторінки життя визирала нова і чиста – і невже я хотів би знати, що там записано буде? Не затремтів би більше перед тінню людини і не жахнувся від думки, що, може, горе людське десь причаїлось і чигає на мене?

Коли таке станеться чудо, то се буде ваша заслуга, зелені ниви з шовковим шумом, й твоя, зозуле. Твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому.

* * *

Ми таки стрілись на ниві – і мовчки стояли хвилину – я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому здався, але крізь нього я раптом побачив купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами... блідих жінок у чорних подертих запасках, що схилились, як тіні, над коноплями... пранцюватих дітей всуміш з голодними псами... Все, на що дивився й

чого наче не бачив. Він був для мене наче паличка дирижера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину звуків.

Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.

Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню, а я стояв та слухав, і щось тремтіло в мені.

Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? І я не тікаю! Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!

Говори, говори...

Що говорити? У сім зеленим морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На іншого зглянеться Бог... А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинуть на жорна.

«П'ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка».

Говори, говори...

Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хтось їсть сиру, хто копає її в Сибіру... Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду...

«Раз на тиждень б'ють людину в лице».

Говори, говори!..

Як тільки неділя – люди до церкви, а він «на явку» до станового. А все-таки менша образа, як від своїх. Боїшся слово сказати. Був тобі приятель і одnodумець, а тепер, може, продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам.

«Найближча людина готова продати».

Говори, говори!..

Ходиш між людьми, як між вовками. Одно стережешся. Скрізь насторожені вуха, скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плоту, сусід в сусіда, батько у сина.

«Між людьми, як між вовками».

Говори, говори...

Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами
твого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи небо і землю.
Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори...

* * *

Город знову простяг по мене свою залізну руку на зелені ниви.
Покірливо дав я себе забрати, і поки залізо тряслось та лящало, я ще
раз, востаннє, вбирав у себе спокій рівнини, синю дрімоту далеких
просторів. Прощайте, ниви. Котіть собі шум свій на позолочених
сонцем хребтах. Може, комусь він здасться, так як мені. І ти, зозуле, з
вершечка берези. Ти теж строїла струни моєї душі. Вони ослабли,
пошарпані грубими пучками, а тепер натягаються знову. Чуєте? Ось
вони бренькнули навіть... Прощайте. Йду поміж люди. Душа готова,
струни тугі, налажені, вона вже грає...

9 вересня 1908р., Чернігів

Подарунок на іменини

Оповідання

Карпо Петрович Зайчик, окологородний надзиратель, вернувся нарешті з служби додому. Фу-ти! Ну-ти!.. Він був голоден і злий. Скрипів чобітьми, гримав дверима. Базарні лайки й гармидер участка ще клекотіли у ньому, сердито ворушили губи і квадратове лице, налили кров'ю кулак, ще важчий од грубого персня. Ввійшов у світлицю, ляснув по-офіцерськи лакованим чоботом в чобіт і з досадою кинув картуз на вікно. Але од того руху підскочив на лутці жінчин беззубий гребінь, і легкий, збитий жмуток брудного волосся вчепився до рукава.

– Фу-ти! Бардачні звички!..

Сухий, гарячий, весь в поросі день вже гас за вікном. На столі каламутно білили дві порожні тарілки, а перекинута ложка ловила у себе червоний відблиск заходу.

– Сусанна!

– Несу! – обізвався з глибини десь низький, осиплий голос.

Карпо Петрович примостився за столом і розщібнув мундир. Йому було душно. Суконний комір тер шию, а кітель ще й досі перуть!.. Вони пе-е-руть!..

І ледве стримавсь од грубої лайки.

Нетерпляче пощипував хліб і жував, сопучи носом.

Лаковані чоботи дрібно скрипіли під столом.

У дверях з'явилась Сусанна. Прикриваючи парюю страву вид, м'який і білий, як з сирового тіста, вона проплила од порога до столу, мов літня хмара, в своїх муслінах, по яких лізли урозтіч якісь безглузді лапаті квітки.

– Мусила гріти... все прохоллоло...

– А ти б не розкидала своєї куделі по всіх кутках... Сусанна зробила великі очі.

– Де?

Карпо Петрович одігнув палець, ткнув ним назад себе, в вікно, й застиг у гніву вирячкуватих очей та червоного кулака.

– Бардачні звички!..

– Цс... – цикнула жінка на нього, – там Доря.

Карпо Петрович скоса поглянув на щілку в дверях, звідки пробивалося світло, і тепер тільки почув дзвінкий хлоп'ячий голос, який безперестанку співав:

– Сім раз по вісім – п'ятдесят шість... сім раз по вісім – п'ятдесят шість.

Се його заспокоїло зразу. Нахиливсь над тарілкою і потиху почав сьорбати юшку, обводячи інколи оком світлицю.

В кутку, під образами, блимала мертво лампадка, з етажерки звисало новеньке гімназичне пальто, ловлячи в гудзики гострі червоні бліки.

Хіба завтра неділя? Фу-ти, ну-ти! Як він забув? Завтра ж Дорині іменини...

Сусанна, вип'явши зад у великих лапатах квітках, збирала з помосту своє волосся.

Бардачні звички!.. Згадав! Ну, і була в бурдеї, але потому вони законно звінчались. Хіба з неї не вірна жінка? Раз, правда... Так коли б не вона, коли б не пішла на ніч до поліцмейстера, кис би й досі в писарчуках... А тепер – надзиратель. Дорю в гімназії учать, і сама казначейша у них буває...

Кров заливала Сусанні шию, і тільки зморшки на шиї білили, як крейдяні.

Вона сердито вийшла з кімнати.

Карпо Петрович жував і в задумі м'яко тарабанив пучками в стіл.

– Доря!

Доря став на порозі, сірий і незграбний у своїх довгих, аж до підлоги, гімназичних штанах, а батько дивився на його ноги, негнучкі й грубі, як в слоненяти.

– Тебе сьогодні питали?

– З географії п'ять.

– А ти часом не того... не бре-бре?

Доря ображено чмихнув і підняв вгору біласті чубки.

– Їй-богу, сам бачив... А Козерогові пару вліпили.

– Що се за Козеріг?

– Там один в нас... Дорька Сосновський...

– Віце-губернаторський син?

– Ми його добре сьогодні нам'яли. Аж кров носом пішла...

Карпо Петрович почув холодок під мундиром. Такий знайомий і неприємний, з яким завжди стрічав начальство.

– Дорь-ка! – крикнув він строго. – Руш мені тільки ще хоч разок – я тобі дам!..

Фу-ти, ну-ти, Господи Боже... віце-губернаторський син...

Він підняв палець в важкому персні і накивав.

Сусанна унесла лампу і присунула страву. Чоловік не дивився на неї, ще скований здивованням й жахом.

Масна пляма виразно зачорніла при світлі на новенькім сукні мундира.

– Їж... прохолоне... – нагадала йому Сусанна.

Він почав їсти хтиво і неохайно, бризкав соусом на скатерть і жв'якав ротом, а на губах у нього, блискучих й червоних, грала легка усмішка. Він був задоволений врешті. Те, що його хлопець звався так само, як і віце-губернаторський син, що вони разом учились і що Доря зважився бити таке паненя, – сповняло його радісним подивом. От хоч би й він, Карпо Петрович. Він носив білі погони і шашку, як офіцер... Його боялись, бо міг зробити людям багато лиха... А проте мусив витягатися в струнку та козиряти тому шмаркачеві через те тільки, що був сином його начальства. Який був він щасливий, коли йому вдалось одного разу підсадити паничика того у фаетон, а от його Доря... Хе-хе!..

Сусанна тим часом таємничо щось прикривала в кутку на канапі та тривожно поглядала на двері, за якими бубонів Доря уроки.

– Чого ти смієшся?

Він пошепки розказав їй, що чув од Дорі, і обоє довго осміхались до себе очима.

– Хе-хе!

– Хі-хі!

– Завтра наш Доря кінчає десятий рік... – мрійно обізвалась Сусанна, одкривши зіпсовані зуби, і одігнула ріжок подушки, звідки щось заблищало.

– Покажи, Сузя... що там таке?

Карпо Петрович піднявся з-за столу, похитався на блискучих од лаку чоботях і підійшов до канапи.

– Цс... – писнула слабо Сусанна, колихнувши важкими грудьми, і всім м'яким тілом, як тістом, що вилізло з діжі, навалилася на подушку.

– Потому покажу... А ти що йому подаруєш?

Карпо Петрович ляснув у пальці. Фу-ти, ну-ти! Його низьке чоло, що забігало у заросль волосся, як мілке плесо у лози, покрили зморшки. Він одкрив рота і трохи подумав.

– Я...

Але Сусанна полохливо замахала на нього руками. Ще Доря почує! Доря їм заважав. Вони хотіли, щоб він швидше йшов спати.

За дверима чулось шелестіння сторінок, ляпання книжкою в стіл і сердите бурчання.

– Чого ти там, Дорик?

Він став на порозі, з чорнилом на лобі й на пальцях, і кисло пхинькнув:

– Задачі не можу рішити.

– Фу-ти, ну-ти! От яке горе... А подай-но сюди задачу, подивимось, що се за звір.

Карпо Петрович потирав руки, як добродушний ведмідь перед уликом меду.

Відставив далеко книжку і читав, наче рапорт:

– Троє купців поділитися мали... Ти уяви собі троє купців, наприклад – наш Сруль, Іцько і Пінька... Здається, не трудно... Другий

мав грошей у два рази більше, ніж перший... Розумієш, як перший, а третій стільки, як ті два разом... Значить, Пінька мав стільки, як Сруль та Іцько. Ну, зрозумів? Се ж дуже просто.

Але Карпо Петрович і сам не вірив, що се так просто. Він плував, кричав на Дорю, тицяв грубим пальцем в задачник, наче хтів роздушити всіх трьох купців, і врешті так впрів, що Дорі неприємно було дивитись на рясні крапельки поту на чолі в батька.

– Ідіотська задача! Чого вас там вчать!

Він з злістю одкинув од себе задачник і піднявся сердитий та збентежений вкрай.

– Як вони мучать бідних дітей!.. – обурилась палко Сусанна, теж од напруження мокра під хмарою пишних муслінів.

Але Доря раптом блимнув очима, вдарив себе олівцем в лоб і в дві хвилини задовольнив купців.

– Теж арихметик! – напалась на чоловіка Сусанна. – Не міг розділити кілька рублів...

І обняла щасливим оком сіру фігурку сина, чужу неначе в довгих, аж до підлоги, штанах.

– «Арихметик»!.. Мовчала б, коли сказати не вмієш! – буркнув сердито Карпо Петрович. – У мене свої задачі... Побула б хоч раз на діжурстві.

Він навіть забув у замішанні ляснуть по-офіцерськи чоботом в чобіт.

Вийняв з штанів важкий портсигар, теж офіцерський, зважив його в руці і закурив папіроску.

Зелене світло од лампи м'яко зливалось з рожевим, що стікало з-під образа у кутку, нові ґудзики на гімназичній шинелі горіли, як самоцвіти, а синій дим папіроски хвилював легко у теплім затишку хати. Доря знову бобонів за дверима.

Карпо Петрович зняв з етажерки шинелю і м'яв у долоні сукно.

– Матеріал добрий, здається... і пошив непогано...

Він любовно погладив шинелю і знову повісив на місце.

– Ах, який Доря смішний! Одягся вранці, наклав картуз і став на порозі у моїй спальні. А я була ще в сорочці, тільки що встала, та як крикну з переполоху, що хтось чужий увійшов... Потому ми довго сміялись...

– Скільки взяв Шмуль за картуз?

– Рубель двадцять оддала... Божився, що втратив тридцять копійок...

– Ах, сучий син... Більше рубля не треба було давати. Де ж той картуз?

Вона подала йому його, знявши обережно з стіни, де висів образ, а він довго любувався новим сріблом листочків – незрозумілим і таємничим для нього символом шкільної мудрості.

Потому їх очі стрілись й засяли, порозумівшись без слів.

– Хе-хе! Як, шельма, скоро рішив задачу!

– Хі-хі... І з географії п'ять.

Їх ще більше тішило те, що віце-губернаторський син дістав лиш пару.

Доря прийшов сказати добраніч.

Вони лишились самі.

Тоді Карпо Петрович нетерпляче накинувсь на жінку:

– Показуй, що ти купила?

Але Сусанна і сама вже виймала з-під подушки дарунок. Опустилась на поміст серед білих хвиль сукні, і під важкими грудьми у неї сухо затріщала пружина.

Він теж з скрипом чобіт присів біля жінки, мало не задихнувшись од солодкого запаху пудри з її лиця.

Нарешті бляшаний пароходик вислизнув з рук і поплив по помості, поринаючи носом, немов на хвилях, та сповняючи хату гострим дирчанням металу.

– Як ти думаєш, Карпе, Дорик буде радий?

Карпо Петрович не одповів нічого. Він мовчки стежив за пароходом і, коли той зачепився за ніжку стільця, одчепив та пустив далі.

Потому ще раз накрутив.

– Прийми свій хвіст! – нетерпляче гукав на жінку, коли пароходик ткнувся носом в її спідницю. – Розсілась!..

Він навіть лазив за ним по помості.

Сусанна сиділа щаслива, одкривши зіпсовані зуби, вся в тінях од широкого кола волосся, на дві третини чужого.

Пароходик дирчав.

Врешті Карпо Петрович звівся на ноги. Перевів очі од цяцьки на жінку і презирливо плямкнув губами.

– Ет, чортзна-що...

– Як чортзна-що? – здивувалась Сусанна.

– Авжеж... Не пристало йому забавлятися цяцьками.

– Багато ти знаєш поза своїм участком. Ти б подивився, як Доря ще й досі одягає свої ляльки. А він – «чорт знає що»!

Сусанна од невдоволення скисла й осіла, як тісто в діжі.

– Цікаво, що ти придумав?

Карпо Петрович раптом засяв. Лице його освітила добра усмішка, і тепло спажнули очі.

– Я йому цяцьки не подарую... Я для нього таке придумав...

Він навіть урочисто підняв палець в важкому персні.

– Я для нього таке придумав, що... Фу-ти, ну-ти! Запам'ятає до смерті. Навіть віце-губернаторський хлопець не зможе того побачить, що я покажу Дорі... Нехай...

– Та не тягни ж бо...

– Нехай має чим згадувать батька. Буде старий – унукам розкаже... От, скаже, був я дитиною ще, а мій покійний батько...

– Карпе! Ну, чому ти не скажеш одразу?

Сусанна аж пхинькнула з нетерплячки.

Тоді Карпо Петрович наблизився до неї, витяг червону шию, нащось понизив голос до шепотіння:

– Я повезу його завтра дивитись, як будуть вішать.

– Ах, ах! – налякалась Сусанна. – Як можна дитину...

– «Дитину, дитину»... – перекиривився Карпо Петрович.

Власне, дитину. Хіба йому не цікаво? Дитина ще краще затямить. Треба, щоб вона мала враження, щоб в неї лишились згадки на ціле життя. А вона думає як? Гладити по головці та тримати біля спідниці?

Він вже кричав і своїм криком вганяв в м'яке тіло Сусанни свій план.

– Ви-хо-ву-вать треба!..

– Ах, ах! – Вона зітхала і витріщала очі на чоловіка. – А може, й справді! Нехай би побачив. Ні, таки справді, нехай би... Чи ще доведеться удруге. Скільки є дітей: і в казначейші, і в поліцеймейстера... а ніхто не побачить, лиш Доря...

Вона звикала до думки. Подумати тільки: подивитись, як будуть вішати людину. Вона і сама б хотіла. Ах, Дорька, щасливий...

Забувала про Дорьку і всі думки звернула на себе. Їй було гірко. Прожила на світі до тридцятого року, а ні разу не довелося нічого такого побачити. Хіба Карпо коли подумав про неї? Сиди цілий вік в кухні, бабрайся у помиях і ніколи тобі ні приємності, ні розваги...

– А кого вішати будуть? – блиснула вона очима.

Карпо Петрович завагавсь на хвилину і врешті махнув рукою.

– Ну, добре. Ти знаєш, Сузя, мені не вільно про се говорити. Я тобі скажу, а ти – гляди мені – ша! Ані словечка нікому. Вішаєм жінку, що кинула в губернатора бомбу.

– Ах, ах! Ти її бачив? Молода, гарна? От би цікаво... Голубчику, Карпе... я б... я б збоку де-небудь...

Карпо Петрович замахав з ляку руками.

– Фу-ти, ну-ти! Тільки тебе бракує. Мені і з Дорькою трудно...

Сусанна надулась. Завжди отак. Про неї не дбають.

Однак її невдоволення скоро погасло в турботах про Дорьку.

Вони довго радились вдвох з чоловіком, коли будити хлопця, як його одягти, чи пускати до гімназії завтра... Можна б зробити йому свято.

– Само собою! – розвеселився Карпо Петрович. – Нехай погуляє!..

Він був у чудеснім настрої. Насвистував вальс, який тепер щодня грали у цирку, і бив чоботом в чобіт, як полковий офіцер.

– За ката, певно, Яким... – кинула наче про себе Сусанна.

– Яким.

– Хто б міг подумать! Виняньчив нашого хлопця... Доря так його любить.

– Розпився, стерво.

Вона все більше переймалася чоловіковим планом. Ну і придумав!

Зелена лампа тепло світилась у хаті, як добре серце у грудях, пароходик дрімав на помості, уткнувшись в канапу. Карпо Петрович зі скрипом дриґав ногою в такт своїм думкам, а Сусанна в тихій мирності хати снувала мрії про кращі часи, коли Карпа нарешті оцінять.

І, сповнена радісним почуттям, підійшла стиха до чоловіка та поцілувала в мокре чоло.

– Пора вже спати... завтра треба вставати зарання... Ах, Дорик, щасливий!

* * *

– Одчепись, мамо!

Доря не хотів вставати. Витріщав очі, налякані світлом, і падав знов на подушку. Але коли мати почала душити його в своїх обіймах і з помосту затріщав пароходик, згадав одразу, що се його день. Тоді він раптом вискочив з ліжка, теплий, золотистий, довгий, на худих стегнах, і присів серед хати над пароходом.

Раптом великі, холодні од умивання руки лягли йому на груди та ребра і підняли кудись угору, в змішаний запах тютюну і помади, в лоскотання шорсткого волосся, теплих батьківських губ. Злегка обдряпаний твердим холодом ґудзиків і погонів, Доря припав з довір'ям до батька, а коли п'яти його знову діткнулись помосту, густий голос прогудів м'яко над ним:

– Одягайся швидше. Зараз поїдем.

Доря підняв на батька очі.

Поїдуть? Куди?

На рибу, може? Тиха річка і босі ноги, якими можна бродить по пісочку... Вудлище – луком і сріблясте мигтіння рибки на волосіні. «Бовть!» – сказала вода, ковтнувши камінчик...

А може, поїдуть кудись далеко-далеко... у невідомий город. Будуть їхати, їхати, їхать... Дерева будуть кружитись і тікати назад... Ниви самі підстеляться коням під ноги. Мухи обсядуть блискучі кінські зади, а над головою пищатиме пташка...

Хотів запитати у батька, але його вже не було.

І раптом ранець, повний книжками, все зіпсував. А гімназія? А уроки?

– До гімназії нині не підеш, Дорик, – зрозуміла його Сусанна.

Він обкрутився на одній ніжці, ляснув себе по стегнах з радісним писком пташати і знову присів над своїм парохомом.

Але його звідти нагнали.

Одягався поспішно, з почуттям свята і існування, з дрижанням кожної жилки од холоду сорочки й тепла маминих рук, жадний на весь світ, наче горобчик, що все розкриває пащу в гнізді.

Незащібнутий, з поясом у руці, оббігав весь дім. Коло ґанку куняли звощик і кінь, в кухні пищали котята, в столовій батько допивав чай.

Доря хтів пригорнутись до нього, але не смів. Тільки вдячно обняв очима широку спину і парадні погони.

«Оселедець!» – згадав своє прозвище в класі, і до сліз боляче стало за батька, бо то через нього так докучали.

Ранок стояв тихий і теплий, але Дорі звеліли надівати ватну шинелю. Грубий комір підпірав йому шию, а мати, вся ще у білім, схилялась над ним припухлим од сну лицем і лоскотала збитим волоссям, насилу запихаючи ґудзики у нові петлі.

– Ну, пора їхать.

Вулиці були безлюдні. І так чудно було, що ще спали дома, дерева й баркани, а вони їдуть кудись, невідомо для чого, і тато мовчить. Батькові руки, в білих нитяних рукавицях, важко лежали на держалні шашки, а візникова спина сонно хиталась часами з боку на бік.

Минали гімназичний будинок, застиглий в повазі важких колон і чорних холодних вікон. Шкода, що ще так рано і ніхто не побачить, як Доря їде у невідомі краї в теплій новенькій шинелі. Прощайте, прощайте! Не вернусь ніколи!.. І позаду лишилися би тільки заздрі погляди хлопців, розкриті од сміху роти, повні білих зубів.

З міста спустились в долину, де колеса раптом затихли, як в воду впали, запахло хлівом, і маленькі доми дрімали, як по оборах корови.

– Тобі добре сидіти? – поспитав батько, і Доря зловив його погляд на своєму гербі, на блискучих од гудзиків грудях.

Починало вже дніти. Густих запах пізніх гречок і сухої стерні повівав з поля. Воно вже стелило по обидва боки дороги перисті крила, як в метеля, а в зеленому небі родилися голоси.

Земля будилась. Гречка поплила білим пінистим шумом, до ріллі припадали теплими грудьми пташки, а вітер гойдав дивину і волошки. Повні, рожеві, як діти, збуджені зі сну, плили по небі хмаринки, в стерні, певно, вже починали свою роботу жуки, а польові мухи чухали десь лапками живіт та розправляли злежані крила. Чулось невловиме дихання життя, рух земних соків, і одвітно обзивалась в Доринім тілі гаряча кров. Куди ще їхать? От злізти б тут, побігати по широкому полю або полежати в траві.

Зійшло б гаряче сонце, і простяглося би по полю, як струни, бабине літо.

Карпо Петрович тривожно поглядав наперед. Він боявся спізнитись. Його кортіло сказати Дорі, куди вони їдуть. Говорити чи ні? На квадратівім чолі поклались рядками одна на другу дрібненькі зморшки, а руки втратили важку непорушність. Ні, не треба казати, нехай се несподіванка буде. Він любовно обняв Дорю за стан і пригорнув до себе.

Біла візникова кобила помітно кульгала. Підіймала заднє копито і старалася бігти на трьох. «Ах, стерво, мучить бідну коняку... Фу-ти, ну-ти, не підкував, скотина...» І тут тільки в нім ворухнулось: чи добре робить, що взяв з собою Дорю? Але набігла згадка – і він

заспокоївсь. Ще в дитинстві його возили дивитись на розстріл трьох москалів, і ця картина лишилась у нього на ціле життя, тоді як другі подібні, які він часто бачив тепер, вже не робили такого враження. Хіба що треба було роздобути дозвіл од директора Дорі.

– Доря! Ти боїшся директора свого?

– «Корови»?

– Якої корови? – здивувався Карпо Петрович.

– У нас так директора дражнять.

Доря надувся, всунув голову в плечі і важно процідив в ніс:

– Панове гімназисти – повинні вести себе у мене пристойно, ходити до церкви, поважати...

– Ха-ха! – не вдержавсь Карпо Петрович. – Як, як?

Перед ним встав, наче живий, важкий директор з грубим, застиглим обличчям, налитий тупою пихою по сам картуз і нерухливий, як тільна корова.

– Ах ти, капшук! Як ти смієш дражнитись з свого начальства?

Але Доря не вірив у нещирий гнів батька. Він надувся, аж червонів, ставив ноги, наче поліна, і, важно розчепірівши пальці, гугнявив:

– Тих, що будуть займатися соціалізмом або ходити по шостій до міста...

– Ха-ха! – реготався Карпо Петрович, забувши всяку повагу. – Чисто комедіант!.. Сій! – раптом штовхнув він візника в спину. – Не бачиш, приїхав...

Збоку од шляху дві дикі груші тремтіли дрібненьким листом у ранішнім холодку.

– Звертай під груші...

Ще червоний і тремтячий од сміху, Карпо Петрович виліз з дрожки, взяв Дорю за руку і підвів до дерев.

Тоді Доря побачив, що він стоїть над яром, жовта глина зсувається в нього з-під ніг, на дні ями чорніють люди, а в густих передранішніх тінях виразно біліють стовпи.

– Що се таке?

Йому видалось зразу, що сьогодні народне свято, що ось-ось раптом загра катеринка і загойдаються на гойдалці люди.

Він був розчарований трохи.

Батько міцно стиснув йому руку і глухо, з свистом переднього зуба, сказав:

– Дивися й не пропускай нічого. Старайся, щоб тебе ніхто не помітив. Найкраще сховайся за грушу...

Потому почав спускатися в яр, мигтячи сріблом погонів і обсипаючи шашкою глину, а його руки, затягнені в рукавички, плавали у повітрі, як голуби.

Ранок яснішав. На крайнебі, за яром, легкі хмаринки займались, як од вогню солома, а важкі червоно тліли, наче дубовий вугіль.

На поміст, під соснові стовпи, хтосьвиліз і потягнув мотузку, наче хотів дізнатися, чи міцна.

– Яким! – зрадів йому Доря. Йому здалося, що він бачить водянисті, блукаючі очі Якима, в які так часто дивився, коли ще той носив його на руках.

– А де ж музика?

Однак замість музики він побачив мундири й холодний полиск рушниць. Батько витягся в струнку, оддавав комусь честь, а його біла у рукавичці рука з зігнутим ліктем немов тремтіла. Виразно жовтіли наплічники в когось з обох боків безвусого виду, і два рядки ґудзиків зливались в жовті доріжки. Остеронь стояв піп, мотав лисою головою, наче комарів одганяв, і все стелив срібний шовк борода на сукно чорної ряси, все гладив фіолетові вилоги широких рукавів.

«Молебень?» – подумав Доря.

Йому зробилося скучно, і він почув над головою дрібне, метушливе шептання груші.

Озирнувся на візника. Зігнувшись, звощик копирсав щось в колесі пальцем. Його довга синя сукмана, руда на фалдах, вкривала ноги аж до землі, наче спідниця. Біла коняка дрімала на трьох ногах, зігнувши четверту.

Над головою коротким уриваним писком обзивалася пташка.

Доря знов глянув в долину. Тепер він помітив жінку серед купки мужчин. Косинка, зв'язана вузликом під бородою, зливалась з її лицем в одну білясту пляму, а на темній одежі світилися руки, прозорі й молочні, як поночі порохно.

– Приїхав дивитись, паничу?

Візник підійшов ззаду і став недалеко.

– Або що? – обернувся до нього Доря.

– А нічого – дивись. Виростеш – здасться.

В його круглому оці – друге візник зажмурился, – в голосі, в кутиках уст було зачіпливе щось, образливе.

– Молебень будуть править, Семене?

– Кха! – кахнув Семен. – Молебень, таку його маму... Вони їй справлять молебень...

– Ні, справді, Семене, – прохав його Доря.

Семен мовчав. Глузливий вираз, скрививши йому обличчя, застиг в тверде щось, жорстоке.

Мовчки закотив він полу сукмани під самі пахви, вийняв тютюн і заходився крутити цигарку. Кобила почала мочитись. Семен посвистав їй тихенько, а тим часом потеруха висипалась з цигарки на землю. Скінчивши крутити, він старанно заклеїв цигарку і неймовірно глянув на Дорю.

– Папенька не казали?

– Їй-богу, ні, – закликався Доря. – Сьогодні, бач, мої іменини, і він...

– Так... на іменини, значить... Ловко придумав.

Семен затиснув в грубі і чорні пальці цигарку, а праву руку підняв, обвів нею круг шиї, сіпнув догори, храпнув і засміявся.

– Капут!

– Капут? – витріщив Доря на нього великі й невинні очі.

Тоді візник пояснив:

– Повісять баришню зараз... Молебень, таку їх маму...

Доря почув холодок в тілі.

– Неправда... ти все жартуєш... – почервонів він одразу.

– Авжеж, жартую...

І знов храпнув, зробивши над головою той самий рух.

Щось підкотилось в Дорі під серцем і так недобре розлилось по руках і ногах.

– Як, зовсім повісять?

Голос перервався у нього, і жаль скривив губи.

– Не зовсім, а тільки доти, поки ноги не перестануть дригати... – Жбурнув окурок, сплюнув й додав: – Яким справиться скоро... не першинка!

Сонце запалило криваві вогні на цератовім брилі Семена, а Доря дививсь на Семена з таким холодним жахом, немов не Яким, а візник має зараз вішати жінку з блідим обличчям.

В голові його раптом пронеслися розмови, які чув вдома... Окремі слова, такі перше звичайні, далекі і неймовірні, як в казці... а тепер все наблизилось і ожило.

Тепер він інакше глянув в долину, на непорушні ряди москалів, блискучі форми начальства, бліду жінку в білій косинці й соснові стовпи. Все воно злилось в однім слові: «Повісять» – нестерпуче жахливім і дикім.

Тим часом Яким перестав поправляти мотузку – вона злегка гойдалась, – зліз з риштовання і підійшов до жінки. Жінка одвела його рухом худої руки, блакитної наче, зробила нерівний крок, а далі твердо пішла до стовпів.

«Ось зараз!.. Ось зараз!..» – щось крикнуло в Дорі і опекло, а його ноги самі зігнулись і шугнули в провалля, обсипаючи глину...

Карпо Петрович все поглядав на гору, під груші. Йому часом здавалось, що він бачить там Дорю, мигтіння гудзиків на гімназичнім пальті. Знав, що зробив незаконно, взявши з собою хлопця, і потерпав. Ану ж хто побачить? Однак все йшло як слід: москалі тупо стояли, як німий частокіл, товариш прокурора все затискав уста та заковував очі, як жертва вечірня, піп поправляв наперсний хрест та гладив свої шовкові вилоги. Яким щось вовтузився довго, неспокійно розсипаючи погляд водянистих очей. Поліцмейстер стриманим басом робив якісь непотрібні накази, аби говорити.

Карпо Петрович неухажно їх слухав, намагаючись стримати руку, що тремтіла од ліктя до кінчиків пальців і тарабанила дрібно в висок. Коли б вже швидше кінець... Коли б вже проплило тих кілька хвилин...

Жінка нащось розв'язала косинку, спустила її на плечі і, струснувши чорним волоссям, рушила з місця. Карпо Петрович чує, що він холоне в напруженій тиші, що в голові у нього, як важка хвиля, колихнулася думка: «Чи Доря все бачить?» – і проплив образ Сусанни, як вона слухає оповідання сина.

Вже жінка стояла на риштованні, колихнулася ряса, і знявся в повітрі хрест. Яким поклав руку на зашморг і забігав навколо очима, брязнули глухо важкі рушніці, наче залізо зітхнуло, а скісний промінь вмачав кінці піднятих шабель у кров.

І ось тут саме сталось щось дивне, незрозуміле. Наче камінь зірвався з гори і покотився під ноги. На бігу, круглий і грубий в своїй ватній шинелі, Доря промчався до риштовання, замітаючи полами глину, гублячи синій картуз і розкриваючи широко руки.

Наскочив на жінку і з криком обняв їй коліна.

– Не треба!..

Од несподіванки й крику, що впав, як стріл, поміж ними, люди здригнулись в тривозі і метнули очима угору, на високі стіни яруги, наче звідти йшла на них небезпека.

А Доря все тісніше туливсь до колін, ховаючи стрижену голову в чорній спідниці, і видно було, як здригалися плечі у нього від дитячого плачу.

– Не треба!.. Не руште!..

Жінка стояла хвилинку – висока, але якась одразу зів'яла й нещасна. Потому нагнулась і поклала прозору руку на дитячу головку.

І так усе застигло в німому чеканні: жінка, дитина, москалі і начальство.

Першим опам'ятавсь поліцмейстер.

– Чия дитина? Забрать!..

Він не пізнав голосу свого, але од того грубого крику всі почули себе вільніше, і кожний намагавсь показати, що він не злякався...

Карпо Петрович кинувсь сповняти наказ, однак почув, що не може. Коліна згинались у нього і мерзли. Він себе перемиг і побіг підтюпцем до дитини, і шашка йому заважала, біла та плутала ноги, чужі і без того.

Однак Дорю одірвати було нелегко. Він одбивався всім тілом і наче в нестямі все повторяв з плачем, ще глибше ховаючи голову в теплі коліна:

– Не дам!.. Не хочу!..

Нарешті жінка хитнулась, одділена од дитини. Карпо Петрович поволік сина. По дорозі підняв Дорин картуз, обтер старанно, хоч несвідомо, рукавом глину і поніс так в лівій руці.

– Татку, не треба... татку, не дозволяй... – упиравсь Доря, але чуючи, що не вблагає батька, підняв кулак вгору й кричав назад себе:

– Якиме! Не смій! Я тебе, стерво...

– Цить! – шипів батько й тяг його далі.

Аж на горі вдалося Дорі вирватись із рук. Він глянув в долину й побачив: в повітрі, осяяна сонцем, гойдалася довга чорна фігура. Покрутилась в один бік – і стала... Потому у другий – і знов спинилась.

Тоді Доря замовк, подивився гостро на батька і хрипло кинув йому в лице:

– Хуліган. Оселедець.

Більше не встиг, бо полетів у траву, збитий кулаком з ніг.

* * *

Вони вертались додому не такі вже парадні. Лакеровані чоботи батька покривав пил, рукав мундира був в глині. На новенькій гімназичній шинелі проти коліна зеленіла трав'яна пляма, а один ґудзик жалібно висів на чорній нитці. Біла коняка, ще біліша тепер,

на сонці, трюхала сумно на трьох ногах. Карпо Петрович не дивився на неї. Сидів, одвернувшись од Дорі, і тупо думав. Він бажав Дорі добра, а замість того дістав невдячність. Синова лайка горіла у ньому, наче він на живому випік її. «Хуліган... оселедець...» І хто? Кістка од його кості і кров од крові.

Карпо Петрович намагався думати про інше. Хотів себе запевнити, що у нього були важніші справи, над якими треба подумати. Тепер губернатор напевне вижене з служби, а директор виключить Дорю. З холодком в серці він чіплявся за ті неприємні думки, уявляв губернаторський гнів, свої благання, гугнявий директорів голос: «Нам протестантів не треба...» – і чув одночасно, як щось йому заважає, немов камінчик, що попав в чобіт. Отут, під боком, сиділа його власна дитина, замкнувши ворожнечу у серці, з якимсь правом на батька, на його вчинки, і судила, наче чуже, а їй треба було давати відповідь. Фу-ти, ну-ти!.. Се його дратувало. Не міг же він, батько і поліцейський чиновник, якого боялись навіть дорослі, скорятись та каятись перед якимсь шмаркачем. І він знову уперто чіплявся за всякі дрібниці, за розмови з начальством, за неминучі сльози Сусанни і навіть за скалічену ногу коняки – «Не підкував, стерво...» – аби лиш засипати і заглушити те пекуче і непокірне, що мулило всередині, наче гострий камінчик...

А Доря, опустившись та впірнувши в тяжку шинелю, тихо схлипував внутрішнім плачем. Перед його очима все ще гойдалась чорна фігура. Раз в один бік, раз в другий... «Чекай, – думав він гірко про батька, – будеш ти знати, як я тобі повішусь... Заберусь на горище, здійму свій пояс, і ніхто не побачить...» Йому стало жалко себе. А може б, краще забити Якіма? Прийде Яким до них на кухню і, як звичайно, засне на лаві. Тоді Доря візьме тихенько ножа, наточить... або ні, краще сокиру, – і одрубає Якимові голову по самі плечі.

Маленька пташка уперто літала над головою в Дорі. То підіймалась, то опускалася з писком і з дрібним тріпотінням коротких крил. Він зацікавився нею і довго стежив за її летом. Але раптом згадав свої

іменини і легку руку, що так ніжно гладила його по головці, – і знову тихо заплавав.

«Будеш ти знати... ах, будеш ти знати, як я тобі повішусь...»

Крізь теплі сльози, важкі і великі, в яких все розпливалось, невиразно мелькали верби і телеграфні стовпи. Вони одривалися од землі, підіймалися вгору і тихо гойдалися... Раз в один бік, раз в другий...

4 січня 1912 р., Капрі

Коні не винні

Оповідання

– Савка! Де мій одеколон?

Аркадій Петрович Малина вихилився у вікно і сердито кричав у спину своєму лакею, що помагав випрягати з фаетона спітнілі коні.

Стояв упрілий, в одній сорочці, розщібнутій на грудях, і нетерпляче стежив, як біг Савка через подвір'я в своїй синій з галунами лівреї.

Одеколон був тут, на туалетнім столі, але Аркадій Петрович його не помітив.

– Вічно кудись засунеш!..

Він кисло буркнув, прийняв з рук Савки пляшку, скинув сорочку і почав обтирати одеколоном біле, жовтаве од старості тіло.

– Ху-у!.. Як приємно се освіжає! – Потер долонею груди, де густо сріблились тонкі волосинки, освіжив під пахвами і облив холодком лисину й руки, тонкі, старече мляві, з сухими пальцями на кінці. Потому вийняв з шафи свіжу сорочку.

Властиво, він був у чудеснім настрої, як завжди по розмові з мужиками свого села. Йому було приємно, що він, старий генерал, якого сусіди вважали «червоним» і небезпечним, завжди лишався вірним собі. Як завжди, він і тепер, у сі тривожні часи, обстоював погляд, що земля має належати до тих, хто її обробляє. «Пора нам розстатися вже з пануванням», – подумав Аркадій Петрович, зацібаючи лівий манжет, і, прийнявшись за правий, згадав одразу, як гула радісно сходка, коли він пояснював їй права народу на землю.

Се завжди його хвилювало, і по розмові почував він бадьорість і апетит.

Заправляв саме сорочку в штани, коли рипнули двері і на нього кинулась Мишка – любий песик, расовий фокстер'єр.

– Де ти, шельмо, була? – нагнувся до неї Аркадій Петрович. – Кажи, де ти, шельмо, була? – Він любовно лоскотав їй шию і вуха, а

вона морщила носик, крутила обрубком хвоста і намагалась лизнути йому лице. – Де ти віялась, негодяща?

У вікна било полудневе проміння, і видно було, як цілим морем плили кудись ще зелені ниви, дев'ятсот десятин панського поля, що спускалося часом у балку, а потім здіймалося знову, як хвиля.

Аркадій Петрович поклав гребенем борозни на рідкому волоссі, розчесав вуси, на кінчиках жовті, і довго любувався сухим високим чолом та благородним панським обличчям, що одбивалось в синявих водах туалетного дзеркала.

Сірі очі, трохи холодні і вже пригаслі, плавали на білках серед червоних жилок, і се його турбувало: «Треба знову класти примочку!» Збоку на носі він вгледів прищик, дістав з несесера кольдкрему, помазав й припудрив.

– Їсти!

Йому хотілося їсти, як молодому двадцятилітньому хлопцю, і се його радісно хвилювало. Як все заворушиться у домі, коли почують, що він голоден! Як заахає жінка, його стара дбайлива Соня, заметушиться Савка, і всі будуть дивитись йому у рот. Він так рідко апетит має...

Але Савка не йшов з докладом.

Аркадій Петрович одсунув шухляду комоди і вийняв звідти акуратно зложену блузу, вовняну, сіру, а 1а Толстой.

Приємно тремтячи освіженим тілом, просуваючи руки в рукави, він почував себе демократом, другом народу, який не має чого боятись. За той час, як він покинув своє міністерство та осівсь на селі, мужики його полюбили. Аякже! Він хрестив і вінчав, дарував спаш, уділяв ради, його кликали «татком»! Він з приємністю думав про се і разом думав, що на обід будуть сьогодні молоді печериці, які Палажка несла уранці в приполі з городу.

І саме тоді Савка виставив в двері дві білих у рукавичках руки і ознаймив покірно, що подали обідать.

Аркадій Петрович, широкий у своїй блузі, як дзвін, вступив у столову.

Зараз заgrimіли кріселка, і схилились над ним, цілуючи руки, – з одного боку Антоша, його лисіючий син, а з другого – дочка, білява Ліда, двадцятип'ятилітня вдовиця. Вони ще не бачились нині: Антоша недавно приїхав з фільварку, а Ліда до полудня спала.

Софія Петрівна – Соня – в свіжій літній капоті, уже тримала в руці срібний ополоник. Перед нею парували борщ. Стіл був накритий на дев'ять персон.

Аркадій Петрович опустився в широке крісло на чолі столу і похляпав рукою по сусіднім кріселці:

– Мишка! Сюди!..

Фокстер'єр подивився на нього капровим оком, скочив на крісло і сів на свій обрубаний хвостик.

– Де ж Жан? Покличте Жана... – звернувся до всіх і ні до кого зокрема Аркадій Петрович.

Але якраз одхилилися двері, і сліпий Жан, брат жінчин, адмірал у відставці, ввійшов під руку з своїм «міноносцем», як він кликав лакея.

Високий, міцний, неначе грот-мачта, погано поголений, Жан щупав грубою палкою поміст і ледве згинав коліна, застиглий і негнучкий в своїй сліпоті.

Його довго і з шумом садовили на місце, а «міноносець» став ззаду за кріслом.

– Добридень, Жане! – привітався з свого почесного місця Аркадій Петрович. – Що снилось?

Всі усміхнулись на той щоденний жарт, а Жан охоче, наче нічого не сталося, почав оповідати, встромивши більма кудись в стіну, через стіл.

– Приснився город. Не ті неестетичні коробки, що зветься домами. Се була не купа бруду і сміття, не леговище нужди людської... словом, мені приснилось не те, що ви називаєте містом.

Він навіть поморщивсь.

– Я бачив прекрасний, невиданий город. Все, що люди створили в архітектурі, шедеври давні, сучасні й прийдешні, краса і вигода, храм, достойний людини... Тільки ваші нащадки...

– Жане, твій борщ прохолоне...

– Ах, вибачай, Соня... Ну, мій «міноносець № 17», зав'язуй серветку...

– Єсть! – стрепенувсь «міноносець № 17» (по порядку лакеїв, яких Жан часто міняв). Він вже давно тримав наготові серветку.

– Я думаю, що-о... – прихильно обізвалася Ліда, схиливши набік біляву головку мадонни.

– Почали сіно возити, Антоша? – зацікавивсь Аркадій Петрович.

Антоша не чув. Він накладав саме своєму лягавому псу Нептуну, що сидів на стільці поруч, кістки на тарілку, і всім виднілась тільки його макушка із рідким волоссям.

Софії Петрівні неприємно було дивитись, як Жан їсть неохайно, лишаячи в вусах шматки буряків, і вона повернулась до сина:

– Антоша, тебе батько питає про сіно...

– Ах, вибачай... – підняв той засмалений вид і засюсюкав: – Замість дванадцяти возять тільки десять возів. Артем обернув щось два рази та й кинув: каже, що його Ксенька напоролась ногою на залізні граблі і треба фершала кликати, – бреше, звичайно... А Бондаришин ще зимою взяв гроші, а тепер крутить...

Антоша став мокрий й червоний од борщу та хазяйських турбот. На його білому лобі густо осіла роса, а очі посоловіли.

Він знав усе, що робиться на селі. Мав не менше десятка дітей од сільських дівчат і не раз мірявся силою з найміцнішими парубками, незважаючи на офіцерські чини.

– Усі вони такі! – сердито зітхнула Софія Петрівна і погладила таксу, що сиділа коло неї на кріслі, важно вип'явши свої руді груди, мов в камізельці.

– Ви чіпляєтесь, діти мої, – благодушно обізвався Аркадій Петрович, кінчаючи борщ. – Мужик має так само свої потреби й турботи, як і ми, грішні...

Він був у чудесній настрої по сьогоднішній сходці.

– Безумовно, мені здається, що батько...

Ліда знову прихильно нагнула головку мадонни і розтягла кисло свої широкі, бліді уста.

Але Антошу се розгнівило. Вічно та Ліда! Її наспівали ліберальні студенти, як грамофонний кружок, а вона повторяє дурниці...

– Мужик мужиком, що б там не казали... Ти його медом, а він...

Одставний адмірал («броненосець», як він себе називав) почув небезпеку од такої розмови.

І поки Савка, зручно просуваючи руки в нитяних рукавичках, збирав тарілки од панів і собак, він почав оповідати другий свій сон.

Він був ніби на концерті. Се була музика нових поколінь, нечувані комбінації звуків, щось таке, перед чим Бах, Гайдн і Бетховен – пігмеї...

Антоші зробилось скучно. Він вже чув дядькові сни і вважав кращим зайнятися своїм Нептуном. Одрізав скибочку хліба і поклав псові на ніс.

– Тубо!

Нептун сидів поважно і мружив невдоволено очі.

На хвилину зробилось тихо в столовій.

– Піль!..

Тільки Ліда витягала довгу відкриту шию і прихильно схилялась в бік дядька.

Але її Мільтончик, обстрижений пудель в боа на шиї, як дама, і з голим задом, дряпнув її лапою по руці, домагаючись їсти.

Вона обернулась до нього, поправила бант на собаці, такий же блакитний, як її сукня, і дала Мільтону тартинку з маслом.

Хазяйка чекала, щоб подали печеню.

– Тепер дійсність дивніша за сни! – стиснула вона плечима і подивилась кудись на стелю.

А Антоша і підхопив:

– Що правда, то правда. Таке діється навкруги, що не знаєш, чим і скінчиться. Вчора, кажуть, землі барона Клейнберга мужики заорали. Вийшли з плугами на поле цілим селом і прогнали баронових орачів.

– Як! Вже забрали?

– Ф'ю-у! – свиснув Антоша. – Нема вже в барона маєтку, та й сам утік... Страх що діється всюди, а тут ще ви, татку, з своїм лібералізмом.

– Ах, ах! – зітхнула хазяйка дому.

– Ну, нам не доведеться тікати, – засміявся Аркадій Петрович. – Нас не зачеплять. Правда, Мишко, нам нічого з тобою не буде? Правда, собако? – Він лоскотав їй морду, а вона розкривала рожеву пащу, брала злегка його палець у зуби і крутила обрубком хвоста. – Я своїх думок не маю потреби таїти... – Він вийняв палець і тримав на одшибі. – Ну, от. Мужики мають право на землю. Не ми обробляєм землю, а вони. Ну, от. Я і кажу се оддавна...

– Аркадій!.. *Laissez donc... le domestique écoute!*..^[38] Софія Петрівна з жаху заговорила басом.

Однак се нітрохи не допомгло.

– Бо ти б, серце, вічно панувати хотіла. Доволі. Попанувала – і годі. Треба ж і другим. Не бійсь, всеї землі не одберуть, лишать трохи і нам... так, десятин з п'ять... Я на старість за баштанника буду. Надіну широкий бриль, запущу бороду аж по пояс. Я буду садити, ти вибирати, а Антоша возити у місто... Ха-ха!..

– Він ще жартує!

Софія Петрівна сердито обвела оком цілу родину і чотирьох собак, що сиділи за столом, але співчував їй тільки Антоша.

На знак протесту він налив собі чарку горілки, вихилив зразу і, одкинувшись в кріслі, заклав руки в кишені своїх офіцерських штанів. Жан спокійно жував печеню під захистом «міноносця», Савка робив таку міну, наче його в хаті не було, а Ліда розтягнула уста і перегнулась до батька.

– Я була певна, що-о...

Але Антоша не дав їй скінчити:

– Жартувать добре в родині, а нащо ж тато проповідує се мужикам. Вони настроєні так, що щохвилини чогось чекаєш...

– Я не жартую. Пора одкинути забобони. Як хочеш їсти – працуй, моє серце. Ну, от.

Він був веселий, розвивав далі свій план і з побільшеним апетитом накладав на тарілку цілу купу салати, не помічаючи навіть, що бідна забута Мишка, не спускаючи з нього очей, безперестанку облизує морду та крутить хвостом.

– Ліда в своїй чудесній сукенці, що так їй до лица, щоранку буде виганяти корову, а вечорами доїти, підкасавши подолок... Ха-ха!

– Щодо мене, то я...

– От і прекрасно...

подавали солодке. Савка гримів ложечками і протягав білі у рукавичках руки між лікті панів й собачі морди. Жан посадив пляму з сметани на адміральську тужурку, і «міноносець» старанно зчищав серветкою мокре. Такса Софії Петрівни лизала тарілку, а Мільтончик, забувши пристойність, скарчав потиху, щоб звернути на себе увагу.

– Аркадій! Тобі покласти ще крему?

– Клади, клади, та chérie ^[39], я сьогодні голоден.

Ні, таки справді він чув бадьорість по сьогоднішній сходці, де рішуче стояв за те, що народ має право на землю.

– Блажен, іже і скоти милуєть... – одповів текстом на свої думки мовчазний Жан і освітив більмами щетинасте обличчя. – Міноносеце! Дай папіроску...

– Єсть!

– Браво, Жан, браво!.. – розсміявся Аркадій Петрович. – То ж скоти, а то люди...

Ну, починались тексти з Святого письма. Антоша терпіти не міг їх. Він кинув в куток кімнати зібгану хустку, а Нептун скочив й приніс. Забавно було дивитись, як Нептун на бігу хляпав обвислим вухом і тріпав білу поноску під чорним холодним носом.

– Нептун! Ісі!..

Він обережно вийняв з рота собаці мокру од слини хустку.

Але Нептун раптом застиг. Підняв голову вгору і грубо два рази гавкнув. Занепокоїлись інші собаки, а Мишка кинулась до дверей і, підгорнувши під себе куценький хвостик, залялась дзвіночком.

– Хто там? Подивись, Савка.

Савка вернувся і ознаймив, що прийшли мужики.

– А! Мужики... Клич їх сюди.

– Аркадій, може б, ти перше скінчив обідать. Вони почекають.

Аркадій Петрович нізащо не хтів... Він вже скінчив.

Мужики увійшли і купою стали біля порога. Був межі ними і Бондаришин, що гроші узяв, а не виїхав нині на панове сіно.

– А що скажете, люди?

Люди мовчки тупались на однім місці, білі, як вівці, в своїх полотнянках, і дивились на блискучий посудою стіл, за яким засідали пани і собаки.

– За яким ділом прийшли?

Рудий Панас кліпнув оком на сивого Марка, а той штовхнув ліктем Івана. Іван же думав, що найкраще скаже кум Бондаришин, і всі у згоді заморгали на нього. Бондаришин не смів вийти з тісної купи і звідти вклонився ласкавому пану.

– Прийшли до пана погомоніти за землю.

– Я дуже радий. За яку землю?

Бондаришин замовк і озирнувся на кума. Тоді Іван поміг:

– За панську, прошу ласкавого пана...

– Що тепер, значить, такі часи настали... – додав Марко...

– Та й пан самі нам казали... – не втерпів Панас. А Бондаришин вже закінчив:

– От громада і присудила... Будемо одбирати землю од пана...

– Що?

Аркадій Петрович несподівано крикнув.

Він встав з-за столу і наблизився до них з серветкою у руці.

Але люди були такі спокійні, наче прийшли порадитись тільки у звичайних хазяйських справах.

Сивий Марко теж уклонився низенько і зашамкав покірно:

– Ми не хочемо кривдити пана... щоб усе мирно, по-божому було...

– Цитьте, нехай говорить кум Бондаришин, – одвів діда рукою рудий Панас.

Тепер вже ціла родина – Софія Петрівна, Антоша і Ліда – покидали свої місця і встали за плечима хазяїна дому.

Лиш сліпий Жан лишився сидіти, світлячи більмами на собак, що лизали тарілки.

А Бондаришин провадив так само покійно і наче байдужно:

– Борони Боже... лишимо й панові трохи земельки... на яку грядку, на цибулю, значить, чи що, щоб закришка була... та на крокет...

– Ах, ах! – зробилось млосно Софії Петрівні, і поки Ліда подавала їй воду, Антоша заклав руки в офіцерські штани і процідив крізь зуби:

– Вот негодяи!..

– Ми вже так через те, що пан були добрі до нас, спасибі ласкавому пану, – кланявся Бондаришин.

– Аякже... Гріх що казати... всі люди пана «татком» звивають... – гуділи за ним.

– Ну, добре, – стримав образу Аркадій Петрович. – Не одрікаюсь од своїх слів... Коли так присудила громада...

В його голосі чувся вже лід.

– Аркадій! Що ти говориш!... Як смієте ви!.. – хвилювалась Софія Петрівна.

Антоша поривався щось говорити, і сині жили наллялись в нього на білому лобі.

– Так отак, пане... за два дні маємо свято, тоді громада й поділить землю. А тим часом нехай пан собі поміркують, де їм лишить на грядки... чи коло дому, чи в полі.

– Звісно, що коло дому... ловкий погній... і наручно буде... – вирвався з радіо рудий Панас.

– За два дні вже пан самі обміркують... Ми не хочемо зразу... бо ви в нас добрі, спасибі ласкавому пану і вашій пані... Вони нас ніколи не забували...

– Авжеж... чи порошок там, чи мазі якої... звісно, наші пани... Оставайтесь здорові...

І поки виходили люди, усі стояли немов заляклі, тільки Аркадій Петрович теревив в руці серветку.

Але Софія Петрівна отямилась скоро:

– Аркадій! Ти збожеволів! Ти не смієш оддавати землю. Ти маєш діти!..

– Это нельзя оставить! Тут нужны меры... – гарячився Антоша і так штовхнув Нептуна, що собака заскавучала під ногами у нього.

Тільки Ліда все ще прихильно витягала до батька свою одкриту шию і розтягала в усмішку, правда, бліду, широкий рот.

– Ах, дайте ви мені спокій! – роздратовано скрикнув Аркадій Петрович. – Зрозумійте, нарешті, що я інакше не можу...

Зібгав серветку, кинув на стіл і вибіг з хати.

Серед гвалту і метушні, що знялись потім, Жан пробасив раптом:

– Ну, «міноносце», розводи пару. Пора нам рушати в далеку плавбу...

– Єсть! – стрепенувсь «міноносець».

Але плавба не вийшла.

Усі рішили, що зараз треба порадитись вкупі, і запросили Жана.

А щоб прислуга не чула, взяли його під руки і вийшли з їдальні разом зо всіма псами.

Тільки Мишка десь щезла.

* * *

Мишка знайшла хазяїна свого аж в кабінеті. Стояв під скляними дверима, що вели на терасу, і стежив, як з докучним дзижчанням билась об шибку муха. Мишка ткнулася носом об його чобіт, але він її не помітив. Тоді вона заскакала на двері, щоб дістать муху, але не зловила, утомилась і лягла у кутку на подушку.

Крізь шибку виднілись білі колони тераси, а за ними – квітник. На клумбах горіли маки, а ранні левкої тільки що розпускалились. Аркадій Петрович щодня дививсь на квітник, але тільки сьогодні він його

зацікавив. Одхилив двері і підставив лисину сонцю. Потім важко зійшов по сходах і присів над квітками.

Але вони вже перестали його займати. Чув щось важке у собі і не хотів признатись, що то образа. Натурально, вони мають право на землю, він завжди тримався такої думки і завжди її висловляв, але щоб у нього... От тобі й добрі «сусідські» стосунки! Згадав всі поради свої і поміч, кумовання і сільські весілля, на яких він грав ролю весільного батька. В того самого Бондаришина він, здається, хрестив... А тепер все се забулось!

– Грядка цибулі і на крокет... Ха-ха!..

Сонце напекло йому лисину. Воно непереможно і безупинно лилось на квітник і на поля, що кудись бігли з горбка на горбок, аж до крайнеба.

Вернувся додому, надів картуз і, замість того щоб лягти на кушетку, як звик по обіді, подався на подвір'я. Широкий двір зеленів моріжком. Хурман порався з фаетоном, а Савка крутивсь біля нього. Певно, вже обмовляють новини! Аркадій Петрович хотів звеліти осідлати коня, але не зваживсь якомсь, наче опинився на чужому хазяйстві. Мовчки перейшов він повз них у браму і опинився на полі. Жито вже красувалось. Жовті палички цвіту тихо гойдались на волосинках вздовж колосків, і непомітний пилок золотився на сонці. Дитячі очі-волошки виглядали із гущини. Мишка раптом зашелестіла в житі і побігла стежкою наперед. Ниви то поволі котились в долину, то підіймались на похилі горби, наче земля в солодкій млості вигинала хребет, а Аркадій Петрович, оддавшись на волю зеленим хвилям, старався нічого не думати і тільки вдивлявся в таємничу глибіню густих зарослів жита, тільки чув під ногами ніжну м'якість межі. Правда, од поля вставали якісь голоси, щось промовляли, але він того слухати не хотів. Хотів спокою і самоти. Але чим далі заглиблювався він в поле, тим виразніше підіймався од землі голос, м'який, зрадливий, і сперечався. І тут він вперше почув всім тілом, що се обзивалась до нього його земля, що він з нею так зрісся, як з жінкою, з сином, з дочкою. Що тут, де він ступає, ходили ноги батька

і діда, і над полями лунав їх голос, голос цілого роду Малин. Що все, чим він пишається й цінить у собі, його розум, смак і культура, навіть його ідеї, – все згодували, усе зростили отсі лани.

Але Аркадій Петрович вже сміявся над собою:

– Ха-ха! Заговорила дворянська кров...

Зусиллям волі він змахнув усі думки і далі брів.

Зліва, при мокрій долинці, кінчались жита і починалась лука. Тут паслись корови й лошата. Пастушок Федько, вгледівши пана, зняв рваний картуз і так стояв, босий, з торбинками через плече.

– Надінь картуз! – гукнув Аркадій Петрович.

Пастух недочув і біг до нього.

– Картуз... картуз надінь!

Корови розбрелися по луці, гладкі, сочисті, як і трава. Лошата підняли голови до хазяїна свого й чекали, напруживши жили на міцних шиях, готові плигнути і помчатись по луці на тоненьких тугих ногах.

Підійшов до любимого Васьки і почав чухати шию, а Васька поклав на плече йому морду, мрійно зм'якшивши вираз полохливих очей. І так вони довго стояли в якійсь звірячій приязні, і обом було приємно – одному чухать, а другому чуханим бути.

«І се заберуть...» – гірко подумав Аркадій Петрович, рушаючи далі.

Він йшов по свіжій траві, вогкій од мочара, а сонце запалило зеленим вогнем кінський щавель і стовбури будяків.

Щось було сьогодні принадне, особливе в його землі, мов на обличчі небіжки, з якою жив ціле життя, а тепер мусить прощатись навіки. Якись квітки і зела, невидані перше, тиха ласкавість контурів, запахи трав і землі, теплі, рідні простори.

Високі верби шуміли над ровом, і небо між ними синіло, наче емаль. Перескочив окіп, скупавшись у материнці і полинях, і знов опинився на стежці. По однім боці хвилювалося жито, по другім – жовтіла глиняна круча, з чубком червоних маків. Як гарно! Йому здавалось, що він тут вперше. Чи не чуже часом? Ні, він ішов по своєму. Дивно, як він мало знає маєток. Мухи бриніли в квітках.

Мишка порпалась в глині і нюхала ямку. Стежка лагідно здіймалася вгору і пропадала місцями в густих лопухах. Тепер поле все ширше розкривало свої рамена, все далі розстеляло свою одержу, і, коли він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви, зелена пляма низької луки, далека смужечка лісу. І тут, стоячи в осередку своєї землі, він більше почув, ніж подумав, що нікому її не оддасть.

– Буду стріляти, коли прийдуть...

Се так несподівано вирвалось вголос, що він не повірив і озирнувся.

Хіба се він?

Але навколо тільки ниви котились з горбка на горбок.

Йому зробилося стидно. Фу, яке свинство!.. Скинув картуз і витер піт з лоба. Невже він дійшов би до того? Очевидячки – ні. Хіба він може піти проти себе, проти усього, у що він вірив, з чим не таївся ні перед ким. Таких, як він, горстка, і що вони значать у великім процесі життя? Кілька засохлих листочків на зеленому святі весни. Натурально, з грядки цибулі вижить не можна, доведеться на старість служити. Дві маленькі кімнатки на передмісті. Стара сама готує їсти. Він ходить з кошичком на базар. Став самовар, Аркадій!.. Справді, чи він вмів би наставити? Треба навчитись. Антоша та Ліда зароблять на хліб, вони молоді. А тобі, Мишко, доведеться забути про креми та смачні кісточки...

Дурна Мишка наче зраділа такій перспективі. Скакала йому на ногу і умастила землею штани. Але що там штани! Йому навіть приємно було уявляти себе убогим, забутим, стертим великим процесом. Він мученик і добровільно несе свій хрест... Чув, що його тіло приємно парує, дихання чисте і легке, а жаль до себе збуджує апетит. Такий молодий апетит і здоровий, що просто чудо! Чи догадаються тільки насмажити на вечерю молодих печеричок, так, як він любить: ціленькі облити сметаною добре і оживити зеленим пером цибульки... Треба було сказати Мотрі... Чорт побери! Завжди історії всякі збурюють йому кров, змушують грати... Але, властиво, чи було що навіть? Якись похвалки фантастичні, дурні погрози. Вони

розвіються зараз, коли побалакають з селом. Все буде, як було досі, тихо і мирно, бо щоб у нього хто зваживсь одібрати землю... У нього? Ха-ха!..

– Мишко, avanti!..

Однак вдома і не думали подавати вечерю.

Софія Петрівна чекала на нього на ганку, і не встиг він навіть скинути картуз, як вона напустилась на нього:

– Аркадій, ти маєш діти!

Під очима в неї чорніли круги.

– Ну, маю, серце.

– Тут не до жартів. Ти повинен до губернатора їхати...

Аркадій Петрович знизав плечима і одвернувся.

– Треба прохати, щоб він зараз прислав козаків.

– Вибачай, Соню, ти говориш дурниці.

– А що ж, чекати, щоб мужики землю забрали?

– Ну й заберуть. Земля до них належить.

– Ти помішався на ліберальних ідеях. Коли ти вже затявся, я їх сама покличу.

– Я не потерплю козаків в себе.

– Без них не обійдешся.

– А я зроблю скандал... Я не знаю, що зроблю... Піду в тюрму... На Сибір піду...

– Аркадій, голубчик...

– ...На каторгу піду, а не попущу...

– Зрозумій же, Аркадій...

Але він не хотів розуміти. Розшумівся, як самовар, що ось-ось має збігати. Кричав, весь червоний і мокрий, тупав ногами і так махав руками, наче перед ним була не жінка, а навісні козаки.

Так з розмови нічого й не вийшло, тільки вечерю йому зіпсували. Тим більше, що забули засмажити печерички.

– А де ж Антоша?

Його при вечері не було.

І з того, як змішалась Софія Петрівна, пояснюючи щось нісенітне, як затиснула Ліда уста, він догадався, що од нього щось криють.

Але нічого не одповів.

Другого дня Аркадій Петрович прокинувся в поганім настрої. Вже в тому, як Савка вніс воду і з грюком поставив на умивальник, а виходячи, ляснув дверима, він почув неповагу до себе.

«Знає, шельма, що мужики завтра одберуть землю, а з голодранцем нічого церемонії гнути...»

З'їв без апетиту сніданок і пішов по хазяйству. Обійшов сад, шпихліри, тепер замкнені, під якими підкасана Мотря годувала гусей, порожні удень хліви, звідки з глибоких чорних отворів йшов їдкий запах.

Хурман на подвір'ї мив фаетон.

Потому заглянув до стайні. Там тупали коні та жували обрік, а при дверях лежала велика купа старого гною. Біля неї, поклавшись голоблями на траву, дрімала мокра бочка з водою.

– Ферапонте, зараз мені перекидати гній поза стайню! Наметав купи перед дверима, як на парад...

Хурман розігнув спину й стояв, тримаючи віхоть в червоних руках.

– Слухаю пана.

«Властиво, се ні до чого, – подумав Аркадій Петрович, – але – сказав».

Повз двірську браму чвалав Бондаришин і, побачивши пана, вклонився.

«Ач, привітався, ледве підняв бриля, – скипів Аркадій Петрович. – Що я їм тепер! Я вже їм не потрібний...»

– Хам! – кинув крізь зуби, дивлячись Бондаришину вслід.

Спустившись з ґанку, вирушав у щоденну плавбу сліпий адмірал під руку з своїм «міноносцем». Вони пройшли повз нього, не помітивши навіть.

«І той виступає сьогодні інакше, – подумав Аркадій Петрович про «міноносця». – Радіє, бестія, певно, що більше не буде панів...»

Аркадій Петрович подався у поле, якимось так, без мети. Набігла хмара. «А сіно возять!» – згадав з тривогою він. Великі краплі впали вже на картуз, на руки і на лице. Жито запахло. Думав, що треба вертатись, – і не вертався. І раптом теплі небесні води густо злетіли на ниви в тінях сизої хмари, але сонце зараз десь близько засвітило веселку, і дощ перестав. Важкі краплини загойдалися на колоссях, легенька пара знялася над нивами. Аркадій Петрович теж почав парувати. Але він не зрадів: йому більше вже хотілося хмар і дощу, ніж сонця. Чорт бери сіно, нехай пропадає!..

Так само без думки – для чого – вернувся знов на подвір'я. Хурман все ще порався з фаетоном. Купа гною все ще тулилась до стайні, тепер чорна і паруюча після дощу.

Аркадій Петрович аж затрусився од люті.

– Ферапонте! Що я казав?.. Десять раз повторяти? Марш мені зараз до гною!

Він навіть підняв ціпок і, трясучи ним, тицяв в напрямку стайні, поки здивований хурман ліниво брався за вила.

«Се він навмисне... – думав Аркадій Петрович. – Що буде завтра – побачимо ще, а сьогодні я ще господар».

В кабінеті він заспокоївся трохи. Скинув з себе верхню одягу і в сорочці ліг на кушетку.

«Дурниці. Чи варто так хвилюватись? Хіба не однаково, де лежатиме гній?»

Йому трохи соромно стало за Ферапонта.

Мовчки полежав, заплющивши очі.

«А тепер що?»

Одкрив очі і подивився на стелю.

Одповіді не було.

В венеціанське вікно лилося сонце широким потоком, в сизій муті його крутились пилинки, в їдальні гриміла посуда. Накривали до столу. Аркадій Петрович прислухавсь мимоволі, як стукали там чиїсь каблуки, пересувались стільці, тонко дзвеніла склянка. Все було як завжди, життя йшло буденним, звичайним темпом, і чудно думати

було, що станеться якась переміна. Однак вона мусила статись. Се вливало двоїстість у його настрій. Знову збирав всякі тривожні дрібниці – нахабний вираз у Савки, Ферапонтову впертість, неухагу до нього стрічних селян, – і йому хотілось, щоб невідоме «завтра» прийшло нарешті й поставило гру, гостру й небезпечну. Як він буде завтра триматись? Буде стріляти і боронитись чи спокійно оддасть мужикам землю? Не знав. І в тому, що він досі сього не знав, помимо всяких теорій, таїлась цікавість неминучого завтра.

Вийняв годинник і подивився.

– За десять дванадцять буде, – сказав наголос. «Значить, – подумав, – лишилось менше доби».

Завтра... Уявив собі раптом завтрашній ранок... Насуне з галасом на подвір'я ціла громада, верещатиме тонко жінота, здіймаючи сварку за землю... діти почнуть заглядати у вікна та лазить по ґанку, мов на своєму...

Ще раз вийняв годинник.

Минуло чотири хвилини.

– Ху-ху!..

Піднявся з кушетки на розбитих старечих ногах і підійшов до вікна.

Далеко, аж до самого небосхилу, хвилювали ниви на вітрі, байдужі до того, хто володітиме ними, зроду звиклі до мужичих лиш рук.

За обідом Антоші не було.

І знов кабінет. Знов озивалась «дворянська кров», говорив розум, промовляло сумління, по-своєму кожне, а під всім тим тліла гостра цікавість, що буде і як воно буде. Заснував хату димок сигари, замережив поміст петлями кроків, наситив повітря думками, а все ж завтрашній день твердів у ньому, як куля, яку, не розрізавши тіла, не можна дістати.

Через подвір'я промчався Антоша, покритий пилом, на мокрім коні, і чутно було, як прийшов просто у хату Софії Петрівни, а в столовій тим часом лагодять їсти для нього.

«Вже небагато лишилось... ніч і кілька годин», – позирав на годинник Аркадій Петрович.

Тіні росли. Сонце збиралося сідати за стайню. Пастух пригнав з поля худобу. Корови поважно несли в обори своє голе рожеве вим'я та круті роги. Лошата стрибали на зеленім дворі.

«Невже завтра і се не моїм стане?» – з сумом подумав Аркадій Петрович і раптом почув, що Ліда говорить:

– Ти не тривожся, тату, але...

– Що таке? – обернувся він швидко до дочки.

Вона стояла у дверях з блідим обличчям мадонни і скорботно розтягала уста.

– Не треба тривожитись дуже... прийшли козаки...

– Як... козаки?

– Губернатор прислав... Стоять на дорозі...

Аркадій Петрович аж одхитнувся. Кров раптом залляла йому обличчя, навіть лисину запалила, а серед того пожару біліли жовтаві вуси і сердито плавали очі, сиві, злинялі, як замерзлі озерця.

– Що ж се таке? Я не просив... А, розумію, се проти мене змова... Чорт... я не попущу... Покликать Антошу...

Він навіть руку підняв, суху, панську і білу руку, якою наче збирався побити Антошу.

– Я думаю, що... – розгубилась налякана Ліда.

Вона щось хотіла казати, щоб заспокоїти батька, але він бігав, як роздратований півень, що б'є себе крильми і витяга шию перед завзятим боєм:

– Подать Антошу!

Запорошений й впрілий, на розбитих сідлом ногах став в дверях Антоша. За ним ховалась стривожена мати.

– Ти навів козаків?

– Я чи не я, се, тату, не важно, – засюсюкав Антоша, розкарячивши ноги в офіцерських штанах.

– Ага! Не важно... Ну, добре. Так я ж вам покажу... Я прожену їх швидко... Пустіть! – кричав він на всіх, хоч його ніхто не тримав, і

бігав по хаті, наче зовсім утратив розум.

– Аркадій... заспокойся, Аркадій... – благала Софія Петрівна, розставляючи руки у дверях. – Ти ж бачиш: ніч, люди йшли стільки, стомились, голодні, мужики їх не приймають в село... як же так можна...

– А! Що мені люди... хороші люди!.. У мене – і козаки... Пустіть мене зараз...

– Але ж, тату, мені здається, що... – вмішалася Ліда.

– Прогнати не трудно, – перебив Ліду Антоша, – тільки що вийде з сього... Паші в селі тепер не дістанеш, та й мужики добровільно не дадуть... хіба грабувати будуть... Коли ти сього хочеш, то проганяй...

– Ах, бідні коні, – зітхнула Ліда, – що ж вони винні...

– Що ти сказала? – спинився проти неї Аркадій Петрович, піднявши брови.

– Я кажу, тату, що коні не винні...

– Їх би можна поставити на ніч під намет коло стайні, – обізвався Антоша.

– І дати оброку... не збідніли б од того... – додала Софія Петрівна.

– Залишіть, прошу, свої ради при собі! Мені їх не треба... – носився по хаті Аркадій Петрович, хапаючи голову в руки. – Я і сам знаю, що коні не винні, – спинився він коло дочки. – Се ти правду сказала. Коні тут ні при чім... ну, і що ж з того?

Але він був уже непевний, вже наче зів'яв. Кров одступила на місце, вуси зіллялись з лицем, очі втратили твердість холодного льоду, там вже світилось щось покірне і винувате, коли підняв їх на сина.

Завагався хвилину і несподівано запитав:

– А стане ж у нас оброку?

– Я розстараюся вже... І сіно маємо свіже.

Не чекаючи далі, Антоша зник в сінях.

– Навести козаків!.. – знизав плечима Аркадій Петрович, знов заходивши по хаті. – Я... й козаки!.. Хто б сьому повірив?..

В його рухах вже не було таких гострих, як перше, ліній.

Гнів зірвався, мов морська хвиля, що встала зразу в зеленій люті, а далі слизнула і з легким шипінням поповзла піною по пісочку.

Крізь одчинені двері доносилось іржання голодних коней, що вступали у двір, і бряжчало оружжя на козаках.

* * *

«Страшний день» починався зовсім не страшно. Під вікнами бились і цвірінькали горобці, сонце встало таке веселе, що сміялись вікна, стіни і навіть постіль, де спав Аркадій Петрович. Ще не одягшись, він підбіг до вікна. Тепле повітря м'яко штовхнуло його у груди, а очі зразу спочили на довгім ряді кінських блискучих задів. Кремезні козаки, в одних кольорових сорочках, чистили коней, і сонце грало на їх голих по лікоть руках, на засмалених шиях, на розлитій навколо воді.

Він дивився на сонце, на свої ниви, на масу ніг, кінських й козацьких, що однаково сильно тупали в землю, вбирив у себе гамір пташок, фиркання коней, грубі лайки войовників і раптом почув, що він голоден.

– Савка! – гукнув він на цілу хату. – Принеси каву!.. – І шуснув назад у постіль, щоб ще хоч трохи поніжить старече тіло.

А коли Савка приніс, він любовно поглянув на пахучий напій, понюхав теплий ще хліб і вилаяв Савку, що кожушок на сметанці занадто тонкий.

Мишка солодко спала, звернувшись клубочком, в ногах на постелі.

2–15 березня 1912 р., Капрі

Хвала життю

Нарис

Минуло трохи більш року, як землетрус обернув пишну Мессіну в грудку каміння. Була весна, море було спокійне і синє, небо – так само, сонце обливало помаранчеві сади по горбах, і, дивлячись з парохода на сірий труп міста, я не міг уявити собі тої страшної ночі, коли земля у грізнім гніві так легко струснула з себе величний город, як пес струшує воду, вилізши з річки.

Ступивши на землю, я сподівався стрінути тишу і холод великого кладовища і був здивований дуже, коли побачив осла з повними кошиками на спині, що переступав обережно через каміння розмитого бруку, тримаючись холодку од зруйнованих стін прибережних будинків.

За ним біг хлопець і з сицилійським жаром кричав:

– Cipolla! Cipolla!.. (Цибуля! Цибуля!).

До кого гукав він? Кому хотів продавати? Чи не камінням отим, що були спаяні перше в суцільну стіну, а тепер знову почали жити окремим життям?

Однак надходили люди. Несподівано з вулиць, з безладної грудки каміння випливали чорні постаті і нечутно ступали по гарячій землі. Купками й поодиночі. Йшли якісь дами в довгих чорних вуалях, з мертвим, застиглим обличчям, похмурі робітники, і їх суворість наче замикали чорні костюми аж до краваток з крепу. Тонкий залізний стовп ліхтаря неприродно нахилився над ними, немов придивлявся зверху скляними очима. З одного боку м'яко хлюпало море, з другого висіли потріскані стіни палаців, без вікон й дахів, з дверима, що до половини завалені грузом. І знову сунулись чорні мужчини й тихі жінки, наче черниці, немов гості похоронні ішли комусь віддавати останній привіт. Чим далі я посувався, тим частіше стрічав сей люд в жалобі, тим виразніше я почував, що щось мене мулить. Я

мусив обминати цілі гори різnorodного грузу, балок, вапна і каміння, що навалені тут серед вулиць, перескакувати щілини на землі, наче розкриті жадібно роти, перелазити через мармурові колони і зазирати у вікна, звідки дивилась на мене пуста. І знову з-за вугла тихо впливала чорна фігура і стрічалась зо мною мовчазними очима. Тоді я зрозумів врешті, що мене мулить. Очі! Ті страшні, чорні, жахливі очі, які замкнули в собі все пекло різдвяної ночі^[40] і вже більше нічого не можуть бачить. Може світити сонце, голубіти море і небо, сміятися радість, а ті очі, поширені й мертво блискучі у великих орбітах, звертали погляд в глиб себе і божевільно вдивлялись у розхитані стіни, вогонь і трупи найближчих. Мені здавалось, що коли б сфотографувать їх, на пластинці вийшли б не людські очі, а картина руїни.

Бічні вулиці вже були розчищені трохи. Зате з обох боків завалені стіни фасадів творили грубий шар спресованих балок, матраців, книжок, вапна, залізних ліжок і людських тіл. Там, де ще стіни стояли, вони ледве тримались, і крізь широкі шпари синіло небо. Часом у вибитих дверях виднілись самотні сходи, що вели бог зна куди, сходи, по яких вже ніхто не ступить. Десь високо під небом, в п'ятиповерховім будинку, завалилась тільки передня стіна, і середина хати стояла одкрита, немов на сцені. Веселенькі шпалери, залізне ліжко, через поренчата якого звисає рушник, фотографія на стіні, образ мадонни в головах ліжка. І ся інтимність чужої хати, де ще заховалося наче тепло людської руки, робила сильніше враження на мене, ніж зовсім мертві сірі руїни.

Я знав, що город – се кладовище, що з-під розвалин не одкопано ще щось коло 40 000 трупів, що в сій спресованій масі, яка обступає мене, лежать у різних позах задушені діти, жінки й чоловіки.

Ішли розкопки. Гурток робочих то нахилився, то розгинався над купою грузу, і мірно здіймались кирки й лопати. Поліцейський в своїй пелерині сидів, зігнувшись, високо десь на стіні, а його кепі блищало на сонці. Раптом він встав, приклав руку до кепі й застиг так в поазі. Я підійшов. Робітники витягли з-під балок жіночу сорочку, потім

вийняли ноги і поклали в мідницю. За ногами йшли тулуб, живіт і груди – і знову се склалось в мідницю. Я одійшов. Мені захотілось глянуть на небо. Але тут я раптом побачив скрізь по руїнах, вище і нижче, подібні групи робітників, і щохвилини вставляв поліцейський і прикладав руку до кепі.

На площі перед собором було так тісно, що ніде було і повернутись. Вона вся завалена була старим мармуром церкви, уламками пілястрів, орнаментами амбразур. Мозаїчні боги без голов або з половинками лиць валялись тут-таки, в поросі під ногами. Стародавній фонтан постраждав мало, але він з тої ночі засох, наче виплакав сльози над чужим горем. Сухі роти тритонів умирали од спраги.

– Синьйор оглядає наші руїни?

Я озирнувся. Коло мене стояв якийсь чорний панок з блідим обличчям, ще недавно, видимо, гладкий. Жовті мішки під очима й на щоках звисали так само вільно і непотрібно, як і його одежа, широка, потерта, немов чужа. В лівій руці він затискав соромливо пучок цибулі. Я стрівся з його очима. Ах, знову ті очі!

– Так, так, *signore*, ось що лишилось од нашого прекрасного міста. Хто не чув – уявити собі не може тої пекельної ночі. Така пальба була, така канонада, наче всі сили небесні, земні і морські палили разом з своїх гармат. Я й досі маю шум в вухах... Я був багатий і щасливий, *signore*, мав жінку, четверо дітей і банкірську контору. Тепер родина й ціле багатство лежать під грузом, а я ось чим годуватися мушу!..

І з афектованим рухом широго сицилійця він підняв руку й потряс цибулею так, що гичка її перетяла сірі руїни й зазеленіла на блакитному небі.

– Мої будинки недалеко звідси стояли. Може, синьйор бажає оглянуть?

Навколо уст в його лягла гірка складка.

Я подякував, рушаючи далі.

В вузьких вуличках, як в коридорі, було безлюдно і сумно. справа і зліва безконечно тяглися спресовані маси дерева, цегли, паперу, одежі, ламп, меблів і людських тіл. Здавалось, всі злидні, які жили в людських закамарках, накидали барикади, щоб не пустити поміч. Над головою їжились зрушені стіни, готові щохвилини упасти. Долі, в тіні руїни, сиділа жінка в жалобі, з чорним непокритим волоссям, а на колінах в неї гралась дитина. Її сумне обличчя й погаслі очі змусили мою руку полізти в калитку, але на мій рух жінка не одповіла одвітним рухом. Вона лиш похитала заперечливо головою. Тоді я зрозумів, що се одна з тих, які звикли давати, але не навчились ще брати.

Зрідка проходив якийсь робітник, заклавши руки в кишені, замкнувши в обличчі з тонкими губами презирство до тої землі, що шанувати не вмiла людської праці... Крізь вибиті вікна дивилась на мене пуста, забуті гардини у павутинні, висяча лампа на тріснутій стелі. Я посувався далі.

Мою увагу займала тепер застигла неначе постать дідка, що самотньо чорніла високо на звалищах хат. Я бачив зігнуту спину, старий пом'ятий циліндр і руки, зложені на колінах. Тільки кінчик білої бороди світивсь із-під циліндра на чорних грудях, на всі гудзики щільно зацібнутих. І коли я так придивлявся до тої непорушної плями суму й одчаю, під ногами у мене раптом глухо загарчала земля і захиталась, наче спина корови, що хоче звестись. Землетрус! Я зрозумів одразу. Я стояв і дивився, стерплий увесь, як зрушились стіни, немов живі, як вони загойдались над головою; і поки чекав я, що ось-ось вони впадуть на мене, все життя моє вмить перебігло перед очима, і – дивна річ – я не спускав ока зі сумної постаті діда. За хвилину земля затихла, стіни знову стверділи, скинувши з себе лиш камінці, а зігнутий дід не підняв голови навіть: так само схилявся циліндр, криючи бороду до половини, гнулася спина, і руки непорушно лежали на чорних колінах.

Не тямлю, як опинивсь я на вулиці S. Martino. Тут були люди, було якесь життя. Вони вже встигли поставити тісні дерев'яні крамниці,

наче коробки з-під макаронів, і торгували картками для форестьєрів^[41], хлібом і фруктами. Часом неприємно вражала вітрина, де новий чорний оксамит покривали годинники, брошки, шпильки і персні. Все воно було витерте і старе, з слідами рук хазяїв, тепер вже мертвих, і той померхлий метал ховав у собі багато історій.

В одному місці зібралась юрба, переважно жінки. Вони збились круг візка, як чорний бджоляний рій. Якийсь ставний добродій висунувсь над ними, стоячи на візку. Я здалеку бачив його білу манишку, фрак і руді баки на обличчі міністра. Він щось говорив до юрби. Здіймав руки до неба, простягав до людей, і його голос гудів з переконанням і з натхненням. Я рішив, що то проповідник, що він говорить про марність всього живого перед жорстоким лицем природи, перед невблаганністю смерті. І я підійшов до юрби.

Але як же я здивувався, коли побачив, що весь перед візка заставлений був гарними скляночками в золотих етикетках і що пишний добродій простягав над юрбою до неба ті самі блискучі склянки.

– Синьйори і синьйорини!.. – випускав він глибоко з грудей і од самого серця. – Синьйори і синьйорини! Ви бачите тут одно з дійсних чудес сучасної косметики. Ося помада є найпевніше средство заховати молодість і красу. Легким шаром ви втираєте на ніч її в лице і рано встаєте свіжі, як од роси троянда... Кожна склянка – чотири сольдо...^[42]

Він тицяв їх в руки жінкам, брав нову склянку і підносив її над головами юрби, в блиск південного сонця.

– Синьйори і синьйорини! Молодість і краса – тільки чотири сольдо!..

А чорні жінки, вкриті крепом жалоби, тіснилися круг візка, і ті жахливі, мертво блискучі очі, що не вмщались в орбітах, що замкнули у собі розхитані стіни, вогонь, трупи найближчих і могли б дати фотографію катастрофи, стежили пильно за кожним рухом

рудоволосого шарлатана й ловили вухом, ще повним грому пекельної ночі та криком смерті, його натхненну промову.

– Синьйори і синьйорини!.. Ви бачите одно з дійсних чудес... Тільки чотири сольдо за молодість і красу...

Я перевів погляд в долину. Десь оддалік, з гуркотом і хмарами пилу, валили найбільш небезпечні стіни домів; то тут, то там, серед сірого грузу й руїни, вставав поліцейський і прикладав руку до кепі, оддаючи мертвому честь. Але се мене вже не вражало. Я раптом побачив далекі зелені гори, залиті радісним сонцем, помаранчеві сади, безконечний шовковий простір блакитного моря, і душа моя проспівала над сим кладовищем хвалу життю...

Травень 1912 р., Чернігів

На острові

Нарис

Як тільки заплющую очі – кімната (вона тільки що стала моєю) раптом щезає: її витісняє фіолетова рогата пляма і пливе на зеленастих хвилях, як велетенська тінь корабля.

Так мені уявляється острів, на який нині ступив я й де маю жити.

А зараз по тім чую дрібне цокання підшов в камінь, тих дерев'яних дзвінких підшов, що одкидають од себе круглі жіночі п'яти. Наче хтось сипле на бляху волоські горіхи.

– Трах... тах-тах-тах...

На тлі вечірнього неба пропливають чотири жінки з кошиками на голові, наче античні вази. Права рука зігнута в ушко між кошиком і плечима, а ліва вільно одкинулась вниз і то виставляє, то ховає долоню.

– Трах-тах-тах-тах... – цокає в камінь дерево підшов.

Сіра стіна.

Розчепіривши негнучкі ноги, стоїть під нею віслук. Йому так скучно, як англійському лорду, що бачив весь світ. Очі в білих мохнатих каблучках, як в окулярах, і зануда довго од них спливає аж до біластого носа. А може, ти хорий, ослику бідний? Вата стирчить у твоїх вухах, а хвіст так покірно затуляє обрубаний зад.

На ріazz'ї ще біліють колони, і, нахилившись над морем, чорні сільветки перерізають лінію неаполітанських вогнів.

– Трах-тах-тах-тах...

На башті дзвонить годинник: два рази скромно, і шість налічив я поважних і повнозгучних.

З вулиць розходяться люди, крамниці гаснуть, заплющують очі – двері і вікна, – і острів сліпне.

А море знизу шумить.

І знову ослик, певно, останній. Його вуха ще здалеку мають, як пальми на вітрі.

Заповнив вуличку громом величезних коліс і мчить повз мене, а я стрічаю, як вже добре знайоме, його окуляри, зануду і ніс, мишачий білий живіт й невдатно обтесаний зад з притиснутим міцно хвостом.

Тепер я йду, самотній, поміж домами, немов коридором. Дві стіни, як почесна сторожа, мовчки пропускають мене вперед, над головою часом блимне ліхтар. Ні, я не сам. Моя тінь, як невільник, послалась під ноги й показує шлях. Потому вона раптом забігає назад і, вчепившись за мене, покійно повзе по каміннях між двома німіючими стінами...

– Трах-тах-тах-тах... – сиплять волоські горіхи свій дзвінкий голос на твердий камінь, але де – спереду, ззаду чи наді мною – не знаю...

* * *

Прокидаюсь в незрозумілій тривозі і сідаю на ліжку. Знаю, що тепер ніч, але що ж сталось? Телефон дзвонить сильно й уперто. Може, яке нещастя, потоп, землетрус? Дзвінки не дають спам'ятатись. Дрібно, пискливо, як істеричний сміх, ллються безперестанку і наповняють тривогою дім. Встати і запитати, хто дзвонить? Крикнуть телефоніві в горло, заткнути сердитим: хто дзвонить? Але я не встаю. Чую у моїй хаті якісь тривожні шуми, щось ходить по ній, затаївши стогнання, шелестить в пільмі папером, штовхає стіни і деренчить шибками. А телефон б'ється в нападі істеричнім, прискорює сміх, як божевільний, і вже зливає його в текучий струмінь плачу.

Тоді я догадуюсь: буря.

Се вона так розхитує море і скелі: зрушила острів, понесла по хвилях, а сама скаженіє і кричить в телефон.

Мені здається, що хитнулося ліжко, хитнулися стіни – і я пливу. Ну, що ж, плисти, то й плисти. Засуваю голову під подушку і сплю.

Встаю вже пізно, біжу неодягнений до вікна і одчиняю обі половинки. Еге-ге-ге! Хоч сонце сліпить, але я бачу, що ми таки пливемо. Море запінилось і кипить, а вітер надув сосни на вершках скель і мчить острів на тих чорних вітрилах, як корабель.

Море поблискує злою блакиттю, водяний пил б'є його білим крилом.

Вигнулось, знялось крило угору і, пронизане сонцем, упало. А за ним летить друге і третє.

Здається, що незнайомі блакитні птахи налетіли раптом на море і б'ються завзято грудьми, піднявши вгору білі широкі крила.

Одягаюсь. Виходжу. Де там! Нема чим дихать. Вітер заганяє дихання назад у груди. Взяв дерева за чуба і гне до землі. Сам стогне, і стогнуть дерева. Виють од люті вузькі проходи, виноградники і доми. Гойдається земля під ногами, як палуба корабля, і щоб не впасти, хапаюсь за стіни. Зігнутий вдвоє, надутий вітром, наче вітрило, бачу крізь прижмурені очі рачкуючих «пасажирів».

– Buon giorno!^[43] – кричу.

Не чують. Вітер зірвав моє привітання і кинув у море. Ось несеться воно у збитій крилами піні і сяє на сонці.

А може, й мене привітали, тільки вітер так само стер усмішку з їх уст і жбурнув в море?

Все зігнулось на острові-кораблі, що несеться по морю на чорних вітрилах: пасажири, скелі, будинки, і тільки сонце – як капітан: веселе, бадьоре, певне в собі.

Весь день ми так кудись плили, й цілісіньку ніч вило море, як пес.

* * *

А на другий день наче ніколи нічого не було.

Море так невинно голубіє під стінами скель, і сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється.

Земля помолоділа одразу. Підмуровки терас скалять до сонця зуби, а тіні од виноградних лоз заткали густим візерунком золоті ризи садків.

– Buon giorno!

Схилений виноградар копається в ситій землі.

Ось він піднявся, і червоний берет квіткою загорівся на синяві моря. З-поміж покручених лоз, капусти й фініків сяють до мене очі.

– Buon giorno, signore!..

Ми стрічаємось вперше, але яке се має значення? Він витяг важку кирку з землі і, не встигши розігнути ще спину, обтерти чоло, ділить зо мною своє вдоволення й радість. Він мені каже, що погода чудова, що подиха сирого і можна сподіватись дощу. Я додаю од себе, що сьогодні серед зими пахне весною – і наші очі, як чотири давніх знайомих, у повній згоді й приязні.

Передо мною – стежка, зелений оксамит замшілих мурів.

За мною – знов грузне кирка у землю, і червоний берет то вклоняється чорній землі, то палає на морі.

Сонце бродить серед інкрустації тіней.

А я дивлюся на небо. Воно сьогодні тихе, синє, глибоке і так щедро спливає униз, що маю певність: се воно наливає море блакиттю.

Звідки йде тиша – з мене чи входить у мене? Не знаю. Дрімують скелі, і чорні сідала піній застигли у тиші. Здається, ми всі розпустилися в ній. Тягне опуститися на каміння і пити так само сонце, як і вони, так само купати зір свій у небі. Хіба не добре було б дрімати, подібно терасам, кам'яним кошикам виноградних садів? Стати подібним до жилавих лоз, що наче вшрубувались глибоко в землю, щоб витягти звідти злотистий сік, яким колись мають налляти грона?

Сонце бродить серед інкрустації тіней – чорне по золотому, а я чую тихе шемрання голого винограду, одвітні зітхання землі і бачу жилаві руки, подібні до лоз, бронзові обличчя, що вихиляються раз у раз, аби кинуть мені щире золото привітання:

– День добрий... день добрий...

Перехиляюся за стіну і сміюсь до дитини. Воно кучеряве, з нечистим носом, золотить сонцем голі коліна і, ссучи помаранчу, сміється до мене.

Ах, як добре збирати усмішки і оддавать їх другим!..

* * *

Я люблю свою кімнату. Білу, наче снігурка, з букетом ірисів на столі і з Боттічеллі на стінах. Але найбільшу радість справляє мені вікно. Цілий день в нього дивиться море. Од сходу до заходу сонця голубіють в моїй хаті шибки, як морське око.

Тепер не те.

Як вони гірко плачуть сьогодні, біласто-каламутні, осліплі, що звикли бачити досі красу синього моря! Померхли мої стіни і меблі, розпливсь Боттічеллі, а по більмах вікна безупинно стікають сльози.

Чую неспокій. Хто знає – чого. Безперестанку встаю, ходжу по хаті і знову важко сідаю. Мені тісно в моїй одежі, незручно у хаті. Глуха тривога стукає в серце, наче хоче туди увійти. Перекладаю все на столі, без потреби пересуваю книжки і дратуюсь, що пропав олівець. Де олівець?

Обмацав стіл, збурих папери, перемішав книжки. Хто взяв олівець? Знаю, що він мені не потрібний, – той недогризок куций, і знаю, що від того, чи знайду олівець, залежить мій спокій.

Шибки так само ридають.

Все, до чого не доторкаються руки, – вогке, мляве або липке. Все наситив своїм диханням сирокко. Обважніла одежа, змокрів тютюн, і сторінки книжок наче вилізли з лазні. Де ж олівець?.. Ага! Ось він, нікчемний... і жбурнув так, що він зламався.

Що там робиться за вікном? Тривога таки достукалась. Товчуся по хаті, як джміль у вікно, і чую потребу переставити меблі, пересунути

шафи і стіл, і стільці – все по-новому, усе інакше; розіпхать стіни або і зовсім їх завалити...

Що там робиться за вікном? Не встиг одчинити, як теплий сироко кладе мокру лабу мені на лице і заповняє вогким диханням цілу кімнату. Чи й в мене більма, чи справді нічого не видно? Сірі води густо спливають з сірого неба на посірілу землю. Вони вже змили всі фарби, злиняло море, скелі і дерева. Monte Solaro плаває тінню в каламутних просторах, а Castelione – як привид: показався і зник. І все поволі зникає: море, скелі, земля. Тільки з безвісті густо ринуть у безвість сірі води небесні, й важко диха сироко.

Зачиняю вікно і з одчаєм сідаю за стіл.

Стіни погасли, розпливсь Боттічеллі, по більмах шибок стікають сльози, а я маю бажання й собі розплитись у тінь.

* * *

Чи не піти до міста? Ще здалеку радо стрічаю рожеві плити міської площі, жовті стіни funicolare і башту. Не відомий нікому, сідаю на лавку, слухаю і дивлюся. Крізь білі колони синіє море, по Monte Solaro повзе туман. Підо мною з підземним гудінням вирушає на берег вагон.

На башті дзвонить: три рази тонко і десять густо.

Проходять люди, туди і сюди. Якись чорні фігури, матові лица і червоний гвоздик в петельці. Збилися в купу, а далі сперлися низкою на бар'єр, наче ряд галок на телеграфному дроті.

Гладкий порт'є, незграбний, як слон, і паралітик, наче вріс в жовту стіну. Його руки крота лежать на колінах. Ось він важко піднявся і переставив стільці, що винаймає охочим. Кінці плетіння стирчать в них під сподом. Мій парикмахер зсунув на потилицю котелок і скучно, як щодня, розглядає вітрину приладів електричних. Стоїть довго, уперто, як і щодня, позіхає й одходить.

На башті б'є одинадцять.

Тонкі готельні хлопці з галунами і в новеньких костюмах, поки нема парохода, вистукують каблуками в рожеві плити. «Hftel Royal» штовхнув «Hftel Pagano». «Hftel Faraglionі» закурив папіроску.

Зігнувшись і налігши на грубу палку, порт'є човга ногами, щоб подати комусь стілець.

Убогий франт підпер плечима білу колону. Подерті штани, зруділий піджак – усе безбарвне. Наче він довго валявся в вапняній ямі. Креп на рукаві і з бокової кишені – кінчик рожевої хустки.

Знов вічність одбиває п'ятнадцять хвилин.

Взад і вперед снуються чорні фігури.

Море шумить.

Жовті спинки фіакрів, поставлених в ряд, блищать на сонці.

По Monte Solaro повзе сивий туман.

Парикмахера знову притягає вітрина. Котелок з'їхав на шию, а він уперто роздивляється на прилади електричні, як і щоденно.

Блакитні факіно (носії) в широких блузах ходять з місця на місце, заклавши руки в кишені: ще нема парохода.

Старий порт'є позіха істерично, наче віслюк. Короткі руки крота лежать на колінах.

Проходять американки. Бридкі, худі, широкороті, всі в білих в'язаних куртках і в жовтих капцях.

– Shall we have time before breakfast? [\[44\]](#)

– O, yes!.. [\[45\]](#)

Холодні очі сковзнули по всьому, наче крижинки. Діти ганяють по piazz'і собаку. Собака скаче і попадає комусь під ноги.

З-за білих колон виплива пароход – дві голі щогли і чорний комин.

Скучаючі люди збилися в купу і перегнулися через бар'єр. Усім цікаво.

Димок з папіроски зміїться в повітрі.

На башті годинник одбиває ще раз.

В морі зринають і зараз зезають пінисті хвилі, наче потопають рибацькі човни, поринаючи в воду білим вітрилом.

Поліцейський в чорнім плащі – щоки сині і ніс червоний – сонно маха прутиком у повітрі і, може, в тисячний раз поглядає на ті ж самі доми.

Купа білих, наче лисих, фініків стелять зелену гичку під наметом крамнички.

Порт'є вріс, певно, у жовту стіну.

Пройшла пара простоволосих дівчат з високими грудьми, в червоних хустках на плечах.

Осел з грюком величезних коліс привозить на piazz'у повну хуру капусти, а груба жінка, затріпавшись в вільних, одкритих рухах, які має тільки риба в воді, щось верещить.

Підо мною з підземним гулом вповзає знизу вагон і з'являються в дверях пишні жандарі в трикутних шапках, в плюмажах і з густим сріблом на фраках.

Перший звощик примчав пасажирів; готельні хлопці налітають на нього, як горобці.

Жінки-носійки підіймають на голову чемодани з жовтої шкіри.

Вільний факіно співає.

По Monte Solaro повзе сивий туман.

Коні фіакрів б'ють підковами в камінь.

Порт'є жує щось, і його повне обличчя ходить на гладкім підборідді, наче плаває в хвилях.

За затокою синій Везувій придушив берег, немов смертельний гріх.

Назад вертають повногруді дівчата.

З башти продзвонило дванадцять.

Люди снуються сюди і туди – хто знає, куди й для чого, а все се разом подібне до театру маріонеток, в якому режисер переплутав порядок п'єси.

Чи не таке життя?

По готелях глухо гудуть вже гонги, скликаючи на сніданок. Piazza поволі пустіє. Лишаються тільки рожеві плити помосту та колони біліють на тлі синього моря.

На Monte Solaro поволі налазить туман...

* * *

Я щодня проходжу повз самотній, закинутий сад. Дві-три зелених тераси і група маслин. Більше нічого. Внизу горять трави власним вогнем, над ними поблискують сріблом сиві корони.

Мимо проходять люди, тупа копитом в стежку осел, а садок самотіє, запущений і забутий, і лиш перехожі сковзять очима по нетоптаних травах та сонце ходить довкола, пересуваючи тіні. Ось вони м'яко послались, такі ж химерні і кривобокі, як і маслини, наче одбилися в воді.

Спираюсь на мур і годинами стежу, як безшелесно бродять тіні з місця на місце. Вони перерізують першу терасу і кидають сітку на другі. Трави між ними горять. Або починають міняти форму: там вкоротили галузку, там зіллялись докупи і підібгались чорним клубочком під корінь.

Два метелики білих, один за другим, злітають звідкись на тихі трави, як черешневий цвіт; то блимнуть на сонці, то посіріють у тінях. Потріпають крильми, торкнеться самець самички, і далі йде залицяння.

Срібні корони подзвонюють листом вгорі.

Рушаю.

На Punta Fragara^[46] сідаю і наче впірною у море. Його ніжна блакить наливається в мене крізь очі і сповняє ущерть. Сонце розтоплює скелі, а само на крайнебі задивилось в дзеркало моря і підпалило воду.

Од нестерпучого блиску заплющую очі. Тоді чую, що під ногами шумить. Там море дере свою синю одежу об гострі скелі на білі клапті і закидає ними весь берег. Навіть через повіки бачу той білий клекіт, пронизаний сонцем. Достоту чортова кухня, де вічно кипить і

збіга молоко. Надходять люди і тріском мов чужоземних заглушують море.

Тоді вертаюсь назад.

Спираюсь на мур і знову з дивним спокоєм дивлюся на самотній садок. На зелені тераси, на купу маслин. Тіні витягають свої сугави, лягають на інший бік, і виростає долі другий, лежачий садок.

Сиві корони видзвонюють угорі, під ними цілий день тихо світяться трави.

Пташка часом поскаче в галузках, потрусить хвостом. Часом почистить носик...

* * *

Старий Джузеппе вічно співає. Його не обходять сімдесят років ані чорний беззубий рот: він завжди одкритий в нього для пісні.

Сива щетина їжитья дико на щоках, берет на макушці, а заголені руки ніколи не знають спочинку. Ще море спить, а він вже скрипить підшвами по прибережнім піску та грюка залізом на важких дверях рибацького складу. Передранішне світло одпиха п'тьму назад у кутки складу, – і першим сміється до нього полатаним боком баркас. Потому осміхаються неводи і канати, стара парусина і поплавки, вудлища й весла. Всі вони дихають сіллю та йодом.

Джузеппе втягає в себе той запах, облизує губи, вічно солоні, виносить на берег відерце фарби і зараз починає співати. Він будить море. Правда, в його пісні є трохи з Везувія сірки і трохи осячого крику, але – нічого. Море се любить. Іще біласте, наче вкрите на ніч рядом, воно потягається слабо і в сонній млості ніжно викидає перші хвилі на берег.

А Джузеппе співає. Мішає, зігнутий, фарбу і посилає на море крилаті слова. Яка вона пишна – його країна, коли цвіте виноград! Коли вітер несе над садами золотистий з цвіту пилок, сонце п'янить, наче добре вино, а тобі нема ще й двадцяти років!..

Бокаті барки – білі, зелені, блакитні, – що зассались у прибережну гальку в безконечному ряді, і ті, що ткнулися носом у воду, – єдині слухачі у Джузеппе. Та ще хіба море. Воно вже збудилось, здригнулось, заголубіло, дзвінко стука в порожні боки човнів і стелить Джузеппе під ноги шиплячу піну. А він малює спід барки на синє, яким буває море в полудні, позичає у хвилі зелене на облямівку і білить облавок подібно піні, що море мече йому під ноги.

Сива щетина їжитья дико в нього на щоках, берет палає, як дикий мак, а він верещить на весь берег й на ціле море.

Що ж було далі? Одцвіли черешні, а тепер ягідки. Що ж далі? Мила приставляє драбину і рве ягідки. Свіжі ягідки на черешні, а ще свіжіші в милої литки. Що ж далі? Драбина вломилась, а мила у нього в руках... Ах, добре, коли сонце п'янить, як вино, а тобі нема ще й двадцяти років!..

Джузеппе облизує губи, солоні од моря, а його голі по лікоть руки кладуть тим часом на човен фарби, що грають так само, як і морські.

Сонце вже показалось. Чорні тіні од барок густо засипали берег. Кам'яні стіни Маріні оживають потрохи. На балкони і між аркади виходять неодягнені люди і розвішують хустя та постіль по білих од солі стінах. Одчиняються склади рибацькі, темні і вогкі, наче печери, скрипить під підошвами галька, і рибалки виносять на барки важкі бронзові сіті, наче пишне волосся русалок. Пахне канатами, рибою, йодом. Море так бадьоро хлюпає у човни, що аж слухати любо. Біля молу вигружають капусту. Осел аж заходиться од плачу. Крамарі одчиняють винарні і крамниці. З'являються діти.

– Добридень, діду Джузеппе!

Де там! Не чує. Голі руки у жовтих жилах купає на сонці, а в чорному роті скрипить непідмазана пісня, наче хоче перекричати осла.

Кладу йому руку на нагріту вже спину. Тоді він на півслові урива пісню. Хіба він забуде, з чого знову почати?

Розгинає хребет і показує з сміхом скалічений палець.

Що ж таке сталось?

А се він вчора ловив мурени. Закинув між каміння в море принаду і посвистує стиха. Бестії люблять музику. От вони і танцюють біля принади та роззявляють роти. Гляди тільки, аби смикнути волосінь вчас. Блисне гадюче тіло на мить у повітрі – і вже готово. Бий тільки об камінь, що маєш сили, бо вкусить, наче собака. Проте не встерігся...

Знов показує палець і підхоплює пісню в тому самому місці, де перервав.

Я виймаю з кишені і ставлю на гальку пляшку вина, сир, помаранчі. Тоді Джузеппе перестає співати. Він охочий до таких речей.

Славний вийшов сніданок у нас на пісочку, між морем, що хлюпа під самі ноги, і боком барки!..

Жінки повз нас таскають на головах камінь. Вони вітаються з дідом. Рибалки зсувають у воду човни, повні брунатних сітей, і кричать щось Джузеппе. А він наливає собі вино, прижмурює око і ловить червоне світло у склянці.

– Щасти і вам мадонна!..

Голений патер у волохатім брилі, наче стрижений пудель, підбирає чорну сутану, блискучу на ситих стегнах, щоб перескочить калюжу. Джузеппе ставить на землю вино і побожно здійсмає берет. Подихає вітрець. Далекі барки розпускають вітрила. Весла блищать. А море так задиристо хлюпа у берег, так принадно дзвонить в човни!..

Джузеппе сміється. Він уже знає, чого я хочу.

Шурхнула барка по мокрім пісочку і загойдалась.

– Куди?

– Просто на сонце!

Берет горить, обвітрені руки на веслах, а весла – як крила в блакиті. Ми летимо. Я принаймні маю таке враження, може, од синяви, що кругом обгорнула: вона над нами й під нами, спереду, ззаду, з боків. Навіть повітря здається блакитним. Чи я не був уже птахом колись?

Весла несуть нас, як крила, солоний вітер надува легкі, хто знає – в морі чи в небі – ключем вилітають назустріч вітрила барок, вільних, як птахи. Я відчуваю крила за плечима у себе.

Джузеппе співає. Він тут більший хазяїн, ніж на землі. Він, певно, подумає, перше ніж скаже, від кого родився: од жінки чи од морської хвилі. Старий оддав морю сина і внука, зате скільки підняв з його глибини! Хто б те злічив!.. Море било і гризло його, як прибережну скелю, він став шорсткий, як губка, просолився, наче канат, але душа голубіє у нього, як море в годину, і очі ховають проміння сонця. Він знає всі вісім вітрів, як братів рідних, розуміє мову неба і моря і збира рибу, наче плугатар хліб з поля, наче сам він засіяв нею морську глибіню.

Ми часто впливали удвох на рибу. Вдень і вночі. А скільком штуккам навчив мене Джузеппе! Ми брали горщик, повний каміння й принади, і опускали на мотузці на дно. Лиш поплавок лишався зверху. Там незабаром загніздитися мала, як вдома, восьминога потвора – спрут, і коли його витягали, він обвивав лапами руку, присисався до неї і жер нас розлюченим оком. Але Джузеппе пеньками зубів перегризав йому шию – і був кінець: на днищі човна валялась тільки противна, як кисіль, маса. Ми ловили неводом, вудкою, на гачки. Витягали червоних колючих чортів, блакитних морських в'юнів, плескатих півнів і голку-рибу, що блищала на сонці, як гострі наточені коси.

Коли море рябіло, Джузеппе капав у нього оливу. Тоді ми дивились крізь жовту пляму, мов у віконце, до самого дна. Бачили білі піски, таємниче хитання морських водорослів, життя їжаків, ліниве повзання крабів, підводні печери, забави, спочинок і бійки риб. Щохвилини світились веселкою риб'ячі очі, як оправлені самоцвіти, всякими барвами грали хребти і ворушились пащі, завжди голодні. Все се була здобич Джузеппе.

Він навіть особливо живився в ті дні, коли рибалив. Кривим ножем, своїм товаришем вірним, одколупував скойки од скель, висисав перламутрову слизь і зажмурював од вдоволення очі. Ковтав

живі креветки, дрібненькі рибки, і одкушував ноги у молодого спрута, хоч той не давався та хапав за язик. Все се були його любимі «фрукти». Підохочував і мене. Але я не дійшов ще до того.

Тепер він співає. Червоне вино грає у його жилах, берет палає на сонці, а руки злились з веслами в крила і ріжуть ними блакитні простори. Ми летимо. Під нами синя глибінь, над нами така сама високість. Далекий острів заліг хмарою в небі. Свіжий вітер щипає щоки і надуває легкі. Ми летимо...

* * *

Вона приїхала ранішнім пароходом, перед годиною, може, не більше. Бо інакше я б уже бачив її.

А подумав про се я через те тільки, що ми стрілись очима.

Досі наші очі спочивали на морі, чужі, далекі, як дві лінії рівнобіжні, що пішли в світ без надії зійтись.

Під нами бігли до моря цвітучі цитрини, а помаранчі наче зірками обліпили чорні корони. Солоно дихало море.

Я ще раз озирнувся на неї.

Свіжий матовий профіль повернувся поволі, і знов її очі впірнули в мої.

Француженка чи британка? Ні, певно, американка.

Грубі німецькі бочки, налиті пивом, зі значками туристів і з порохом на ногах, одділили мене від неї. Заходжу з другого боку і стаю ближче. Бачу, як тріпає вітер блакитний кінець вуалі по сірих скелях, помічаю подорожню торбинку й золоті волосинки за вухом.

Гляне чи ні?

Ціла вічність минає. Не ворухнулась.

Що їй, справді, до мене або мені до неї? Повертаюсь спиною і роздивляюсь Monte Solaro, поросле кущами. Треба колись забратись туди. Пішки чи на ослі.

Які очі у неї? Не встиг роздивитись.

Невже не побачу?

Мені здається, що вона ворухнулась, збирається йти.

Кидаюсь в натовп, занадто поспішно, і наступаю комусь на ноги.

– Ах, вибачайте!..

Протискаюсь плечем і стрічаюся з нею.

Наче фіалки після дощу.

Темні, м'які, блискучі. Глянула і закрила.

Тепер – кінець. Іду за нею. Куди вона – там і я буду.

Роблю байдужу міну, роздивляю наче будинки, але бачу тільки блакитний вуаль, золоті волосинки на шиї, дрібні каблучки з-під спідниці.

Озирнеться чи ні?

На повороті стає, розглядає якусь рослину і повертає до мене лице...

Тепер ми знову над морем, і знову наші очі бродять по синій пустелі, але в мене є певність, що вони й там стрітяться можуть.

Бо я хочу глянути в них.

Не піддається. На лівій щоці сходить легенький рум'янець, але очі уперто на морі.

Втрачаю вже терпеливість. Я мушу їх бачить.

І раптом цілою вагою вони лягають в мої з нетерплячим питанням:

– Чого ти хочеш?

– Кохаю... – запевняють мої.

Її очі не знають, що одповісти, і мрійно починають пестити скелі, берег, блакить.

Тим часом я розглядаю ніжну лінію шиї, м'який виріз на грудях, залом на руці, такий чистий і свіжий. Знаю, що пальці у рукавичках – як пелюстки троянди. Все воно укладається в мене, вростає, наче роками я його бачив і милував.

І коли ненароком неначе розкриває на мене свої вогкі фіалки, мої очі впевнено кидають в них:

– Ти моя.

Вона ще не знає «чия», вагається трохи.

Але я не вагаюсь і жду лиш, коли ми поглянемо на себе.

– Ти моя.

Тоді її очі раптом розкривають свою променисту безодню, готову мене поглинути, і твердо говорять:

– Твоя.

– Навіки?

– Навіки.

Хіба ж може бути інакше? Стоїмо на тій самій землі – ледве десять кроків між нами, – одно сонце нас в'яже, ті ж краєвиди входять у нас, і навіть тіні наші зливаються разом.

Ми то купаємо очі у морі, то очі в очах...

Нас тільки двоє на світі. Що нам до інших? Але звідкись з'являється третій. Як хмарка, що десь узялась і погасила сонце.

Міряє землю худими ногами в панчохах, схиляє біля неї на поренчата свій англійський костюм і виймає бінокль.

Щось говорить до неї, наче давній знайомий, передає бінокль.

А вона взяла!.. А вона взяла!..

Приклала мої фіалки до того самого місця, де перед хвилиною були очі чужого, наче нічого не сталось.

Ні, я не можу бути спокійним.

– Шановний пане!

Ні, се обурити може. Я вже киплю.

– Шановний пане! Хто вам дав право поводитись так? Чи тямите ви, що се з вашого боку нахабність?..

Він десь розуміє мову моїх очей, бо повертає обличчя до мене і кидає здивований погляд. Потому байдужно одводить його назад. Ну, чорт із ним!

Але вона? Що недавно присягалась мені: навіки!.. Доволі, щоб з'явилися якісь худі ноги і англійський костюм... Ось вона – вірність жіноча.

Чую, що я ревную. Повертаюсь до неї плечима і даю собі слово, що між нами тепер кінець. Любуйся своїм британцем... Навіть не

гляну. Мене більше цікавить краса природи, вічна і незрадлива. Не обернусь нізащо. Хоч би ти плакала, хоч би благала. Нізащо...

Чую погляд на шиї. Він мене тягне. А може, то тільки здається... Вони десь так захопились одне одним, що я для них не існую. Хіба обернутися раптом і накрити голубків? А яке мені діло до чужого кохання?..

Проте обертаюсь, цілком холодний, і стрічаюсь з її очима. Такі покірні, благаючі і невинні!

Тоді я од серця все вибачаю і все забуваю.

– Любиш?

– Кохаю.

Тепер знов ходжу за нею. Де вона – там і я невідступно. На британця – ані тіні уваги.

Він не існує для мене. Іду оддалік, за блакитним вуалем, або назустріч, щоб глянути в очі. Вона вибирає картки, я теж купую. Вже повні кишені. Розглядає вітрину – я стою поруч. А все для того, щоб зловить погляд, кинутий потай, лукаво, через голови людські. Так сонце часом просуває своє проміння крізь дощ.

Вже день скінчився, засвітилася ніч, а я ще на ногах. Де вона – там і я. Вона вже втопилась, пора б їй спочити. Востаннє, при світлі зірок, заглядаю їй в очі.

– До завтра? – питають мої.

– До завтра... – відповідають фіалки.

– Моя?

– Навіки.

А завтра, ще не розвиднілось добре, біжу на вчорашні стежки. І раптом, не добігши, спиняюсь. Мене затримує запах пароходного диму. Я знаю... я певний, що її вже нема. Вона одїїхала ранішнім пароходом. Ось він ледве сіріє на сірому морі, навіть дим вже розвіявся.

Стою на дорозі і втягаю у себе той легкий запах.

Се все, що лишилось од мого роману...

* * *

Завжди хвилююсь, коли бачу агаву: сіру корону твердого листу, зубатого по краях і гострого на вершечку, як затесаний кіл. Розсілася по терасах і коронує скриту силу землі.

Або її цвіт – високий, до щогли подібний зелений стовбур з вінцем смерті на чолі.

Бо така таємниця агави: вона цвіте, щоб умерти, і умирає, щоб цвісти.

Ось вона – та, що вічно мене хвилює, що тільки раз розцвітає квіткою смерті. Сиза серединка міцно згорнулася і в муках, зціпивши зуби, одриває од серця листок за листком. Закаменіла на каменистому ґрунті і прислухається з жахом, як росте, стигне і рветься з неї душа.

І так роками.

Там десь, глибоко, під сірим дзвоном коріння, щось вистигає таємно, витягаючи силу з серця землі, а агава з одчаєм стулює листя, немов почуває, що родини принесуть смерть.

І на кожному листку, який з болем одриває од серця, лишається слід од зубів.

Все має пору, для всього приходить свій час.

І для агави. Те, що таїлося в ній, продирає нарешті тісні обійми і виходить на волю, як велет, несучи на могутньому тілі, яке може зрівнятись хіба з сосною, цвіт смерті.

Обвіяна вітром, ближча до неба, агава бачить тепер, чого не бачила перше. Вона бачить море і скелі, перша стрічає схід сонця, остання ловить червоний захід, а вітер шумить коло неї так само, як і в короні дерев.

Сизі листя в'януть тим часом під нею, одхиляються, як недужі, по них стікають дощі, сині зуби мертво блищать на сонці, корона сохне і м'якне, наче ганчірка, а квітка на високому пні вітає сонце і море,

скелі та далекі вогкі вітри гордим і безнадійним привітом засуджених передчасно на смерть.

Одчиняючи вранці вікно, я раз у раз бачу ряд цвітучих агав. Стоять, стрункі і високі, з вінцем смерті на чолі, й вітають далеке море.

Ave, mare, morituri te salutant!..[\[47\]](#)

1912 р.

Коментарі

«Fata morgana» (З сільських настроїв)

Дати і місце написання: частина перша – 12 січня 1903 р., Чернігів; частина друга – 31 березня 1910 р., Чернігів.

Перша частина повісті як самостійний твір (етюд) вперше опублікована в журналі «Киевская старина», 1904, кн. 3, стор. 383–412; друга частина – в журналі «Літературно-науковий вісник», 1910, кн. 6, стор. 417–444, такн. 7, стор. 3 – 39.

Про першу частину повісті М. Коцюбинський згадує в листі до В. Гнатюка від 7.XII. 1902 р.: «У мене вже готов матеріал для 4-ї книжки. «Цвіт яблуні» – етюд, «Fata morgana» – з сільських настроїв і «Дорогою ціною» – оповідання]».

24.1.1904 р. М. Коцюбинський повідомляє, що за кілька днів надішле до «Киевской старины» оповідання «Fata morgana», але не знає, чи надрукують, оскільки твір може викликати цензурну заборону. Письменник говорить і про своє бажання написати твір більшого обсягу. У листі від 3.1 1904 р. редактор «Ради» пише М. Коцюбинському, що рукопис повісті «Fata morgana» передав редакції «Киевской старины», де твір незабаром мав бути опублікований (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського, А-2365).

Про задум першої частини повісті відомо не так уже й багато. Немає сумніву лише в тому, що, закінчивши її останню сторінку і поставивши дату – 12 січня 1903 року, Коцюбинський не збирався продовжувати твір. Однак відправляти оповідання в редакцію він також не поспішав. Ще 20 грудня 1902 р. письменник сповістив свого видавця В. Гнатюка, що в нього готовий матеріал для четвертої книжки своїх творів, куди він включив і оповідання «Fata morgana», а 18 жовтня 1903 р. знову йому ж повідомляє: «Написав ще з початку року оповідання для «Київської старини» під з<аголовком> «Fata morgana» – та й не маю часу переглянути його і одіслати, хоч мені вже редакція голову об'їла, що не присилаю» (5, 299) і 6 лютого

1904 р. додавав: «За кілька днів посилаю до «Киев<ской>старини» останнє оповідання своє «Fata morgana». Не знаю, чи видрукують, бо тема з цензурного боку дуже слизька».

Більше року рукопис пролежав у письмовому столі Коцюбинського, незважаючи на постійні нагадування журналу «Киевская старина», де, до речі, друкувались художні твори й українською мовою. Випадок нечуваний для Коцюбинського. Мізерна платня статистика Чернігівського земства давала змогу ледь-ледь зводити кінці з кінцями. А на його утриманні, як уже відомо, були сліпа мати і сім'я. Невеличкі видавничі прибутки також відігравали немаловажну роль у сімейному бюджеті. Проте в питаннях творчості гроші для письменника не були на першому плані.

Непокоїла його цензура. В 1902 р. хвиля селянських бунтів прокотилася по Україні. Газета «Искра» не раз повідомляла про революційні заворушення на Полтавщині, Харківщині, Чернігівщині. За родом своїх занять Коцюбинський був у курсі подій, що відбувались на селі. Не виключено, що саме вони й дали поштовх до написання повісті «Fata morgana». В умовах загострення революційної ситуації особливо прискіпливою була й цензура. Але не це непокоїло його найбільше. Вимогливий до себе, своїх творів, письменник кожного разу прагнув до максимального розв'язання ідейно-художніх завдань, які перед собою ставив.

9 жовтня 1908 р. в листі до свого знайомого Є. Чикаленка Коцюбинський пише: «Як тільки хоч трохи підправлю своє здоров'я (день і ніч болить голова і не перестає уже другий місяць) – почну писати другу частину «Fata morgana». До цієї роботи мушу готуватися, бо се річ дуже серйозна і трудна». І він готується. Не обмежуючись кореспонденцією з села, вивчає «Труды Императорского вольного экономического общества» за 1908 р., звинувачувальні акти Чернігівського окружного суду, виїжджає в село, розпитує учасників революційних подій.

Задум розширювався. 2 січня 1910 р. письменник уже повідомляв Є. Чикаленка: «Пишу продовження «Fata morgana». Це буде частина друга. Хочеться змалювати село за часів революції і аграрних рухів. Є думка написати і третю частину – «заспокоєння» та здичавіння села в останні часи. Не знаю, чи вдасться мені щось зробити з своєї теми, але працюю. Як вийде цілком недоладно – подеру, значить, шкоди нікому не буде».

На початку другої частини Коцюбинський дійсно планує зустріч читачів з уже знайомою їм сім'єю Воликів. Проте доля Воликів поступово відступає на другий план. Наперед висуваються події, що охоплюють усе село. Центральний образ, який визначає піднесення революційного настрою, – це образ збірний усієї селянської маси. У цей вир подій і переживань вплітаються і настрої Воликів. Але не вони рушійна сила повстання, не вони його керівники. Саме так і закрюював цю частину письменник. Головне для нього було показати оте марево надій, що переростає в грізний ураган бунту, який змітає все на своєму шляху. Тому-то й повідомлення сільських кореспондентів він занотовує на картках і складає особливим чином. Якщо взяти хоча б назви розділів цієї картотеки, то буде видно, до чого схилялась думка письменника. Ось деякі з них: «Надії», «Події», «Акції», «Ліквідація», «Апатія», «Розчарування». Настрій селянської маси, наче хвиля, поступово піднімається, досягає якоїсь вершини і спадає. Те саме діялось і з переживаннями Воликів у першій частині твору. Тепер їхній настрій вливається в могутній шквал людського обурення, протесту і разом з усіма в загальному потоці прямує до трагічних подій. Така структура повісті, яка показує психологію індивідууму і маси новаторськими імпресіоністичними мазками.

Тіні забутих предків

Дата і місце написання: 3 жовтня 1911 р., Чернігів.

Уперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1912, кн. 1, стор. 5–32; кн. 2, стор. 209–226.

Зацікавленням темою з життя гуцулів М. Коцюбинський значною мірою завдячує В. Гнатюку. Ще з 1902 р. видатний фольклорист і етнограф починає систематично знайомити Коцюбинського з народною творчістю карпатських українців, з етнографічними матеріалами про Гуцульщину, зокрема періодично надсилаючи письменникові томи багатотомного видання етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Так, у серпні 1902 р. Коцюбинський одержав т. IX цього видання під назвою «Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Зібрав Володимир Гнатюк». У листі від 14.X. 1902 р. письменник дякує В. Гнатюкові за надіслані три томи етнографічних матеріалів – т. IV (анекдоти), т. IX (матеріали з Угорської Русі), т. XII (легенди) – і повідомляє, що ці матеріали стануть йому, Коцюбинському, у великій пригоді. 24.VII. 1906 р. М. Коцюбинський так пише В. Гнатюкові про зібрані останнім і видані в «Етнографічному збірнику», т. XVII (Львів, 1906) і т. XVIII (Львів, 1908) пісні-коломийки: «Розважали мене під час вакацій Ваші коломийки. Що за хороша книжка! Просто подивляє багатство народної творчості, багатство, колоритність мови. «Буду красти», певно, скаже кожен письменник, читаючи сю книжку...» Діставши від В. Гнатюка «Етнографічні матеріали», т. XIV, де Гнатюк опублікував матеріали з Закарпаття, Коцюбинський пише останньому 6.XII.1908 р.: «Це надзвичайно цінний матеріал, як етнографічний, так і діалектологічний... Як видасте коломийки – не забудьте прислати мені, бо дуже цікавлюся ними».

Сюжет повісті «Тіні забутих предків» перегукується з трагедією Шекспіра. В них можна знайти чимало спільних рис. Як Монтеккі й Капулетті, ворогують роди Палійчуків і Гутенюків. Як і в трагедії

«Ромео і Джульєтта», в обох ворогуючих родах є діти, які кохають одне одного, – Іван і Марічка. Давня ворожнеча має стати їм на перешкоді. Як і у Шекспіра, герої Коцюбинського гинуть. Обидва твори є гімном коханню. Але на тому, власне, аналогія й обмежується. Головна колізія в обох творах – смерть героїв – різна. Якщо в Шекспіра трагедія відбувається через випадкову неузгодженість дій Ромео і Джульєтти, то в Коцюбинського – інакше. Мотивом самогубства і Ромео і Джульєтти є їхнє кохання.

В «Тінях забутих предків» лише Іван гине через несилю перенести смерть коханої, Марічка ж іде з життя випадково.

У цьому сюжетному моменті видно, що Коцюбинський не пішов сліпо за Шекспіром. Розгортання дії в повісті український майстер підпорядкував зовсім іншій ідеї. Суворя, дика гірська природа підстерігає людину на кожному кроці. Це показано не тільки у віруваннях гуцулів, а й в умовах їхнього життя. Тому смерть Марічки мотивується зовсім іншими причинами, ніж у Шекспіра: «Недаремно Іван поспішав з полонини: він не застав Марічки живою. За день перед сим, коли брела Черемош, взяла її вода. Несподівано заскочила повінь, люті габи збили Марічку з ніг, кинули потім на гоц і понесли поміж скелі в долину. Марічку несла ріка, а люди дивились, як крутять нею габи, чули крики й благання і не могли врятувати».

Головна відмінність твору Коцюбинського від твору англійського класика не в ключовій сюжетній колізії, а в особливостях змалювання таємничого казкового світу. Кохання переживається героями, як найдивніша загадка, що має велику силу над людьми. І вже в першій дитячій зустрічі майбутніх закоханих з'являються фантастичні образи, без яких немислиме гуцульське життя. «Я вже щезника бачив», – похваляється Іванко. До речі, в цій же сцені Коцюбинський показує себе і майстром сюжету. Перша зустріч Івана і Марічки починається з конфлікту – бійки. Така несподівана колізія безперечно свідчить, що письменник володів і високим мистецтвом сюжету, хоч його проза завжди більше підпорядкована перебігу настроїв, тобто сюжету внутрішньому.

Діти природи Іван і Марічка в своїх поглядах на світ і у своєму коханні цілком віддані безпосереднім душевним пориванням. Їхня фізична близькість виглядає не розпустою, а природним продовженням їхніх душевних переживань: «...все було так просто, природно, відколи світ світом, що жодна нечиста думка не засмітила їй серця» [3, 187]. Гармонія людини і природи, гармонія почуттів і дій – це та особливість, яку бачить Коцюбинський у цьому «первісному» житті гуцулів. І, звичайно, кохання поєднується з фантастикою, забобонами. «За поясом, на голім тілі» Марічка носить часник, щоб не завагітніти. Душевні поривання героїв сплітаються в чарівну пісню, яку Іван виграє на флюярі, а Марічка виспіває. Ця пісня дихає казковими образами диких гір і засіває гори своєю чарівною мелодією.

Яскраво і фантастично розповідає письменник про тугу Івана за Марічкою, яка загинула. Дружина його – Палагна не може замінити коханої. Вічне таїнство кохання живе в душі Івана і спливає «на поверхню» чудними образами.

Час від часу туга за коханою вибиває його із звичайного ритму життя: «...несподівано зовсім, коли він зводив очі на зелені царинки, де спочивало в копицях сіно, або на глибокий задуманий ліс, звідти зліта до нього давно забутий голос:

Ізгадай мні, мій миленький,
а рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину...

Тоді він кидав роботу і десь пропадав». І в Святий вечір до нього знову приходили спогади про кохану: «І коли так молились, Іван був певний, що за плечима у нього плаче, схилившись, Марічка...». Він марить нею і на яву. Свідомість його двоїлась. Спочатку Марічка

бачиться Іванові живою, і він дивується, що вона жива і водночас ніби мертва. І серце його сповнюється радістю на фоні суворої природи, яка віщує недобрий кінець: «Безжурна молодість й радість знову водили його по сих безлюдних верхах, таких мертвих й самотніх, що навіть лісовий шепіт не міг вдержатись там та спливав у долину шумом потоків». Тонкий психолог Коцюбинський показує через фантастичні образи, як поступово змінюється психічний стан Івана, як він врешті цілком втрачає відчуття реальності, як сприйняття казкової природи переходить у абсолютне марення – зустріч із чугайстром.

Рятуючи Марічку від чугайстра, Іван пускається з ним у танок. Чугайстир втомлюється, хоче спинитись, та Іван не дає йому перепочинку, щоб Марічка встигла втекти. І от коли злий дух готовий був уже припинити танок, Іван заграв ту чарівну пісню, яку почув колись від щезника. Це була справжня пісня, в якій злились і дихання диких гір, і глибокі душевні сили самого Івана, і його кохання до Марічки. І чугайстир не втримався і знову танцював. А з даліни його вже гукав голос Марічки – голос, який він чує все життя, на який іде, шукаючи кохану, а знайти не може: «Іва-а! – стогнала Марічка десь з глибини, і був у голосі тому поклик кохання і муки».

Від самого початку кохання Івана та Марічки було трагічним. І не тому, що їм на перешкоді стояла давня ворожнеча родів, а тому, що воно було більшим і сильнішим за життя. «Не набутися ним», – сумно кидає ще зовсім юна Марічка те глибоке слово, яке за своїм змістом дорівнює всій життєвій дорозі. І коли гине Марічка, Іван не в змозі пережити своє кохання, він тане на очах. «Поклик кохання і муки» породжує в його душі й ілюзії, і фантастичні образи, і, врешті-решт, призводить до того, що й Іван, як і Марічка, втративши пильність, гине від зіткнення з дикою гірською природою.

Отже, на відміну від Шекспіра, малюючи непереборну силу кохання, Коцюбинський шукає його джерела в таїнстві природи, таїнстві життя, таїнстві людської душі, яка зберігає у своїх глибинах весь віковий досвід аж до вірувань далеких предків.

На віру

Дата і місце написання: 15 листопада 1891 р., с. Лопатинці.

Уперше надруковано: «Правда», Львів, 1892, серпень (стор. 450–467), вересень (стор. 529–545), жовтень (стор. 593–609).

М. Коцюбинський мав намір опублікувати «На віру» у львівській «Зорі» і надіслав свій твір редакторові часопису Василеві Лукичу, який відповів 17 січня 1892 р.:

«Ваша повість «На віру» наспіла теж, і я прочитав її швиденько, дякуючи дуже гарному і виразному письму. На жаль, одначе, мій превеликий, не можу її помістити в «Зорі», бо сюжет її такий, який у нас в Галичині вважається неморальним. Вам, добродію, може се стане смішно читати, але воно суцзя правда. У нас взагалі «жити на віру» вважають неморальністю, так як дітей «неправих» кладуть лише в суспільності. Походить се, мабуть, з того, що у нас попи мають чималенький таки вплив на нарід, і вони дбають про те, щоб люди не жили на віру. Знаю добре, що у вас інакше, – але так як наші редактори мають великі неприємності, накопи містять щось погане про життя попів та черців, хоч би українських, так і я мав би що слухати, коли б помістив повість, котру б вважали у нас неморальною. А не треба забувати, що «Зоря» се не моя власність, а товариства імені Шевченка.

Не гнівайтесь, добродію, на мене за те, що я не в силі дати місця Вашій праці у «Зорі», – але справді годі. Вона, отже, стоїть до Вашої розпорядимості. Може, її передати «Правді»?»

Михайло Комаров, якого Коцюбинський повідомив про відмову «Зорі» друкувати твір, зауважував: «Щодо Вашої повісті «На віру», то Ви не дивуйтесь одповіді впорядника «Зорі». Тож в Галичині справді публіка переважно попівська, і вона надто вже пильнує за тією моральністю, то сама тема здаватиметься їм неморальною, а впорядчику більш або менш треба рахуватись з поглядами і смаком публіки, особливо при виданні «Зорі», призначеної для сім'ї. Інакше

стоїть діло з «Правдою», там зовсім інша публіка і там не дуже-то вважають на ті кумедні погляди на моральність і з великою охотою надруковують.

Тим-то я Вам раджу написати до редактора «Зорі», нехай він ту Вашу повість перешле в «Правду», а тим часом, коли у Вас єсть чорняк, то Ви, будьте ласкаві, переписіть гарненько обов'язковим правописом і пришліть мені до збірника, нехай буде і в «Правді» і у нас».

Задовольняючи прохання М. Комарова, Коцюбинський у листі від 3 березня 1892 р. повідомляв: «Посилаю Вам (посилкою) «На віру» і оповідання «П'ятизлотник»...не знаю, чи будуть Вам до сподоби, але я дуже дякував би Вам, коли б Ви були ласкаві справили, що можна, та написали мені свою думку щодо моїх праць». А «Зоря» (1892, ч. 4, стор. 80) у «Переписці редакції» повідомила автора «На віру», який заховався під псевдонімом Захар Козуб: «Ви, Захар Козуб. Ваша правда, але, на жаль, годі. Передамо вказаному місячникові». В. Лукич 10 вересня 1892 р. писав М. Коцюбинському: «Вашу повість «На віру» передав «Правді»; там редакція, як і читачі, вельми нею задоволені. А треба Вам знати, що «Правда» не потребує так оглядатись на все, як «Зоря», на котру дивиться остро цензура урядова, цензура передплатників, що не хотіли б бачити нічого, що б нарушувало їх чувства релігійно-моральні. Можна б, очевидно, спорити проти тому, чи іменно такі речі, як згадана повість, нарушують ті чувства, але факт єсть, що у нас в Галичині виробилась така опінія... її треба викорінювати, але дуже злегка».

У листі до Шухевича від 24 червня 1892 р. М. Коцюбинський пише: «Прошу переказати д. Барвінському (одному з редакторів «Правди». – *Ред.*)... що я прохаю його надрукувати свою повість «На віру» не під псевдонімом (Захар Козуб), а під моїм власним назвиськом».

В путах шайтана

Дата і місце написання: 28 вересня 1899 р., Чернігів.

Уперше надруковано у виданні: Коцюбинський М. В путах шайтана і інші оповідання, Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1899, стор. 3–20.

Оповідання призначалось для публікації у збірці «В путах шайтана» – першому із видань творів М. Коцюбинського, які здійснила Українсько-руська видавнича спілка. У листі до Н. Кобринської від 6 січня 1990 р. Коцюбинський писав: «Про себе можу сказати, що мені дуже трудно, сливе неможливо при обставинах мого життя віддатися регулярній літературній праці, тому й доводиться лиш зрідка і дрібничками виступати на ниві белетристичній. На протязі останніх 2 літ я лиш зміг написати один маленький нарис «В путах шайтана» (саме тепер видає «Спілка» вкупі з другими оповіданнями)».

На камені

Дата і місце написання: 10 січня 1902 р., м. Чернігів.

Уперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1902, т. 20, кн. 9, стор. 131–144.

З листа М. Коцюбинського до Г. Коваленка-Коломацького, написаного в березні 1902 р., довідуємося, що акварель «На камені» була написана «для Катеринодарського альманаха», тобто для альманаха «З-над хмар і з долин». Коцюбинський називає альманах катеринодарським тому, що упорядник його М. Вороний жив тоді у Катеринодарі і звідти звернувся до українських письменників із запрошенням взяти участь у задуманому ним виданні. У зв'язку з друком твору в альманасі «З-над хмар і з долин» Коцюбинський писав 11 лютого 1903 р. М. Вороному: «Дуже прохаю Вас, не забудьте прислати мені одну коректу (найкраще другу) «На камені». Мені це конче потрібне, та й в інтересах Вашого видання».

Новела «На камені» створена в 1902 р. Протест проти будь-якої форми експлуатації та несправедливості, прагнення до соціального і духовного визволення – проблеми, що піднімав письменник і в попередніх оповіданнях: «Ціпов'яз», «Для загального добра» та багатьох наступних. Але кожен раз естетично він вирішує їх по-новому. В новелі «На камені» – це невідома до того не тільки в українській, а й в російській літературі поетика деталей пейзажу.

Досить порівняти опис того самого татарського села в новелах «На камені» і в «Путах шайтана» та в листі до дружини, щоб зрозуміти особливості творчої роботи письменника над деталями пейзажу. В листі до В. У. Коцюбинської від 18–22 жовтня 1896 р. він так описує свої враження від місцевості, куди прибув у складі філоксерної експедиції: «Ходили нині до Кучук-Узеня. Село незвичайно оригінальне. В перспективі – гарні гори (наче ялтинські), а в долині жовтий голий горб, з одного боку котрого немов приліплено здорового стільника – і то літерально, так хати без дахів скупчені,

приліплені одна до другої, одна над другою. Я нарахував 11 поверхів! Ні билиночки. Голо. Здається, що перевернено вуль і ти бачиш стільник з порожніми дірочками». Цей самий пейзаж описаний у новелі «В путях шайтана» таким чином: «Емена глянула догори, на село. Притулене до горба, воно виглядало, як величезний щільник, поставлений сторч. Ряди небілених хат з плоскими земляними покрівлями стояли оден над другим так, що покрівля одного дому служила подвір'ям для другого...». І ось якого вигляду набуває він у новелі «На камені»: «По голому сірому виступу скелі ліпились татарські халупки, зложені з дикого каміння, з пласкими земляними покрівлями, одна на одній, як хатки з карт. Без тинів, без воріт, без вулиць.

Криві стежки вились по каменистій спадині, щезали на покрівлях і з'являлись десь нижче просто од мурованих сходів. Чорно і голо». В двох попередніх пейзажах не було й мови про камінь. Цю деталь письменник навмисне вводить в опис місцевості. Вона ще більше підкреслює похмуру тональність пейзажу і стає наскрізною в новелі. Пов'язана з назвою, наскрізна деталь «камінь» постійно розширює її семантику, набуває особливої виразності, переростає в символ.

Через усю першу частину новели «На камені» проходить названа деталь: «татарське село здавалось грудю дикого каміння», «кам'яні оселі», «сонце і камінь», «люди на камені». В різних варіантах і контекстах слово «камінь» зустрічається в новелі 27 разів і, на перший погляд, лише передає колорит місцевості. Можливо, воно так і було б, якби не інша контрастна деталь у кінці першої частини. Героїня твору Фатьма зустріла молодого турка Алі. Письменник не говорить про зміни, що відбулися в душевному стані мовчазної татарської жінки, він лише зображує одну начебто незначну деталь: «на піску, над морем, зацвіла тепер її любима квітка – гірський крокіс». Гірський крокіс – символ розквіту почуттів Фатьми. Ця деталь вступає у взаємодію з новою системою наскрізних мікрообразів. Героїня походженням «з гір. З далекого гірського села, де жили інші люди...». Очі в неї, як у «гірської сарни». Дві різні стихії

– гори і камінь – протистоять одна одній. Гори – символ батьківщини Фатьми, її свободи – і «кам'яні гнізда», «кам'яні громади», що пригнічують будь-який вияв щирих людських почуттів.

Ще до зображення конфлікту закоханих з патріархальними традиціями татарського села він уже накреслений у підтексті, в символіці наскрізних деталей. Зчеплення наскрізних деталей утворює нові художні значення, широкий смисловий підтекст, що знаходить розвиток, паралельний сюжетній дії. Він стає своєрідним внутрішнім сюжетом, який характеризує зміни в настроях і переживаннях героїв.

Фатьма й Алі вирішують утекти. Дізнавшись про це, чоловік Фатьми, підтриманий односельцями, кидається в погоню за ними. Переслідувачі вперто дерлися на скелі, і художні деталі тонко відтворюють їхнє внутрішнє напруження, зростаючу жадобу помсти: «Сонце вже показалось і пекло камінь» – наче біль образи палав у їхніх серцях. «Сірі маси каміння нагрілися вже, як черинь печі». І «чим далі вони йшли... чим сильніше пекло їх зверху сонце, а знизу камінь, тим більше завзяття одбивалось на їх червоних, упрілих обличчях, тим сильніше запеклість випирала їм з лоба очі».

Напруження погоні досягає апогею. І тут з'являється деталь, що відкриває глибинний смисл усього твору, смисл, заради якого й зводилась уся складна «будівля» художніх деталей. «Дух цих диких, ялових, голих скель... обняв душі покривджених» (такими вважали себе переслідувачі) – дух диких скель, на яких закарбувалась споконвічна історія страждань «людей на камені». Існування цих людей – постійна боротьба з жорстокою природою, боротьба, в якій вони, незважаючи на сімейні стосунки, «боронили право на життя своїй цибулі», грядкам овочів, що росли на камені. «Люди на камені» відмовляли собі в усьому: у праві на вільний вияв почуттів, на родинні, дружні стосунки. Панував лише один закон – жорстокість виживання. Хто не дотримувався його – той гинув. Закон цей і уособлює дух «диких, ялових, голих скель». Порушення його

закоханими згуртувало всіх жителів села проти них. «Камінна» необхідність буття, наче щось вище, закликала до помсти.

Згадана деталь стає ударною точкою внутрішнього сюжету, мікрообразом, що має глибокі виражальні властивості. Вона збігається з кульмінацією новели і посилює її. Водночас ця деталь прояснює символіку наскрізних мікрообразів, семантику назви «На камені». Важливо відзначити, що письменник ніде не змішує скелі як представника «кам'яної» стихії й гори, що протистоять їм. У цьому ще одне підтвердження свідомості авторського задуму у створенні чіткої системи художніх деталей.

Не випадково М. Коцюбинський обирає й підзаголовок новели – «Акварель» (у чернетці «Образок»). У творі переважають пейзажні деталі зорової модальності. Майже кожна деталь має свій колір, що також несе ідейно-естетичне навантаження і вступає у смислові відношення з наскрізною деталлю «камінь». Безбарвним скелям, голому каменю протиставляється червоний колір головної пов'язки Алі та зелений колір фередже Фатьми. Це – кольори життя, любові. Письменник не приховує символічного значення фарб, навпаки, він особливо яскраво виписує «кольорові» портрети, пов'язуючи їх з характерами героїв: «Фатьма йшла попереду – зелена, як весняний куш, а Алі, на своїх довгих ногах, тісно обтягнених жовтими ногавицями, в синій куртці і червоній пов'язці, високий і гнучкий, як молодий кипарис, здавався на тлі неба велетнем». Вдало знайдена колористична деталь – «червона пов'язка» Алі – спочатку, в чернетці, була названа «червоною хусткою». Однак образ хустки (деталь переважно жіночого одягу), мабуть, не відповідав образу мужнього, «як молодий орел», юнака, і письменник змінює назву деталі.

Гра кольорів стає особливо відчутною під час погоні. Майстерно «перекладаючи» психологічну боротьбу героїв під час переслідування на «мову кольорів», письменник відзначає, як немов зрадницьки скелі виказують втікачів: «Там, з-за скелі, на один мент мигнула червона головна пов'язка і зникла». І далі: «...виткнувся з-за каміння краєчок зеленого фередже». Яскраві, «живі» кольори

контрастують з кольорами мертвої застиглої скелястої породи, і це також сприяє розвитку внутрішнього сюжету, глибшому взаємозв'язку художніх деталей.

У зв'язку з колористичним вирішенням новели важливо також відзначити, що як і письменник-імпресіоніст М. Коцюбинський вдається до колористичних деталей, але використовує гру фарб для поглиблення психологічної характеристики персонажів. Колористична деталь стає в письменника також засобом досягнення нових художніх узагальнень. І в цьому ще одна особливість стильової манери М. Коцюбинського – психологічного імпресіоніста. Вона одержує свій подальший розвиток і в інших творах письменника: «Лялечка», «Цвіт яблуні», «Intermezzo», «Коні не винні» і т.д.

Цвіт яблуні

Дата і місце написання: 10 листопада 1902 р., м. Чернігів.

Уперше надруковано у виданні: На вічну пам'ять Котляревському. Літературний збірник. К., 1904, стор. 125–131.

Суперечливість між батьківським і письменницьким «я» є однією з провідних у творі. Вона слугує основною прихованою пружиною розвитку внутрішньої дії в етюді. Суперечливість не знаходить розв'язання, оскільки М. Коцюбинський більше прагне просто розкрити складність духовного світу героя-інтелігента, використовуючи для цього зображення критичної хвилини його життя.

Не можна не сказати й про достовірність зображення складних внутрішніх процесів. Так, дослідники вже відзначали, що М. Коцюбинський використав тему психологічного роздвоєння художника, яка вже не раз розроблялась у світовій літературі, зокрема Е. Золя («Творчість», 1886), Мопассаном («На воді», 1888), Е. Гонкуром («Фостен», 1882), А. Чеховим («Чайка», 1896), О. Маковеем («Самота», 1896), Н. Кобринською («Дума», 1898). Водночас М. Коцюбинський створює оригінальний високохудожній твір, позначений глибиною і точністю спостережень.

Психологічна точність зображення наявна і в, здавалось би, нелогічних переходах від одного плану думок до другого. «Перескакування» від гострого болю, переживань, що викликані виглядом тяжкохворої дитини, можна пояснити з точки зору тієї ж теорії домінанти. Домінуюче відчуття болю героя, поступово зростаючи, змінюється роботою свідомості в іншому напрямі. Ось як подібне явище описав О. О. Ухтомський – автор теорії домінанти: «... підкріплення домінанти сторонніми імпульсами, що відіграє таку суттєву роль у її характеристиці, само по собі може підготувати її гальмування, тобто покласти їй кінець». Саме ця закономірність

визначає зчеплення деталей різних планів в етюді, коли домінантне почуття то відступає, то знову виходить на перший план.

Якщо ж говорити про глибину показу роздвоєння особистості в розгляданому творі, то вона відрізняється, скажімо, від таких творів, як «Ніс» М. Гоголя, «Двійник» Ф. Достоєвського. Обидва письменники зображують граничний випадок, так би мовити, патологічне роздвоєння. Відповідні віддвоєні образи в них повністю персоніфіковані й живуть власним життям. М. Коцюбинський же торкається передусім роздвоєння свідомості і самосвідомості, тобто суперечливості, реально існуючої в психіці кожної нормальної людини.

Таким чином, відштовхуючись від зображення психологічного процесу в розвитку характеру, М. Коцюбинський в етюді «Цвіт яблуні» йде далі, відкриваючи найглибші шари внутрішнього світу людини, який він показує в реальній суперечливості й русі. Одним з найважливіших засобів вираження цієї діалектики свідомості й самосвідомості, як і в попередніх творах, є система художніх деталей. Проте тут М. Коцюбинський виступає чималою мірою новатором. Якщо до нього переважно розроблялись системи предметних деталей (пор., наприклад, «Спати хочеться», «Людина у футлярі», «Дама з собачкою» А. Чехова; «Борислав сміється» І. Франка; «Виводили з села», «Камінний хрест» В. Стефаника), то він «освоює» новий вид художніх деталей – мікрообрази ідеальної сфери людини (наприклад, «пам'ять, той нерозлучний секретар мій»). У процесі складної організації всієї системи мікрообразів письменникові вдається надати їм особливого символічного значення, що виражає різні сторони людського «я».

Він іде!

Дата і місце написання: 25 серпня 1906 р., Чернігів.

Уперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1906, т. 36, кн. 10, стор. 170–178.

Про працю над цим твором М. Коцюбинський писав В. Гнатюкові в листі від 6 вересня 1906 р.: «...Сими днями почав невелику новелу, швидко скінчу і вишлю Вам. Мені вже сором їсть очі перед Вами та «Л[ітературно]-н[ауковим] вісником». Може, на кінці того тижня дістанете новелку». 12 вересня 1906 р. М. Коцюбинський повідомляв В. Гнатюка: «Посилаю Вам (рекомендованим) свій образок «Він йде!» Якщо знайдете його можливим – помістіть у «Літературно]-н[ауковому] в[існику]». Не гнівайтесь, що даю Вам таку дрібницю. Може, колись пришлю більш вдатну».

Твір є відгуком на події, які мали місце в Чернігові 1905 р. Два дні тривав чорносотенний погром.

«5 листопада (22 жовтня) був похмурий день, накрапав дощик, було грязько й сиро. Ми всі були на головній (Богоявленській) вулиці, спостерігаючи величезні маси селян, що прибули до Чернігова, між якими шмигали в'юнкі фігури чорносотенців, підготовляючи юрбу до рішучих дій. Всі чекали умовного сигналу. І ось з'явилась процесія з хрестами і корогвами, яка прямувала від губернаторського будинку до базарної площі» (Черлунчакевич М. Социал-демократическая организация 1904–1906 гг. на Черниговщине // «Летопись революции». 1925. № 4. С. 18).

До речі, під час погрому М. Черлунчакевич був поранений, про що писав М. Коцюбинський у листі до М. Чернявського від 18 листопада 1905 р.: «На погромі справді побито і зранено Чер[лунчаке]вича».

Сміх

Дата і місце написання: Лютого 1906 р., м. Чернігів.

Уперше надруковано в журналі «Нова громада», 1906, кн. 2, стор. 29–40.

В дорозі

Дата і місце написання: 1 вересня 1907р., м. Чернігів.

Уперше надруковано у виданні: Дзвін. Збірник 1, К., 1907, стор. 159–176.

Проза М. Коцюбинського, що стосується цього періоду, сповнена оптимізму, спрямована проти занепадницьких настроїв, що стали поширюватися в середовищі дрібнобуржуазної інтелігенції. Темі подолання такої своєрідної соціально-психологічної втоми присвячені твори «В дорозі» й «Intermezzo». В центрі обох творів – образи представників передової інтелігенції, їх складні внутрішні переживання. На відміну від етюда «Цвіт яблуні», де М. Коцюбинський торкнувся морально-етичних проблем людського «я», в цих творах ставляться проблеми соціально-філософські, показується діалектичний процес розвитку самосвідомості героїв. В оповіданні «В дорозі» «цей складний душевний процес, боротьба двох «я» в душі людини, двох начал – особистого і громадського – в центрі уваги письменника, на ньому заснований драматичний конфлікт. Письменник стверджує необхідність гармонійного поєднання особистого і громадського, а не однобічного викривлення в той чи інший бік». Оповідання позначене й новими досягненнями в техніці художньої деталі, її можливостями передачі глибинних процесів людської психіки.

Intermezzo

Дата і місце написання: 9 вересня 1908 р., Чернігів.

Уперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1909, т. 45, кн. 1, стор. 5–15.

Новела має дещо автобіографічну основу. В листі до польського поета М. С. Вікшенського від 21 травня 1908 р. Коцюбинський писав: «Попросту кажучи, я дуже хотів би, користуючись Вашими торішніми запросинами, спочити деякий час у Клепочах (буду вільний з кінця сього місяця). Тільки – слово: коли Вам незручно через що-небудь пустити мене до себе в хату на сей раз – мусите сказати мені одверто. Думаю, що я маю право на таку щирість. Я дуже втомлений – і так хочеться мені спочити серед природи. Заважити Вам не міг би, бо і сам потребую мінімум вражень та спокою».

Відпочивав письменник в іншому місці – в селі Кононівці на Полтавщині. У листі до дружини від 19 червня 1908 р. Коцюбинський писав з Кононівки, що господар, у якого він зупинився на відпочинок, дбає про нього, скрізь водить, усе показує і тим самим заважає йому «взятися до роботи і до спочинку». Письменник з нетерпінням ждав часу від'їзду господаря. «...Все більше почуваю утому од людей», – скаржився він. 26 червня 1908 р. Коцюбинський інформував свою дружину: «Почуваю себе непогано з боку фізичного. Зате, лишившись на самоті, тільки тоді почув я, як сильно втомлений я душею. Людей просто не переносу, а коли, гуляючи, десь бачу людину, то тікаю, щоб не стрітись. Читати теж не можу. Писати почав, та й кинув. Не хочу. Якась така мрачна тема, важка, а тут і так не весело. Лучче буду гуляти, спочивати, читати книгу природи, збирати матеріал».

«Нічого не читаю, – зазначає письменник у листі до Віри Устимівни Коцюбинської від 29 червня 1908 р., – газети тільки переглядаю. Взагалі стараюся нічим не турбувати своїх нервів, а тиша на полі або на сінокосі заспокоює їх дуже добре. Через те я і тікаю туди од всіх,

про це знають і ніхто не в претензії на мене». 6 липня 1908 р. він писав дружині з Кононівки: «Весь вчорашній день провів дуже гарно [...]: їздили ми в с. Нечипорівку, верстов 20 звідси, до одного сліпого і дуже цікавого пана. Місця там надзвичайно гарні, весь час я гуляв серед гречок та лісів цвітучої липи – і аж в Кононівку привіз той запах».

Про роботу над новелою дізнаємося з листа до редактора «Літературно-наукового вісника» від 18 вересня 1908 р.: «До «Вісника» саме пишу. Вийде щось невелике і буде називатися «Intermezzo». А через кілька днів (23 вересня 1908 р.) письменник повідомляв В. Гнатюка: «Сьогодні скінчив невеличку річ для «Вісника», назвав її «Intermezzo» і сими днями пошлю [...] до Києва».

Чому ж письменник назвав образи природи «дійовими особами»?

Ця «ремарка» після заголовка – своєрідний ключ до розуміння новели. Адже йдеться не тільки про природу, а про дещо більше. Тут важливо усвідомити особливість позиції оповідача в цьому творі. Адже пейзаж змальовується не сам по собі, не збоку – очима автора (стороннього спостерігача), як, скажімо, експозиційний пейзаж у романі Панаса Мирного й Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», а передається крізь призму сприйняття героя. Це основа розуміння образної структури новели.

По суті, природи ми не бачимо і не знаємо, що в ній відбувається. Перед нами душа ліричного героя, і саме в ній, а не в природі жайворонок грає на голосній арфі полів. Усе, що відбувається у творі, – це переживання героя, який блукає в полях. У його душі стикаються різні, часом неспівмірні образи, наприклад утоми і сонця, які в житті між собою не зв'язані. Отже, й сцена цього грандіозного дійства – не природа, а душа ліричного героя. А дійові особи – це символи його суперечливих почуттів, переживань. Щоправда, зумовлені вони чинниками не тільки внутрішніми, а й зовнішніми – природними і соціальними.

Твір передає переживання Коцюбинського влітку 1908 р.: втома – рівновага – відновлення життєвих сил. І хоча це само по собі може

становити інтерес, все-таки не пояснює той чималий резонанс, який викликала новела в читачів. Оскільки в цих образах природи – «дійових особах» був закладений глибокий смисл значної соціальної ваги, який зрозумілий із особливостей суспільної ситуації тих часів.

Подарунок на іменини

Дата і місце написання: 4 січня 1912 р., Капрі.

Уперше надруковано: журнал «Літературно-науковий вісник», 1912, т. 58, кн. 4, стор. 4–18.

Про роботу над оповіданням «Подарунок на іменини» М. Коцюбинський писав дружині 7.1.1912 р.: «От пишу тепер оповідання, тема мені подобається, а пишеться дуже погано, неможливо просто, не маю навіть певності, чи надрукую. Тема оповідання проста. В родині поліцейського надзирателя (окологки) завтра святкують іменини єдиного сина, гімназиста 1-го класу. Мати купила синові пароходик, а батько придумав повести сина завтра на місце, де будуть вішати дівчину одну, щоб син побачив таке, чого другі діти не можуть бачити, щоб міг розказати потому про цю подію. На другий день рано вони (батько з сином) їдуть на місце кари, і коли син побачив, кинувся до дівчини, обняв її за коліна і почав кричати: Не треба, не дам! – і грозити катові. Звичайно, переполох, гімназиста забрали, і батько везе його додому, наляканий, щоб це не пошкодило йому по службі. Просто, але тут би можна багато зробити, коли ж не йде».

У листі до одного із своїх адресатів від 22.1.1912 р. М. Коцюбинський зазначав, що невдоволений першою редакцією оповідання і має намір її переробити (див.: Коцюбинський М. Твори. В 6 т. Т. 6. К: Вид-во АН УРСР, 1962. С 333). Згадуючи про першу редакцію твору, Коцюбинський повідомив дружину в листі від 25.1.1912 р.: «...Оповідання моє (друге), здається, зовсім цензурне. Воно вилежується тепер...» Незабаром після цього письменник здійснив другу редакцію твору.

Коні не винні

Дата і місце написання: 2–15 березня 1912 р., Капрі.

Уперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1912, т. 58, кн. 6, стор. 401–417.

У листі до дружини, В. Коцюбинської, від 24.11.1912 р. М. Коцюбинський так визначив задум свого твору: «...Завтра думаю почати нове оповідання, в якому будуть описані поміщики, властиве одна родина». А вже в іншому листі від 2.III. 1912 р. він повідомив: «Почав я писати оповідання про такого поміщика, який під час аграрних рухів сам говорив селянам, що земля їхня, а потому зрадив, коли прийшло військо його боронити».

Письменник ґрунтовно переробив першу редакцію новели.

Юрій Кузнецов

Пояснення слів

А р і д н и к – злий дух, чорт, дідько.

А ф и н и – лісові ягоди.

Б а б и н е ц ь – місце в церкві, де стоять жінки.

Б а н у в а т и – сумувати, журитися.

Б а ю р а – велика, глибока калюжа, яма, вибій.

Б о в г а р – коров'ячий пастух.

Б у р и ш к и – картопля.

Б у т и н а – рубання лісу.

В а н ь к и р (ванькирчик) – бічна кімната, відокремлена стіною від великої кімнати; прилавок.

В а с а г – верхня частина воза, саней; ящик.

В а т а г – той, хто керує ватагою; ватажок, старший чабан.

В а т р а – вогнище, багаття.

В е с і л ь н а п е р е з в а – у дореволюційні часи частина українського весільного обряду, звичай, за яким родичі молодої після першої шлюбної ночі йшли або їхали з відповідними обрядовими піснями до молодого.

В і в т а р – відокремлене іконостасом підвищення в церкві, де розташований престол.

В о р и н н я – зрубаний тонкий довгий стовбур дерева, який використовують для огорожі; жердина; загорожа. Огорожа з дерев'яних лат.

Г а б а – покривало; хвиля.

Г а д ж у г а – молода смерека.

Г а й н о – лігво ведмедя.

Г а м а з е я – громадська будівля для зберігання зерна, муки тощо.

Г а м а н – шкіряна сумочка для грошей, торбинка для тютюну, люльки та інших дрібних речей; кисет.

Г а р м а н – тік.

Г а ч і – штани.

Гейби – наче, немов.

Гемзити – мрячити.

Гогоз – брусниця.

Готур – глухар.

Гоц – водопад.

Громадська хата – приміщення для приїжджих урядовців.

Гугля – гуля.

Гуслянка – кисляк з пареного молока.

Гутірка – розмова.

Газда – господар.

Гонт – покрівельний матеріал у вигляді тонких дощочок.

Грунь – вершина гори.

Гуральня – спиртово-горілчаний завод.

Дангалак – весляр.

Десятник (десяцький) – у дореволюційній Росії нижчий поліцейський служитель на селі, якого обрали селяни.

Дідич – поміщик, великий землевласник.

Дідичринштокуміського – людина, яка очолювала покидьків міського населення.

Довідне (довідно) – цілком певно, достовірно, вигідно.

Драгліти – труситися, коливатися.

Дроб'єта – вівці.

Дукач (дукат) – срібна, а потім золота монета, що була поширена в ряді європейських країн.

Економ – завідуючий поміщицьким господарством, економією.

Єрик – невелика протока, що з'єднує озера або річку з озером.

Жебри – збирання милостині.

Жентиця – сироватка.

Жердка – горизонтально підвішена чи прикріплена перекладина, на яку вішають одягу.

Жужмом – у згорненому, скрученому вигляді, як-небудь (про одяг, тканини).

Жупан – теплий верхній чоловічий суконний одяг.

З а п а с к а – жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру (переважно вовняної), що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки.

З а р і н о к – пологий берег річки, вкритий рінню.

З а с т а й к а – житло чабана-гуцула в полонинах.

З б і р ж а к (збіржаник) – візник.

З г а р д а – намисто з монет або хрестиків.

З е м с ь к и й – службова особа у волостях і повітах дореволюційної Росії, наділена адміністративною і судовою владою.

І з в о р – яр.

І м б р и к – казанок.

К а л а б а т и н а – топке місце, калюжа.

К а п а р а н – верхній (у задунайських січовиків) одяг із відкидними рукавами.

К а р м а з и н – сукно малинового кольору.

К а р н а в к а – металева закрита коробка з отвором у кришці для збирання грошей (переважно у церкві); скарбничка, скарбона.

К а р у ц а – хура, віз.

К а т р а г а – курінь.

К а ш и ц я – дерев'яна обшивка берегів.

К е п т а р – у гуцулів верхній хутряний одяг без рукавів.

К и ч е р а – гора, вся, крім вершин, вкрита лісом.

К н а к – поліційна дільниця.

К о в б а н я – глибока вибоїна на дорозі, наповнена водою.

К о з а р – козячий пастух.

К о н с е к в е н т н и й – послідовний.

К о п и л – тут: короткий брусок, закріплений у полоз саней для зв'язку полозів з коробом.

К о р с е т к а – верхній жіночий одяг – безрукавка, пошита в талію з кольорової тканини.

К о р у г в а , к о р о г в а – прапор; прикріплене до довгого держака полотнище (чи бляха) з зображенням Христа або інших святих, яке несуть під час хресного ходу.

К о т в и ц я – якір.
К р е с а н я – капелюх.
К у н я – волоть очерету.
К у ф а – дерев'яне відро.
К ч у л а – овеча вовна.
Л а з а р о н і – волоцюга.
Л і с а – огорожа, сплетена з хворосту.
Л у д і н н я – тут: одяг, вбрання.
Л ю б а с – коханець.
М а й – мабуть.
М а л а й – вид хліба з кукурудзи, гороху або проса.
М а н н а – тут: молоко.
М а н т а – плащ.
М а р ж и н к а – худоба.
М о к а н – горець-чабан.
М о л ь ф а р – чарівник.
М о с к а л ь – вояк, солдат.
М о ц у в а т и с я – боротися, мірятися силою.
М р и ч – туман, імла.
Н а б і л – молоко, молочні продукти.
Н а б і р – у борг, без грошей.
Н а м і т к а – покривало з тонкого серпанку, яким зав'язують
поверх очіпка голову заміжні жінки.
Н е г у р а – туман.
Н е д е я – дика вершина гори.
О б о р а – відгороджена частина подвір'я з приміщенням для
худоби.
О б о р і г – повітка на сіно.
О б р і к – січка з вівсом, дертю і т. ін. для годівлі коней.
О д а л і с к а – служниця або наложниця в гаремі.
О к о – міра об'єму хмільних напоїв, що приблизно дорівнює 1–
1,5 літра.
О с л і н – переносна кімнатна лава для сидіння.

О с т р е в а – суха смерека з галузками, на якій сушиться сіно.

О т ч е н а ш – молитва у віруючих християн; мораль, нотація.

О ф і р а – те саме, що жертва.

О ч і п о к – старовинний головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, часто з подовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягаючи сховане під ним волосся.

П а з у в а т и (пазити) – пильнувати, стежити.

П а т е р и ц я – довга палиця, яку звичайно використовують для опори при ході; жезл як ознака вищих християнських та деяких інших священослужителів, а також символ влади взагалі.

П і д т и ч к а – нижня частина жіночої сорочки, пришита звичайно в поясі до верхньої.

П і л – нари в селянській хаті, розміщені між піччю і протилежною до печі стіною.

П і с т – період невживання скоромної їжі.

П л а й – гірська стежка.

П л і т – сплетена з соломи стрічка, з якої потім зшивають бриля.

П л о в а – злива.

П о в и т и ц я – однорічна трав'яниста рослина; бур'ян.

П о в і т к а – господарське приміщення для утримання домашніх тварин або зберігання сільськогосподарського реманенту та різного майна.

П о д е н н е – плата за кожен відпрацьований день.

П о д р и – полиці під дахом.

П о л у к і п о к – 30 снопів скошеного або зжатого хліба, складеного хрестоподібно колоссям усередину і прикритих зверху одним снопом-шапкою.

П р и м а р – сільський староста; примарія – розправа (управа).

П у д и т и – тут: жити позиченим, позичати хліб пудами.

П у т и н а – дерев'яна посудина.

П у щ е н н я – останній день вживання скоромної їжі перед постом.

П ' я т и з л о т н и к – монета вартістю 75 копійок.

Р и н ш т о к (риштак) – водостічна канава; переносно – покидьки суспільства.

Р у б е л ь – довга жердина, яку кладуть зверху на віз із сіном й притягують за кінці вірьовкою так, щоб, надавши, утримати вантаж, або вузька дошка з ручкою і поперечними зарубками для качання білизни.

Р у н д у к – ганок.

С а к в и – дві з'єднані одним полотнищем торби, що їх перекидають через плече (на груди й спину), або через спину коня.

С а р а к а – бідолаха.

С а х а р н я – цукровий завод.

С е р е д о х р е с т я – те саме, що Середопістя – четвертий тиждень Великого посту.

С л и в е – майже.

С о д о м а – безладдя, метушня, шум.

С о р о к і в к а – тут: дрібна розмінна монета вартістю двадцять копійок.

С о ц ь к и й – у дореволюційній Росії, в тому числі й на Україні, – нижчий поліцейський служитель на селі, якого обирали на сільській сходці.

С п а ш – потрава, псування, знищення трав, посівів тваринами.

С п у з а р – пастух, в обов'язки якого входить підтримувати вогонь, заготовляти дрова, носити воду.

С т а р ш и н а – тут: виборна особа, що керувала справами села, волості.

С т а я – дерев'яний намет, в якому живуть вівчарі та роблять сир (будз, бриндзю).

С т о с о т к р о т – уживається як проклин, як вияв гніву, обурення.

С т о д о л а – будівля для зберігання снопів сіна, соломи тощо, а також молотьби, віяння і т. д.

С т р у н к а – намет для доїння овець.

С у т о ч к и – обгороджена гірська стежка.

Т а б і в к а – гуцульська шкіряна торбина з орнаментом, яку носять на ремені через плече.

Т е р н и ц я – знаряддя для тертя льону, конопель.

Т о в а р – тут: переважно велика рогата худоба.

Т р е м б і т а – довга на сажень сурма з дерева і з кори.

У р я д н и к – у дореволюційній Росії – нижчий чин повітової поліції.

Ф е з (феска) – головний убір у східних народів.

Ф е р е д ж а – параджа.

Ф і л і ж а н к а – чашка.

Ф л о я р а – басова сопілка-зубівка майже метрової довжини, поширена на Гуцульщині.

Ф у д у л ь н и й – гордовитий, зарозумілий, пихатий.

Х р а б у с т – осот.

Х у р м а н к а – підвода.

Ц а р и н к а – обгороджений сінокіс близько од оселі.

Ч е л ю с т і – отвір дугастої форми між припичком і внутрішньою частиною сільської печі.

Ч е л я д ь – жінота.

Ч е р е д і н н и ц я – відьма, що віднімає у корови молоко.

Ч е р е с – старовинний пояс, зшитий з двох складених разом ременів так, щоб можна було зберігати гроші та інші цінні речі.

Ч о р т о р и й – глибокий рів, яма, провалля.

Ч у г а ї н а – свита.

Ш а б а т у р к а – скринька, коробка.

Ш а в л і я – багаторічна трав'яниста або напівкущова рослина з великими пахучими квітками; деякі види її використовуються в медицині, парфумерії та кулінарії.

Ш а п л и к – посудина, відро.

Ш л і ф и – офіцерські знаки.

Ш п а р к а – щілина.

Ш у п л а т т я – одяг, білизна; дрібні домашні речі.

Ю п к а – верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки з рукавами.

Ю х т (юхта) – сорт виправленої шкіри.

Я т к а – тут: легка будівля для тимчасового користування (торгівля, виставка тощо); балаган.

Ш К І Л Ь Н А Б І Б Л І О Т Е К А

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

FATA MORGANA

 FOLIO

Примітки

1

Коцюбинський М. М. Твори: У 7 т.– К., 1973–1975. – Т. 3. – С. 293–294. (Далі посилання на це видання даємо в тексті: перша цифра – том, друга – сторінка.)

[Повернутися](#)

2

Цит. за: Калениченко Н. Л. Великий Сонцепоклонник: Життя і творчість Михайла Коцюбинського.– К.: Дніпро, 1967. – С. 240.

[Повернутися](#)

3

За старим стилем.

[Повернутися](#)

4

Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського.– К., 1965. – С. 7.

[Повернутися](#)

5

Цит. за: Калениченко Н. Л. Великий Сонцепоклонник.– С. 10–11.

[Повернутися](#)

6

Мирний П. Зібрання творів: У 7 т.– К., 1971. – Т. 7. – С. 431.

[Повернутися](#)

7

Див.: Заїка І. Дещо про життя Коцюбинського на Бессарабії // Життя і революція.– 1927. – № 7–8. – С. 140.

[Повернутися](#)

8

Офіра – жертва.

[Повернутися](#)

9

М. М. Коцюбинський як громадський діяч: Документи. Матеріали. Публікації. – К., 1968. – С. 86.

[Повернутися](#)

10

Спогади про Михайла Коцюбинського.– С. 166.

[Повернутися](#)

11

Франко І. Старе й нове в сучасній українській літературі//Зібр. творів: У 50 т.– К., 1982. – Т. 35. – С. 108.

[Повернутися](#)

12

Кузнецов Ю. Імпресіонізм в українській прозі кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Проблеми естетики і поетики. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995. – 304 с.

[Повернутися](#)

13

Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – С. 236.

[Повернутися](#)

14

Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – С. 196.

[Повернутися](#)

15

Спогади про Михайла Коцюбинського. – С. 150–151.

[Повернутися](#)

16

Петровський Г. І. Вибрані статті і промови. – К., 1978. – С. 24.

[Повернутися](#)

17

Михайло Коцюбинський: Бібліографічний покажчик / Склав М. О. Мороз. – К.: Наук. думка, 1964. – 268 с. (2292 бібліографічних записів); Михайло Коцюбинський: Бібліографічний покажчик / Склав М. О. Мороз. – Чернігів: Чернігівська державна обласна бібліотека ім. В. Г. Короленка, Чернігівський літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського, 1989. – 272 с. (1638 бібліографічних записів).

[Повернутися](#)

18

Мерва – потерта, непридатна солома. – Ред. (Тут і далі пояснення, позначені словом Ред., – редакційні, інші – авторські).

[Повернутися](#)

19

Перія (діал.) – пора. – Ред.

[Повернутися](#)

20

Так у Бессарабії називають українські колонії.

[Повернутися](#)

21

Руснаки перейняли від молдуван, між іншим, слово «май» – більше – і радо вживають його для порівнюючого ступеня.

[Повернутися](#)

22

Собака! (*Татар.*)

[Повернутися](#)

23

Йди сюди! (*Татар.*)

[Повернутися](#)

24

Семінарист (*татар.*).

[Повернутися](#)

25

Казанок (*татар.*).

[Повернутися](#)

26

Горілка (*татар.*).

[Повернутися](#)

27

Псе! Скажений псе! (*Татар.*)

[Повернутися](#)

28

Сумний, як день ясний

Для серця без надії.

Ф. Коппе(франц.).

[Повернутися](#)

29

Побачення (*франц.*).

[Повернутися](#)

30

Одна кава... дві кави (*татар.*).

[Повернутися](#)

31

Піна на каві (*татар.*).

[Повернутися](#)

32

Фонтан (*татар.*).

[Повернутися](#)

33

Нема? (*Татар.*)

[Повернутися](#)

34

Хазяйка, пані (*татар.*).

[Повернутися](#)

35

Йди сюди! (*Татар.*)

[Повернутися](#)

36

Сільвети – силуети. – *Ред.*

[Повернутися](#)

37

На віки вічні... (*Лат.*) – *Ред.*

[Повернутися](#)

38

Облиш, прислуга слухає (*франц.*). – *Ред.*

[Повернутися](#)

39

Моя люба (*франц.*). – *Ред.*

[Повернутися](#)

40

Мессіна зруйнована на Різдво.

[Повернутися](#)

41

Так називають в Італії чужосторонців.

[Повернутися](#)

42

Сольдо – дрібна монета, коло 2 коп.

[Повернутися](#)

43

Добридень! (*Итал.*) – *Ред.*

[Повернутися](#)

44

Чи маємо ми час перед сніданком? (*Англ.*) – *Ред.*

[Повернутися](#)

45

О, так! (*Англ.*) – *Ред.*

[Повернутися](#)

46

Назва мосту. – *Ред.*

[Повернутися](#)

47

Будь здорове, море, ті, що йдуть на смерть, вітають тебе!.. *(Італ.)* –
Ред.

[Повернутися](#)